

UNIwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wydział Historyczny – Instytut Historii

Anna Kryszak

Paweł Tetera – hetman kozacki

Praca doktorska
napisana na seminarium doktorskim
pod kierunkiem
prof. UAM, dr hab. Macieja Franz

Poznań 2013

Равеґ Тетера, ілус. В. А. Смоґій, В. С. Степанков, *Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)*, т. 7, Київ 1999, с. 259.

Spis treści:

Wstęp	4
Działalność Pawła Tetery do upadku unii hadziackiej	17
<i>Pochodzenie i życie Pawła Tetery do roku 1648</i>	17
<i>Sytuacja na Ukrainie przed wybuchem powstania Chmielnickiego</i>	22
<i>Udział Tetery w powstaniu Chmielnickiego</i>	26
<i>Rola Pawła Tetery w zawarciu ugody perejasławskiej</i>	32
<i>Rola Pawła Tetery w zawarciu ugody hadziackiej</i>	43
Sytuacja na ziemiach ukraińskich w okresie hetmaństwa Jerzego Chmielnickiego	63
<i>Ukraina pomiędzy Rzeczpospolitą, Chanatem Krymskim a Moskwą</i>	63
<i>Spoleczności kozacka w czasie tzw. „Ruiny”</i>	83
<i>Działalność Pawła Tetery jako przedstawiciela orientacji propolskiej i jego wybór na hetmana wojska zaporoskiego</i>	93
Paweł Tetera jako hetman kozacki	107
<i>Sytuacja na Ukrainie</i>	107
<i>Udział Tetery i Kozaków w wyprawie Jana Kazimierza na Moskwę</i>	131
<i>Powstania antypolskie i przeciwko Teterze w 1664</i>	149
<i>Projekt reformy Kozaczyzny zaporoskiej - instrukcja na sejm 1664 roku</i>	170
<i>Dalszy rozwój powstania i upadek hetmaństwa Tetery w roku 1665</i>	179
<i>Polityka Pawła Tetery wobec cerkwi prawosławnej</i>	191
Losy Pawła Tetery po rezygnacji z hetmaństwa	195
Zakończenie	227
Aneks	238
Bibliografia	239

Wstęp

Postać Pawła Tetery nie jest powszechnie rozpoznawalna i utożsamiana z Kozaczyzną Zaporoską pomimo tego, że był on hetmanem kozackim w latach 1663 – 1665. Często określany był i nadal jest jako „najwierniejszy z wiernych”, ale niekoniecznie miało to nieść za sobą pozytywne znaczenie. Przyczyną tego było dość powszechne postrzeganie go wręcz za „sługusa” Rzeczypospolitej, a to musiało pociągnąć za sobą odpowiednie konsekwencje. Począwszy od latopisów kozackich spotykał się on głównie z negatywnymi ocenami. Przede wszystkim zarzucano mu: chciwość, prywatę, karierowiczostwo i brak dbałości o interesy Kozaczyzny. Dostrzegano w nim kolaboranta oraz pokornego wykonawcę woli Jana Kazimierza toteż musiało to zaowocować tym, że Paweł Tetera długo był postacią niedocenianą i często pomijaną w historiografii zarówno polskiej jak i ukraińskiej. Jednocześnie przedstawiano go jako człowieka niezdecydowanego i posiadającego niską samoocenę, a przy tym gruntownie wykształconego. Dostrzegano w nim zdolnego polityka i dyplomata. To czyniło obraz tej postaci więcej niż tajemniczy, mocno oparty o mity a przez to wzbudzającą ciekawość.

Tetera nie miał szczęścia także do przedstawień w literaturze i tak np. w powieści Michała Czajkowskiego „*Hetman Ukrainy*” mimo ogólnie dość pozytywnego przedstawienia jego sylwetki dostrzega się tam człowieka niezdecydowanego, która tak naprawdę spełnia wolę swojej żony, czyli Oleny Chmielnickiej, wdowy po Danile Wyhowskim¹. Czy faktycznie był takim człowiekiem.

To małe zainteresowanie badaczy może tłumaczyć także fakt, że lata sześćdziesiąte XVII wieku, na które przypadał okres jego władzy, nie cieszyły się już takim zainteresowaniem historyków jak chociażby pierwsze lata powstania Bohdana Chmielnickiego.

Głównym zadaniem tej rozprawy jest ukazanie postaci Pawła Tetery na tle wydarzeń toczących się na ziemiach ukraińskich. Zainteresowanie koncentrować się będzie na przedstawieniu jaką rolę odegrał on wśród Kozaczyzny i jego roli i działalności w tej społeczności. Dlatego najważniejszą częścią tej pracy będzie obejmować okres hetmaństwa Tetery. Jednak dla stworzenia jak najpełniejszego obrazu tej postaci nie wolno pominąć także

¹ M. Czajkowski, *Hetman Ukrainy*, t. I-II, Warszawa [brw].

innych etapów jego życia, czyli z jednej strony okresu poprzedzającego objęcie władzy jak i ostatnie lata życia już po jej utracie. Wydarzenia te będą stanowić klamrę całej pracy. Jednocześnie warto będzie przyjrzeć się kondycji samej społeczności kozackiej w omawianym okresie. Dysertacja ta stanowić będzie próbę uzupełnienia istniejącej luki w badaniach nad historią Kozaczyzny Zaporoskiej tego okresu.

Pierwszy rozdział rozprawy obejmuje okres młodości Pawła Tetery. Omówione zostały kwestie pochodzenia, związków rodzinnych, wykształcenia oraz początków jego kariery w wojsku zaporoskim przy boku Bohdana Chmielnickiego oraz Jana Wyhowskiego. We wspomnianych latach dopiero wchodził na scenę polityczną, zdobywał potrzebne doświadczenie przede wszystkim w sferze dyplomatycznej. Dlatego konieczne było przedstawienie jego roli w zawarciu ugody perejasławskiej i hadziackiej. W tym też okresie miał swój początek konflikt pomiędzy Wyhowskim a Teterą zakończony ostatecznie rozstrzelaniem tego pierwszego, co zaowocowało fatalnymi następstwami dla samego Tetery. W tym rozdziale została również nakreślona sytuacja na ziemiach ukraińskich przed wybuchem powstania Chmielnickiego, a opis samego przebiegu powstania został ograniczony do wydarzeń związanych z osobą Tetery.

Z kolei drugi rozdział omawia lata hetmaństwa Jerzego Chmielnickiego. Jego celem było ukazanie rozwoju sytuacji na ziemiach ukraińskich od momentu przejęcia władzy przez syna Bohdana Chmielnickiego aż do uzyskania buławy zaporoskiej przez Pawła Teterę w Czehryniu na radzie styczniowej w 1663 roku. Było to ważne dla zrozumienia postępowania oraz trudności przed jakimi musiał stanąć Paweł Tetera już jako hetman. Osiągnąć to można było dzięki dostrzeżeniu postępującego rozkładu społeczności kozackiej i jej wewnętrznego podziału oraz rosnącej rywalizacji pomiędzy Rzeczpospolitą, Chanatem Krymskim i Moskwą o władzę nad tymi ziemiami. Należało także przyjrzeć się samej działalności Tetery w tym okresie. Dlatego nie wolno było pominąć kwestii jego udziału w zawarciu ugody cudnowskiej oraz przygotowań do przejęcia władzy nad Kozaczyzną.

Trzeci rozdział przedstawia lata hetmaństwa Pawła Tetery. Została omówiona wyprawa Jana Kazimierza na Moskwę i udział w niej Prawobrzeżnej Kozaczyzny. Osobnego omówienia wymagał nowy projekt zaproponowany przez hetmana kozackiego i wierną mu starszyznę, który zmierzał do ułożenia stosunków pomiędzy Kozaczyzną a Rzeczpospolitą. Swoje miejsce znalazło także powstanie na prawobrzeżnych ziemiach ukraińskich z lat 1664-1665, które realnie doprowadziło do pozbawienia władzy hetmańskiej Pawła Tetery. Zaprezentowana została także polityka hetmańska wobec cerkwi prawosławnej.

Ostatni, czwarty, rozdział dysertacji omawia ostatnie lata życia Pawła Tetery. Poruszone zostały tu takie problemy jak: kwestia zwrotu przedmiotów wywiezionych przez niego w głąb Rzeczypospolitej, sprawy majątkowe i sądowe, kwestia domniemanej zmiany wyznania prawosławnego i przejścia na katolicyzm oraz kontakty z Michałem Kazimierzem Radziwiłłem. Nie zapomniano także o zarzucanej Teterze depresji. Zakończeniem rozważań stanowił jego wyjazd do Turcji i reakcja na nią Rzeczypospolitej.

Niniejsza rozprawa powstała w oparciu o źródła archiwalne oraz drukowane. Do poznania dziejów Kozaczyzny tego okresu dysponujemy znacznym ich zbiorem, w których przytaczana jest osoba Pawła Tetery, choć niektóre z nich nie wnoszą zbyt wielu nowych elementów do poznania jego życia.

W rezultacie kwerend otrzymano różnorodną bazę źródłową. Jako podstawę służyły znalezione archiwalia zachowane w archiwach znajdujących się na terenie Polski oraz Ukrainy. W Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie przebadano następujące zespoły: Archiwum Radziwiłłów (II i V); Archiwum Koronne Warszawskie: działy kozacki, rosyjski i tatarski; Metrykę Koronną; Archiwum Zamoyskich oraz Zbiór Branickich z Suchej. Szczególnie cenna była zachowana korespondencja Pawła Tetery do Michała Kazimierza Radziwiłła, która dotąd była pomijana w historiografii². W Bibliotece im. Książąt Czartoryskich w Krakowie na szczególną uwagę zasługuje rękopis 402, który zawiera oryginały z czasów panowania Jana Kazimierza³. W rękopisie tym przede wszystkim znajduje się korespondencja Pawła Tetery do kanclerza M. Prażmowskiego i króla Jana Kazimierza oraz liczne instrukcje poselskie, uniwersały czy również ugoda cudnowska. Przebadano także Teki Narutowicza oraz poszczególne rękopisy zawierające materiały z interesującego nas okresu, a umożliwiające odtworzenie działalności Pawła Tetery na tle rozgrywanych wydarzeń na ziemiach ukraińskich. W zbiorach Biblioteki PAN w Krakowie znajduje się rękopis 1065, który zawiera odpisy listów M. Prażmowskiego z lat 1660-1661 oraz memoriały, uniwersały, akta polityczne i listy z lat 1660-1663⁴. Tam też znajduje się odpis instrukcji poselskiej dla Pawła Tetery z 1662 roku. Natomiast w rękopisie 2220 odnaleźć można opis fundacji uczynionej przez Pawła Tetery dla zakonu jezuickiego i związanej z nim konflikt z S. K. Piasoczyńskim⁵. Ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej wykorzystano rękopis 5, który zawiera liczne odpisy dokumentów oraz doniesienia o wydarzeniach

² AGAD, ARV, rkp. 16241.

³ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkp. 402.

⁴ Biblioteka PAU w Krakowie, rkp. 1065.

⁵ Tamże, rkp. 2220, k. 204-205v.

w Rzeczypospolitej z 1658-1664⁶. Z kolei w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu na szczególną uwagę zasłużyły „*Miscellanea, zawierające odpisy listów, mów, akt publicznych i innych materiałów odnoszących się przeważnie do spraw politycznych Polski z lat 1662-1665*”, które wśród licznych różnych materiałów źródłowych zawiera także instrukcję Pawła Tetery dla H. Hulanickiego z 1663 roku oraz propagandowe pisma tłumaczące przyczyny odwrotu Jana Kazimierza z Zadnieprza⁷. Poza tym przebadano także te rękopisy, które chronologicznie odpowiadały okresowi życia Pawła Tetery⁸. W Archiwum Państwowym w Gdańsku przebadano następujące zespoły: Akta Miasta Gdańsk - korespondencja z lat 1525-1793 i 1808-1813⁹, Recesy Stanów Prus Królewskich¹⁰ oraz Akta Miasta Gdańsk: Missiva¹¹. Cenne okazały się dwa pierwsze zespoły, które zawierały przede wszystkim korespondencje oraz odpisy zawartych uгод m.in. hadziackiej, podhajeckiej czy także rozejmu andruszowskiego. Kwerenda odbyła się także w Bibliotece PAN w Kórniku, gdzie znajduje się pamiętnik Michała Obuchowicza¹².

Natomiast na terenie Ukrainy cenne zbiory odnaleziono we Lwowie - Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. W tamtejszym oddziale rękopisów przebadano dawne zbiory Ossolineum. W szczególności „*Manuscripta varia Gotenscii contenta tribus voluminibus*”, w którym to znajdowały liczne kopie instrukcji, listów oraz awizy informujące o wydarzeniach w Rzeczypospolitej¹³. Wiadomości te dotyczą zwłaszcza wyprawy Jana Kazimierza na Moskwę. Pomocne okazały się różne miscelanea historyczne, w których znajdowały się m.in. instrukcje poselskie¹⁴, dziarsz wojny z Szeremietiewem¹⁵ czy także opis wesela Timofija Chmielnickiego¹⁶. Tam też zgromadzone są papiery Edwarda Rulikowskiego¹⁷. Kwerenda miała miejsce także w Державний архів Львівської області, w którym odnaleziono niepublikowaną pracę doktorską Eustachego Jurkova dotyczącą działalności politycznej Pawła Tetery w latach 1662 -1665¹⁸. Warto zaznaczyć, że była to pierwsza praca, która odrzuciła z gruntu negatywną ocenę tej postaci i stanowiła próbę

⁶ Biblioteka Jagiellońska, rkp. 5.

⁷ Biblioteka Narodowego Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkp. 237.

⁸ Tamże, rkp. 207; 208; 210; 216; 1905.

⁹ Archiwum Państwowe w Gdańsku, rkp. 300,53/88-105.

¹⁰ Tamże, rkp. 300,29/256; 300,29/257.

¹¹ Tamże, rkp. 300,27/77.

¹² Biblioteka PAN w Kórniku, rkp. 358.

¹³ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Ф 5, оп. 1, ркр. 189/II.

¹⁴ Tamże, Ф 5, оп. 1, № 1411.

¹⁵ Tamże, Ф 5, оп. 1, № 335.

¹⁶ Tamże, Ф 5, оп. 1, № 231.

¹⁷ Tamże, Ф 5, оп. 1, № 7375/II; № 7365 II.

¹⁸ Державний архів Львівської області, Ф 26, оп. 4, спр. 678.

przeanalizowania działalności tego hetmana na tle ówczesnej sytuacji. E. Jurkow oceniał Teterę jako człowieka, który uważał siebie tylko za hetmana nakażonego wyznaczonego przez Jana Kazimierza. Podczas kwerendy w Kijowie w Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського w instytucie rękopisów odnaleziono odpisy białogrodzkich spraw, polskich spraw, tatarskich spraw¹⁹. Przynoszą one różny materiał źródłowy, ponieważ znajdują się tam relacje wojewodów moskiewskich o wydarzeniach na ziemiach ukraińskich tego okresu, listy, uniwersały w także samego Pawła Tetery oraz zeznania jeńców. W zbiorach biblioteki znajdują się także latopis kozacki²⁰, uniwersały Pawła Tetery²¹ oraz kopie Tek Narutowicza²² te wszystkie materiały przyniosły cenne informacje dotyczące przebiegu wydarzeń 1663-1665. Pomocna w tym względzie okazała się także znajdująca się w instytucie rękopisów chronologia wydarzeń na ziemiach ukraińskich z lat 1660-1667²³. Natomiast w Центральний Державний Історичний Архів України у м. Києві znajdują się kopie materiałów Małorosyjskiego prikazu. Ukazywały one zaostrożenie się konfliktu na ziemiach ukraińskich (powstanie 1664 roku) oraz procesu rozpadu społeczności kozackiej w tym czarną radę w Niżynie²⁴. Znajdują się także dwie różne kopie uniwersału Pawła Tetery wydanego z Raszkowa a dotyczącego ściągania i rozmiaru myta²⁵.

Bezценne dla poprawnego stworzenia obrazu tej postaci okazały się wydawnictwa źródłowe. Szczególne znaczenie posiada zbiór *Памятники изданные Временною комиссией для разбора древних актов*²⁶. Zawierają one przeróżne dokumenty dotyczące rozgrywanych wydarzeń na ziemiach ukraińskich. Można w nich odnaleźć korespondencję, relacje m.in. rezydentów królewskich przebywających na ziemiach ukraińskich, opisy, ale także akta urzędowe: ugody czy instrukcje poselskie oraz uniwersały. Pozwalają one na odtworzenie pełniejszego kontekstu dziejowego. Na szczególną uwagę zasługuje tom czwarty, który zawiera szereg listów Pawła Tetery do króla Jana Kazimierza i kanclerza koronnego Mikołaja Prażmowskiego z lat 1663-1664. W nich to hetman informował o przebiegu najróżniejszych wydarzeń na ziemiach ukraińskich czy swoich decyzjach. W pewien sposób pozwalały na odtworzenie i zrozumienie sposobu postrzegania zdarzeń

¹⁹ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, № 15402, № 15403, № 15408, № 15410, № 15412, № 15425 – 15487, № 15489-15538, № 15576, № 15544.

²⁰ Тамże, Ф I, № 4103.

²¹ Тамże, Ф II, № 21962; Ф. 1, Спр. 60351, к. 276.

²² Тамże, Ф II, № 13712.

²³ Тамże, Ф X, № 4157.

²⁴ Центральний Державний Історичний Архів України у м. Києві, кмф. 7, оп. 1, спр. 284, 290, 291, 302, 304, 313, 324.

²⁵ Тамże, Ф. 51, Оп. 1, Спр. 2, к. 1; Оп. 3, Спр. 8710, к. 21.

²⁶ *Памятники изданные Временною комиссией для разбора древних актов*, т. III, cz.3, Kijów 1852; Тамże, т. IV, cz. 3, Kijów 1859.

przez hetmana oraz próbę odtworzenia relacji, jakie panowały pomiędzy nim a Janem Kazimierzem i Prażmowskim.

Podobnie cenne był zbiór *Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою Комиссією*²⁷. Wykorzystano następujące tomy tej publikacji: od 4 do 7 oraz 11 i 15. Na szczególne podkreślenie zasługuje tom 5, który zawiera dokumenty z lat 1659-1665. Zbiór ten stanowi varia źródłowe, ponieważ odnaleźć tam można korespondencję, doniesienia wojewodów moskiewskich, uniwersały, odpisy ugód. Należy jednak zaznaczyć, że do informacji pochodzących z tych źródeł powinno podchodzić się z wielką ostrożnością, ponieważ w dużej mierze wywodzą się od przeciwników politycznych Tetery (m.in. są to raporty Iwana Brzuchowieckiego czy doniesienia wojewodów moskiewskich, którzy wprost nazywają Teterę zdrajcą), dlatego często też były stronicze. Nie oznacza to jednak, że nie było tam cennych informacji, które uzupełniają i rozszerzają posiadane wiadomości o toczących się wydarzeniach na ziemiach ukraińskich.

Swoje znaczenie miał także zbiór dokumentów *Універсали українських гетманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687)*²⁸, który zawierały interesujące akta prawne, takie jak: instrukcje poselskie, ugody oraz nadania następujących hetmanów: Jana Wyhowskiego, Jerzego Chmielnickiego, Pawła Tetery, Iwana Brzuchowieckiego, Piotra Doroszenki i innych. Często były to kolejne wydania już wcześniej opublikowanych dokumentów jednak w tej publikacji zostały one uporządkowane i porównane z istniejącymi różnymi kopiami tych dokumentów.

Kolejnymi zbiorami różnych dokumentów, takich jak m.in. korespondencja i akty prawne, które zawierały cenny materiał dla odtworzenia działalności Pawła Tetery, tym razem w epoce hetmaństwa Bohdana Chmielnickiego, są: *Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657*²⁹ i *Документи Богдана Хмельницького*³⁰.

Dla rekonstrukcji wydarzeń związanych z radą perejasławską w 1654 roku i zawartej w jej wyniku ugody swoje znaczenie posiadały *Воссоединение Руси. Сборник документов*

²⁷ *Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою Комиссією*, (dalej: Akty ЮЗР), t. IV (1657-1659), Санктпетербургъ 1863; Tamże, t. V (1659-1665), Санктпетербургъ 1867; Tamże, t. VI (1665-1668), Санктпетербургъ 1869; Tamże, t. VII (1657-1663, 1668-1669), Санктпетербургъ 1872; Tamże, t. XI (1672-1674, 1657), Санктпетербургъ 1879; Tamże, t. XV (1658-1659), Санктпетербургъ 1892.

²⁸ *Універсали українських гетманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687)*, Київ – Львів 2004.

²⁹ *Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657*, Київ 1998.

³⁰ *Документи Богдана Хмельницького*, урядники І. Крип'якевич, І. Бутич, Київ 1961.

*i материалов для преподавателей и учителей истории*³¹. Jest to zbiór rozmaitych dokumentów związanych z zawarciem tej ugody, dlatego odnaleźć tu można m.in. opis samej rady perejaśławskiej, spis członków poselstwa kozackiego, gramoty carskie czy relacje z rozmów kozacko-moskiewskich.

Natomiast dokumenty, które pozwoliły na odtworzenie wydarzeń po śmierci Chmielnickiego, a przede wszystkim drogę do zawarcia ugody hadziackiej i udziału w niej Pawła Tetery wydane zostały w zbiorach: *Матеріали до історії Козаччини XVII віку*³² oraz *Portofolio królowej Maryi Ludwiki. Czyli zbór listów, aktów urzędowych i innych dokumentów, ściągających się do pobytu tej monarchini w Polsce*³³.

Pomocne dla przedstawienia ostatniego okresu życia Tetery i wydarzeń związanych z tymi latami były dokumenty opracowane i zebrane przez A. Grabowskiego³⁴, F. Kluczyckiego³⁵ i A. Stadnickiego³⁶. Swoje znaczenie przede wszystkim dla odtworzenia wyprawy Jana Kazimierza na Moskwę posiadały także źródła opracowane przez W. S. Broel-Plater³⁷.

Inną grupę źródeł stanowiły wydane konstytucje sejmowe ze szczególnym naciskiem na te, które dotyczyły osoby Pawła Tetery³⁸ oraz rejestry Metryki Ruskiej (Wołyńskiej)³⁹.

Dla pełniejszego poznania omawianych wydarzeń swoje znaczenie miały także źródła autorstwa: W. Kochowskiego⁴⁰, W. J. Rudawskiego⁴¹, M. Jemiołowskiego⁴², J. Jerlicza⁴³,

³¹ *Воссоединение Руси. Сборник документов и материалов для преподавателей и учителей истории*, Київ 2008.

³² В. Гарасимчук, *Матеріали до історії Козаччини XVII віку*, Львів 1994.

³³ *Portofolio królowej Maryi Ludwiki. Czyli zbór listów, aktów urzędowych i innych dokumentów, ściągających się do pobytu tej monarchini w Polsce*, przeł. K. hr. Raczyńską, hr. J. Kadolińską, R. Ziwoleckiego i Jastrzębskiego, t. 2, Poznań 1844.

³⁴ *Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diariusze, relacje, pamiętniki itp. służyć mogące do objaśniania dziejów krajowych tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego z rękopisów zebrane przez Ambrożego Grabowskiego*, t. 2, Kraków 1845.

³⁵ *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, zebrał i wydał F. Kluczycki, t.1, cz.1, Kraków 1880.

³⁶ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem galicyjskiego wydziału krajowego*, t. X, Lwów 1884.

³⁷ *Zbiór pamiętników do dziejów Polskich* wydał Włodzimierz Stanisław Broel-Plater, t. 4, Warszawa 1859.

³⁸ *Volumina legum*, przedruk zbioru praw staraniem XX Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydawanego, t. 4, Petersburg 1859.

³⁹ *Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569-1673*, книга 29 (1652-1654, 1658-1673), передмова П. К. Грімстед, Київ 2002.

⁴⁰ W. Kochowski, *Historyja panowania Jana Kazimierza*, t. 2-3, Poznań 1859.

⁴¹ W. J. Rudawski, *Historja Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza*, przeł. i oprac. W. Spasowicz, t. 1, Petersburg-Mohylew 1855.

⁴² M. Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648-1679)*, opr. J. Dziegielowski, Warszawa 2000.

⁴³ J. Jerlicz, *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza*, t. 1-2, Warszawa 1853.

J. T. Józefowicza⁴⁴. Należy jednocześnie zaznaczyć, że w przypadku Kochowskiego istnieje poważny problem z chronologią wydarzeń przede wszystkim z lat powstania na Prawobrzeżu w 1664 – 1665 roku. Istotne znaczenie dla powstałej pracy miały także latopisy kozackie⁴⁵ oraz zbiory listów⁴⁶.

Pomocne okazały się także utwory pamiętnikarskie autorstwa: J. Łosia⁴⁷, J. A. Chrapowickiego⁴⁸, J. W. Poczbud Odlanickiego⁴⁹, A. Gramon'a⁵⁰, J. Cedrowskiego i J. F. Tuszyńskiego⁵¹, J. Ch. Paska⁵², H. Ch. Holstena⁵³. Jedynie marginalnie zostały wykorzystane relacje nuncjuszy apostolskich przybywających w Rzeczpospolitej⁵⁴.

Istotne były także dokumenty wydane przez Z. Wójcika⁵⁵, M. Krykuna⁵⁶, J. Mycyka⁵⁷ oraz relacja wysłannika królewskiego, który przebywał na ziemiach ukraińskich w 1665 roku⁵⁸.

⁴⁴ J. T. Józefowicz, *Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza historia arcybiskupstwa lwowskiego w tejsze epoce*, przeł. M. Piwocki, Lwów 1854.

⁴⁵ *Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси изданный комиссією для разбора древнихъ актов*, Кієвъ 1888; *Літопис Самовидця*, видання підготував Я. І. Дзира, Кієвъ 1971; С. Величко, *Літопис*, t. 2, пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука, Кієвъ 1991, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); *Літописецъ Дворецких- памятникъ украинского летописания XVII в.*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); *Чернігівський Літопис*, підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011).

⁴⁶ *Listy Jan Andrzeja Morstina*, opr. S. Ochmann-Staniszevska, Wrocław 2002.

⁴⁷ J. Łoś, *Pamiętnik towarzysza chorągwi pancерnej*, opr. R. Średniawa-Szypioński, Warszawa 2000.

⁴⁸ J. A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. 1-2, Warszawa 1978 – Warszawa 1988.

⁴⁹ J. W. Poczbud Odlanicki, *Pamiętnik [1640-1684]*, opr. A. Rachuba, Warszawa 1987.

⁵⁰ А. Грамон, *Из исторіи московского похода Яна Казимира 1663 - 1664 гг.*, Юрьев 1929.

⁵¹ *Dwa pamiętniki z XVII wieku. Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drybosza Tuszyńskiego*, wydał i wstępem opatrzył A. Przyboś, Wrocław- Kraków 1954.

⁵² J. Ch. Pasek, *Pamiętniki*, opr. R. Pollak, Warszawa 1987.

⁵³ H. Ch. Holsten, *Przygody wojenne 1655-1666*, tłum. J. Leszczyński, opr. T. Wasilewski, Warszawa 1980.

⁵⁴ *Litterae nontiorum apostolicorum Ucrainae illustrantes (1550-1850)*, coedit P. Athanasius, G. Wełyhyj OSBM, vol. XI : 1664-1669, Roma 1967; Tamże, vol. IX : 1657-1659, Roma 1963; Tamże, vol. X : 1659-1663, Roma 1965.

⁵⁵ Z. Wójcik, *Nieznane dokumenty do biografii Pawła Tetery, Jerzego Chmielnickiego i Józefa Tukalskiego*, [w:] *Przegląd Historyczny*, Warszawa 1961, t. 52, z. 3, s. 524-525.

⁵⁶ М. Крикун, *Між війною і радіою. Козацтво правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття*, Кієвъ 2006.

⁵⁷ о. Ю. Мицик, *Віршована Хроніка (1682 р.) про похід на Сіверщину короля Яна-Казимира у 1663-1664рр.*, [w:] *Сіверянський літопис*, Черніхів 2007, № 6, s. 85-105; Tegoż, *Віршована Хроніка проподії часів Руїни (1664-1665)*, [w:] *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, Вируск 8, Кієвъ 2008, s. 285 – 315; Tegoż, *Українські події 1665 р. у описі польської віршованої хроніки*, [w:] *Наукові засади збалансованого розвитку регіону : матеріали Всеукраїнської науково-красназничої конференції (1-4 жовтня 2008 року)*, Житомир 2008, s. 292-303; Tegoż, *Кілька документів до історії України та Кримського ханства XVII – початку XVIII ст.*, [w:] *Україна в минулому*, Випуск 8, Кієвъ – Львів 1996, s. 205-214.

⁵⁸ *Relacja podróży na Ukrainę przez niewiadomego agenta w celu politycznym za panowania Jana Kazimierza odbytej, dana temuż Królowi w Warszawie 29 Kwietnia 1665 roku*, [w:] *Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych, posługujących do rozjasnienia dziejów Litwy i złączonych z nią krajów*, (od 1378 do 1710r.), wydany przez Komissja Archeologiczną wileńską, pod red. M. Krupowicza, cz. 1, Wilno 1858, s. 134-135.

Kompletnie innymi źródłami były pisma polityczne z tego okresu, które pozwoliły poznać lepiej nastój panujący wówczas w Rzeczypospolitej oraz ocenić wagę jaką przywiązywano konkretnym wydarzeniom⁵⁹.

W tej dysertacji wykorzystano liczną polską i ukraińską literaturę przedmiotu oraz nieliczne rosyjskie opracowania.

Wśród niej szczególnie cennymi pozycjami były te poświęcone wyłącznie osobie Pawła Tetery. Hetman kozacki doczekał się monografii autorstwa Wołodymira Gazina⁶⁰. Stanowi ona przeróbkę pracy doktorskiej dotyczącej kryzysu polityczno-społecznego na obszarze ziem ukraińskich w czasach hetmaństwa Pawła Tetery i w konsekwencji tego stanowi ona studium dokonań Tetery jako hetmana. Natomiast lata poprzedzające zdobycie władzy oraz jego losy już po jej utracie zostały w tym opracowaniu zmarginalizowane. Istnieje także niepublikowana praca doktorska, która jest przechowywana w wojewódzkim archiwum we Lwowie traktująca o roli politycznej Pawła Tetery w czasach jego hetmaństwa⁶¹. Dysponujemy także artykułami⁶² oraz biogramami⁶³ o różnym stopniu szczegółowości, a przez to mające różnorakie znaczenie dla powstałej pracy.

Dla omawianego tematu cenne były pozycje traktujące o dziejach Kozaczyzny w tym okresie. Rozprawa ta wiele zawdzięcza opracowaniu Tatiany Jakowlewy, która przeanalizowała okres Ruiny kozackiej od czasów drugiej rady perejaśławskiej aż do rozejmu andruszowskiego w 1667 roku⁶⁴. Autorka przedstawia sytuację zarówno na Prawobrzeżu jak

⁵⁹ *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668. Publicystyka – eksorbinacje – projekty - memoriały*, t. II-III, opr. S. Ochman-Staniszevska, Warszawa 1990.

⁶⁰ В. В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря. Соціально-політичний портрет*, Кам'янець-Подільський 2007.

⁶¹ E. Jurków, *Paweł Tetera, hetman Ukrainy prawobrzeżnej w l. 1662-1665. (Rola polityczna)*, Lwów 1928.

⁶² M. Ferenc, *Paweł Tetera Hetman kozacki*, [w:] *Studia Historyczne*, R. 37, 1994, z. 3, s. 329-347; J. Kaczmarczyk, *Paweł Tetera-Morzowski – najbardziej szlachecki z kozaków*, [w:] *Język, literatura, kultura, historia Ukrainy*, pod red. W. Mokrego, t. 8, Kraków 2003, s. 301-315; M. Andrusiak, *Z ostatnich lat Pawła Tetery (1665-1671)*, [w:] *Kwartalnik Historyczny*, R. 51, Lwów 1937, s. 556-561; Tegoż, *Павло Тетера та львівська Ставропігія*, [w:] *Zapiski Naukowego Towarzystwa im. Szewczenki*, t. CLI, Lwów 1931, s. 181-188; В. Газін, *Політична програма гетьмана П. Тетери*, [w:] *Українська козаська держава: витоки та шляхи історичного розвитку*, вип. 7, Київ 2000, s. 190-198; Z. Wójcik, *The Early Period of Pavlo Teterja's Hetmancy in the Right-Bank Ukraine 1661-1663*, [w:] *Harward Ukrainian Studies*, 1979-1980, vol. 3-4, s. 985-972.

⁶³ О. Р. Реєнт, І. А. Коляда, *Усі гетьмани України, легенд, міфи, біографії*, Харків 2008, s.155-171; Т. Чухліб, *Гетьмани правобережної України в історії Центральної Європи*, Київ 2004, s. 42-52; *Володарі гетьманської булави*, Київ 1994, s. 253-283; *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*, red. P. Kroll, M. Nagielski, M. Wagner, Zabrze 2010, s. 304-325; J. Bartoszewski, *Paweł Tetera*, [w:] *Encyklopedia Powszechna*, wyd. Orgelbranda, t. 25, Warszawa 1867, s. 225-238; П. Т. Фиров, *Гетьманы украинского казачества. Биографические справки*, Севастополь 2005, s. 45-48; *Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети.*, Київ 1998, кн. 1, s. 348-364.

⁶⁴ Т. Яковлева, *Руїна гетьманичини. Від переяславської ради-2 до аидрусівської угоди (1659-1667 рр.)*, Київ 2003. Skorzystano także z innych opracowań i artykułów tej autorki; Теґже, *Гетьманичина в другій половині 50-х років століття. Причини і початок Руїни*, Київ 1998; Теґже, *Іван Богун: проблеми*

i Lewobrzeżu ziem ukraińskich, bogato cytując źródła. Trudno jednoznacznie ustalić jej stosunek do Tetery. Wydaje się, że jednak ocenia go nieprzychylnie, głównie ze względu na propolskie działania tego hetmana. Pewnym brakiem dla stworzenia całościowego obrazu walk powstańczych w 1664-1665 było minimalne omówienie wydarzeń związanych z rozwojem tego buntu na prawobrzeżnych ziemiach ukraińskich w 1665 roku, ponieważ autorka skupiła się na wydarzeniach na Zdobnieprzu w tym okresie. Jedyne szczegółowe omówienie tych walk znalazły się w artykułach Wiesława Majewskiego⁶⁵. Pewne informacje znalazły się także w biografii atamana kozackiego Iwana Sirka⁶⁶.

Z kolei problem kościoła prawosławnego w tym okresie przedstawiam głównie w oparciu o prace A. Mironowicza⁶⁷.

Warto zaznaczyć, że jeśli chodzi o kwestie dotyczące zawarcia unii perejasławskiej to powstały na ich temat szereg opracowań i artykułów m.in. w czasopiśmie „Український Історичний Журнал” i w tym miejscu nie ma potrzeby wszystkich wyliczać, dlatego tylko jako przykład publikacji z tej tematyki zaznaczę pracę, która stanowi wybór różnych dokumentów i artykułów⁶⁸. Natomiast problem unii hadziackiej przedstawiam w oparciu o prace J. Kaczmarczyka⁶⁹, Ł. Ossolińskiego⁷⁰ oraz artykułów związanych z tą unią⁷¹.

Dokładny opis sytuacji międzynarodowej, samej społeczności kozackiej za czasów hetmaństwa Jerzego Chmielnickiego oraz polityki zaprezentowała ukraińska badaczka N. O. Sawczuk, której praca stanowiła ważną pozycję dla tej rozprawy⁷².

біографії, [w:] Український Історичний Журнал, N. 2, Київ 2000, s. 147-157; Tejże, *Іван Богун: проблеми біографії*, [w:] Український Історичний Журнал, N. 4, Київ 2000, s. 144-152.

⁶⁵ W. Majewski, *Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. okres wiosenny*, cz. 1, [w:] Studia i Materiały do Historii Wojskowości, t. XV, cz. 2, Warszawa 1969, s. 61-115; Tegoż, *Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. okres wiosenny*, cz. 2, [w:] Studia i materiały do historii wojskowości, t. XVI, cz. 1, Warszawa 1970, s. 95-150, Tegoż, *Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec-grudzień)*, [w:] Studia i Materiały do Historii Wojskowości, t. XVIII, cz. 2, Warszawa 1972, s. 147-199.

⁶⁶ Ю. Ю. Мицик, *Іван Сірко*, Київ 2010.

⁶⁷ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006; Tegoż, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1996.

⁶⁸ *Переяславська Рада. Очіма істориків мовою документів*, Київ 2003.

⁶⁹ J. Kaczmarczyk, *Rzeczpospolita Trojga Narodów. Mit czy rzeczywistość. Ugoda hadziacka teoria i praktyka*, Kraków 2007; Tegoż, *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław 2007; Tegoż, *Ugoda w Perejasławiu – konieczność czy wybór?*, [w:] Studia Historyczne, R. XXVII, z. 3 (106), s. 413-435.

⁷⁰ Ł. Ossoliński, *Rzecz o hetmanie Wyhowskim*, 2009.

⁷¹ *W kręgu Hadziacza A.D. 1658. Od historii do literatury*, pod red. P. Borek, Kraków 2008; *350-lecie Unii Hadziackiej (1658-2008)*, pod red. T. Chynczewskiej-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski, Warszawa 2008; *Міędzy Одрą a Уралем. Кsięга dedykowana Profesorowi Władysławowi Andrzejowi Serczykowi*, pod red. W. Wierzbieńca, Rzeszów 2010, s. 68-86.

⁷² Н.О. Савчук, *Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 - поч. 1663 рр.)*, Кам'янець-Подільський 2001.

Zapoznanie się i odtworzenie elity kozackiej w czasach hetmaństwa Bohdana Chmielnickiego, Jana Wyhowskiego, Jerzego Chmielnickiego, Pawła Tetery oraz Iwana Brzuchowieckiego umożliwiła praca poświęcona temu tematowi⁷³.

Swoje znaczenie miały także biografie Jana Kazimierza Wazy, które uzupełniały tło wydarzeń na ziemiach ukraińskich⁷⁴.

Ze starszej literatury przedmiotu warto wymienić prace L. Kubali⁷⁵, Fr. Gawrońskiego⁷⁶, T. Korzona⁷⁷, A. Hniłka⁷⁸, N. Kostomarowa⁷⁹, W. Lipińskiego⁸⁰ czy też S. Sołowiewa⁸¹. Niosące za sobą różne postrzeganie omawianych wydarzeń.

Z nowych opracowań wykorzystano prace takich autorów jak: Z. Wójcik⁸², W. A. Smolij i W. S. Stepankow⁸³, P. Kroll⁸⁴, T. Czuchlib⁸⁵, M. Nagielski⁸⁶, A. Kersten⁸⁷,

⁷³ В. В. Кривошея, *Козацька еліта Гетьманщини*, Київ 2008.

⁷⁴ T. Wasilewski, *Ostatni Waza na polskim tronie*, Katowice 1984; Z. Wójcik, *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław 1997.

⁷⁵ L. Kubala, *Wojna moskiewska r. 1654-1655*, [w:] Szkice historyczne, seryja 3, Warszawa 1910, reprint Poznań 2004; Tegoż, *Przysięga w Pereastawiu i „stati” Bogdana Chmielnickiego*, [w:] Kwartalnik Historyczny, Lwów 1904, R. 18, s. 220-242, Tegoż, *Wojny duńskie i pokój oliwski 1657-1660*, [w:] Szkice historyczne, seryja VI, Lwów 1922.

⁷⁶ Fr. R. Gawroński, *Poselstwo Bieniawskiego od śmierci Bohdana Chmielnickiego do umowy hadziackiej*, Lwów 1907; Tegoż, *Krwawy gość we Lwowie. Kartka ze smutnych dziejów Polski i Rusi*, Lwów 1905; Tegoż, *Bohdan Chmielnicki od elekcji Jana Kazimierza do śmierci (1648-1657)*, t. 2, Lwów 1909; Tegoż, *Ostatni Chmielniczenko. Zarys monograficzny 1640-1679*, Poznań 1919.

⁷⁷ T. Korzon, *Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629-1674*, t. 1, Kraków 1898.

⁷⁸ A. Hniłko, *Wyprawa cudnowska w 1660 roku*, Warszawa 1931.

⁷⁹ Н.И. Костомаров, *Руина. Мазепино. Мазепинцы*, 1995.

⁸⁰ W. Lipiński, *Stanisław Michał Krzyczewski z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańców pod wodzą B. Chmielnickiego*, Kraków 1912.

⁸¹ С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, Харьков 2001, Кн. 6 (1657-1676), t. XI-XII; przedruk fragmentu tej pracy, patrz; Tegoż, *История России с древнейших времен*. - СПб, 1897, Кн. 3, t. XI-XV, [w:] <http://www.magister.msk.ru/library/history/solov/solv11p1.htm> (data dostępu: 26.03.2010).

⁸² Z. Wójcik, *Traktat andruszowski i jego geneza*, Warszawa 1959; Tegoż, *Jan Sobieski 1629-1696*, Warszawa 1983; Tegoż, *Ukraina w latach 1660-1663. Przyczynek do dziejów możnowładczej polityki stanowej na Wschodzie*, Warszawa 1950; Tegoż, *Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1660-1661*, [w:] *Przegląd Historyczny*, 1954, t. 45, z. 4, s. 609-634; Tegoż, *Dzikie pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawnej Polsce*, Warszawa 1960.

⁸³ В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Петро Дорошенко. Політичний портрет*, Київ 2011; Tychże, *Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.)*, t. 7, Київ 1999; Tychże, *Українська державна ідея століть: проблеми формування, еволюції і реалізації*, Київ 1997; Tychże, *Богдан Хмельницький: суцільно-політичний портрет*, вид. 3, Київ 2009; Tychże, *Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.)*, t. 7, Київ 1999.

⁸⁴ P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658-1660*, Warszawa 2008; Tegoż, *Walka Kozaczyzny o autonomię w ramach Rzeczypospolitej w latach 1660-1664*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań XVI-XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa-Opole 2008, s. 479-501; Tegoż, *Rada perejastawska w 1654 roku*, [w:] *Mówią Wieki*, nr 09/08 (585), s. 40-45.

⁸⁵ Т. Чухліб, *Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х pp.)*, Київ 2008; Tegoż, *Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 pp.*, Київ 2009; Tegoż, *Козаки ма Яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 pp.*, Київ 2010.

⁸⁶ M. Nagielski, *Druga wojna domowa w Polsce. Z dziejów polityczno-wojskowych Rzeczypospolitej u schyłku rządów Jana Kazimierza Wazy*, Warszawa 2011; Tegoż, *Rokosz Jerzego Lubomirskiego w 1665 roku*, Warszawa 1994.

D. Doroszenko⁸⁸, J. Perdania⁸⁹, W. Gorobec⁹⁰, M. Franz⁹¹, W. A. Serczyk⁹², E. Janas⁹³, Bobiatyński⁹⁴, N. Jakowenko⁹⁵, W. Gołobucki⁹⁶.

Wykorzystano także różne artykuły z czasopism oraz drobne opracowania, które w treści rozprawy są odpowiednio zaznaczone. Przykładami takich artykułów stanowią następujące dwa teksty: jeden dotyczący stosunków politycznych pomiędzy Krymem a Kozaczyzną w czasach hetmaństwa Pawła Teterę⁹⁷, a drugi omawiający losy insygniów hetmańskich wywiezionych przez Pawła Teterę z ziem ukraińskich⁹⁸.

Pomocne okazały się także ukraińskie strony internetowe, na których zamieszczono część materiałów źródłowych i opracowań⁹⁹, a także dzięki jednej z nich istnieje dostęp do publikacji z czasopisma *Український Історичний Журнал*¹⁰⁰. Warto wspomnieć także o polskiej stronie, na której są umieszczone pomocne materiały i źródła¹⁰¹.

W przygotowywanej rozprawie wykorzystano kilka metod badawczych. Posługiwano się wzajemnie uzupełniającymi się metodami indukcyjną i dedukcyjną dla stworzenia jak najpełniejszego obrazu hetmana kozackiego. Ze względu na prace biograficzne wykorzystano także metodę genologiczną, dzięki czemu można było ustalić powiązania i związki rodzinne. Pomocna okazała się także metoda porównawcza w rekonstruowaniu niektórych wydarzeń toczących się na ziemiach ukraińskich. Swoją rolę odegrała także metoda geograficzna, która

⁸⁷ A. Kersten, *Stefan Czarniecki 1599-1665*, Lublin 2006.

⁸⁸ Д. Дорошенко, *Гетьман Петро Дорошенко огляд життя і політичної діяльності*, ред. В. Омельченко, Нью-Йорк 1985.

⁸⁹ J. Perdania, *Hetman Piotr Doroszenko a Polska*, Kraków 2000.

⁹⁰ В. Горобець, „Волимо царя східного...” *Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава*, Київ 2007; Tegoż, *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимзації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665*, Київ 2001; Tegoż, *Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитой: проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664*, [w:] Молода нація, 2000, № 1, s. 40-61.

⁹¹ M. Franz, *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI-XVII wieku*, Toruń 2006.

⁹² W. A. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*, Kraków 1984; Tegoż, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651*, Warszawa 2007.

⁹³ E. Janas, *Konfederacja wojska koronnego 1661-1663. Dzieje i ideologia*, Lublin 1998.

⁹⁴ K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2008, Tegoż, *Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654-1655*, Zabrze 2004.

⁹⁵ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795*, tłum. A. Babiak-Owad, K. Kotyńska, Warszawa 2011; Tejże, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, przeł. O. Hnatiuk, K. Kotyńska, Lublin 2000.

⁹⁶ В. Голобуцький, *Запорозьке Козацтво*, Київ 1994.

⁹⁷ В. В. Газін, *Крим – Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663-1665 рр.)*, [w:] *Український Історичний Журнал*, N. 1, Київ 2001, s. 62-72.

⁹⁸ M. Krykun, *Losy insygniów wywiezionych do Polski przez Pawła Teterę w 1665 roku*, [w:] *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sec. F: Historia*, t. 57, Lublin 2002, s. 7-36.

⁹⁹ <http://litopys.org.ua/> (dostęp 12.02.2013); <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/index.phtml?id=2070> (dostęp 12.02.2013); <http://ukrlife.org/main/library.html> (dostęp 12.02.2013).

¹⁰⁰ <http://www.history.org.ua/?litera&askAbout=journal> (dostęp 12.02.2013).

¹⁰¹ <http://dir.icm.edu.pl/> (data dostępu: 12.02.2013).

umożliwiła umiejscowienie w przestrzeni geograficznej poszczególnych wydarzeń związanych z działalnością militarną, chociażby wyprawy Jana Kazimierza na Moskwę czy powstania Popowicza, ustalała również zasięgu władzy Tetery czy obszar jego majątku. Ze względu na liczbę listów pomocna okazała się być sama epistolografia. Nie wspominając w tym miejscu metody filologicznej potrzebnej do odczytania samych źródeł.

W dysertacji zostanie użyty termin Zadnieprze dla oznaczenia lewobrzeżnych ziem ukraińskich¹⁰². Jednocześnie należy zaznaczyć, że ze względu na konieczność rozróżnienia i dla jasności wykładu występujące w treści dysertacji od trzeciego rozdziału samo słowo „hetman” oznaczać będzie Pawła Teterę, a w momencie, kiedy pojawiał się Iwan Brzuchowieckim występuje dodatkowe określenie lub samo nazwisko tej postaci.

W pracy ujednolicono również datację przeliczając daty z kalendarza juliańskiego na kalendarz gregoriański.

¹⁰² W niektórych źródłach pochodzenie moskiewskiego umieszczonych głównie w Aktach IO3P niekiedy za Zadnieprze uznawano Prawobrzeżną Ukrainę.

Działalność Pawła Tetery do upadku unii hadziackiej

Pochodzenie i życie Pawła Tetery do roku 1648

Paweł Tetera pochodził z wołyńskiej, prawosławnej szlachty Morzkowskich - herbu Radwan¹⁰³. Byli oni przedstawicielami szlachty zagrodowej, która zamieszkiwała Moszki w okolicach Owrucza¹⁰⁴. Posiadłość ta znajdowała się w województwie kijowskim pomiędzy rzekami Nariną i Żerewią¹⁰⁵. Morzkowscy nadanie te otrzymali jeszcze od wielkiego księcia Witolda i kolejno było potwierdzone „przez księcia Olega Władymirowicza w 1454r., Symeona Olegowicza w 1461 r., króla Kazimierza Jagiellończyka w 1467 r. i Zygmunta Starego w 1544 r.”¹⁰⁶. Poszczególne rodziny tego rodu w celu lepszego, wzajemnego rozróżnienia się, używały określonych przydomków. Wśród, których znajdował się właśnie przydomek Tetery. Warto zaznaczyć, że sam Paweł Tetera konsekwentnie podpisywał się tylko jako Paweł Tetera uzupełniając podpis odpowiednim, aktualnie posiadanym przez siebie urzędem.

Słabą pozycję rodziny Morzkowskich próbowali wykorzystać kolejni starostowie owruccy, którzy dążyli do zagarnięcia wspomnianego majątku¹⁰⁷. Chcieli to osiągnąć poddając w wątpliwość ich szlachectwo. Przy okazji usiłowano zmusić ich, aby odrabiali pańszczyznę. W skutek takiego postępowania starostów toczyły się liczne procesy przed kijowskim sądem ziemskim. Posiadamy wyroki sądów z roku: 1621, 1692 i 1712 - wszystkie wytaczane sprawy Morzkowscy wygrywali. Przed sądem przedstawiciele rodziny występowali z nadaniem im tych dóbr przez księcia Witolda. Spory zostały rozstrzygnięte

¹⁰³ Warto zaznaczyć, że w sprawie herbu są pewne nieścisłości. Istnieje również pogląd, że rodzinnym herbem rodowym był Ślepowron, patrz; *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, oprac. S. hr Uruski, A. A. Kosiński, A. Włodarski, t. IX, Warszawa 1914, s. 285. Autorzy Реєнт і Коляда w swojej pracy podają obie możliwości nie rozstrzygając, który herb jest właściwy; O. P. Реєнт, I. A. Коляда, *Усі гетьмани України...*, s. 155. Natomiast Чухліб podaje tylko herb Radwan; Т. Чухліб, *Гетьмани правобережної України ...*, s. 42. Na ten sam herb wskazuje W. Gazin; В. Газін, *Гетман Пабло Тетера...*, s. 40.

¹⁰⁴ M. Ferenc, *Paweł Tetera ...*, [w:] *Studia Historyczne...*, s. 329. Sama miejscowość jest wzmiankowana w Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego, patrz; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. VI, Warszawa 1885, s. 730.

¹⁰⁵ M. Ferenc, *Paweł Tetera ...*, [w:] *Studia Historyczne...*, s. 329.

¹⁰⁶ Tamże.

¹⁰⁷ Tamże, s. 330.

dopiero w 1712 roku, kiedy to kancelaria królewska wystawiła specjalny dokument potwierdzający to nadanie¹⁰⁸.

O rodzicach Pawła Tetery wiemy niewiele. O matce wiadomo tylko tyle, że żyła jeszcze w 1669 roku. Sugeruje to jeden z zapisów dokonanych przez Teterę, w którym w zamian za dobra polecił Konstantemu Stefanowi Piasoczyńskiemu wypłacić pewną sumę swoim krewnym (w tym właśnie i matce)¹⁰⁹. Ojcem natomiast, najprawdopodobniej, był Jan Morzkowski, który utrzymywał dość bliskie kontakty z Kozaczyzną¹¹⁰. Natomiast J. Kaczmarczyk uważa, że Jan Tetera służył w wojsku zaporoskim¹¹¹.

Paweł Tetera posiadał czwórkę rodzeństwa¹¹². Dwóch braci: Jurka i przyrodniego brata – Szurle¹¹³. Oraz dwie siostry, ale niestety tylko jedną z nich znamy z imienia: Ewę, która poślubiła Michała Iskrzyckiego¹¹⁴. Druga z sióstr poślubiła Anatazego Pirockiemu. Te powiązania z atamanami kozackimi oraz pamięć o tradycjach rodzinnych mogły ułatwić mu późniejsze wejście i zaistnienie w świecie kozackim. Przetrwała jeszcze jedna problematyczna kwestia związana z małoletnością późniejszego hetmana. Chodzi tu o podawaną informację, że jego ojcem chrzestnym był Bohdan Chmielnickim. W tym momencie trudno jest ostatecznie rozstrzygnąć prawdopodobieństwo tej tezy¹¹⁵. Warto jednak pamiętać o dość niejasnych wzmiankach dotyczących przyczyn unieważnienia ślubu Oleny Chmielnickiej i Pawła Tetery, czyli zbyt bliskie związki rodzinne¹¹⁶.

Sam Tetera był dwukrotnie żonaty. Pierwszą jego żoną była siostra Jana Wyhowskiego¹¹⁷. Nieznana jest data zawarcia tego związku małżeńskiego. Drugą żoną po śmierci pierwszej małżonki, już w 1660 roku, została córka Chmielnickiego - Olena- wdowa

¹⁰⁸ Tamże.

¹⁰⁹ T. Świącicki, *Historyczne pamiątki znamienitych rodzin i osób dawnej Polski*, przejrzał w rękopisie, objaśnił i uzupełnił J. Bartoszewicz, t. I, Warszawa 1858, reprint 1984, s. 393.

¹¹⁰ Gawroński podaje, że Tetera był synem kozackim; Fr. R. Gawroński, *Poselstwo Bieniawskiego ...*, s. 8.

¹¹¹ J. Kaczmarczyk, *Paweł Tetera-Morzkowski ...*, [w:] *Język, literatura ...*, s. 301.

¹¹² O. P. Реєнт, І. А. Коляда, *Усі гетьмани України...*, s. 156; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 40.

¹¹³ O tym bracie nic więcej niewiadomo. Nie ma informacji o jego życiu. W późniejszych dokumentach sam Tetera nie wspominał o nim zupełnie.

¹¹⁴ Ewie z tego małżeństwa urodził się syn Bazyl Iskrzycki. Sugeruje to wspomniany już wyżej zapis dla Piasoczyńskiego. Wymieniony w nim jest również mąż drugiej siostry Anatazy; T. Świącicki, *Historyczne pamiątki znamienitych ...*, s. 393.

¹¹⁵ Brakuje wystarczających argumentów dla poparcia czy odrzucenia tej informacji. Choć tę informację powtarzają; O. P. Реєнт, І. А. Коляда, *Усі гетьмани України...*, s. 155; J. Kaczmarczyk, *Paweł Tetera-Morzkowski ...*, [w:] *Język, literatura ...*, s. 302; Fr. R. Gawroński, *Poselstwo Bieniawskiego ...*, s. 8; J. Kaczmarczyk, *Rzeczpospolita Trojga Narodów...*, s. 52.

¹¹⁶ Я. Дашкевич, *Клан Хмельницького – Легенда чи дійсність?*, [w:] *Україна в минулому*, випуск 2, Київ-Львів, s. 88-89.

¹¹⁷ Jan Wyhowski był polskim szlachcicem. Dlatego w pracy tej będzie występował jako Jan a nie Iwan Wyhowski.

po Danielu Wyhowskim¹¹⁸. Zgodnie ze swym pochodzeniem przysły hetman utrzymywał również kontakty ze szlachtą oraz z magnatami. Dzięki temu posiadał pewne obycie i maniery w „wyższych sferach”. Ta umiejętność zachowania się w towarzystwie była wielokrotnie podkreślana.

O życiu Pawła Tetery aż do wybuchu powstanie Chmielnickiego wiemy bardzo mało. Zagadką jest już data oraz miejsce urodzenia Pawła Iwanowicza Morzkowskiego- Tetery, co także potwierdzałoby niepewne imię ojca - bo tak miało brzmieć jego pełne nazwisko¹¹⁹. Urodził się na pewno gdzieś pomiędzy 1610 a 1622 rokiem¹²⁰. Miejsce urodzenia też jest nieznane¹²¹. Najczęściej wskazywaną miejscowością jest Perejaśław¹²². Choć wymieniane są także i inne regiony Rzeczypospolitej¹²³. Wśród nich jako prawdopodobne uznawane się okolice Owrucza. W tej właśnie okolicy znajdują się Moszki - majątek rodzinny. Jednocześnie mógł się urodzić gdzieś w Kijowszczyźnie. Poparciem dla tej tezy, odnośnie miejsca narodzin na tych terenach, jest obecność tam ojca. Wiadomo jednak, że Jan Morzkowski przebywał tu dopiero w latach 30-tych. Czyli w dość odległym okresie po urodzeniu się Tetery nawet jeśli w tym momencie przyjmujemy tą najpóźniejszą możliwą datę jego narodzin. Jako kolejne możliwe miejsce narodzin wymieniane jest generalnie Podlasie. Tłumacząc to późniejszymi nadaniami Jana Kazimierza na jego rzecz. Przytaczana argumentacja w stosunku do tych ziem, czyli Kijowszczyzny i Podlasia jest dość wątpliwa i wzbudza wątpliwości. Natomiast J. Bartoszewski podaje, że Tetera urodził się gdzieś na Podlasiu albo na Litwie¹²⁴. Wespazjan Kochowski informując o wyborze Pawła Tetery na

¹¹⁸ Jerzy Chmielnicki w posagu miał dać Pawłowi Teterze Sobotów oraz pewną, dużą kwotę pieniędzy. Nie ulega wątpliwości, że te małżeństwo przyczyniło się do podniesienia jego prestiżu wśród Kozaczyzny. Dodatkowo stawał się szwagrem hetman zaporoskiego; O. P. Реєнт, I. А. Коляда, *Усі гетьмани України...*, s. 161.

¹¹⁹ Tę wersję potwierdzają np. listy B. Chmielnickiego, które Tetera zawiózł do cara w 1657 roku, gdzie widniał właśnie jako Paweł Iwanowicz Tetera, patrz; Akty ЮЗР, t. XI, s. 756. Wskazywałoby to także na imię ojca, patrz; O. P. Реєнт, I. А. Коляда, *Усі гетьмани України...*, s. 155. Można znaleźć również inną wersję jego pełnego imienia. Brzmi wtedy następująco: Pawła Pantelejmona Pasika Tetery-Moszkowskiego, patrz; M. Ferenc, *Paweł Tetera ...*, [w:] *Studia Historyczne...*, s. 329.

¹²⁰ Rozbieżność przytaczanych w tym wypadku dat jest wręcz oszałamiająca. Ferenc datę narodzin uściśla na okres pomiędzy 1610-1615 rokiem. Powołując się na lata w jakich przypadała największa aktywności polityczna Tetery; M. Ferenc, *Paweł Tetera ...*, [w:] *Studia Historyczne...*, s. 330. Natomiast wskazywany jest początek lat 20-tych XVII wieku; В. А. Смолий, В. С. Степанков, *Українська національна революція ...*, s. 258. Z kolei J. Kaczmarczyk wskazuje na przełom pierwszej i drugiej dekady XVII w; J. Kaczmarczyk, *Paweł Tetera-Morzkowski ...*, [w:] *Język, literatura ...*, s. 301. Natomiast Реєнт i Коляда wskazują rok urodzenia na okres pomiędzy 1620-22 rokiem; O. P. Реєнт, I. А. Коляда, *Усі гетьмани України...*, s. 155. Ten pogląd podzielają; П. Т. Фіров, *Гетманы украинского казачества...*, s. 45; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 39.

¹²¹ O. P. Реєнт, I. А. Коляда, *Усі гетьмани України...*, s. 156.

¹²² J. Kaczmarczyk, *Paweł Tetera-Morzkowski ...*, [w:] *Język, literatura ...*, s. 301.

¹²³ O. P. Реєнт, I. А. Коляда, *Усі гетьмани України...*, s. 156.

¹²⁴ J. Bartoszewski, *Paweł Tetera...*, [w:] *Encyklopedia Powszechna ...*, s. 225.

hetmana kozackiego wskazuje na Polesie jako jego miejsce pochodzenia¹²⁵. Niestety sam Tetera nigdy nie wspominał ani o miejscu swego urodzenia, ani o roku tego wydarzenia a nawet nie spotyka się w dokumentach jego dotyczących wzmianki ile miał lat w danym okresie, co utrudnia jakiegokolwiek rozstrzygnięcie tego problemu.

Sądząc z późniejszej działalności Tetery można wnioskować, że zdobył on gruntowne wykształcenie. Uczył się w szkole unickiej w Mińsku, którą miał ukończyć około roku 1637¹²⁶. Jego nauczycielem był Jakub Susza. Następnie poszerzał swoją edukację w kolegium mohylańskim w Kijowie¹²⁷. Opanował znajomość łaciny i języka polskiego oraz sztukę retoryki. Jego wykształcenie zaowocowało w dalszym życiu. Nie ulega wątpliwości, że to dzięki umiejętnościom wtedy zdobytym zawdzięczał on swoją późniejszą karierę w Wojsku Zaporoskim.

W 1634 roku Paweł Tetera został członkiem bractwa prawosławnego we Lwowie¹²⁸. A w 1639 roku został przyjęty na służbę na dworze Prażmowskich¹²⁹.

Tak jak większość synów szlachecki Tetera udał się w podróż po Europie Zachodniej¹³⁰. Jest to jednak kolejny zagadkowy etap w jego życiu. Cel i czas trwania tej wyprawy pozostają nieznane. Według J. Kaczmarczyka miał towarzyszyć w tej podróży Mikołajowi Prażmowskiemu. A w czasie pobytu w Paryżu miał poznać królewicza Jana Kazimierza Wazę¹³¹. Inny pogląd wskazuje Włochy za główny cel tej wyprawy¹³².

Po powrocie do kraju, już w latach 40-tych, osiadł na Wołyniu i rozpoczął pracę w kancelarii grodzkiej w Łucku¹³³. Tutaj poznał dwóch ludzi, z którymi jeszcze będzie później współpracował a ich wspólne decyzje wpłyną na losy Rzeczypospolitej. Mowa tutaj mianowicie o Stanisławie Kazimierzu Bieniewskim, który był wtedy jego przełożonym oraz

¹²⁵ W. Kochowski, *Historyja panowania ...*, t. 2, s. 190.

¹²⁶ В. Газін, *Гетман Пабло Тетера...*, s. 40; П. Т. Фиров, *Гетманы украинского казачества...*, s. 46.

¹²⁷ M. Ferenc, *Paweł Tetera ...*, [w:] *Studia Historyczne...*, s. 331; О. Р. Реєнт, І. А. Коляда, *Усі гетьмани України...*, s. 156.

¹²⁸ M. Ferenc, *Paweł Tetera ...*, [w:] *Studia Historyczne...*, s. 331; J. Bartoszewski, *Paweł Tetera...*, [w:] *Encyklopedia Powszechna ...*, s. 225. Przytaczany jest również rok 1672. Spowodowane jest to nadaniami jakie Tetera uczynił dla tego bractwa.

¹²⁹ П. Т. Фиров, *Гетманы украинского казачества ...*, s. 46.

¹³⁰ Wiadomo tylko, że udał się w tą podróż.

¹³¹ Niestety informacje Kaczmarczyka nie znajdują potwierdzenia w literaturze a podane przez Kaczmarczyka książki nie wyjaśniają wątpliwości. Nie wiadomo kiedy odbyła się ta podróż, bo jeśli po 1639 roku to istnieje pewna możliwość, że udał się na nią jako towarzysz Prażmowskiego. Jednak o takim przebiegu podróży wspomina jedynie ten historyk; J. Kaczmarczyk, *Paweł Tetera-Morzkowski ...*, [w:] *Język, literatura...*, s. 301-302.

¹³² Т. Чухліб, *Гетманы правобережної України ...*, s. 42; О. Р. Реєнт, І. А. Коляда, *Усі гетьмани України...*, s. 156.

¹³³ Przytaczany jest Włodzimierz Wołyński, gdzie miał pracować jako rejent w kancelarii grodzkiej we Włodzimierzu; M. Ferenc, *Paweł Tetera ...*, [w:] *Studia Historyczne...*, s. 331; Fr. R. Gawroński, *Poselstwo Bieniawskiego ...*, s. 8. Według Ossolińskiego od 1645 roku pracowali razem (Bieniewski i Tetera) w kancelarii; Ł. Ossoliński, *Rzecz o hetmanie ...*, s. 33.

o Janie Wyhowskim. Tetera pracował jako podpissek kancelarii¹³⁴. W tym też okresie miał już cieszyć się szacunkiem sąsiadów¹³⁵. W 1647 roku wstąpił także na służbę do mieszkającego na Wołyniu kasztelana braćwskiego Gabriela Stempkowskiego¹³⁶. Stał się jego zaufanym sługą.

Zamek w Łucku, fot. T. Blaszczyk

¹³⁴ M. Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski...*, s. 200.

¹³⁵ J. Kaczmarczyk, *Paweł Tetera-Morzkowski ...*, [w:] *Język, literatura...*, s. 302.

¹³⁶ Kiedy powstanie Chmielnickiego doszło do granic Wołynia Tetera przeszedł na stronę powstańców posiadając przy sobie dokumenty Stempkowskiego; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 41.

Sytuacja na Ukrainie przed wybuchem powstania Chmielnickiego

W czasie, gdy Paweł Tetera dorastał i rozpoczynał swoją karierę polityczną, na ziemiach ukraińskich miały miejsce wydarzenia, które wpłynęły na dalszy rozwój wypadków oraz zaważyły na jego życiu. W wyniku powstań kozackich z lat 1637-1638. Sejm w 1638 roku uchwalił konstytucję według, której Kozacy ostatecznie mieli zostać podporządkowani Rzeczypospolitej¹³⁷. Konstytucja ta jest najlepszym symbolem marzeń i życzeń ówczesnej magnaterii w stosunku do polityki państwa względem Kozaków. Według postanowień konstytucji liczba Kozaków miała zostać ograniczona. Pozostać mieli wyłącznie Kozacy rejestrowi. Cała reszta miała utracić swoje prawa tym samym chciano przekształcić ich w chłopów. Sam rejestr wojska zaporoskiego uległ ograniczeniu. Miał teraz liczyć 6 tysięcy Kozaków podporządkowanych mianowanemu komisarzom. Sytuacja zaostrzała się, gdy część magnatów m.in. Jeremi Wiśniowiecki i Aleksander Koniecpolski siłą próbowali usuwać Kozaków z dzierżawionych przez siebie królewskich ziem¹³⁸.

Król Władysław IV od dawna marzył o wojnie z Turcją i dążył do niej konsekwentnie¹³⁹. Dlatego podjął działania, które miały urzeczywistnić ten plan. Na jego polecenie rozpoczął się werbunek żołnierzy. Władca prowadził negocjacje z przybyłymi posłami weneckimi i moskiewskimi. Rozmowy o planowej wojnie nie mogły ominąć także przedstawicieli starszyny kozackiej, którzy przybyli do Warszawy. W czasie tajnych negocjacji z nimi król miał poczynić obietnicę podwojenia rejestru i wycofania wojsk koronnych za Białą Cerkiew¹⁴⁰. Na nieszczęście dla swoich planów Władysław IV podjął te wszystkie działania bez zgody sejmu.

Hetman Stanisław Koniecpolski, który popierał sam plan wojny jednak zamierzał osiągnąć ten cel inaczej. Zależało mu na uzyskaniu zgody sejmu. Sama wojna miała toczyć się w sojuszu z Moskwą, która w nagrodę za udział w niej otrzymałaby Krym natomiast

¹³⁷ L. Podhorodecki, *Stanisław Koniecpolski ok. 1592-1646*, Warszawa 1978, s. 386-387; W. A. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie...*, s. 340-341; M. Franz, *Idea państwa kozackiego ...*, s. 200-204.

¹³⁸ M. Franz, *Idea państwa kozackiego ...*, s. 206.

¹³⁹ O planach wojny tureckiej, patrz; W. Czaplinski, *Władysław IV i jego czasy*, Kraków 2008, s. 290-309; В. Голобуцький, *Запорозьке Козацтво...*, s. 352-354; W. Biernacki, *Żółte Wody- Korsuń 1648*, Warszawa 2008, s. 22-41; W. A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie...*, s. 19-33.

¹⁴⁰ Nie jako w ten sposób oddać obszar pod władzę Zaporozców; В. Голобуцький, *Запорозьке Козацтво...*, s. 353.

Rzeczpospolita opanowałaby państwa naddunajskie¹⁴¹. Hetman umarł a całym przedsięwzięciem kierowali już kanclerz koronny Jerzy Ossoliński i król, którzy nie przykładali takiej wagi do zgody sejmu na wojnę zaczepną.

Plan królewski utonął w morzu niezadowolenia jakie wybuchło wśród szlachty. Gdy tylko oficjalnie ogłoszono wojnę turecką w kraju wybuchło oburzenie na senatorów rezydentów. Fala krytyki nie ominęła również samego Władysława IV. Szlachta nie chciała wojny, bała się jej¹⁴². Ostatecznie sejm 1646 roku przekreślił plany królewski. Władca zgodził się na wszystkie konstytucje, które ograniczały jego władzę od rozpuszczenia zaciągów, przez zmniejszenie liczby gwardii królewskiej, aż po usunięcie cudzoziemców z dworu¹⁴³. Mimo takiej uległości król wcale nie wyrzekł się swoich planów wojennych. Dopiero pod naciskiem senatorów i wobec braku pieniędzy Władysław IV rozpuścił zaciągi¹⁴⁴. Król pragnął wciągnąć Rzeczpospolitą do wojny w legalny sposób – uzyskując na to wprawdzie zgodę sejmu. Ale na takie działanie było za późno. Opinia szlachecka była negatywnie ustosunkowana do pomysłu królewskiego a pacyfistyczne nastroje szlachty wzięły górę. Również próby pozyskania panów ruskich okazały się bezskuteczne¹⁴⁵.

W roku 1647 miały miejsce wydarzenia, które wskazywały na nieuchronność zbliżającej się wojny z Turcją. Wyruszyły prowokacyjne wyprawy Wiśniowieckiego i Konięcpolskiego¹⁴⁶. W efekcie poselstwa do Moskwy Adam Kisiel zawarł porozumienie o wspólnej walce z Tatarami. Jako znak zbliżającej się wojny odebrana została również podróż kanclerza Ossolińskiego na ziemie ukraińskie podczas, której rokował z Kozakami¹⁴⁷.

Lata 1638-1648 na ziemiach ukraińskich określane są mianem „złotego pokoju”. Był to okres intensywnej kolonizacji i polonizacji tych terenów przez magnaterię. Działania te

¹⁴¹ Serczyk podaje, że hetman zawarł swoje poglądy na temat prowadzenia wojny w: „Dyskursie o zniesieniu Tatarów krymskich i lidze z Moskwą”; W. A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie...*, s. 20; L. Podhorecki, *Stanisław Konięcpolski...*, 411-415 i 417-418; W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki 1612-1651*, [w:] „*Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*”, t.12, Warszawa 1933, s. 151-152.

¹⁴² Przyczyny były różne. Wśród nich można wyróżnić lęk przed wzmocnieniem władzy królewskiej a pokój z Turcją był kanonem polskiej polityki, obawiano się także potęgi Turcji oraz nie wierzono w zwycięstwo. W dodatku na wojnę zaczepną należało by ponieść duże koszty (podatki a te szlachta nigdy nie płaciła chętnie), nie bez znaczenia był jeszcze zły stan zdrowia Władysława IV; W. Czaplński, *Władysław IV...*, s. 293-295.

¹⁴³ W. A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie...*, s. 26-28.

¹⁴⁴ W. Czaplński, *Władysław IV...*, s. 306.

¹⁴⁵ Mimo licznych nadań magnaci kresowi nie opowiedzieli się za projektem królewskim i nie rozpoczęli wojny własnymi siłami nadwornymi.

¹⁴⁶ Jeremi Wiśniowiecki urządził wyprawę wojenną, której celem był Perykop. Natomiast Aleksander Konięcpolski skierował się pod Oczaków. W obu przypadkach Tatarzy wycofali się i unikali starcia. Co więcej nie zareagowali na te prowokacje ze strony magnatów. Chan tatarski wysłał poselstwo, które protestowały. Wyprawy te podjęto najprawdopodobniej w porozumieniu z królem i miały sprowokować Tatarów do uderzenia na Rzeczpospolitą; W. Tomkiewicz, *Jeremi Wiśniowiecki ...*, s. 180; W. Biernacki, *Żółte Wody- Korsuń...*, s. 34-41; W. A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie...*, s. 31-32.

¹⁴⁷ W. A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie...*, s. 29- 31; W. Czaplński, *Władysław IV...*, s. 307-308; L. Kubala, *Jerzy Ossoliński*, Warszawa 1924, s. 251-260 i 262; B. Голобуцький, *Запорозьке Козацтво...*, s. 357.

miały doprowadzić do ściślejszego podporządkowanie kresów ukraińskich administracji państwowej. W tym okresie rozrastały się i krzepły latyfundia magnackie¹⁴⁸. Wraz z tym procesem powiększało się osadnictwo polskiej szlachty, co w konsekwencji musiało doprowadzić do wprowadzania praw feudalnych. Jednocześnie dawało to pewną stabilizację gospodarczą.

Wzrost wyzysku powodował zwiększanie oporu miejscowej ludności. A jej sytuacja nie była dobra. Wielkie majątki z różnych przyczyn nie mogły być zarządzane bezpośrednio przez swoich właścicieli i dlatego często oddawane były w dzierżawę¹⁴⁹. Dzierżawcy z kolei dążyli do osiągnięcia maksymalnie dużego zysku z posiadanych arend. Uzyskiwano to dzięki zwiększeniu wymiaru pańszczyzny. A to w konsekwencji prowadziło do wzrostu ucisku i napięć społecznych. Ziemia coraz częściej była w rękach polskiej szlachty, która stanowiła element obcy i wrogi ludności. Dodatkowo wprowadzono monopol na sprzedaż i produkcję alkoholu. Oprócz tego część chłopów osadzana była na prawach swobód. A teraz czas wolnizn kończył się i nieprzywykli do pańszczyzny chłopci musieli zacząć ją odrabiać. Wzrastało poczucie krzywdy i niesprawiedliwości.

Potęgowaniu napięć społecznych przyczyniał się również stosunek Kozaków do Żydów, którzy odbierani byli jako symbol panowania polskiego na ziemiach ukraińskich. Dodatkowo stanowili elementem obcy dla miejscowej ludności. I to oni najczęściej dzierżawili karczmy i z tej racji zajmowali się pędzeniem wódki¹⁵⁰. Do pogorszenia wzajemnych stosunków przyczyniła się także nieprzychylna postawa szlachty wobec królewskich planów wojny tureckiej. Kozacy byli rozgoryczeni ostrym sprzeciwem szlachty. Liczyli nie tylko na łupy wojenne, ale i na poprawę własnego losu.

Wpływ na nastroje na ziemiach ukraińskich miała również sytuacja religijna. A mianowicie bardzo słaba pozycja prawosławia w Rzeczypospolitej¹⁵¹. Cerkiew znajdowała się w ciągłym zagrożeniu. A przyczyn sporów z unitami nie brakowało. Jednym z nich były wzajemne oskarżenia o grabież cerkwi i ich beneficjum oraz żądania ich zwrotu. Dodatkowo wyznanie katolickie stało się symbolem wroga, czyli wiarą przybywającej coraz liczniej na te tereny szlachty katolickiej. Ze względu na stały proces polonizowania się oraz przechodzenia

¹⁴⁸ Najlepszymi przykładami są dobra Jeremiego Wiśniowieckiego, Aleksandra Koniecpolskiego.

¹⁴⁹ Przyczyny takiej sytuacji były prozaiczne. Decydowały tutaj takie czynniki jak rozległość dóbr, ich rozlokowanie także stosunek właścicieli do tych ziem czy majątków. Część z nich była oddawana jako zabezpieczenie danej pożyczki. Część arend była też formą zapłaty za służbę na dworze czy w wojsku magnackim.

¹⁵⁰ J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki...*, s. 47; W. A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie...*, s. 39.

¹⁵¹ Z. Wójcik, *Dzikie pola w ogniu...*, s. 179.

rodów ruskich na katolicyzm naturalnym sprzymierzeńcem i obrońcą interesów Cerkwi stali się Kozacy.

Niespodziewanie czarę goryczy na ziemiach ukraińnych przełał przebieg zatargu setnika czehryńskiego Bohdana Chmielnickiego wpierw z Danielem Czaplińskim, a potem z Aleksandrem Koniecpolskim¹⁵². Starosta czehryńskim najechał chutor setnikowi czehryńskiemu w Subotowie i zabił jego syna, uprowadził ukochaną kobietę a jego samego uwięził. Po interwencji hetmana wielkiego Mikołaja Potockiego wypuszczono go. Jednak nie cieszył się długo wolnością i już wkrótce ponownie uwięziono go. Tym razem oskarżono setnika o zdradę państwa, czyli o planowanie „chadzki” na Morze Czarne. Jednak dzięki poręczeniu Krzyczewskiego ponownie go zwolniono. Chmielnicki usiłował jeszcze rozstrzygnąć spór na drodze pokojowej, ale wysiłki te okazały się bezowocne i musiał ratować się ucieczką na Niż.

Kamieniec Podolski, fot. T. Błaszczyk

¹⁵² W. A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie...*, s. 39-46; J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki...*, s. 44-45.

Udział Tetery w powstaniu Chmielnickiego

Rok 1648 przyniósł Rzeczypospolitej wojnę, klęski oraz śmierć królewską¹⁵³. Powstanie Bohdana Chmielnickiego miało złożone przyczyny. A swoimi rozmiarami wstrząsnęło Rzeczypospolitą. Sytuacja na ziemiach ukraińskich pogarszała się w latach „złotego pokoju”. Wzrastał ucisk feudalny, rozrastały się latyfundia magnackie, które jednocześnie ograniczały możliwość swobodnego osiadania się na wschodnich kresach Rzeczypospolitej. Niezadowolona ludność czekała tylko na sygnał do walki. Nie bez znaczenia były postanowienia ordynacji wojska zaporoskiego z 1638 roku – zmieniająca Kozaków nieregularnych w chłopów. Wprowadzając również poważne obostrzenia dla samych Kozaków. Dodatkowo sytuację zaostrzały zawiedzione nadzieje dotyczące planowanej wojny tureckiej. Te wszystkie emocje i napięcia natury polityczno- społeczno- religijnej potrzebowały tylko należytego nakierowania. Chmielnicki potrafił umiejętnie wykorzystać wszystkie aspekty niezadowolenia społecznego i skutecznie skierował je do walki z Rzeczypospolitą. Wbrew swoim pierwotnym planom Chmielnicki nie zorganizował demonstracyjnej wyprawy na Morze Czarne¹⁵⁴.

Mikołaj Potocki, hetman wielki koronny, widząc rosnące niezadowolenie i niepokój na wschodnich kresach rozpoczął mobilizację wojska, wydał także uniwersały wzywające chorągwie magnackie do wstawienia się pod jego komendę. Potocki podzielił swoje wojska na trzy oddziały: dwa z nich wyprawił przeciw buntownikom a sam z liczniejszą grupą pozostał w Korsuniu. Jednak korpus Stefana Potockiego został pokonany pod Żółtymi Wodami, a hetmani koronni w jarze Kruta Bałka.

Klęski wojsk koronnych pod Żółtymi Wodami i Korsuniem, wzięcie obu hetmanów koronnych w niewolę wywołało ogromne, nie wszędzie pozytywne, wrażenie w kraju. Chaos w kraju pogłębiła śmierć królewska. Ster państwowy trafił w ręce energicznego kanclerza J. Ossolińskiego. Zwołano konwokację do Warszawy. Mianowano trzech regimentarzy: Dominika Zasławskiego, Aleksandra Koniecpolskiego i Mikołaja Ostroroga, którzy mieli zastąpić hetmanów koronnych.

¹⁵³ Ze względu na przedmiot moich rozważań ograniczę się do ukazania wydarzeń, w których Tetera brał udział lub dotyczyły jego osoby lub działalności.

¹⁵⁴ Powodem było zbyt mała liczba popierających go wówczas Kozaków; W. Biernacki, *Żółte Wody- Korsuń ...*, s. 45.

W Rzeczypospolitej wykrystalizowały się dwa stronnictwa, które w odmienny sposób chciały doprowadzić do uspokojenia sytuacji na ziemiach ukraińskich. Jedną drogę wskazywało tzw. stronnictwo pokojowe z kanclerzem koronnym i Adamem Kisielem na czele oraz stronnictwo wojenne z J. Wiśniowieckim i podkanclerzem Leszczyńskim¹⁵⁵.

Wybuch powstania zmienił również życie Pawła Tetery. Już w roku 1648 zdecydował się przejść na stronę powstańców. Mogło to stać w sierpniu, kiedy to powstańcy oblegali Łuck. Stojąc przed wyborem pomiędzy wiernością wobec Rzeczypospolitej a poparciem powstańców opowiedział się po stronie tych ostatnich wiążąc się ostatecznie ze światem kozackim. Przyczyny takiej decyzji dotychczasowego urzędnika państwowego można upatrywać w chęci zrobienia kariery, zdobycia majątku czy poparciu hasła powstańców. Można również próbować doszukiwać się motywów religijnych takiej decyzji. Podawana jest również inna możliwość przejścia na stronę powstańców. Otóż przyszły pułkownik perejasławski miał jeszcze w 1647 roku rozpić się i poważnie zadłużyć się¹⁵⁶. To jednak wydaje się być najmniej prawdopodobnym powodem poparcia powstania szczególnie, gdy weźmie się pod uwagę jego późniejsze życie. Trudno jest jednak ostatecznie rozstrzygnąć, który z przytoczonych motywów był najważniejszy. Wiadomo, że Tetera zdecydował się przyłączyć do powstania i rozpoczął swoją karierę w wojsku zaporoskim. Co trzeba zaznaczyć już na wstępie to to, że Paweł Tetera nie błyszczał na polu bitewnym. Nie odznaczał się walecznością, odwagą czy też innymi przymiotami „wojownika”. On miał inną rolę do odegrania w wojsku zaporoskim. Wchodził na arenę dziejową jako pisarz i dyplomata, który na razie przebywał w najbliższym otoczeniu hetmana kozackiego by wkrótce stać się jego najbliższym współpracownikiem i wykonawcą jego planów.

Niewiadomo czy Tetera uczestniczył w walkach pod Piławcami, Lwowem i Zamościem. A nawet czy brał udział w kampanii z 1649 roku, której kulminacyjnymi momentami były walki toczone pod Zbarazem i Zborowem. W wyniku, której zawarto ugodę zborowską, która nie zadowalała żadnej ze strony konfliktu.

Jako pisarz pułku perejasławskiego został natomiast wpisany w rejestr wojska zaporoskiego z 1649 roku¹⁵⁷. Tę funkcję miał pełnić do 1653 roku. Służył on w sotni jagotyńskiej (яготинська) jako jeden z sześciu szlachciców na 152 Kozaków w tej sotni¹⁵⁸.

¹⁵⁵ Stronnictwo pokojowe dążyło do rozbicia sojuszu kozacko-tatarskiego i wspólnego zaatakowania Krymu, czyli do realnego urzeczywistnienia planów zmarłego króla a stronnictwo wojenne dążyło do rozbicia sił powstańców.

¹⁵⁶ Ferenc stanowczo jednak odrzuca taką ewentualność; M. Ferenc, *Paweł Tetera ...*, [w:] *Studia Historyczne...*, s. 332.

¹⁵⁷ Tamże.

W tym samym roku, a dokładnie 29 XI 1649 roku, Chmielnicki wysłał Teterę w poselstwie do księcia siedmiogrodzkiego Jerzego II Rakocze¹⁵⁹. O szczegółach tego poselstwa niestety nie wiemy za wiele. Paweł Tetera wiozł ze sobą list do księcia siedmiogrodzkiego oraz dwa listy adresowane do Zygmunta Rakocze¹⁶⁰. W listach tych oprócz tradycyjnych zwrotów nie wiele można znaleźć szczegółów. Wszystko opierało się na relacjach ustnych posła. Tetera miał przedstawić Rakoczemu przebieg tegorocznej kampanii i zarazem całą ugodę zborowską miał zaprezentować jako wynik zdrady chana krymskiego. Tym sposobem miał wytłumaczyć jej warunki. Hetman wyjaśniał, że udało się doprowadzić do oblężenia Jana Kazimierza, a na skutek tego król poprosił go o pokój. Wedle słów Chmielnickiego pod wpływem postawy króla polskiego Kozacy zmienili swój pierwotny zamysł. Poseł kozacki miał również zapewniać, że hetman kozacki wcale nie zamierzał wypełniać narzuconych mu zobowiązań i będzie dążył do nowej konfrontacji zbrojnej z Rzeczpospolitą. Według L. Kubali Tetera miał przekonywać Rakocze¹⁶¹, że to przede wszystkim Rzeczpospolita nie dotrzyma warunków zborowskich i z tego powodu księżę siedmiogrodzki ma szykować wojsko do konfrontacji zbrojnej¹⁶¹. Poseł miał także poinformować, że syn Chmielnickiego - Timofij miał przyjechać do księcia i będzie jego wiernym sługą, tak jak całe wojsko zaporoskie. Chmielnicki ukazywał siebie jako sługę Rakoczych. Podkreślał, że wciąż liczy na ich obronę. Możliwe, że Tetera otrzymał jeszcze jedno delikatne zadanie związane z tym poselstwem. Miał wysondować poglądy Rakocze¹⁶¹ w sprawie planowej wojny z Rzeczpospolitą. Pokonanie Rzeczpospolitej miałyby być wspólną korzyścią a Tetera miał sprawdzić czy księżę siedmiogrodzki byłby w stanie zastąpić Tatarów jako nowy sojusznik Kozaków. Miał zatem ocenić na ile realny jest sojusz kozacko-siedmiogrodzki.

Samo wysłanie młodego i jeszcze mało znanego Tetery w poselstwie oznaczało, że hetman ufał mu już na tyle, aby powierzyć mu ważne zadanie dyplomatyczne. Niektórzy autorzy w związku z tym poselstwem przypisują Pawłowi Teterze stworzenie podwalin pod

¹⁵⁸ I. I. Кривошея, *Козацька старшина переяславського полку (1648-1782)*, дис. канд. іст. наук, Умань 1998, s. 105 i 151.

¹⁵⁹ W. A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie...*, s. 274; B. A. Смолій, B. C. Степанков, *Богдан Хмельницький ...*, s. 262; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 41; L. Kubala, *Wojna moskiewska ...*, [w:] *Szkice historyczne...*, s. 28; M. Ferenc, *Paweł Tetera ...*, [w:] *Studia Historyczne...*, s. 332; J. Kaczmarczyk, *Paweł Tetera-Morzkowski ...*, [w:] *Język, literatura ...*, s. 303. Dokładną datę wysłania Tetery w poselstwie podaje Kersten; A. Kersten, *Stefan Czarniecki...*, s. 162, przypis 96.

¹⁶⁰ Wszystkie te listy zostały napisane przez Chmielnickiego w Subotowie dnia 25 września 1649 roku, patrz; *Документи Богдана Хмельницького...*, s. 136-139

¹⁶¹ L. Kubala, *Wojna moskiewska ...*, [w:] *Szkice historyczne...*, s. 28.

przyszły sojusz Chmielnickiego z Rakoczym¹⁶². Wydaje się to jednak zbyt daleko idące przypuszczenie, ponieważ nieznane są wnioski z jakimi pisarz pułku perejasławskiego powrócił do Chmielnickiego i jak przedstawił swoje spostrzeżenia w tej sprawie hetmanowi.

Natomiast już po kampanii beresteckiej Paweł Tetera był zaliczany do grona coraz bardziej wpływowych ludzi w otoczeniu hetmana zaporoskiego¹⁶³. Co więcej miał już poważnie oddziaływać na otaczających go Kozaków.

Jeszcze w roku 1650 Chmielnicki otrzymał od sułtana tureckiego tytuł Strażnika Porty Ottomańskiej. Udało mu się również nakłonić chana do zmiany celu najazdu tatarsko - kozackiego z Moskwy na Mołdawię. Pretekstem było pobicie przez hospodara powracających z Rzeczypospolitej czambułów tatarskich i legendarne bogactwa Lupuła. Hospodar wykupił się Tatarom. Zmuszony wyraził zgodę na ślub swojej córki z synem Chmielnickiego. Do tego ślubu jednak wtedy nie doszło, a sułtan nakazał przywiezienie gospodarówny do Stambułu. W 1652 roku sprawa małżeństwa odżyła. Tym razem Chmielnicki postanowił dokończyć wcześniejsze zamierzenie i rozpoczął realizację swojego planu. Dążył do osadzenia na tronie mołdawskim syna Tymofieja i być może snuł plany założenia własnej dynastii¹⁶⁴. Po klęsce pod Beresteczkiem i ugodzie białocerkiewnej Chmielnicki musiał poszukać nowego sposobu dla zdobycia niezależności dla Kozaczyzny, a przede wszystkim utrzymania się przy władzy. Przegrywając nową konfrontację zbrojną z Rzeczypospolitą doprowadził do faktycznego pogrzebienia autonomii kozackiej w ramach Rzeczypospolitej i musiał szukać jakiegoś wyjścia z sytuacji. Tym bardziej, że i w samej Kozaczyźnie rozwinęła się opozycja wobec poczynań hetmana. Co prawda hetman szybko ją zdławił. Tak było w przypadku wystąpień Wdowiczenki i Hładkiego, ale wierna dotąd armia kozacka zaczęła się buntować. Tym sposobem rozwiązania tego problemu miała być właśnie Mołdawia. Mimo oporów Lupuła, który nie mógł wprost przeciwstawić się rozkazom sułtana, Rozanda została żoną Tymoszki Chmielnickiego. Tetera towarzyszył Tymofiejowi w podróży do Jass na ślub z Rozandą

¹⁶² О. Р. Рєєнт, І. А. Коляда, *Усі гетьмани України...*, s. 157.

¹⁶³ J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki...*, s. 184. Już w marcu 1651 roku wojewoda Ł. Łopuchin nazwał go zastępcą pisarza generalnego; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 41.

¹⁶⁴ J. Kaczmarczyk uważa, że nie ma mowy o budowaniu przez Chmielnickiego dynastii; J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki...*, s. 194-195. O zaangażowaniu Chmielnickiego w Mołdawię, patrz; W. Kochowski, *Historyja panowania ...*, s. 114-120 i 135-142; W. J. Rudawski, *Historja Polska od śmierci...*, t. 1, s. 117-118 i 185-198; Hadży Mehmed Senai z Krymu, *Historia chana Islama Gereja III*, przeł. i opr. Z. Abrahamowicz, Warszawa 1971, s. 136-137; T. Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, Zabrze 2007; D. Milewski, *Wyprawa na Suczawę 1653*, Zabrze 2007; J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki...*, s. 152-155 i 194-196 i 198-205; Z. Spieralski, *Awantury mołdawskie*, Warszawa 1967, s. 177-190; W. A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie ...*, s. 310-313; Fr. R. Gawroński, *Bohdan Chmielnicki od elekcji...*, s. 106-112 i 201-241.

Lupul¹⁶⁵. Ślub odbył się we wrześniu 1652 roku, poczym młoda para powróciła do Czehrynia. Z racji pobytu na weselu Tetera został obdarowany przez hospodara. Otrzymał „10 aksamitu atlasu 10, y pułterysta lewkowych talarów”¹⁶⁶. Na skutek tego ślubu koligacje rodzinne Chmielnickiego stały się olbrzymie m.in. został się powinowatym Radziwiłła¹⁶⁷. Z kolei próba przeciwdziałania ze strony Rzeczypospolitej i bronienia swych interesów w Mołdawii skończyła się klęską wojsk koronnych pod Batohem dowodzonych przez hetmana polnego koronnego Marcina Kalinowskiego¹⁶⁸. Awanturę mołdawską Chmielnickiego skończyła się po śmierci Tymofieja w 1653 roku kapitulacją Suczawy.

Kozacy nie rozumieli zawłości planów mołdawskich swego hetmana. Choć starszyzna wydała zgodę na ich realizację to jednak część pułkowników nie popierała tych zamierzeń. Niewiadomo jak ustosunkował się do planów mołdawskich sam Tetera. Wiadomo tylko tyle, że uczestniczył w ślubie młodego Tymofieja. To jednak nie pozwala na wyciągnięcie ostatecznych wniosków odnośnie jego poglądów wobec koncepcji mołdawskich.

W latach 1652 - 1653 Paweł Tetera brał udział w wypadkach zachodzących w Rzeczpospolitej jak i po za jej granicami¹⁶⁹. Będąc w otoczeniu hetmańskim przysłuchiwał się toczonym negocjacom¹⁷⁰. Tym samym uczył się tajników polityki od samego Chmielnickiego. Coraz częściej odbierano go jako „szarą eminencję” na dworze czehryńskim.

Wiosną 1652 roku uczestniczył w oblężeniu Kamieńca Podolskiego przez Kozaków i Tatarów. Był tam razem z oddziałami Demka. Tutaj hetman powierzył mu zadanie blokowania wszelkich kontaktów pomiędzy Rzeczpospolitą a Mołdawią¹⁷¹. Ten fakt jest tym istotniejszy, że powierzenie Teterze prowadzenia działań wojennych stanowiły rzadki przypadek w życiu.

¹⁶⁵ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, гкр. Ф 5, № 231, оп. 1, к. 225; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 42; О. Р. Реєнт, І. А. Коляда, *Усі гетьмани України...*, s. 158.

¹⁶⁶ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, гкр. Ф 5, № 231, оп. 1, к. 225v.

¹⁶⁷ Trzeba dodać, że Radziwiłł próbował pomóc swojemu teściowi i zapobiec koligacji rodzinnych z buntownikiem, ale wezwana te nie przyniosły spodziewanych efektów na dworze Jana Kazimierza; H. Wisner, *Janusz Radziwiłł 1612-1655 wojewoda wileński hetman wielki litewski*, Warszawa 2000, s. 133; T. Wasilewski, *Ostatni Waza na ...*, s. 94.

¹⁶⁸ J. Łoś, *Pamiętnik towarzysza chorągwi ...*, s. 60-61; M. Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski ...*, s. 95-99.

¹⁶⁹ W. Kochowski podaje, że Tetera dwukrotnie posłował do Carogrodu. Niestety nie podał ani bliższych informacji o samych poselstwach ani nawet przybliżonych dat tych poselstw; W. Kochowski, *Historija ranowania ...*, s. 190.

¹⁷⁰ Т. Чухліб, *Гетмани правобережної України ...*, s. 42.

¹⁷¹ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 42; О. Р. Реєнт, І. А. Коляда, *Усі гетьмани України...*, s. 158. O samym oblężeniu wspomina: W. J. Rudawski, *Historja Polska od śmierci ...*, s. 194-196.

W 1653 roku awansował na pułkownika pułku perejaśławskiego i był nim aż do roku 1657¹⁷². Był to znaczny awans dla niego. Uzyskał stopień pułkownika i tym samym oficjalnie wszedł w krąg starszyny zaporoskiej. W dodatku obszar i pułk, którym przyszło mu administrować należał do jednych z większych i bardziej znaczących. Podlegało mu 9 miast, 500 wsi i miasteczek. Tym samym był to kolejny znak uznania i zaufania hetmańskiego wobec nowego pułkownika. Tym bardziej, że nie oznaczało to wcale usunięcia go z dworu hetmańskiego. Nadal uczestniczył on w rozmowach z posłami zagranicznymi odbywającymi się w Czehryniu.

Portret Bohdana Chmielnickiego w Złoczowie, fot. T. Błaszczuk

¹⁷² Był nim do 1657 roku, kiedy to pułkownikiem perejaśławskim został Iwan Koljubaka.

Rola Pawła Tetery w zawarciu ugody perejasławskiej

Cała dyplomacja jaką Chmielnicki począwszy od 1648 roku kierował do Moskwy miała doprowadzić do udzielenia carskiego poparcia dla powstania kozackiego¹⁷³. Hetman zwracał się do Moskwy ilekroć czuł się zagrożony. Ta, na razie, z różnych przyczyn nie mogła i nie chciała pomóc Kozakom. Car czekał na odpowiedni moment by móc rozpocząć wojnę z Rzeczpospolitą. Pewną oznaką przychylności cara do Kozaków było zachowanie poselstwa moskiewskiego, które przebywało w Warszawie w 1650 roku. Swoimi żądaniami dążyło do wybuchu wojny polsko-moskiewskiej. Jednak klęska wojsk kozacko-tatarskich pod Beresteczkiem powstrzymała wojska moskiewskie przed wkroczeniem na ziemie ukraińskie. Z biegiem czasu dla Bohdana Chmielnickiego stało się koniecznością szukanie nowego sojusznika w walce z Rzeczpospolitą. Wybór Moskwy zdawał się być naturalny. Łączyły ich wspólna wiara, mowa i związki ekonomiczne. Hetman zdawał sobie sprawę, że po klęsce koncepcji mołdawskiej nie pozostał mu już żaden inny wybór. W dodatku dokonana rzeź wojsk kwarcianych pod Batohem musiała zostać pomszczona przez Jana Kazimierza.

W styczniu 1653 roku na radzie kozackiej postanowiono zwrócić się do Moskwy z prośbą o zwierzchnictwo i wsparcie w walce z Rzeczpospolitą¹⁷⁴. Wysłano w tym celu Burlaja i Mużyłowskiego. Mimo, że car postanowił skorzystać z zaproszenia Chmielnickiego to grał teraz na zwłokę. Zdawał sobie sprawę, że w tej chwili czas działa na jego korzyść. Poza tym prowadził przygotowania do wojny. Rozwój sytuacji na ziemiach ukraińskich zmusił cara do przyspieszenia działań¹⁷⁵. 22 czerwca wydał gramotę o przyjęciu Bohdana Chmielnickiego i wojska zaporoskiego wraz ze wszystkimi ziemiami i grodami pod swoją opiekę¹⁷⁶.

W sierpniu tego roku ruszył z kolejną misją do Chmielnickiego Iwan Fomin. Oprócz oświadczenia łaski cara poseł miał dowiedzieć się o liczebności wojska, którym dysponuje hetman. W składzie pułków Paweł Tetera widnienie już jako pułkownik pułku perejasławskiego¹⁷⁷. Dobrym informatorem posła carskiego okazał się być Jan Wyhowski, który dostarczał informacji o prowadzonej polityce przez hetmana, a nawet przekazał posłowi

¹⁷³ J. Kaczmarczyk, *Uгода w Perejasławiu ...*, [w:] *Studia Historyczne...*, s. 413-435; N. Jakowenko, *Historia Ukrainy od czasów...*, s. 234-239.

¹⁷⁴ J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki...*, s. 212.

¹⁷⁵ Chodzi tutaj m.in. o działalność sułtana tureckiego zmierzającą do podporządkowania sobie Kozaczyzny.

¹⁷⁶ *Переяславська Рада. Очіма ...*, s. 401-402.

¹⁷⁷ J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki...*, s. 215.

moskiewskiemu kopie listów od sułtana i wezyra¹⁷⁸. Formalnie 11 października 1653 roku Sobór Ziemski wyraził zgodę na przyjęcie pod carskie panowanie Chmielnickiego wraz z całym wojskiem zaporoskim¹⁷⁹.

Na czele poselstwa moskiewskiego, które miało odebrać przysięgę wierności od Kozaków stanął namiestnik twerski Wasyl Buturlin. Pozostałymi członkami poselstwa byli: okolicznik Iwan Olfierw i dumny diak Ł. Łopuchin¹⁸⁰. W czasie podróży z Putywła do Perejasławia posłowie moskiewscy pragnęli dowiedzieć się czegoś więcej o nowej ugodzie pomiędzy królem a Chmielnickim zawartej pod Żwańcem. Pułkownik perejasławski wysłał list, w którym informował poselstwo, że hetman nie uczestniczył w prowadzonych tam negocjacjach¹⁸¹. Całą winę za podpisanie nowej ugody Tetera zrzucił na chana tatarskiego. W liście poinformował również, że chan wziął trzech zakładników i rozpuścił czambuły po jasyr i dlatego jeszcze nie wrócił na Krym. Jeśli chodzi o Chmielnickiego, informował dalej Tetera, to ruszył spod Hustynia. Oprócz tego przysłany Kozak perejasławski poinformował Buturlina o bezowocnym zjeździe kozacko- tatarsko- polskim¹⁸².

Po drodze poselstwo moskiewskie witano uroczyście. Tetera jako pułkownik perejasławski został głównym gospodarzem zawarcia nowej ugody pomiędzy Kozaczną a Moskwą w Perejasławiu¹⁸³. Pułkownik perejasławski również zorganizował takie uroczyste powitanie wysłanników carskich w swoim mieście pułkowym¹⁸⁴. Wyjechał na spotkanie poselstwa w asyście 6 sotni kozackich pod chorągwią przy dźwiękach surm i bębnow wojskowych. Gdy tylko Buturlin zbliżył się do czekających na niego Kozaków Tetera wraz

¹⁷⁸ Tamże, s. 217-218.

¹⁷⁹ *Переяславська Рада. Очима...*, s. 402-412.

¹⁸⁰ *Воссоединение Руси...*, s. 53; L. Kubala, *Przysięga w Pereasławiu ...*, [w:] *Kwartalnik Historyczny...*, s. 221.

¹⁸¹ List ten Tetera wysłał 6 stycznia 1654 roku, patrz; М. Грушквський, *Історія України-Руси*, t. IX, роки 1650-1654, Київ 1928, reprint Київ 1996, s. 728-760, [w:] *Переяславська Рада. Очима...*, s. 187.

¹⁸² Tamże.

¹⁸³ Opis rady perejasławskiej i wydarzeń związanych z zawarciem tej ugody przedstawiam w oparciu o: *Воссоединение Руси...*, s. 53-102; *Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії*, Київ 1994, s. 211-215; *Переяславська Рада. Очима ...*, Київ 2003; В. С. Степанков, *Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки*, [w:] *Український Історичний Журнал*, N. 6, Київ 2003, s. 28-39; Tegoż, *Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки*, [w:] *Український Історичний Журнал*, N. 1, Київ 2004, s. 20-28; L. Kubala, *Przysięga w Pereasławiu ...*, [w:] *Kwartalnik Historyczny...*, s. 220-242; Tegoż, *Wojna moskiewska ...*, [w:] *Szkice historyczne...*, s. 47-90; В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Богдан Хмельницький ...*, s. 445-451; P. Kroll, *Rada perejasławska ...*, [w:] *Mówią Wieki...*, s. 40-45; M. Ferenc, *Paweł Tetera ...*, [w:] *Studia Historyczne...*, s. 332-333; J. Kaczmarczyk, *Paweł Tetera-Morzowski ...*, [w:] *Język, literatura ...*, s. 304-306; В. Голобуцький, *Запорозьке Козацтво...*, s. 394-398; Fr. R. Gawroński, *Bohdan Chmielnicki od elekcji ...*, s. 315-350; J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki...*, s. 224-240. O zawarciu ugody wspominają jedynie: M. Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski ...*, s. 114-115; A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3, przeł. i opr. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980, s. 407; W. J. Rudawski, *Historja Polska od śmierci...*, s. 252; W. Kochowski, *Historyja panowania ...*, t. 1, s. 186.

¹⁸⁴ Ceremonie przywitania przedstawiam w oparciu o, *Воссоединение Руси...*, s. 53-55; М. Грушквський, *Історія України-Руси...*, [w:] *Переяславська Рада. Очима...*, s. 188-189.

z towarzyszami zsiadł z konia i na stojąco witał przybyłe poselstwo w imieniu swojego hetmana. W swojej mowie wyraził wielką radość z przybycia posłów cara, który weźmie wyznawców prawosławia pod swoją opiekę: „z radością witamy wasze szczęśliwe przyjście. Oddawna serca nasze gorzały tęsknotą, ciesząc się słodczą wieści, że dążycie ku nam jako wykonawcy carskiej obietnicy”¹⁸⁵. Powiadomił również, że na zmęczonych podróżą wysłanników carskich czeka w mieście odpoczynek.

Przed bramą miejską witał Buturlina protopop perejasławski w otoczeniu duchowieństwa. Poczym przy salwach armatnich udano się do cerkwi, gdzie odbyło się krótkie nabożeństwo za zdrowie cara i jego rodziny. Po skończeniu nabożeństwa odprowadzono posłów do kwater i przyniesiono im jedzenie.

W związku z ciągłą nieobecnością Chmielnickiego, Tetera został zmuszony do wytłumaczenia absencji hetmańskiej¹⁸⁶. Jako powód podał problemy związane z przeprawą przez niezamarznięty jeszcze Dniepr. Powiadomił także Buturlina, że hetman zmuszony jest oczekiwać na pojawienia się lodu na rzece by móc się przez nią przeprawić.

Bohdan Chmielnicki po przybyciu do Perejasławia rozkazał zamknąć miasto, postawić strażę i zabronił wypuszczać kogokolwiek bez swojej zgody. Jednocześnie wysłał Teterę do posła carskiego zapraszającego go do siebie na rozmowy. Tymczasem z podobnym zaproszeniem wystąpił Buturlin. Wieczorem Tetera towarzyszył Chmielnickiemu i Wyhowskiemu w rozmowach z posłem moskiewskim. Podczas, których poinformowano, że następnego dnia wysłuchają gramoty carskiej, a potem udadzą się do cerkwi w celu złożenia przysięgi wierności carowi.

W nocy z 17 na 18 stycznia odbyła się tajna narada starszyny, która przeciągnęła się aż do południa. Niestety nieznane jest zdanie samego Tetery na propozycje oddania się pod carską protekcję. Sądząc z jego aktywności podczas tych wydarzeń można uważać, że był on wtedy zwolennikiem związku z Moskwą. Po naradzie starszyny kozackiej Chmielnicki wyraził zgodę na przyjęcie opieki carskiej. O tej decyzji poinformował Buturlina Wyhowski.

Po południu (około 14-tej) zwołano radę generalną. Zgromadziło się na niej ponad 200 osób w tym 12 pułkowników. Najliczniej reprezentowany był pułk perejasławski, który w całości uczestniczył w radzie¹⁸⁷. Utworzono koło a w jego centrum stanął hetman zaporoski w otoczeniu starszyny. W czasie swojej przemowy Chmielnicki zaprezentował panującą

¹⁸⁵ Cyt. za: Fr. R. Gawroński, *Bohdan Chmielnicki od elekcji ...*, s. 319.

¹⁸⁶ *Воссоединение Руси...*, s. 55; М . Грушквський, *Історія України-Руси...*, [w:] *Переяславська Рада. Очіма...*, s. 190.

¹⁸⁷ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy od czasów ...*, s. 240.

sytuację od 6 lat na ziemiach ukraińskich jako wynik nieposiadania panującego. Tym właśnie wyjaśniał zgromadzeniu potrzebę wyboru nowego władcy. Kozacy mieli do wyboru cztery kandydatury. Chmielnicki przedstawiał kolejno: sułtana tureckiego, chana tatarskiego i króla polskiego wykazując ich złe cechy i zagrożenie dla strony kozackiej, jeśli podporządkują się któremuś z nich. Następnie ukazywał zalety prawosławnego panującego – cara moskiewskiego. Zebrani na radzie wybrali Aleksego Michaiłowicza. Tetera obszedł koło w celu upewnienia się, że jest to wola powszechna.

Następnie starszyzna udała się do Buturlina w celu wysłuchania gramoty carskiej. Poczym udali się do soboru Uspijskiego, gdzie miał dokonać się akt przysięgi. Tutaj nastąpiło nieoczekiwane i niebezpieczne zajście, które mogło mieć poważne konsekwencje. W momencie, kiedy metropolita przygotowywał się do odczytania przysięgi z Moskwy przysięgi Chmielnicki zażądał by wprawdzie Buturlin zaprzysiął w imieniu cara, że Aleksy nie wyda Kozaków królowi polskiemu, będzie bronić ziem ukraińskich i zachowa wojsko zaporoskie w jego dawnych prawach i wolnościach. Zdumiony poseł odmówił. Tłumaczył, że żaden car nigdy nie przysięgał niczego podanym i tylko władcy moskiewskiemu się przysięga. W związku z taką postawą posła hetman i pułkownicy opuścili sobór i udali się na naradę. W czasie rozmów starszyzna wysłała jeszcze raz pułkowników perejasławskiego i mirogrodzkiego do Buturlina. Cel ich misji był jasny mieli nakłonić wysłanników carskich do złożenia przysięgi. Po ponownej odmowie pułkownik perejasławski powtórzył żądanie starszyzny. Jako argument miała posłużyć przysięga składana przez królów polskich. Jednak Buturlin całkowicie odrzucił taki argument. Co więcej nie zamierzał wcale ustępować Kozakom i nie godził się na ich żądanie. Tetera wraz z Sachnowiczem naciskali na posła carskiego¹⁸⁸. Tym razem próbowali podeprzeć swój postulat naciskami ze strony czerni. Jednak wszelkie naciski okazały bezskuteczne. Buturlin nie uległ presji wysłanników kozackich. Ci zaś powrócili do hetmana przedstawiając stanowisko strony moskiewskiej. Ostatecznie strona kozacka, nie mając realnie innego wyboru, uległa. Powróciła do soboru i złożyła przysięgę wierności. Po niej poseł moskiewski wręczył podarunki dla hetmana i jego otoczenia. Chmielnicki wracał do kwatery piechotą, aby wszyscy mogli zobaczyć dary przywiezione od cara.

¹⁸⁸ Istnieje również wersja, że do Buturlina razem z Teterą wysłany był Leśnicki; P. Kroll, *Rada perejasławska* ..., [w:] *Mówią Wieki...*, s. 43.

W następnych dniach kontynuowano akt przysięgi. Jako pierwsi składali ją przedstawiciele wojska zaporoskiego oraz mieszczan perejasławskich¹⁸⁹. Buturlin zażądał także przysłania listy miast, które od tej chwili przechodziły pod władzę cara. Poleciał wydać rozkaz przez hetmana by pułkownicy przygotowali podległą im ludność do tej ceremonii.

22 stycznia wysłano szlachecką delegację starszyny do Buturlina¹⁹⁰. Bezskutecznie próbowała otrzymać od posła asekurację wszelkich jej praw na piśmie. Wśród nich znajdował się także Tetera.

Początkowo sam Chmielnicki chciał udać się do Moskwy, aby zawrzeć jak najlepsze warunki z carem. Zrezygnowano jednak z tego. Przyczyną były nalegania Buturlina na osobisty przyjazd hetmana do Moskwy. Oficjalnym powodem pozostania hetmana na ziemiach ukraińskich była aktualna, napięta sytuacja na tym obszarze. Na czele poselstwa, które udało się do stolicy państwa moskiewskiego, stanęli Samuel Bohdanowicz-Zarudny i Paweł Tetera. Obaj należeli do tych, co najenergiczniej domagali się złożenia przysięgi w imieniu cara. Wieźli z sobą prośby wojska zaporoskiego, które zawarte zostały w 23 punkty¹⁹¹. Wśród których pojawiły się postulaty zatwierdzenia wszelkich przywilejów, praw i wolności wojska zaporoskiego oraz szlachty. Rejestr miał obejmować 60 tys. Kozaków. Proszono, aby starostwo czehryńskie należało do buławy hetmańskiej, a Czehryń nadal był stolicą hetmańską. Nie zapomniano przy tym poruszyć sprawy wolnego wyboru hetmana. Proszono także o możliwość prowadzenia niezależnej polityki zagranicznej. Wspomniano również o wysokości żołdu dla całego wojska zaporoskiego oraz o obsadzaniu miejscowymi ludźmi urzędów. Chmielnicki polecił swoim posłom, aby w sprawie ściągania podatków próbowali przeforsować propozycję kozacką, czyli aby mogli „*składać stałą daninę od poddanych carskich, tak jak w innych ziemiach płacą*”¹⁹². Jeśli strona moskiewska odrzuciłaby ten postulat ani Zarudny, ani Tetera nie mieli więcej poruszać tej kwestii. Ponadto żądano od cara wyprawienia wojsk pod Smoleńsk, zaopatrzenia Kudaku i nie prowokowania Krymu. Car miał przygotować się do uderzenia na Krym przez Kazań i Astraiń przy współdziałaniu Kozaków dońskich. Najmniej miejsca, co może początkowo dziwić,

¹⁸⁹ Buturlin odbierał osobiście przysięgę m.in. w Kijowie. Jeśli chodzi o mieszczan perejasławskim to ich siłą zmuszono do tego aktu wierności carowi. Opór stawiała również duchowieństwo prawosławne a w szczególności metropolita kijowski Kossow. Z jednej strony obawiano się podporządkowanie Cerkwi patrychariatowi moskiewskiemu. O pobycie poselstwa moskiewskiego w Kijowie wspomina Jerlicz; J. Jerlicz, *Latopisiec albo kroniczka* ..., t. 1, s. 153-154.

¹⁹⁰ *Воссоединение Руси*..., s. 82.

¹⁹¹ Tamże, s. 141-146; В. А. Смолий, В. С. Степанков, *Богдан Хмельницький* ..., s. 455-457; J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki*..., s. 233-235; L. Kubala, *Przysięga w Pereasławiu i ...*, [w:] *Kwartalnik Historyczny*..., s. 231.

¹⁹² Cyt. za: L. Kubala, *Przysięga w Pereasławiu i ...*, [w:] *Kwartalnik Historyczny*..., s. 235.

powierzono sprawom religijnym. W sprawie metropolity kijowskiego wydano posłom ustną dyrektywę. W podarunku dla cara wieźli konia od Chmielnickiego. Liczba osób udających się do Moskwy była tak duża, że wojewoda putywlski zatrzymał 70 osób nie wpuszczając ich w głąb państwa moskiewskiego¹⁹³.

Do Moskwy Zarudny z Teterą przybyli 22 marca. Nazajutrz otrzymali posłuchanie u cara¹⁹⁴. Po tradycyjnych pytaniach o zdrowie, wręczeniu darów oficjalnie spytano się o cel przybycia posłów kozackich. Wyznaczono także komisję, która miała rokować z Kozakami. Ze strony kozackiej negocjowali Zarudny i Tetera a stronę moskiewską reprezentowali Buturlin, Trubecki, Głowin i Iwanow. Następnego dnia po posłuchaniu u cara posłowie kozaccy przekazali im swoje prośby na piśmie. Rozmowy na ich temat trwały od 29 marca przez kolejne 10 dni. W czasie tych negocjacji posłowie kozaccy przedstawili odpowiednie dokumenty potwierdzające przywileje wojska zaporoskiego, wśród których były kopie ugody zborowskiej i białocerkiewnej oraz nadania królewskie. Negocjacje z formalnego punktu widzenia zakończyły się sukcesem strony kozackiej. Car przystał na większość przedstawionych propozycji.

Efektom tych negocjacji było wydanie przywileju dla wojska zaporoskiego tzw. statie Bohdana Chmielnickiego¹⁹⁵. Tym istotne, że stanowiły one punkt wyjścia dla wszystkich późniejszych porozumień Kozaków z Moskwą. Tym razem dokument składał się z 11 punktów. Uzupełniały je odpowiednie gramoty carskie¹⁹⁶. Poważnie ograniczono hetmanowi możliwość prowadzenia niezależnej polityki zagranicznej. Zabroniono Kozakom utrzymywać kontakty zagraniczne szczególnie z Rzeczpospolitą i Turcją. Choć posłowie Kozacy zaznaczyli, że nawet o to nie prosili. W sprawie żołdu Kozacy również nie mieli szczęścia. Obiecano im co prawda wypłacać go, ale dopiero po skończeniu wyliczeń jakie dochody ziemie ukraińskie będą przynosić. Całkowite fiasko Tetera z Zarudnym ponieśli w sprawie zbierania podatków. Mieli je co prawda zbierać miejscowi, ale przekazywać miano je wysłanym przez cara „przysłanym ludziom”. W czasie negocjacji, niestety za późno,

¹⁹³ Spis członków poselstwa, patrz; *Воссоединение Руси...*, s. 126-127.

¹⁹⁴ Tamże, s. 127-130.

¹⁹⁵ *Переяславска Рада. Очима...*, s. 418-423; В. А. Смолий, В. С. Степанков, *Богдан Хмельницький ...*, s. 457-458.

¹⁹⁶ W gramotach tych potwierdzono przywileje kozackie oraz prawa szlachty prawosławnej; powołano rejestr kozacki w liczbie przynajmniej 60 tys.; zgodzono się na wolną elekcję hetmana po śmierci Chmielnickiego oraz przyznano do buławy starostwo czehryńskie; nadanie Hadziacza, Subotowa, Nowoselka, Medwedówki, Borki i Kamionki Chmielnickiemu, informowano o nowej pieczęci dla wojska zaporoskiego oraz wzywano by Tetera i Zołotarenko przyprowadzili oddział kozacki na służbę cara, szerzej patrz; *Воссоединение Руси...*, s. 158-174.

dostarczono kolejnych informacji o aktualnych wydarzeniach na ziemiach ukraińskich¹⁹⁷. W tym m.in. o reakcji Jana Kazimierza na wydarzenia w Perejaśławiu.

Odprawa posłów u cara odbyła się 29 marca 1654 roku¹⁹⁸. Natomiast 7 kwietnia Zarudny i Tetera otrzymali odpowiednie gramoty carskie oraz nową pieczęć wojska zaporoskiego¹⁹⁹. Uczestnicy poselstwa otrzymali liczne dary. Starszyzna kozacka została obdarowana bogatymi nadaniami. Car kupował sobie wierność starszyzny kozackiej. Tetera również wyciągnął z pobytu osobiste korzyści: otrzymał nadanie na miasto Śmiałe, które z uwagi na rozkaz Chmielnickiego i strach przed reakcją czerni zakopał w ziemi. Tam też ten przywilej zbutwia²⁰⁰. Samo nadanie tej gramoty odbyło się prywatnie na dworze Buturlina. Starszyzna kozacka niejednokrotnie zwracała się do cara o różne nadania.

Aktywna działalność Tetery w radzie perejaśławskiej spowodowała, że zaliczono go w poczet twórców tego porozumienia. Jako gospodarz miasta przygotował ceremonie powitania przybyłych posłów. W czasie nieobecności hetmana nadal umiejętnie spełniał obowiązki gospodarza. Warto podkreślić postawę Pawła Tetery w sprawie przysięgi. Z uporem dążył by w imieniu cara zaprzysiąc wolności kozackie. Wobec takiej postawy Chmielnicki wysłał go wraz z Zarudnym do Moskwy. Tutaj próbowali wytargować jak najlepsze warunki egzystencji Kozaczyzny i ziem ukraińskich pod administracją moskiewską. Owszem nie udało się wszystko wypełnić zgodnie z instrukcją poselską, ale np. w przypadku utrzymywania stosunków zagranicznych strona moskiewska nie mogła zgodzić się na postulaty przysłane z Czehrynia. Przeczyło to jej racji stanu. Car Aleksy roztaczał swoją opiekę nad Kozaczyzną i dążył do podporządkowania terytorium ziem ukraińskich pod swoim panowaniem, co wywoływało opór Chmielnickiego. Hetman pragnął rządzić tymi obszarami tak jak dawniej i liczył, że car będzie wspierać Kozaków w walce z królem polskim.

Uгода perejaśławska miała jeszcze jeden wymiar polityczny. Zmieniła dotychczasową wojnę w konflikt międzynarodowy. Rzeczpospolita nie zamierzała respektować decyzji hetmana kozackiego i starszyzny kozackiej oraz nie mogła sobie pozwolić na stratę tego terytorium. A to w konsekwencji musiało spowodować wybuch wojny polsko-moskiewskiej.

¹⁹⁷ Chodzi tutaj o kopię uniwersału królewskiego nawołującego Kozaków do powrotu pod władzę Jana Kazimierza. Król obiecywał w nim powrót wszelkich wolności kozackich. W podobnym tonie wydał uniwersał Janusz Radziwiłł dodając, że Kozacy mogą chronić się pod jego opiekę. Tekst obu uniwersałów, patrz; *Воссоединение Руси...*, s. 189-191.

¹⁹⁸ Tamże, s. 147-151.

¹⁹⁹ Tamże, s. 174.

²⁰⁰ Zresztą o ponowne wydanie tego przywileju nie zapomniał upomnieć się Tetera w czasie swego kolejnego pobytu w Moskwie w 1657 roku; Akty IO3P, t. XI, s. 765.

Dzięki akcji dyplomatycznej podjętej przez dwór królewski udało się pozyskać Tatarów jako sojuszników oraz życzliwą neutralność sułtana tureckiego²⁰¹.

Wobec wybuchu wojny polsko-moskiewskiej na Rzeczpospolitą uderzyły dwie potężne armie. Jedna została skierowana na Liwę a druga pod osobistym dowództwem cara ruszyła na ziemie ukraińskie. Wojska moskiewskie szybko zdobywały kolejne miasta i opanowywały kolejne ziemie.

Na wyraźny rozkaz cara Chmielnickiego miał wysłać 18 tys. wojska pod dowództwem Tetera i Zołotarenki pod Smoleńsk²⁰². Jednak hetman zaporoski zdecydował o pozostawieniu na ziemiach ukraińskich pułku perejaślawskiego. Oddziały kozackie pod dowództwem hetmana nakaźnego Iwana Zołotarenki obległy po drodze m.in. Homel i Stary Bychów. Taka decyzja hetmańska leżała u podłoża twierdzenia J. Kaczmarczyka, że Tetera nie poszedł pod Smoleńsk, ponieważ Chmielnicki wolał mieć go przy sobie²⁰³.

Samo życzenie cara, aby oddziałami kozackimi dowodzili razem pułkownik perejaślawski i Zołotarenka jest interesujące, ponieważ Tetera przez całe swoje życie, realnie sam nie dowodził wojskiem, a podczas walk zawsze towarzyszył mu inny bardziej doświadczony i uzdolniony dowódca. Warto dodać, że nawet w latach hetmaństwa Pawła Tetera dowodzili przede wszystkim hetmani nakaźni, a w wyprawie Jana Kazimierza na Moskwę Teterze towarzyszył Jan Sobieski. Rozkaz cara świadczył jednak o docenieniu roli pułkownika perejaślawskiego w zawarciu ugody perejaślawskiej, a także to, że strona moskiewska orientowała się talentach dowódczych pułkowników kozackich.

W drugiej połowie lipca 1654 roku Tetera uroczystie witał w Perejaślawiu patriarchę konstantynopolskiego²⁰⁴. Pułkownik wyjechał na jego spotkanie pod carską chorągwią przy dźwiękach muzyki. W uroczystości brali udział przedstawiciele duchowieństwa. Sam patriarcha był pod wrażeniem samego miasta. Z kolei w sierpniu tego roku Tetera razem

²⁰¹ Poselstwa wysłane do Bachczasyraju i Sztambułu; J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki...*, s. 240-241.

²⁰² *Воссоединение Руси...*, s. 173-174; M. Franz, *Idea państwa kozackiego ...*, s. 326; K. Bobiatyński, *Od Smoleńska do Wilna...*, s. 38; В. Горобець, *Еліта козацької України в пошуках...*, s. 158-159; Tegoż, *„Волимо царя східного...*, s. 95; L. Kubala, *Przysięga w Perejaślawiu i ...*, [w:] *Kwartalnik Historyczny...*, s. 239. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że wspomina się o obecności Tetera w wyprawie oddziałów kozackich na Białoruś w 1656 roku. Miał wtedy działać wspólnie z H. Hulanickim. Celem tej wyprawy było rozszerzenia ziem znajdujących się pod władzą kozacką, В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 44. Jednocześnie powracający w 1657 roku z poselstwa w Moskwie Tetera ostrzegał, że car zamierzał wyprowadzić oddziały kozackie ze Starego Bychowa chcąc zastąpić je swoimi siłami; В. Горобець, *Еліта козацької України в пошуках...*, s. 177.

²⁰³ J. Kaczmarczyk, *Paweł Tetera-Morzkowski ...*, [w:] *Język, literatura ...*, s. 306.

²⁰⁴ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 42-43.

z Wyhowskim przekonywali Tatarów w czasie negocjacji w Kamionkach, że nie istniało żadne zagrożenie dla Krymu na skutek zawarcia ugody kozacko-moskiewskiej²⁰⁵.

Jesienią 1655 roku wziął udział wraz ze swoim pułkiem w oblężeniu Lwowa przez wojska kozackie i moskiewskie²⁰⁶. Na czele obrony miasta stanął Krzysztof Grodzicki. Armią oblężniczą złożoną z sił kozackich i moskiewskich dowodził hetman i Buturlin. Próbowano opanować miasto szturmami oraz układami, które rozpoczęły się już od 3 października. Ich przebiegł, jak zwykle, przerywał ostrzał artyleryjskim i próby zdobycia miasta. Tetera uczestniczył w posłuchaniu wysłanników z miasta²⁰⁷. W czasie negocjacji z mieszczanami miał prowadzić rozmowy po łacinie podburzając lwowian przeciwko Moskwie²⁰⁸. Treść tej rozmowy miała być przez to niezrozumiała dla strony moskiewskiej. Namawiał mieszczan do wytrwałości w swoim oporze poddania się carowi i złożeniu mu przysięgi. To wtedy do Tomickiego miał powiedzieć po łacinie: „*Bądźcie stałymi i szlachetnymi*”²⁰⁹. Wraz z Silnickim i Wyhowskim wyszedł na spotkanie wysłanej z miasta deputacji duchowieństwa, której przewodniczył biskup Arseniusz Żeliborski. Po rozmowach u Wyhowskiego udali się do Chmielnickiego by tam ostatecznie zaprzeczyć prześladowaniom prawosławnych, o jakie oskarżała strona kozacko-moskiewska Lwowian. Chmielnicki zrezygnował ze stawianych żądań m.in. wzajemnego zaprzestania walki po odstąpieniu miasta, uwolnienia jeńców, wydania Żydów wraz z ich rodzinami i zostawienia ochraniającego oddziału. Zredukowano także wysokość okupu. Paweł Tetera wraz z Hrehorym Silnickim ostatecznie zostali zobowiązani do odbioru okupu z miasta²¹⁰. 22 października udali się na rozmowy. Sam Chmielnicki informował oblężonych, że „*dzisiaj posyłamy kilka osób naszych dla odebrania tego honorarium postanowionego, które jak najrychlej aby były odprawione*”²¹¹. Negocjacje trwały jednak jeszcze przez kolejne trzy dni. W ich trakcie zbierano okup. Obiecanych 20 tysięcy złotych mieszczanie nie byli w stanie wypłacić. Dlatego zbierano towary, sukna

²⁰⁵ Tamże, s. 43.

²⁰⁶ Fr. R. Gawroński, *Krwawy gość we Lwowie...*, s. 24; B. A. Смолий, В. С. Степанков, Богдан Хмельницький ..., s. 529-531; M. Ferenc, *Paweł Tetera ...*, [w:] *Studia Historyczne...*, s. 334; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 43-44. O samym oblężeniu wspomina J. Łoś, *Pamiętnik towarzysza chorągwi ...*, s. 62; W. J. Rudawski, *Historja Polska od śmierci ...*, t. 2, s. 35-36. Listy Chmielnickiego do oblężonych Lwowian z tego okresu, patrz; *Сборник лѣтонисей, относящихся...*, s. 259-264.

²⁰⁷ J. T. Józefowicz, *Kronika miasta Lwowa ...*, s. 180.

²⁰⁸ О. Р. Реєнт, І. А. Коляда, *Усі гетьмани України.*, s. 159.

²⁰⁹ J. T. Józefowicz, *Kronika miasta Lwowa...*, s. 186. Według Kubali słowa te skierował do Chomiczkiego: „*sitis constantes et generosi*”; L. Kubala, *Wojna moskiewska ...*, [w:] *Szkice historyczne...*, s. 308. U Gawroński wspomina, że Tetera zwrócił się tymi słowami („*bądźcie stałymi i szlachetnymi*”) do Kuszewicza, który stanowczo odrzucił postulat poddania miasta w imieniu cara i złożenia władcy moskiewskiemu przysięgi; Fr. R. Gawroński, *Krwawy gość we Lwowie...*, s. 29.

²¹⁰ L. Kubala, *Wojna moskiewska ...*, [w:] *Szkice historyczne...*, s. 313-314; Fr. R. Gawroński, *Krwawy gość we ...*, s. 35-36.

²¹¹ *Сборник лѣтонисей, относящихся...*, s. 264.

i wszelkie kosztowności. Posłowie odnieśli osobiste korzyści przez cały czas pobytu byli podejmowani ucztami i otrzymywali podarunki. Całość okupu odesłano do obozu kozackiego dopiero 27 października. Ostatecznie hetman kozacki wycofał się spod miasta dopiero 8 listopada.

Wycofując się spod Lwowa Chmielnicki został rozbity pod Jezierną²¹². Chan narzucił warunki układu. Kozacy mieli m.in. powrócić pod panowanie Rzeczypospolitej, zerwać kontakt z carem i pomóc w walce ze Szwedami²¹³. Według J. Kaczmarczyka warunki te podpisał Tetera²¹⁴.

W tym okresie Tetera również rozmawiał z posłami od Karacz beja i ordy nogajskich, którzy wyrazili swoją gotowość do walki przeciwko Rzeczypospolitej, a nawet chęć przyjęcia poddaństwa cara²¹⁵. W zamian tego oczekiwali zgody na to by mogli koczować na stepach.

O przebiegu tej rozmowy pułkownik perejaśławski informował w Kijowie Chmielnickiego. W efekcie tego hetman wysłał swoich posłów do ordy nogajskiej wyrażając zgodę na to by koczowali w okolicach Czarnego Lasu.

W październiku 1656 roku w Czehryniu w obecności starszyny razem z Wyhowskim prowadził rozmowy z posłami Rakoczego²¹⁶. Chmielnickiemu i Wyhowskiemu udało się przekonać starszyny, żeby mimo braku pieczęci i podpisu Jerzego II Rakoczego, doprowadzić do zawiązania sojuszu.

²¹² J. Jerlicz, *Latopisiec albo kroniczka ...*, s. 176-177; W. J. Rudawski, *Historja Polska od ...*, s. 36-37; L. Kubala, *Wojna moskiewska ...*, [w:] *Szkice historyczne...*, s. 322-326.

²¹³ Najazd szwedzki na Rzeczypospolitą skomplikował jeszcze bardziej położenie państwa. Obie strony konfliktu polsko-szwedzkiego starali się pozyskać hetmana kozackiego.

²¹⁴ J. Kaczmarczyk, *Paweł Tetera-Morzkowski ...*, [w:] *Język, literatura ...*, s. 306.

²¹⁵ В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Богдан Хмельницький ...*, s. 487.

²¹⁶ Tamże, s. 566; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 44.

Pomnik zjednoczenia Ukrainy z Rosją, Kijów, fot. A. Kryszak

Pomnik zjednoczenia Ukrainy z Rosją – grupa bojarów i Kozaków, Kijów, fot. A. Kryszak

Rola Pawła Tetery w zawarciu ugody hadziackiej

W styczniu 1657 roku Stanisław Kazimierz Bieniewski otrzymał polecenie by rozpocząć negocjacje z Bohdanem Chmielnickim w sprawie uzyskania pokoju. Miał starać się rozerwać sojusz Chmielnickiego z Moskwą i Siedmiogrodem²¹⁷. W związku z tym kasztelan rozpisał listy do hetmana zaporoskiego oraz Jana Wyhowskiego i Pawła Tetery, w których informował ich o swojej misji²¹⁸. Od tej pory utrzymywał z nimi stałą korespondencję. Jednocześnie wysłał do Czehrynia z misją Peretiakowicza, którego zadaniem było nawiązanie pierwszych kontaktów.

Z przybyłym do stolicy hetmańskiej wysłannikiem Bieniewskiego rozmawiał oprócz Jana Wyhowskiego także Paweł Tetera. W imieniu króla obiecywano łaski. Tetera wspólnie z Wyhowski nakłaniali Chmielnickiego do podjęcia rozmów z Bieniewskim. W dodatku pułkownik perejasławski potajemnie odwiedzał Peretiakowicza i informował go o nastrojach panujących wśród Kozaków. Doradzał również pośpiech w negocjacjach oraz nalegał na szybkie przybycie samego Bieniewskiego do Czehrynia. Kiedy kasztelan przybył na miejsce pułkownik perejasławski wcale nie zszedł ze sceny wypadków politycznych wręcz przeciwnie nadal prowadził rozmowy z wysłannikiem królewskim i to najczęściej nocą. Efektem tych dyskusji było wycofanie Antona Żdanowicza.

W tym czasie relacje na linii Moskwa - Czehryń ulegały pogorszeniu. Przybyłych wysłanników carskich przyjmowano chłodno. Hetman mimo postępującej choroby nie chciał pozwolić na zbieranie podatków do skarbu cara oraz wprowadzanie garnizonów do miast ukraińskich. Stwierdził natomiast, że o tych kwestiach zabronił mówić Zarudnemu i Teterze, kiedy przebywali oni w 1654 roku w Moskwie²¹⁹.

Na przełomie lipca i sierpnia 1657 roku Chmielnicki ponownie wysłał Teterę do Moskwy²²⁰. Wybór posła był interesujący. W stolicy państwa moskiewskiego bowiem dobrze

²¹⁷ Tamże, s. 575.

²¹⁸ O początkach rokowań wspomina Jerlicz; J. Jerlicz, *Latopisiec albo kroniczka ...*, t. 2, s. 5-6. Ossoliński podaje, że Bieniewski utrzymywał kontakty z Tetera nawet gdy ten zbuntował się przeciw Rzeczpospolitej; Ł. Ossoliński, *Rzecz o hetmanie...*, s. 33.

²¹⁹ Fr. R. Gawroński, *Poselstwo Bieniawskiego*, s. 16.

²²⁰ Akty ЮЗР, t. XI, s. 705-794; Tamże, t. VII, s. 190-191; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 44-45; M. Ferenc, *Paweł Tetera ...*, [w:] *Studia Historyczne...*, s. 334-335; Fr. R. Gawroński, *Poselstwo Bieniawskiego ...*, s. 25-29; В. А. Смолий, В. С. Степанков, *Богдан Хмельницький ...*, s. 598; В. Голобуцький, *Запорозьке Козацтво...*, s. 398-399; Fr. R. Gawroński, *Bohdan Chmielnicki od elekcji ...*, s. 467-468; С.М. Соловьев, *История России с ...*, [w:] <http://www.magister.msk.ru/library/history/solov/solv11p1.htm> (data dostępu: 26.03.2010).

orientowano się w ostatniej działalności Tetery. Wiedziano, że był uczestnikiem rozmów polsko-kozackich prowadzonych od stycznia 1657 roku. J. Kaczmarczyk upatruje w wyborze Pawła Tetery na posła dowód na niezdecydowanie Chmielnickiego, co do kierunku prowadzenia dalszej polityki²²¹. Należy jednak pamiętać, że hetman mógł sądzić, że Tetera, który posiadał już potrzebne doświadczenie w prowadzeniu rozmów w Moskwie, będzie potrafił umiejętnie wypełnić swoje obowiązki poselskie i że to on będzie mógł najlepiej reprezentować interesy kozackie w stolicy państwa moskiewskiego. W dodatku wydaje się, że akurat wybór osoby posła nie może przesądzać o ocenie zdecydowania Chmielnickiego, co do wyboru dalszej polityki. Równie dobrze taka decyzja mogła oznaczyć np. otwartą prowokację strony moskiewskiej ze strony hetmana. Chmielnicki bowiem musiał zdawać sobie sprawę z tego, że w stolicy państwa moskiewskiego śledzono jego poczynania polityczne, więc równie dobrze mógł demonstracyjnie wysłać tam Teterę i obserwować reakcję cara na taki krok hetmański.

Główne cele, jakie postawił Chmielnicki swojemu wysłannikowi były następujące: miał naciskać, aby zawarto pokój z Rzeczpospolitą lub Szwecją, ponieważ hetman tego pragnął²²². Jednocześnie miał zadeklarować, że Chmielnicki był gotowy zostać pośrednikiem w negocjacjach. Z prowadzonych przez posła rozmów wynikało, że miał przekonać cara o konieczności pokoju przede wszystkim z Rzeczpospolitą, ponieważ ta była sprzymierzona z Tatarami i w danym momencie stanowiła większe niebezpieczeństwo od Szwecji. Ponadto Tetera miał poruszyć kwestie wprowadzania garnizonów moskiewskich na tereny podległe hetmanowi zaporoskiemu, w tym szczególnie drażliwy dla strony kozackiej, sprawy obsadzenia Kijowa. Poseł miał również poruszyć problem przyjmowania poselstw zagranicznych przez Chmielnickiego i wytłumaczyć pobyt Bieniewskiego u hetmana. Osobną kwestię miała stanowić sprawa ściągania podatków z ziem ukraińskich do carskiego skarbu. Jednocześnie poseł miał podziękować za przysłanie do stolicy hetmańskiej Buturlina. Oprócz tego Tetera wiozł ze sobą liczne listy m.in. od gospodarów do Chmielnickiego i Wyhowskiego²²³. Miał również korzystnie załatwić prywatne sprawy poszczególnych osób - przede wszystkim Wyhowskich.

Hetman kozacki informował Moskwę o pochodzie Tatarów na Raszków²²⁴. A także o poparciu jakie udzielili Habsburgowie Polakom. Dzięki temu Jan Kazimierz otrzymał

²²¹ J. Kaczmarczyk, *Rzeczpospolita Trojga Narodów ...*, s. 70.

²²² Akty IO3P, t. XI, s. 723-724.

²²³ Listy przywiezione do Moskwy przez Teterę, patrz; Tamże, s. 723-743.

²²⁴ Tamże, s. 751.

pomoc zbrojną w sile 20-30 tysięcy. W związku z tymi wydarzeniami Chmielnicki prosił o przysłanie pomocy wojskowej od G. Romandowskiego.

14 sierpnia 1657 roku Paweł Tetera stanął przed carem. Mowa, która została skierowana do Aleksego Michaiłowicza, była kolejnym popisem oratorskim w wykonaniu Tetery, w której pełno było przymilnych słów wobec władcy²²⁵. Z kolei w dniach 17 i 24 sierpnia pułkownik perejasławski rozmawiał z Iwanowiczem i Rtiszczewem. Poruszono kwestię obecności kasztelana Bieniewskiego w otoczeniu Chmielnickiego. Wy tłumaczono ją chęcią zawarcia pokoju z Rzeczpospolitą. Dodatkowo stwierdzono, że: „*Był rozkaz carski o Antonie, więc kazaliśmy mu ustąpić pod Kamieniec i czekamy wiadomości od niego*”²²⁶. Zadeklarowano także walkę ze Szwecją pomimo złożenia przez stronę szwedzką propozycji zawarcia porozumienia z Kozaczyzną²²⁷. Przedstawiciele cara zarzucali stronie kozackiej, że wojska moskiewskie, które przebywały na ziemiach ukraińskich, głodowały. W odpowiedzi na to posłowie prosili o specjalną gramotę carską w tej sprawie do hetmana²²⁸.

Według Fr. Gawrońskiego posłowie kozacy nie wypełniali dobrze swojej misji. A „*poselstwo robiło wrażenie nieprzyjemne, zajęło stanowisko niewyraźne, dwuznaczne obłudne. Z jednej strony (...) niewolniczej pokory, z drugiej (...) żądanie za (...) wierność i pokorę zapłatę, a po zatem wszystkim tajemne układy o zdradę*”²²⁹. Autor wykazuje, że posłowie kozacy nie bronili swojego hetmana np. w sprawie podatków i przyjmowania zagranicznych poselstw. Potwierdzali informacje, które w Moskwie już posiadano. A sprawę obsadzenia Kijowa i wyżywienia tego garnizonu odesłali do decyzji hetmana.

Kiedy przypatrujemy się relacjom moskiewskim dotyczącym przebiegu tych rozmów odnosi się wrażenie, że Tetera chciał swoim zachowaniem sprowokować stronę moskiewską²³⁰. We wszystkich zarzutach wobec hetmana prosił o wystawienie specjalnej gramoty do Chmielnickiego i sprawiał wrażenie jakby w ogóle bał się rozmawiać z hetmanem. Nie chciał również dopuścić do zwołania rady po śmierci Chmielnickiego, na

²²⁵ Tamże, s. 707-712; Fr. R. Gawroński, *Poselstwo Bieniewskiego* ..., s. 25-26. Treść mowy Pawła Tetery skierowanej do cara przytacza również w swojej pracy Sołowiew, patrz: С.М. Соловьев, *История России с ...*, [w:] <http://www.magister.msk.ru/library/history/solov/solv11p1.htm> (data dostępu: 26.03.2010).

²²⁶ Cyt. za: J. Kaczmarczyk, *Rzeczpospolita Trojga Narodów* ..., s. 70.

²²⁷ Akty IO3P, t. XI, s. 761-762.

²²⁸ Tamże, s. 723-724 i 741-742.

²²⁹ Fr. R. Gawroński, *Poselstwo Bieniewskiego* ..., s. 28.

²³⁰ Jako przykład można przytoczyć tu kwestie dotyczącą wysłania wojsk na ziemie ukraińskie. Kiedy w czasie rozmów wyszło na jaw, że w zasadzie w tym momencie nie było realnego zagrożenia atakiem ze strony Rzeczpospolitej i/lub Tatarów Tetera orzekł, że wojsko moskiewskie nie były już potrzebne, ale z drugiej strony wojsko zaporoskie czeka na posiłki wojskowe i nie przysłanie ich grozi jemu jako posłowi. Ostatecznie Tetera nie wyraził się czy wojsko moskiewskie było potrzebne czy nie, patrz; Akty IO3P, t. XI, s. 769-770.

której powtórnie zostałyby odczytane statie i zatwierdzony zostałby nowy hetman²³¹. Całe te poselstwo i negocjacje prowadzone wówczas były dziwne, dalekie choćby od tych rozmów prowadzonych w 1654 roku. Wobec takiej postawy Tetera należało by zastanowić się nad tym jak wypełnił swoje obowiązki dyplomatyczne, a taki sposób wypełniania poselstwa stawia konieczność zastanowienia co chciał osiągnąć Chmielnicki. Trudno bowiem przypuszczać by pułkownik perejasławski dotąd bez zarzutu wypełniający swoje zadania, sam bez porozumienia z hetmanem działałby tak nierozważnie. Wygląda to jak celowa prowokacja strony moskiewskiej.

W chwili dotarcia do Moskwy informacji o śmierci Bohdana Chmielnickiego poselstwo kozackie straciło swoją rację bytu. Praktycznie dalsze negocjacje stały się bezsensowne. Według Ł. Ossolińskiego to właśnie Tetera poinformował w stolicy carskiej o zgonie hetmańskim²³². Mimo to poselstwo kozackie chciało uzyskać zgodę cara na przedstawione próśby kozackie. Strona moskiewska realnie zbyła obietnicami postulaty kozackie. Tetera prosił o wystawienie gramot na imię Jerzego Chmielnickiego, który miał zastąpić zmarłego ojca. Wydanie takiej gramoty oznaczać miało uznanie Jerzego Chmielnickiego nowym hetmanem i tym sposobem uniemożliwić bunty i walkę o buławę²³³. Ostatecznie nie powiodły się te starania. Mimo, że początkowo uzyskano zgodę carską na to by Jerzy Chmielnicki został następcem ojca²³⁴. Gramoty zostały przysłane na imię całego wojska zaporoskiego. Paweł Tetera wraz z towarzyszami opuścił Moskwę na początku września 1657 roku²³⁵.

Strona moskiewska postanowiła posłać do Czehrynia specjalnych wysłanników w osobach Trubeckiego, Rzewskiego, Chitrowa i Łopuckiego²³⁶. Obronę ziemi ukraińskiej powierzono wojewodom Szeremietowi i Romandowskiemu.

Po ukończeniu tego poselstwa Paweł Tetera rozczarowany postawą Moskwy stał się gorliwym zwolennikiem związku z Rzeczypospolitą. Początkowo pułkownik perejasławski był zwolennikiem opcji moskiewskiej. Ostatecznie zmienił swoje upodobania polityczne zrywając z Moskwą. I od tej pory konsekwentnie dążył do uregulowania stosunków polsko - kozackich. Powoli stawał się podporą orientacji propolskiej w łonie Kozaczyzny.

²³¹ Tamże, s. 763-764.

²³² Ł. Ossoliński, *Rzecz o hetmanie...*, s. 55.

²³³ Właśnie na taki motyw starań Tetera o wydanie gramoty na Jerzego wskazuje Sołowiew, patrz; C.M. Соловьёв, *История России с ...*, [w:] <http://www.magister.msk.ru/library/history/solov/solv11p1.htm> (data dostępu: 26.03.2010).

²³⁴ Akty IO3P, t. XI, s. 761-762.

²³⁵ Odprawa posłów odbyła się 1 września 1657 roku, patrz; Tamże, s. 771-774.

²³⁶ Tamże, s. 773.

W poczynaniach cara widział dążenie do całkowitego podporządkowania sobie Kozaków, o czym donosił Wyhowskiemu już po powrocie do Czehrynia. A tego najprawdopodobniej chciał uniknąć. W dodatku musiał zdawać sobie sprawę, że utrzymać własne nadania i przywileje może tylko w państwie Jana Kazimierza. Utrzymanie statusu oraz pozycji wśród Kozaków pozwalała słaba władza centralna Rzeczypospolitej. Według J. Kaczmarczyka przejście na stronę polską spowodowane było nieotrzymaniem odpowiednich nadań od cara²³⁷. Co wskazywało by na chciwość Tetera w tym względzie.

Pod koniec życia hetman kozacki zaczął zmieniać kurs swojej polityki i coraz poważniej myślał o powrocie pod panowanie Jana Kazimierza. Obu stronom zależało na nowym porozumieniu. Obie strony zdawały sobie jednak sprawę z obopólnych krzywd, pretensji i związanych z tym trudnościami, jakie czekają w obliczu zawarcia planowanego porozumienia. Chmielnicki pragnął wyrwać się z wszechogarniającej opieki carskiej, która w tym czasie zaczęła ciążyć mu coraz bardziej. Rzeczpospolita nie zrezygnowała z chęci odzyskania terenów ukraińskich. Podjęte wtedy negocjacje kontynuował Jan Wyhowski²³⁸. Również i w tych rozmowach brał czynny udział Tetera stając się jednym z autorów drugiego ważnego dla losów ziem ukraińskich porozumienia. Tym razem chodziło o unię hadziacką z 1658 roku.

W związku ze śmiercią Bohdana Chmielnickiego przed Kozaczyzną stanęła konieczność wyboru nowego hetmana a jednocześnie obranie dalszej drogi politycznej. W Czehryniu na radzie kozackiej chory jeszcze Chmielnicki doprowadził do zgody starszyny, aby jego syn Jerzy objął po nim władzę hetmańską. Jednak w chwili śmierci Bohdana Chmielnickiego starszyna nie chciała podporządkować się tej woli zmarłego już hetmana. Do walki o buławę stanęło kilku przedstawicieli starszyny kozackiej, a wśród nich najpoważniejszymi kandydatami byli Jan Wyhowski i Martyn Puszkarski²³⁹. Na kolejnej radzie wybrano Jerzego Chmielnickiego hetmanem. Jan Wyhowski miał pełnić funkcje hetmańskie aż do momentu uzyskania przez młodego Chmielnickiego pełnoletności.

Podczas kolejnej rady kozackiej, tym razem odbywającej się w Korsuniu, Wyhowski chciał zrezygnować z hetmaństwa, ale Kozacy nie zgodzili się na to i utrzymali go na

²³⁷ J. Kaczmarczyk, *Paweł Tetera-Morzkowski ...*, [w:] *Język, literatura ...*, s. 308.

²³⁸ Nie ograniczył się jednak tylko do prowadzenia rokowań z Polską, ale doprowadził do podpisania umowy ze Szwecją.

²³⁹ Jako kandydata do buławy hetmańskiej wyróżniano już wtedy Teterę.

urzędzie²⁴⁰. W związku z tym nowy hetman pytał zebranych jak miałyby wyglądać dalsza polityka Kozaczyzny. Wbrew sprzeciwu Bohuna i Załęskiego postanowiono pozostać wiernym przysiędze złożonej carowi moskiewskiemu²⁴¹. Paweł Tetera również uczestniczył w tej radzie. Co ciekawe, razem z Hulanickim, Puskarem i Doroszenką opowiedział się za wiernością wobec cara. Tetera obiecał Wyhowskiemu, że Kozacy poprą jego działalność. Dziwi fakt, że wobec dobrze znanej przynajmniej części starszyny działalności pułkownika perejaślawskiego związanej z negocjacjami z S. K. Bieniewskim, starszyna nie zorientowała się w zwykłej grze politycznej. Cały ten propagandowy teatrzyk zaadresowany był do stronników moskiewskich, a przede wszystkim Puszkarą. W wyniku tej rady postanowiono wysłać poselstwo do Moskwy.

Po tej radzie Tetera wraz z rodziną Wyhowskich udał się do Kijowa na pogrzeb swojej żony, która była siostrą hetmana. Odbył się 23 października 1657 roku w Kijowie²⁴². Sam hetman pozostał w mieście by uczestniczyć w wyborze nowego metropolity kijowskiego po śmierci Kossowa. W liście do Bieniewskiego Bałaban podał, że Tetera reprezentował Wyhowskiego podczas wyborów i nakłaniał go by przyjął funkcję metropolity.

Ledwie Paweł Tetera wrócił z poselstwa z Moskwy Jan Wyhowski wysłał go na Wołyń²⁴³. Jego misja dotyczyła przede wszystkim prowadzenia dalszych rozmów z Bieniewskim. W ten sposób chciano powoli przygotować podstawy do porozumienia polsko - kozackiego. Jednak jak na razie strona kozacka nie podała żadnych konkretnych warunków pod jakimi gotowa byłaby powrócić pod panowanie Jana Kazimierza. Tetera miał jednak zapewniać Bieniewskiego o szczerej chęci zgody z Rzeczpospolitą. Wyhowski powierzył mu również troskę o utrzymanie rozejmu na granicy polsko-kozackiej. Dlatego miał łagodzić wszelkie nieporozumienia wybuchające na Wołyniu. W celu lepszego wypełnienia powierzonej funkcji Paweł Tetera otrzymał od Wyhowskiego duże uprawnienia policyjne tak, aby skuteczniej mógł kontrolować sytuacje w okolicach przygranicznych²⁴⁴. W celu utrzymania rozejmu obiecywano nawet wycofanie jednostek kozackich.

²⁴⁰ Fr. R. Gawroński, *Poselstwo Bieniawskiego* ..., s. 35-37.

²⁴¹ Akty IO3P, t. IV, s. 44.

²⁴² Tamże, s. 44; P. Chomik, *Uгода perejaślawska a dzieje Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej w latach 1654-1658*, [w:] *W kręgu Hadziacza* ..., s. 205. Natomiast Kubala podaje datę tego pogrzebu na 13 wrzesień; L. Kubala, *Wojny duńskie i...*, [w:] *Szkice historyczne*..., s. 91.

²⁴³ Akty IO3P, t. IV, s. 106; P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do...*, s. 60-61; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 48; Fr. R. Gawroński, *Poselstwo Bieniawskiego* ..., s. 33; L. Kubala, *Wojny duńskie i...*, [w:] *Szkice historyczne*..., s. 102-104; Т. Чухліб, *Гадяч 1658 року*..., s. 10.

²⁴⁴ M. Ferenc, *Paweł Tetera* ..., [w:] *Studia Historyczne*..., s. 334-335.

26 marca 1658 roku Paweł Tetera napisał list do Jana Wyhowskiego, w którym informował hetmana o pogłoskach, jakie dochodziły do niego w Międzyrzeczu²⁴⁵. Wedle nich Czarniecki miał doprowadzić do umowy pomiędzy Rzeczpospolitą a Szwecją. W zamian za sojusz i walkę z każdym nieprzyjacielem Szwedzi zażądali, aby Jan Kazimierz zrzekł się Inflant i tytułu króla szwedzkiego oraz odszkodowania za utracone ziemie na Pomorzu w wysokości 100 tysięcy czerwonych złotych. Przewidywano, że po śmierci Jana Kazimierza miała mieć miejsce elekcja szwedzka. Tetera jednak nie wierzył w te nowiny, ponieważ jak argumentował Wyhowskiemu, konwokacja w Warszawie nadal trwała, a przybyli na nią także posłowie z sąsiednich krajów. Dodawał, że zgodnie z polskim zwyczajem Rzeczpospolita zawrze pokój z tym państwem, z którym będzie najlepiej dla niej. Jeśli ze Szwecją to oznaczać będzie wojnę dla Kozaczyzny. Jednocześnie obiecał, że napisze kolejny list już po konwokacji. Wszystkiego, co na niej ustalą to on miał się dowiedzieć od swoich dobrych przyjaciół. Niestety nie podał żadnego nazwiska, więc niewiadomo o kogo mu chodziło. W zakończeniu listu poinformował hetmana, że Bieniewski nie pojechał do Warszawy na konwokację a szlachta prawosławna nadal musiała znosić cierpienia. Ten list pokazywał, że już w marcu miał na tyle dobre kontakty i relacje z przedstawicielami Rzeczpospolitej, że nie miał wątpliwości, że dowie się o zapadłych decyzjach na konwokacji. Te cenne informacje miał przekazać hetmanowi. Jednocześnie warto zwrócić uwagę na jego ocenę sytuacji i pogłosek w tym liście. Nie wierzył bowiem w każdą nowinę, która dochodziła do niego, co dobrze o nim świadczy jako o polityku. Nie lędził się także, że Rzeczpospolita będzie kierować się innym interesem niż swoim nawet jeśli oznaczać miałyoby to wojnę z Moskwą i Kozaczyzną.

W wyniku negocjacji zawarto rozejm między stroną kozacką i polską. Granicą wpływów miała być rzeka Horyń. W trakcie negocjacji Tetera przekroczył jednak swoje uprawnienia i określił warunki porozumienia z Polakami. Żądał pokoju ze Szwecją, aby Rzeczpospolita mogła walczyć na froncie z Moskwą. Nalegał, „aby *wojska nasze byli w pogotowiu (...) jednak aby nie zbliżały się*”²⁴⁶. Strona polska miała postarać się o pomoc tatarską dla Kozaków. Taka postawa Pawła Tetery wywołała ostry sprzeciw Wyhowskiego. W czasie tych rozmów, według listu Bieniewskiego do króla, wysłannik królewski miał

²⁴⁵ Akty IO3P, t. IV, s. 104-105.

²⁴⁶ *Bieniewski do króla b.d. (niewątpliwie w marcu 1658)*, [w:] L. Kubala, *Wojny duńskie i ...*, Dodatek nr XIV, s. 538. Co ciekawe Harasymczuk, dokładnie ten sam list, wydatował na lipiec 1658 roku, patrz; В. Гарасимчук, *Материали до історії ...*, s. 99.

spytać się Pawła Tetera czy można ufać Wyhowskiemu²⁴⁷. Tetera po wahaniu wyraził opinię, że hetman dotrzyma złożonej przysięgi. Przede wszystkim dlatego, że zmusiłaby go do tego sytuacja. Oprócz tego w tym liście znajduje się informacja, że sam Tetera obiecał, że w razie czego „*oderwie się od Wyhowskiego (...) i mając miłość między Kozakami*”²⁴⁸ doprowadzi do przejścia części Kozaków na stronę króla. Bieniewski podkreślał Janowi Kazimierzowi, że wierzy Teterze²⁴⁹. Kasztelan poinformował również króla o tym, że wysłannik kozacki obiecał przybyć na Wielkanoc z pełnomocnictwami od Jana Wyhowskiego. Dopiero w maju otrzymał Tetera odpowiednie upoważnienia dla prowadzenia dalszych negocjacji i dopiero wtedy stało się możliwe ich kontynuowanie²⁵⁰. Zakończono zostało podpisaniem wstępnych warunków porozumienia.

Sytuacja na ziemiach ukraińskich stawała się coraz bardziej napięta. A państwo moskiewskie było coraz bardziej zaniepokojone wydarzeniami na ziemiach ukraińskich. A różnorodność informacji, które częściowo wzajemnie się wykluczały powodowała wzrost panującego chaosu. Prawda mieszała się z kłamstwem, co tym bardziej utrudniało właściwy osąd sytuacji. Poselstwo kozackie, które w kwietniu i maju przebywało w Moskwie, stanęło przed koniecznością wytłumaczenia obecności pułkownika perejasławskiego na Wołyniu i prowadzenia przez niego rozmów z Bieniewskim²⁵¹. Poinformowano cara o tym, że Tetera został „*posłany do Korca i Ostroga, ażeby na wypadek zatargów z wojskiem kozackim, znosił się z hetmanem koronnym i łagodził spory w celu utrzymania rozejmu, zawartego z Bieniewskim*”²⁵². W efekcie tego poselstwa wysłano Szeremietiewa na Ukrainę.

Powstałe zamieszanie na ziemiach ukraińskich zilustrował także list Hruszy do Jana Kazimierza, w którym informował władcę, że Moskwa zapowiadała przeprowadzenie mobilizację wojska na czas trwania komisji. Takie sygnały budziły obawy w wojsku

²⁴⁷ L. Kubala, *Wojny duńskie i ...*, [w:] *Szkice historyczne...*, s. 103; J. Kaczmarczyk, *Rzeczpospolita Trojga Narodów. ...*, s. 92. Treść listu, patrz; *Bieniewski do króla...*, [w:] L. Kubala, *Wojny duńskie i ...*, Dodatek nr XIV, s. 538-540.

²⁴⁸ *Bieniewski do króla ...*, [w:] L. Kubala, *Wojny duńskie i ...*, s. 539.

²⁴⁹ Jako argumenty tego zaufania Bieniewski podał: uroczysta przysięgę, złożony podpis, oddanie jako zakładnika siostrzeńca, znalezienie narzeczonej przez Bieniewskiego oraz trwające starania o Huszcę; *Bieniewski do króla ...*, [w:] L. Kubala, *Wojny duńskie i ...*, s. 539.

²⁵⁰ P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa...*, s. 61.

²⁵¹ Oprócz tego tematem poruszanych rozmów była sprawa rejestru, obsadzenia miast ukraińskich wojewodami moskiewskimi oraz sprawa zatargu z Puskarem; Fr. R. Gawroński, *Poselstwo Bieniawskiego ...*, s. 53. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że w relacjach tego kwietniowego pobytu poselstwa kozackiego w Moskwie znaleźć można informację, że Tetera został wysłany do Polski przez Wyhowskiego bez zgody cara, ale ważniejsze niewiadomo w jakim celu, patrz; Akty IO3P, t. XV, s. 44 i 51.

²⁵² Fr. R. Gawroński, *Poselstwo Bieniawskiego ...*, s. 53.

zaporoskim. Tylko szybkie przybycie, jak podkreślał Hrusza, odpowiedniej osoby przysłanej od króla miało skłonić Kozaków do Jana Kazimierza²⁵³.

W maju 1658 roku Wyhowski skierował kilka listów do Stanisława Kazimierza Bieniewskiego. W pierwszym z nich znalazło się wezwanie hetmańskie do prowadzenia dalszych prac nad utrwaleniem obopólnej przyjaźni²⁵⁴. Jednocześnie Wyhowski informował o tym, że „*p. Tetera szwagra mego (...) na ten czas uzyliśmy go, zleciwszy, aby przy inszych swoich y pospolitych potrzebach y tey się nie wzdrygał podiąć prace*”²⁵⁵. Hetman prosił, aby kasztelan wołyński zaufał Teterze i o nic go nie podejrzewał, ponieważ ten, choć miał tylko ustne zalecenia hetmańskie to posiadał pełne zaufanie hetmana zaporoskiego. Jednocześnie Wyhowski zaznaczył, że Tetera będzie działać pod przykrywką własnych, prywatnych spraw. W kolejnym liście, z 20 maja 1658 roku, hetman kozacki ponownie nawoływał do zawierzenia swojemu wysłannikowi oraz zaznaczył, że Tetera posiadał pełne uprawnienia do prowadzenia rozmów²⁵⁶. Z kolei Wyhowski chciał uzyskać pewność, że może w pełni oprzeć się na łasce królewskiej. W ostatnim z przytaczanych tu listów, hetman kozacki informował, że tylko Tetera będzie prowadził rozmowy z Bieniewskim i niezostanie odwołany z tej misji. Jednocześnie po raz kolejny zapewniał o pełnych pełnomocnictwach Tetera w tej sprawie pomimo, iż ten nie posiadał stosownych dokumentów potwierdzających uprawnienia. Ważniejsze w tym liście było jednak co innego. Wyhowski obiecał, że na cokolwiek zgodziłby się jego przedstawiciel, to wojsko zaporoskie to potwierdzi „*skoro by iako najmniejszą dał o tym wiadomość*”²⁵⁷. Hetman zapewniał, że nie chciałby utracić łaski Bożej, dlatego nie zmieniałby nawet słowa w porozumieniu zawartym przez Teterę. Takie obietnice Wyhowskiego oznaczały, że hetmanowi zależało na pozytywnym zakończeniu rozmów. A taka postawa musiała pozytywnie odbić się także na nastawieniu Bieniewskiego do możliwości uwieńczenia sukcesem rozmów polsko-kozackich. Słowa hetmańskie ukazywały jednocześnie, że Wyhowski pomimo tego, że miał spór z Teterą, to jako negocjatorowi mu ufał. Prawdopodobnie hetman doceniał zdolności dyplomatyczne swojego podwładnego i w celu zawarcia korzystnej umowy był gotów zawiesić swoje prywatne uprzedzenia. Jednocześnie ze względu na to, że zalecenia hetmańskie dla Pawła Tetera były ustne to trudno powiedzieć jakie pole manewru pozostawił Wyhowski swojemu wysłannikowi w negocjacjach.

²⁵³ В. Гарасимчук, *Матеріалу до історії ...*, s. 64.

²⁵⁴ Treść hetmańskiego listu przedstawiam w oparciu; Tamże, s. 63-64.

²⁵⁵ Tamże, s. 63.

²⁵⁶ Tamże, s. 67-68.

²⁵⁷ Tamże, s. 68.

Tymczasem Paweł Tetera wyruszył, aby kontynuować podjęte już wcześniej rozmowy. Wysłannik kozacki w swoim liście uprzedził Bieniewskiego, że nadciąga do Międzyrzecza i wzywał go do przybycia tam na rozmowy²⁵⁸. Jednocześnie tłumaczył kasztelanowi wołyńskiemu przyczyny powstałych opóźnień związanych z jego przybyciem na negocjacje: „*żadną miara ynaczey być nie mogło; y gdyby dawniey się w tę drogę pokwapił, nie takbym z wayrazną rzeczą przyiechał, iako teraz*”²⁵⁹. Powiadał jednocześnie o tym, że posiadał takie listy hetmańskie, które musiał osobiście oddać kasztelanowi. W Międzyrzeczu z niecierpliwością oczekiwał na jego przybycie Bieniewski. Wreszcie, 30 czerwca 1658 roku, Tetera stanął w mieście²⁶⁰. Rozmowy miały zacząć się nazajutrz rano. Tym razem cel ich spotkania był jasny. Negocjacje miały zostać uwieńczone podpisaniem wstępnej umowy. Według Gawroskiego nie zachowały się warunki jakie w tym okresie podpisali obaj przedstawiciele²⁶¹. Wydaje się jednak, że było to te same porozumienie, co podpisane punkty w Hoszczy. Argumentem dla takiego stwierdzenia może być zbyt mały okres czasu, który dzieliły te dwie umowy, aby mogły być to dwa różne porozumienia, a w dodatku zawarte przez tych samych negocjatorów. Warto także podkreślić, że w tym okresie Paweł Tetera był głównym negocjatorem ze strony kozackiej nowego porozumienia z Rzeczpospolitą.

W Hoszczy zawarto wstępne porozumienie pomiędzy Rzeczpospolitą a Kozakami²⁶². Warunki, które wtedy uzgodniono miały stać się punktem wyjścia dla prowadzenia dalszych rozmów polsko-kozackich. Obie strony zgodziły się na wzajemny kompromis. Kozakom obiecano amnestię „*assecuruiąc, iż zadney zemsty, ani maiestat panski, ani senat, ani wszystka Rzpa, ani żaden s prywatnych przeciwko Kozakow y żadnemu z osobna nie będzie preatendował [rościł], y owszem wszystkie niesmaki woienne, zobopolnie sobie podarowawszy, żaden na drugiego ani iawney, ani potaiemney niema knowac pomsty y praktyki*”²⁶³ oraz powrót do dawnych praw i wolności. Niezapomniano o prawach Cerkwi prawosławnej, zwrocie jej dóbr i cerkwi zabranych przez unitów oraz o miejscu w senacie dla

²⁵⁸ Tamże, s. 70-71.

²⁵⁹ Tamże, s. 70.

²⁶⁰ O czym informował Bieniewski w swoim liście do biskupa krakowskiego Andrzeja Trzebickiego. Jednocześnie prosił o wstrzymanie się z wydaniem przywileju na archimendrytę żydyczynskiego, ponieważ spodziewał się reakcji Tetery i Wyhowskiego na powstałą sytuację związana ze śmiercią dotychczasowego archimendryty, patrz; Tamże, s. 75.

²⁶¹ Mają być znane tylko z listu do Jana Kazimierza. Kozacy obiecali, że jeśli zostaną spełnione ich postulaty to oni zerwą z carem i wspólnie z wojskiem tatarskim uderzą na Moskwę; Fr. R. Gawroński, *Poselstwo Bieniawskiego* ..., s. 70-71. Również Kubala twierdzi, że treść zawartego w tym okresie porozumienia jest nieznaną; L. Kubala, *Wojny duńskie i ...*, [w:] *Szkice historyczne*..., s. 105.

²⁶² Warunki porozumienia omówione zostały na podstawie, patrz; В. Гарасимчук, *Материалу до історії* ..., s. 85-87; P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa*..., s. 68-69.

²⁶³ В. Гарасимчук, *Материалу до історії* ..., s. 85.

metropolity kijowskiego i biskupów: łuckiego i lwowskiego. Przewidziano także, aby w sprawach duchownych w obu Trybunałach zasiadali po jednym przedstawicielu z tychże biskupstw. Unieważniono wszelkie wyroki kaduków jakie ciążyły na Kozakach i szlachcie, która walczyła po stronie wojska zaporoskiego od początku powstania. Miano także unieważnić wszelkie procesy jakie toczyły się w województwach kijowskim, wołyńskim, braclawskim i czernihowskim za swawolę. Ze swojej strony Kozacy zgodzili się na powrót do swoich majątków szlachty gwarantując jej bezpieczeństwo. Wyrzekali się także postronnych protekcji oraz obiecywali pozostać w posłuszeństwie i poddaństwie króla polskiego na wieczne czasy. Zgodnie z podpisanymi ustaleniem to król miał wybierać hetmana zaporoskiego, do którego z kolei miało przynależeć starostwo czehryńskie i przywileje propinacyjne oraz władza sędownicza. Zgodzono się powołać akademie w Kijowie i w wybranym miejscu na Litwie, oprócz Wilna, na prawach Akademii Krakowskiej. Jednocześnie zakazano w tych miejscach szkolnictwa jezuickiego. Omówiono również sprawę obsadzania urzędów w województwie kijowskim, czernihowskim i braclawskim miały one zostać zarezerwowane dla szlachty prawosławnej. Uzgodniono także powołanie specjalnej komisji, której zadaniem byłoby sądenie szlachty, która złamałaby prawo. Znalazł się również zapis poświęcony mieszczanom, który miał spowodować, że od tej pory mieszczanie katolicy i dyzuniccy mieli być równi w prawach. Zagrożono śmiercią każdemu, kto w przyszłości zechciałby rozerwać ugodę pomiędzy Polską a Kozaczyzną. Przysięgę mieli złożyć arcybiskup gnieźnieński, biskup wileński, hetmani koronni i litewscy, a ze strony kozackiej: Wyhowski, obożny, assaulowie, sędziowie generalni oraz wszyscy pułkownicy. Pod wpływem nacisków Bieniewskiego Tetera chwilowo zrezygnował z tradycyjnego postulatu kozackiego dotyczącego całkowitej likwidacji unii brzeskiej na terenie Rzeczypospolitej²⁶⁴.

Oryginał tej umowy Bieniewski wysłał do Jana Kazimierza, a kopię do Stanisława Potockiego²⁶⁵. Skierowano także listy do Wyhowskiego. Nawoływano do pośpiechu z ostatecznym zawarciem tego porozumienia. Nadal chciano utrzymać wszystko w jak największej tajemnicy, ponieważ „*cokolwiek się czyni, czynić się musi jeszcze sub altissimo secreto* [w najgłębszej tajemnicy]”²⁶⁶. Obawiano się reakcji Moskwy, a w dodatku nie brakowało przeciwników tego porozumienia po obu stronach. W tym okresie Wyhowski

²⁶⁴ A. Mironowicz, *Prawosławie i unia...*, s. 150. Warto w tym miejscu dodać, że jako hetman kozacki Tetera także zrezygnował z tego żądania.

²⁶⁵ Sugeruje to list S. K. Bieniewskiego do hetmana koronnego Stanisława Potockiego, patrz; В. Гарасимчук, *Матеріалу до історії ...*, s. 88-90.

²⁶⁶ Tamże, s. 88.

pokonał Puskara i jego zwolenników, którzy byli otwartymi zwolennikami związku Kozaczyzny z Moskwą²⁶⁷.

Bieniewski i Tetera obiecali powstrzymać obie strony od wzajemnych napadów. Księżę Czetwertyński w liście do Pawła Tetery skarżył się na krzywdy doznane od Kozaków w jego majątnościach. Prosił „o zesłanie kogo z ramienia swego dla uczynienia sprawiedliwości”²⁶⁸ i zakazanie na przyszłość swawoli.

Tymczasem informowano także cara o pobycie Tetery w Międzyrzeczu²⁶⁹. Tetera miał przekazać listy do Jana Kazimierza przez Bieniewskiego. Ujawniono, że hetman kozacki dążył do pokoju z królem polskim a władza Rzeczypospolitej miała sięgać po Słucz. Wedle informatorów cara to Tetera był pośrednikiem pomiędzy Bieniewskim i Wyhowskim.

We wrześniu 1658 roku przybył do taboru kozackiego poseł moskiewski Wasyl Kikin²⁷⁰. Miał dowiedzieć się dlaczego zamknięto granice kozacko-moskiewsko i w jakim celu dokonywana jest koncentracja oddziałów kozackich. Ponadto miał zmobilizować Kozaków do walki z Rzeczypospolitą. Tetera wraz ze wspierającymi go w tych poczynaniach Iwanem Krechowieckim i Filonem Dziedziałą doradzali Janowi Wyhowskiemu, żeby wydał posła moskiewskiego Tatarom. Jednak wbrew temu stanowisku hetman postanowił zatrzymać Kikina w taborze, a potem odesłać go do Czehrynia²⁷¹. Kikin jednak mógł liczyć na cenne informacje od samych Kozaków. Fedor Korobka i Fedor Łoboda dokładnie informowali diaka o wydarzeniach w taborze i poglądach starszyny kozackiej. To oni ujawnili, że Tetera był głównym negocjatorem strony kozackiej w rozmowach z Lachami w celu oderwania Kozaków od cara²⁷².

W tym samym czasie przybyło również poselstwo polskie. W taborze kozackim stało pod strażą. W czasie narad Paweł Tetera nakłaniał wahających się do zgody z Rzeczypospolitą: „Zgódźmy się mołojcy z Lachami- rzekł- otrzymamy więcej jeszcze; pokorne cielątko dwie matki ssie”²⁷³. Zgromadzeni pod wpływem tej wypowiedzi zgodzili się na zgodę z Rzeczypospolitą. W czasie rozmów mających doprowadzić do zawarcie ugody każdy pułk

²⁶⁷ Tamże, s. 89 i 97-99.

²⁶⁸ Tamże, s. 97.

²⁶⁹ Akty IO3P, t. XV, s. 267-268.

²⁷⁰ P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa...*, s. 76-88.

²⁷¹ Tamże, s. 88.

²⁷² Tamże.

²⁷³ Cyt. za: Fr. R. Gawroński, *Poselstwo Bieniawskiego*, s. 77. Kochowski także odnotowuje ważną rolę Tetery w przekonaniu Kozaków do zgody: „najwięcej Paweł Tetera, choć człek prosty, ale uważny a między pospółstwem mający poczciwość i szczeroci kredyt wyperswadował, mówiąc tylko: zhodymy się mołodcy z Lachami, bolz budem maty, pokorne telatko dwi matery set. Okrzyknęło pospółstwo i starszyna; ot toy wsiu prawda skazaw, zhoda, zhoda, zhoda”, patrz; W. Kochowski, *Historija panowania ...*, s. 348.

reprezentowała jedna osoba²⁷⁴. 16 września ujednociono tekst ugody pomiędzy Rzeczpospolitą a Kozaczyzną. Była wynikiem obopólnego kompromisu.

Rada generalna zatwierdziła tekst ugody prezentowany przez Niemiryca oraz polskich komisarzy²⁷⁵. Nowa ugoda przekształcała państwo polsko-litewskie w Rzeczpospolitą Trojga Narodów. Autorzy unii postawili sobie za wzór unię lubelską. Do równoprawnych dwóch członów Rzeczpospolitej dołączyło Wielkie Księstwo Ruskie z własnymi urzędami obsadzonymi przez prawosławnych. Jego terytorium miało być złożone z trzech województw ukraińskich: braclawskiego, kijowskiego i czernihowskiego. Pozwolono utworzyć mennicę. Udzielono powszechnej amnestii oraz prawo powrotu do swych dóbr. Pozwolono Kozakom na wolną elekcję hetmana zaporoskiego. Hetman miał prawo przedstawienia godnych nobilitacji. Ponadto miał prawo posiadać 30 tysięcy wojska zaporoskiego (rejestr) oraz 10 tysięcy najemnych żołnierzy. Religia grecka uzyskała równouprawnienie i wolność wyznania w całej Rzeczpospolitej. Poważnym ustępstwem strony polskiej była zgoda się na likwidację kościoła unickiego. Zapewniono miejsce w senacie dla metropolity kijowskiego razem z trzema biskupami dyzunickimi. Na terenie księstwa ruskiego rangę uniwersytetu uzyskiwała Akademia Kijowska. Zgodzono się stworzyć jeszcze jeden uniwersytet.

Duży wpływ na pozytywną decyzję Kozaków miała postawa samego Tetery, który umiejętnie potrafił oddziaływać na obecnych na radzie ukazując im korzyści płynące z takiej decyzji²⁷⁶. Wpływ na to miały zdolności oratorskie połączone z posiadaną pozycją wśród Kozaków. Należy jednocześnie zaznaczyć, że pod przysięgą złożoną przed komisarzami polskimi nie ma podpisu Pawła Tetery²⁷⁷. Sporne kwestie porozumienia pozostawiono do rozpatrzenia podczas najbliższego sejmku.

W tajnej deklaracji Wyhowskiego można znaleźć prośbę o posiłki wojskowe: „*wojska cudzoziemskiego co prędzej tysiąc i jeżeli będzie potrzeba więcej a choć pięć tysięcy, z którymi pan Tetera pospieszy*”²⁷⁸. W relacji świadka wydarzeń w taborze kozackim po

²⁷⁴ Fr. R. Gawroński, *Poselstwo Bieniawskiego* ..., s. 77.

²⁷⁵ Warunki zawartego porozumienia, patrz; Biblioteka Jagiellońska, rkp. 5, k. 885-886; В. Гарасимчук, *Матеріали до історії* ..., s. 121-122; *Універсали українських гетьманів* ..., s. 33-39; Akty IO3P, t. XV, s. 381-384; J. Jerlicz, *Latopisiec albo kroniczka* ..., s. 12-13 i 17-31; W. Kochowski, *Historyja panowania* ..., s. 346-347; M. Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski* ..., s. 260-262; W. J. Rudawski, *Historja Polska od* ..., s. 362-364; M. Franz, *Idea państwa kozackiego* ..., s. 354-358; J. Kaczmarczyk, *Rzeczpospolita Trojga Narodów* ..., s. 108-115; Ł. Ossoliński, *Rzecz o hetmanie*..., s. 131-132; T. Wasilewski, *Ostatni Waza na*..., s. 217.

²⁷⁶ P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa*..., s. 88-89; Ł. Ossoliński, *Rzecz o hetmanie*..., s. 130-131.

²⁷⁷ Akty IO3P, t. IV, s. 214.

²⁷⁸ Cyt. za: P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa*..., s. 91. Oprócz tego można znaleźć obietnice ograniczenia po wojnie z Mokwa rejestru do 30 tys. I dodatkowo 10 tys. najemników, oddanie dóbr szlacheckich

pożegnaniu się posłów królewskich z hetmanem wojsko zaporoskie miało ruszyć na Moskwę, ale do walki „*potrzebuią piechoty Niemieckiej, od krola Jego Msci 5 tysięcy których ma prowadzić Pan Tetera bardzo nam przychylny pułkownik tego Pokoju pierwszy po Bogu Fabrikator [twórca]*”²⁷⁹. Wedle jego słów w tym czasie Tatarzy już od miesiąca palili ziemię moskiewską. Pogłoski o przyprawieniu przez Pawła Teterę posiłków koronnych dla Wyhowskiego, będą powtarzać się cyklicznie co jakiś czas, m.in. 18 stycznia 1659 roku wieść taka pojawiła się na Ukrainie według nich Tetera miał przybyć razem z Stefanem Czarnieckim i Sebastianem Machowskim²⁸⁰.

Paweł Tetera wraz z innymi posłami kozackimi pojechał do obozu królewskiego do Torunia, aby przedstawić nową ugodę²⁸¹. 7 października przybyli posłowie kozaccy do Łucka i spotkali się z czekającymi już na nich Bieniewskim i Jewłaszczyńskim²⁸². Posłowie mieli starać się o uzyskanie wsparcia zbrojnego wobec spodziewanej wojny z Moskwą. W obozie pod Toruniem 28 września Tetera otrzymał posłuchanie u króla. Przedstawił „*w pięknej i pełnej rozsądku mowie (...), że wybór współbraci szczęśliwym go czyni, wkładając na niego obowiązek wynurzenia J.K. Mci wiernego ich poddaństwa*”²⁸³. Zarazem poinformował zebranych, że przybędzie trzech innych posłów kozackich, którzy w imieniu Kozaków dokonają przysięgi królowi²⁸⁴. Obecni przy posłuchaniu senatorowie odrzucili takie warunki ugody z Kozakami. Sprzeciwili się zniesieniu unii brzeskiej, obsadzania urzędów w Księstwie Ruskim tylko prawosławnymi. Opór wywołała także wysokość rejestru kozackiego²⁸⁵. Po posłuchaniu Tetera miał udać się do pokoju królewskiego. Podczas tego pobytu Bieniewski miał prezentować Teterę jako przykład człowieka wśród Kozaków, któremu można powierzyć najwyższe godności w państwie²⁸⁶. Wśród obecnych Paweł Tetera miał zrobić dobre wrażenie. A prezentował się jako „*człowiek wysokiego wzrostu i bardzo przystojny; miał na sobie ubiór z zielonego axamitu za złotymi guzikami*”²⁸⁷. Po ukończeniu poselstwa drogi uczestników poselstwa kozackiego rozeszły się. Paweł Tetera pozostał na

oraz zgodzie na powrót duchownych na Ukrainę: Fr. R. Gawroński, *Poselstwo Bieniawskiego* ..., s. 78; P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa...*, s. 90-91.

²⁷⁹ Biblioteka Jagiellońska, rkp. 5, k. 886.

²⁸⁰ P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa...*, s. 160.

²⁸¹ Fr. R. Gawroński, *Poselstwo Bieniawskiego* ..., s. 78; T. Wasilewski, *Ostatni Waza na ...*, s. 217.

²⁸² J. Kaczmarczyk, *Rzeczpospolita Trojga Narodów...*, s. 107.

²⁸³ *Portofolio królowej Maryi* ..., s. 180.

²⁸⁴ Tamże. Co ciekawe Реент і Коляда twierdzą, że Paweł Tetera mimo, że był w Warszawie odbierany za twórcę unii hadziackiej to jednak nie przysiągał jej; O. P.Реент, I. A. Коляда, *Усі гетьмани України* ..., s. 160.

²⁸⁵ P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa...*, s. 102.

²⁸⁶ L. Kubala, *Wojny duńskie i ...*, [w:] *Szkice historyczne...*, s. 122; Ł. Ossoliński, *Rzecz o hetmanie...*, s. 133.

²⁸⁷ *Portofolio królowej Maryi...*, s. 181.

dworze królewskim, gdzie nadal aktywnie uczestniczył wypadkach dotyczących ziem ukraińskich. Reszta posłów kozackich powróciła na Ukrainę. Rozpoczął się okres renegocjacji warunków ugody. Obie strony chciały korzystnych dla siebie zmian.

Istotnym problemem była sprawa Kościoła unickiego. W grudniu 1658 roku Tetera razem z Bieniewskim i archimiedrytą czernihowskim Janem Józefem Mieścierskim opracowywał nowy projekt unii kościelnej dotyczących prawosławnych i katolików na terenie Rzeczypospolitej²⁸⁸. Jego źródłem był pomysł wspólnego synodu wyznawców unii i prawosławia wyrosłym w momencie renegocjacji postanowień hadziackich. Według panujących wówczas opinii sam Paweł Tetera miał być zwolennikiem unii²⁸⁹. Jasno wypowiedział to Jerzy Niemirycz, który zresztą krytycznie wypowiadał się o Teterze: „*Był on wrogiem naszej wiary i myślał o doprowadzeniu do unii z Kościołem katolickim*”²⁹⁰. Nowy projekt przedstawiono w połowie grudnia królowi. Ostro przeciwko niemu zareagował nuncjusz apostolski oraz sama stolica apostolska. Projekt ten stanowił jednak nową próbę uporządkowania spraw wyznaniowych na terenie Rzeczypospolitej. Unicy jeszcze przed ratyfikacją unii hadziackiej mieli uznać jurysdykcję metropolity kijowskiego. Nie odrzucono nawet możliwości włączenia wyznawców unii wprost do Kościoła prawosławnego. Prawosławni ze swej strony mieli wysłać posłów do Rzymu by uzyskać zgodę religijną. Mieli również starać się o pozwolenie na zwołanie synodu od metropolity konstantynopolskiego i antiocheńskiego. W razie odmowy patriarchów miano utworzyć z terenów obejmujących Rzeczypospolitą nowy patriarchat. Poczym miał odbyć się wspomniany synod, który zatwierdziłby warunki zgody powszechnej.

Innym powstałym wówczas projektem unii kościelnej był ten, który został zawarty w listach metropolity Suszy adresowanych do hetmana Wyhowskiego i Tetery²⁹¹. W listach pisanych z inspiracji nuncjusza Jakub Susza zawarł poglądy natury polityczno – historyczno - religijne mówiące w zasadzie o wyższości unii nad prawosławiem. Takie argumenty spowodowały, że projekt nie mógł doczekać się przychylnego stanowiska strony kozackiej, a tym bardziej realizacji swych założeń. „*Ten list z postaniem do Pana Tetery na Ukrainę przez biskupa wysłany, w którym proszono Pana Teterę, żeby sam wodzowi Wyhowskiemu*

²⁸⁸ P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa...*, s. 103-104; A. Mironowicz, *Prawosławie i unia...*, s. 164-165; T. Kempa, *Problematyka wyznaniowa w ugodzie hadziackiej*, [w:] *350-lecie Unii Hadziackiej...*, s. 215-216.

²⁸⁹ Podobnie wyrażano się także o Wyhowskim i metropolicie Dionizym Bałabanie; P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa...*, s. 103.

²⁹⁰ Cyt. za: A. Mironowicz, *Prawosławie i unia...*, s. 163.

²⁹¹ A. Mironowicz, *Kwestia prawosławia w ustaleniach hadziackich i konstytucji zatwierdzającej*, [w:] *350-lecie Unii Hadziackiej...*, s. 188-190; Tenże, *Prawosławie i unia...*, s. 166-168; T. Kempa, *Problematyka wyznaniowa w ...*, [w:] *350-lecie Unii Hadziackiej ...*, s. 216.

przedstawił. I brewe zostało Panu Teterze przedstawione, w którym unicy dobroczyńcy chcieli odkupić ich kościoły i dobra. I jako dar wodzowi i kozackim notablom znaczną sumę pragnęli ofiarować, byleby nękali unitów”²⁹². Nie jest znana reakcja ani Pawła Tetery ani Jana Wyhowskiego na te listy. Niewiadomo czy Tetera zgodnie z prośbą nuncjusza rozmawiał na ten temat z hetmanem i czy podjął w ogóle jakieś działania w tym względzie. Swoją drogą nie trudno zauważyć, że w momencie zagrożenia istnienia Kościoła unickiego jej zwolennicy uciekali się nawet do przekupstwa byle tylko go ratować. Warto zaznaczyć, że sam Tetera cieszył się zaufaniem nuncjusza i musiał przedsięwziąć czynności, które w jakiś sposób wpływały na korzyść unitów. Wiadomo, że kwietniu kontynuowano rozmowy dotyczące unitów. A stronę polską wspierał w tych dyskusjach właśnie Tetera, za co dziękował mu nuncjusz²⁹³. Potwierdzeniem takiego poglądu są słowa samego nuncjusza, który pisał do kardynała Rospigliosiego, że przy okazji „spotkania z Teterą w rezydencji biskupów krakowskich podziękowałem za wszystko co zrobił, prosząc by kontynuował swe dzieło”²⁹⁴.

W czasie obradującego od marca do maja sejmu warszawskiego nowa unia z Kozakami spotkała się z oporem szlachty, która nie rozumiała doniosłości powstałego aktu. Nie potrafiła porzucić własnych ambicji i pozycji społecznej. Rachunek krzywd i wzajemnych win okazał się za duży. Szlachta nie chciała, bo nie była gotowa, m.in. dopuścić tylu Kozaków do herbów. Niezadowoli byli również biskupi w związku z przyznaniem miejsc w senacie hierarchom prawosławnym. Poseł kozacki Łasko wystąpił z nowymi żądaniami: rozszerzenie terytorium księstwa o Wołyń, Podole i Ruś Czerwoną; podniesienia rejestru do 60 tysięcy Kozaków. Strona kozacka domagała się także utworzenia specjalnej komisji, która przeprowadziłaby zwrot dóbr cerkwi dyzunickiej. Niezapomniano o prawach czerni, dla której żądano przyznania swobód w królewskich ziemach. Dopiero 12 maja sejm ratyfikował zmienioną już unię hadziacką a posłowie kozaccy złożyli przysięgę²⁹⁵. Wśród posłów miało zabraknąć Niemirycza, który był chory. Treść porozumienia jednak uległa pewnym „poprawkom” i w swoim kształcie odbiegała od pierwotnego²⁹⁶. Co musiało wywołać sprzeciw strony kozackiej i źle wróżyło trwałości zawartego porozumienia.

²⁹² Cyt. za: A. Mironowicz, *Prawosławie i unia...*, s. 168.

²⁹³ P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa...*, s. 199.

²⁹⁴ Cyt. za: A. Mironowicz, *Prawosławie i unia...*, s. 168, przypis 61.

²⁹⁵ Przysięgę uczynili przedstawiciele duchowienstwa prawosławnego m.in. metropolita kijowski oraz Nosacz, Tetera, pułkownicy setnicy assawułowie i inni, patrz; B. Гарасимчук, *Матеріалу до історії ...*, s. 129; Akty ЮЗР, t. XV, s. 379.

²⁹⁶ Treść zmienionej ugody hadziackiej, patrz; *Volumina legum ...*, s. 297-300; B. Гарасимчук, *Матеріалу до історії ...*, s. 126-130.

W kwietniu Paweł Tetera miał wstąpić na służbę na dwór królewski. Jan Kazimierz nadał mu nowe dobra poszerzając tym samym jego majątek, który prezentował się coraz okazalej. Konsekwentnie zresztą Tetera rozszerzał go²⁹⁷. Około roku 1652 kupił dzierzawioną wcześniej wspólnie z siostrą wieś Demidówkę. Następnie otrzymał od cara w 1654 roku miasto Śmiłę wraz z okolicznymi dobrami. Z tego nadania realnie nie korzystał. Posiadał także dwór w Perejasławiu. Kolejny otrzymany przywilej dotyczył młyna w okolicach Perejasławia na Popowcach²⁹⁸. Chmielnicki zwalniał w nim swojego pułkownika od wszelkich podatków i wybierania miar pod groźbą surowych kar. Niedługo później otrzymał Kozarowicze, Jasnohorodkę, Hlibówkę. Od Stanisława Kazimierza Bieniewskiego otrzymał także folwark Korsow o wartości 6 tysięcy złotych, który wedle jego słów i tak już dzierżył²⁹⁹. O zwrot tej sumy w gotowiźnie upominał się Bieniewski od Rzeczypospolitej. W rezultacie sejmu warszawskiego w 1659 roku oprócz uzyskania potwierdzenia szlachectwa³⁰⁰, otrzymał nadania na Kijowiec, Mieleczyce i miasteczko Pieszczatę w ekonomii brzeskiej oraz dziedziczne nadania na wsie Demidowa, Liturówka, Abramówka oraz obie Woronkówki³⁰¹. W związku ze ślubem swojego siostrzeńca - Wasylowi Iskrzyckiemu sprezentował mu Demidów. Przekazał także dobra dla monasteru kijowskiego - Kozarowicze, Jasnohorodkę, Hlibówkę.

Od czerwcu 1659 roku Tetera coraz częściej przebywał na dworze królewskim lub w darowanych mu przez Jana Kazimierza dobrach na Polesiu³⁰². W tym też okresie rosły sprzeczności pomiędzy Pawłem Teterą a Danielem Wyhowski. Zaostrzeniu uległy także stosunki z samym hetmanem. Nieznane są powody tych konfliktów. Ale odcisnęły swoje piętno na podjętą decyzję o niepowracaniu na ziemie ukraińskie. Co nie oznacza, że przestały go interesować problemy ukraińskie. Na dworze królewskim Tetera pełnił funkcję niejako specjalisty od spraw ukraińskich. W dalszym ciągu trwały renegecje warunków unii hadziackiej. W związku z tą działalnością można przyjąć, że nie uczestniczył w bitwie pod Konotopem³⁰³.

²⁹⁷ Sytuację majątkową Tetery w tym okresie przedstawiam w oparciu o; O. P.Реент, I. А. Коляда, *Усі гетьмани України*. ..., s. 160-161.

²⁹⁸ *Універсали Богдана Хмельницького...*, s. 189; *Документи Богдана Хмельницького...*, s. 494-495.

²⁹⁹ В. Гарасимчук, *Матеріали до історії* ..., s. 93.

³⁰⁰ *Voluntina legit...*, s. 296; *Руська (Волинська) Метрика* ..., s. 767.

³⁰¹ *Voluntina legit...*, s. 318; *Руська (Волинська) Метрика* ..., s. 767; Akty ЮЗР, t. IV, s. 215-217; M. Ferenc, *Paweł Tetera* ..., [w:] *Studia Historyczne*..., s. 335.

³⁰² O. P.Реент, I. А. Коляда, *Усі гетьмани України*. ..., s. 160.

³⁰³ Według J. Kaczmarczyka Tetera walczył pod Konotopem. Niestety Autor ten nie podaje jakichkolwiek źródeł potwierdzających jego obecność w tej bitwie; J. Kaczmarczyk, *Paweł Tetera-Morzowski* ..., [w:] *Język, literatura...*, s. 311. O samej bitwie pod Konotopem, patrz; *List Jana Wyhowskiego do Andrzeja Potockiego z opisem bitwy pod Konotopem*, [w:] http://www.archives.gov.ua/Sections/Vigovskiy_350/index.php?65#photo

Pomimo sukcesu pod Konotopem sytuacja na ziemiach ukraińskich komplikowała się coraz bardziej. Coraz widoczniejszym był rozpad społeczności kozackiej na Lewobrzeżną, która dążyła do wzmocnienia swoich relacji z Moskwą i na Prawobrzeżną bliższą Rzeczypospolitej, która jednak nie zrezygnowała z aspiracji niepodległościowych. Na czele buntu skierowanemu przeciwko Wyhowskiemu stanął Tymosz Ciecziura, pułkownik niżyński, i to właśnie w Niżynie rozpoczęły się walki. O tych wypadkach i o napiętej sytuacji na ziemiach ukraińskich informował Teterę Jerzy Stanisław Węgierski³⁰⁴. „*Im Pan Daniel y Pan Jerzy Chmielnicki w przeszły piątek byli w Białej Czekwi (...) niema ludzi nic Pan Jerzy tylko piechoty swej (...). Ludzie wszyscy powiadaią ze ci dwaj iakiego diabła tajemnego robią y chca zgubić JMPa Hetmana czego Boze Zachoway bo nim samym tylko rzeczy nasze stoią*”³⁰⁵. J. S. Węgierski informował także o agitacji Ciecziury wśród pułków kozackich przeciwko hetmanowi. Dodawał, że „*Juras się zaprzysiąg ze nioczym niemiszlę*”³⁰⁶ przeciwko hetmanowi. Prosił, aby Tetera zawiadomił kogo trzeba na dworze „*aby radzili o sobie a choc pospolitym ruszeniem ten Ogien tłumili wskok bo za Zimę iuz będzie źle gdy głód wypędzi wszystkich tych którzy tu z Zadnieprza w Polésie bezchlebne zbiegli a PP. Confederatii w sześciu tysięcy (...) niewiele sprawa. Jeżeli JEM Pan Hetman niewpadnie w sidło y jeżeli się Juraś niewzbiesi którego imieniem to się źle rozszerza ieszcze res salve erunt [rzeczy będą uratowane]*”³⁰⁷. Słowa te świadczą, że już wtedy Teterę postrzegano jako osobę wpływową na dworze i spodziewano się, że jego działania mogłyby przynieść odpowiednią reakcję, czyli przysłanie pomocy wojskowej dla Wyhowskiego. Ze względu na brak pomocy militarnej ze strony polskiej, która w dalszym ciągu prowadziła wojnę ze Szwecją, Wyhowski opuszczany przez kolejnych pułkowników i realnie tracący władzę nad Lewobrzeżem, złożył buławę.

W omawianym okresie Paweł Tetera zrobił zawrotną karierę polityczną. Były podpisek w kancelarii grodzkiej poparł bunt przeciw państwu i stał się pisarzem pułku perejasławskiego, aby następnie awansować na pułkownika tego pułku. Awans zawdzięczał nie zdolnościom wojskowym, bo te jeśli miał to były raczej niewielkie, ale zdolnościom dyplomatycznym i wykształceniu. Całe swoje dotychczasowe uporządkowane życie poświęcił

(data dostępu: 8. 03. 2013); P. Kroll, *Źródło do dziejów bitwy pod Konotopem w 1659 roku z Archiwum Radziwiłłów w Warszawie*, [w:] *Studia Historyczno-Wojskowe*, red. K. Bobiatyński, P. Gawron, M. Nagielski, t. 2, Zabrze 2008, s. 277- 283; A. Бульвінський, *Конотопська битва 1659 р.*, [w:] *Український Історичний Журнал*, N. 3, Київ 1998, s. 76-82; Tegoż, *Конотопська битва 1659 р.*, [w:] *Український Історичний Журнал*, N. 4, Київ 1998, s. 33-43; P. Kroll, *Bitwa pod Konotopem (8 lipca 1659) – przyczynek do dziejów wojskowości kozackiej*, [w:] *Materiały do Historii Wojskowości*, nr 2, Pułtusk 2004, s. 113-131.

³⁰⁴ Archiwum Państwowe w Gdańsku, rkp. 300,53/89, k. 77-78.

³⁰⁵ Tamże, k. 77.

³⁰⁶ Tamże.

³⁰⁷ Tamże, k. 78.

niepewnej karierze w wojsku zaporoskim i losom powstania. Dla samych powstańców Tetera był cennym nabytkiem. Warto podkreślić, że odtąd Paweł Tetera wiernie służył hetmanowi, a co ważne dobrze i skutecznie wypełniał powierzone sobie zadania. Dlatego zarówno Chmielnicki jak i Wyhowski powierzali mu coraz ważniejsze i trudniejsze misje dyplomatyczne. Jako wysłannik Wyhowskiego miał zabezpieczyć granice terytorium kozackiego i utrzymać stały kontakt z Rzeczpospolitą. Stał jednym z głównych negocjatorów unii hadziackiej.

W omawianym okresie Tetera brał czynny udział w kształtowaniu polityki Kozaczyzny. Uczestniczył w dwóch doniosłych wydarzeniach związanych z dziejami ziem ukraińskich. Mowa tutaj o ugodzie perejasławskiej oraz unii hadziackiej. W obu czynnie uczestniczył. Negocjował warunki tych porozumień i z tego powodu zaliczany jest w poczet ich twórców. W tym czasie zmienił również swoje sympatie polityczne. Ze stronnika związku z Moskwą stał się gorliwym zwolennikiem porozumienia z Rzeczpospolitą. Nie sposób tutaj pominąć jego roli przy negocjacjach związanych z unią hadziacką. Zależało Teterze na tym porozumieniu ze stroną polską. Dlatego konsekwentnie dążył do uzyskania wzajemnego porozumienia. Wpływ na tak usilne wspieranie Rzeczypospolitej mogła mieć ocena sytuacji politycznej. Moskwa dążyła do powrotu Kozaczyzny pod swoje panowanie. Tetera mógł zdawać sobie sprawę, że los twórców unii po powrocie pod władzę cara był już przesądzony. W tym czasie próbował również znaleźć nowy sposób rozwiązania drażliwej kwestii kościoła unickiego, który był jedną z tradycyjnych przyczyn konfliktów na ziemiach ukraińskich. Dlatego uczestniczył w stworzeniu nowego projektu unii kościelnej. Działalność Tetery związana z negocjacjami unii hadziackiej została dostrzeżona również poza granicami Rzeczypospolitej. Ilustrują to niemieckojęzyczne gazety wychodzące w latach 1658-1659³⁰⁸.

Trudno określić jakie relacje łączyły go z Chmielnickim. Najprawdopodobniej hetman był jego chrzestnym. Można stwierdzić, że stosunki z hetmanem były dobre. Tetera wypełniał polecane mu zadania. Dzięki temu zyskiwał coraz większe zaufanie Chmielnickiego, który powierzał mu coraz poważniejsze misje dyplomatyczne. Wyrazem tego zaufania był również awans Tetery na pułkownika perejasławskiego. W ten sposób hetman powierzył mu administrowanie terenem podległym pułkowi perejasławskiemu. Co więcej Tetera często przebywał w otoczeniu Chmielnickiego i był świadkiem podejmowania decyzji. Nie ulega przy tym wątpliwości, że dzięki temu pobierał lekcje polityki od Chmielnickiego. W różny

³⁰⁸ A. Filipczak-Kocur, *Kozacy i ugoda hadziacka w niemieckojęzycznych gazetach ulotnych 1658-1659*, [w:] *W kręgu Hadziacza ...*, s. 98-106.

sposób uczestniczył także w odbywanych negocjacjach na dworze czechryńskim. Nie sposób jednak odpowiedzieć czy miał wtedy jakikolwiek wpływ na ich kształt.

Jeśli chodzi o relacje z Wyhowskiego to był one skomplikowane. Początkowo układały się one poprawnie. Byli szwagrami. Do momentu zawarcia ugody hadziackiej Tetera reprezentuje swojego hetmana i był jego bliskim współpracownikiem. Ważnym w tym momencie problemem jest pytanie o przyczynę pogorszenia wzajemnych relacji. Od 1659 roku stosunki między nimi były już napięte. Tetera nie wrócił na ziemie ukraińskie. Możliwe,

Jan Wyhowski, Łuck, fot. T. Błaszczuk

że wpływ na to miała zwiększająca się jego pozycja zarówno wśród Kozaków jak i na dworze królewskim. Taką przyczyną mogło też być wspieranie przez niego strony polskiej w czasie renegotjacji warunków ugody. Pytaniem otwartym pozostaje na ile zgodnie z obietnicą daną Bieniewskiemu Tetera zdecydowałby się na bunt wobec Wyhowskiego i czy dotarły te wiadomości do samego hetmana. Wpływ na

pogorszenie relacji miał także spór o spadek po siostrze Wyhowskiego. Te złe stosunki z Janem Wyhowskim będą się już stale utrzymywać a ich relacje stopniowo staną się coraz bardziej wrogie.

Wśród Kozaków Tetera zyskiwał coraz większe wpływy i ugruntował swoją pozycję. Zwiększając tym samym odgrywaną wśród nich rolę. Wpływ na to mogły mieć jego pozytywne stosunki z Chmielnickim. Trudno jednak omówić, a tym bardziej ocenić jego relacje z pozostałą starszszyną kozacką. Brakuje tu jakiegokolwiek punkt zaczepienia, ponieważ po prostu nie wspomina się o nich. Nie ulega wątpliwości, że stał się osobowością wśród Kozaków, z którą należało się liczyć i nie można było przejść obojętnie.

Sytuacja na ziemiach ukraińskich w okresie hetmaństwa Jerzego Chmielnickiego

Ukraina pomiędzy Rzeczpospolitą, Chanatem Krymskim a Moskwą.

Pod koniec 1659 roku sytuacja na ziemiach ukraińskich była skomplikowana i napięta³⁰⁹. Część Kozaków rozczarowała się postępowaniem Rzeczpospolitej, która podczas obrad sejmu ratyfikowała zmienione przez posłów warunki ugody hadziackiej³¹⁰. Tymczasem na Lewobrzeżu wybuchł bunt na czele z pułkownikiem perejaśławskim Tymoszem Cieciorą przeciwko nowej ugodzie z Polakami. Zarazem był to również sprzeciw wobec powrotu pod panowanie Rzeczpospolitej. Dodatkowo grono zwolenników hetmana Jana Wyhowskiego zmniejszało się permanentnie, także na Prawobrzeżu. Wobec rozwoju wypadków na Zadnieprzu istniało realne niebezpieczeństwo uderzenia wojsk moskiewskich, wspieranych przez pułki lewobrzeżne, na prawobrzeżne ziemie ukraińskie. Na skutek rozwoju sytuacji przedstawiciele starszyny coraz bardziej uzmysłowiali sobie konieczność zmiany hetmana. Dla opanowania napiętej sytuacji na ziemiach ukraińskich Wyhowski zdecydował się zwołać radę do Hermianówki³¹¹. Nie udało mu się jednak przekonać na niej Kozaków. Hetman ze względu na zagrożenie swojego życia wycofał się wraz z wiernymi oddziałami do obozu Andrzeja Potockiego. Jeszcze przed wyjazdem Wyhowski otrzymał na piśmie deklarację i przysięgę Jerzego Chmielnickiego, że wojsko zaporoskie nic przeciwko niemu nie uchwali³¹². Tymczasem do taboru wojsk koronnych przybyło poselstwo kozackie, które prosiło, aby A. Potocki nakłonił Wyhowskiego do oddania insygniów hetmańskich. Na skutek

³⁰⁹ Celem tego rozdziału jest ukazanie złożonej sytuacji społeczno-politycznej na ziemiach ukraińskich jaką w styczniu 1663 roku zastał Tetera obejmując urząd hetmański. To powinno pozwolić na pełniejszą ocenę jego działalności w latach 1663-1665. Wobec takiego założenia niektóre problemy dotyczące okresu hetmaństwa Jerzego Chmielnickiego zostaną tutaj tylko naświetlone.

³¹⁰ Na temat unii hadziackiej powstały liczne studia i tylko jako przykłady można podać; *350-lecie Unii Hadziackiej (1658-2008)*, pod. red. T. Chynczewskiej-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski, Warszawa 2008; *W kręgu Hadziacza A.D. 1658 od historii do literatury*, pod red. P. Borek, Kraków 2008.

³¹¹ Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини...*, s. 13.

³¹² *Relatia oboźnego koronnego, Andrzeja Potockiego, do króla, z obozu pod Kotelniaq*, [w:] *Памятники изданные Временною комиссией ...*, t. III, cz. 3, Kijów 1852, s. 378.

perswazji hetman kozacki uległ. Postawił jednak warunek delegacji - Kozacy mieli pozostać wierni Rzeczypospolitej³¹³.

Nad Rosawę, gdzie zebrali się zwolennicy Jerzego Chmielnickiego, przybył Daniło Wyhowski wioząc ze sobą insygnia hetmańskie oraz Karczewski, który przywiózł ze sobą trzy warunki Andrzeja Potockiego³¹⁴. Dotyczyły one bezpiecznego odprowadzenia żony Wyhowskiego i polskiego garnizonu przebywającego w Czehryniu. Domagano się ponadto pozostania Kozaków pod zwierzchnością Jana Kazimierza. Najtrudniejszy warunek wiązał się z wyrażeniem zgody na powrót szlachty do swych dóbr na terenach ukraińskich. Zebrani Kozacy wręczyli buławę młodemu Chmielnickiemu oraz zapewnili o pozostaniu pod władzą króla polskiego. Co było do przewidzenia, kwestia powrotu szlachty do swych dóbr wywołała pewien opór, dlatego decyzję odłożono na później. Sam Chmielnicki w liście do Jana Kazimierza informował króla, że to wojsko zaporoskie go wybrało³¹⁵. Jednocześnie zapewniał władcę o wierności wojska zaporoskiego. Jego celem było uspokojenie Zadnieprze i podporządkowanie go Janowi Kazimierzowi.

Jerzy Chmielnicki został hetmanem zaporoskim a jego najbliższe otoczenie wpływało na prowadzoną przez niego politykę. Z jednej strony nie zdecydowano się na otwarte zerwanie kontaktów z Rzeczypospolitą – Chmielnicki wciąż deklarował swoją wierność Janowi Kazimierzowi a z drugiej strony dążono do odnowienia stosunków z Moskwą³¹⁶. Nie chciano za wcześnie zdradzić się ze swoimi koncepcjami politycznymi by tym samym nie zamknąć sobie jakieś możliwości. Taką podwójną grę Kozaków podkreślał A. Potocki³¹⁷. Nie były to jedyne ostrzeżenia, również Jan Wyhowski ostrzegał przed niepewnym zachowaniem hetmana kozackiego³¹⁸. Z kolei do pozostania wiernym Rzeczypospolitej namawiał hetmana chan tatarski³¹⁹.

W październiku 1659 roku na ziemię ukraińską został ponownie wysłany S. K. Bieniewski³²⁰. Tym razem jego celem było wzmocnienie stronnictwa propolskiego wśród Kozaczyzny. Jednocześnie miał dołożyć wszelkich starań by Kozacy nie przeszli ponownie pod władzę cara. W tej misji pomagać mu mieli Paweł Tetera i Iwan Hrusza.

³¹³ *List Jana Wyhowskiego do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною...*, s. 352; *Relatia obożnego koronnego...*, [w:] *Памятники изданные Временною...*, s. 379.

³¹⁴ *Relatia obożnego koronnego...*, [w:] *Памятники изданные Временною...*, s. 379-380.

³¹⁵ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkp. 402, k. 319.

³¹⁶ В. Горобець, „*Волимо царя східного...*”, s. 159.

³¹⁷ *Relatia obożnego koronnego ...*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 382-383.

³¹⁸ Skierował list do Jana Kazimierza w październiku 1659 roku, w którym przestrzegał, że Chmielnicki może ulec namową swego otoczenia, które pragnie powrotu pod władzę cara; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 17-18.

³¹⁹ В. Горобець, „*Волимо царя східного...*”, s. 165.

³²⁰ P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa...*, s. 298.

Jednak nie wsparto tej wyprawy akcją zbrojną a sytuacja na ziemiach ukraińnych coraz bardziej komplikowała się.

Podstawą do odnowienia stosunków z carem miały być tzw. statia żerdowskie³²¹. Były one propozycją strony kozackiej na nowe uregulowanie relacji z państwem moskiewskim. Kozacy dążyli do odnowienia silnej władzy hetmańskiej oraz swobody w nominacjach. Dodatkowo marzono o pełni władzy starszyny na ziemiach ukraińnych oraz białoruskich. Usunąć miano wszystkich wojewodów moskiewskich z miast ukraińnych z wyjątkiem Kijowa. Cerkiew kijowska miała pozostać pod zwierzchnością Konstantynopola. Nie zapomniano również o postawieniu warunku o możliwość utrzymywania kontaktów zagranicznych. Wymagano również, aby hetmanowi kozackiemu podporządkowane były wszystkie oddziały moskiewskie znajdujące się na ziemiach ukraińnych.

Jednak Moskwa miała inne zamiary co do Kozaczyzny i nie zamierzała ulegać tym prośbą. Kiedy Piotr Doroszenko przywiózł tak brzmiące postulaty do Trubeckiego ten w ogóle nie dopuścił do rozpoczęcia rozmów na ich temat. Wystąpił natomiast z propozycją, aby omówić je na radzie generalnej, czyli w obecności hetmana, starszyny oraz całego Kozactwa. Jednocześnie pojawił się problem lokalizacji takiej rady. Strona moskiewska oraz nastawiona promoskiewsko część Kozaczyzny jej miejsce widziała w Perejasławiu. Natomiast ta część starszyny, która dążyła do uzyskania samodzielności, chciała ją odbić w Trechtymierowie. Każda ze stron przytaczała argumenty dla poparcia swojego wyboru. Ostatecznie wygrał Perejasław – najbliższe otoczenie Chmielnickiego wiedziało, że w obliczu opiekuńczych wojsk moskiewskich oraz bardziej promoskiewskich nastrojów ludności nie będzie mogła liczyć na znaczne ustępstwa strony moskiewskiej. To też stało się powodem absencji części pułkowników m.in. I. Bohuna.

27 X 1659 roku odbyła się generalna rada, na której ponownie wybrano Chmielnickiego na hetmana oraz zawarto nowy układ z Moskwą – drugą ugodę perejasławską, która poważnie ograniczyła autonomię Kozaczyzny³²². Oficjalnie podstawą dla niej służyły statie zawartej podczas pierwszej rady w Perejasławiu z 1654 roku. Jednak warunki, które zostały przedstawione zebranym posiadały istotne zmiany w stosunku do tej pierwszej umowy. Zgodnie z tą wersją ugody wprowadzono wojewodów do wszystkich większych miast ukraińnych - Perejasławia, Nizyna, Braclawia i Humania - dodatkowo to

³²¹ Akty ЮЗР, t. IV, s. 256-257; P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa...*, s. 312; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 19-20; В. Горобець, „*Волимо царя східного...*”, s. 160.

³²² Treść ugody przedstawiam na podstawie; *Універсали українських гетьманів ...*, s. 113-124; Akty ЮЗР, t. IV, s. 265-273; P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa...*, s. 320-321; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 20.

właśnie ludność tych miast miała obowiązek utrzymywania wprowadzonych tam oddziały moskiewskie. Następnie Kozacy mieli wycofać się z terenów białoruskich. Zakazano wszelkich kontaktów zagranicznych. Poważnemu ograniczeniu uległa sama władza hetmańska. Odtąd hetman nie mógł usuwać i mianować pułkowników, a na wezwanie cara musiał wysyłać władcy moskiewskiemu pomoc wojskową. Kozacy nie mogli bez zgody cara: wybierać hetmana, prowadzić działań wojennych czy nawet udzielać pomocy wojskowej. Cerkiew kijowską podporządkowano patriarchowi moskiewskiemu. Żądano wydania rodziny Jana Wyhowskiego oraz niedopuszczenia do odpowiedzialnych stanowisk współpracowników byłego hetmana. Tak brzmiące warunki ugody oznaczały, że nie była ona odpowiedzią na petycje strony kozackiej czy też wynikiem pertraktacji z nią. Była ona nową wersją układu z carem narzuconą Kozaczyźnie³²³.

Jednak warunki tego porozumienia nie były dokładnie przestrzegane³²⁴. Jerzy Chmielnicki nie pojechał do Moskwy, a przecież w myśl nowych punktów ugody powinien jako nowy hetman kozacki udać się osobiście do stolicy państwa moskiewskiego, aby uzyskać akceptację cara. Co prawda strona moskiewska żądała wykonania tego punktu, ale hetman konsekwentnie unikał wywiązania się z tego przykrego obowiązku. W lutym 1660 roku w liście do cara J. Chmielnicki tłumaczył się z tego powodu³²⁵. Hetman nie wpłacał również podatków do skarbu carskiego, a przede wszystkim nadal prowadził politykę zagraniczną utrzymując kontakty z Rzeczpospolitą oraz Krymem. Z kolei Moskwa w tym czasie konsekwentnie dążyła do osłabienia władzy hetmańskiej poprzez wprowadzanie wojewodów na ziemie ukraińskie oraz przyjmowanie poselstw od starszyny kozackiej często wysyłanych wbrew hetmanowi.

Kolejna ugoda w rozumieniu kozackim nie spełniła pokładanych w niej oczekiwań. Wciąż na ziemiach ukraińskich przebywały wojska tatarskie oraz polskie. Dodatkowo nie ograniczono swawoli starszyny kozackiej, która przyczyniła się do upadku autorytetu młodego Chmielnickiego. Wobec kolejnego rozczarowania część starszyny z najbliższego otoczenia Chmielnickiego oczekiwała tylko pretekstu do zerwania ugody z Moskwą³²⁶. Pomimo tego strona kozacka starała się jeszcze zmienić postanowienia nowej ugody. W tym

³²³ Н.О. Савчук, *Українська держава за ...*, s. 74.

³²⁴ Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 73.

³²⁵ Jako powody podawał fatalny stan dróg oraz zamiary podporządkowania miast ukraińskich Rzeczpospolitej. Decyzja o wyjeździe hetmańskim do Moskwy była odłożona do świąt Wielkanocnych, czyli do kwietnia; Tamże, s. 61-62.

³²⁶ U podłoża napiętych stosunków z Moskwą leżały cztery zasadnicze problemy: sprawa zwierzchności nad Białorusią, podległości Cerkwi kijowskiej, pobytu wojewodów moskiewskich oraz możliwości utrzymywania stosunków zagranicznych.

celu Chmielnicki wysyłał poselstwa do cara³²⁷. Jednak wysiłki te zakończyły się niepowodzeniem. Strona moskiewska nie zdawała sobie sprawy z powagi sytuacji i nie chciała zgodzić się na jakikolwiek kompromis w sprawach ukraińskich.

Tymczasem na przełomie 1659 a 1660 roku Rzeczpospolita podjęła kolejną próbę podporządkowania sobie Kozaczyzny a przynajmniej pozyskania starszyny. Polecono Stanisławowi Bieniewskiemu przekonać stronę kozacką do powrotu pod panowanie polskie³²⁸. Ze swojej strony Chmielnicki zapewniał Bieniewskiego o dobrej woli i zapewniał, że nic nie grozi wysłannikowi królewskiemu a co więcej podkreślał, że wojsko zaporoskie pragnie zgody i przyjaźni z Rzeczpospolitą³²⁹. Również Kowalewski osobiście zaręczał o bezpieczeństwie, wygodach i zdrowiu wojewody wołyńskiego podczas pobytu u hetmana³³⁰. Zapewniał, że jeśli istotnie posiadał zalecenia królewskie wobec wojska zaporoskiego to Bieniewski miał przyjechać i wypełniać swoją misję. Jednocześnie w swoim liście tłumaczył zawarcie ugody perejasławskim tym, że musiała mieć miejsce. Poniekąd całą odpowiedzialność za tą ugodę zrzucił na Boga. Informacje o planowanym przyjeździe wojewody wołyńskiego zaniepokoiły Moskwę. Dlatego polecono Szeremietiewowi działać rozważnie a przede wszystkim dobrze traktować hetmana zaporoskiego. Bieniewski zdając sobie sprawę z niebezpieczeństwa i konsekwencji jego osobistej podróży do Chmielnickiego, dlatego najpierw wysłał tam Sieleckiego. Po drodze poseł spotkał się on z Chanenką w okolicach Baru. W dalszej podróży towarzyszyła mu starszyna kozacka³³¹. Na początku stycznia 1660 roku przybyli na miejsce. Poseł przekazał list wojewody i poinformował Chmielnickiego o oczekiwaniu odpowiedzi przez Bieniewskiego. Odbyła się rada „wszystka starszyna persadowała, aby przy Królu JMci stawać”³³². Jednak Kowalewski był temu przeciwny. Na skutek jego postawy rada nie podjęła żadnej decyzji. Zaproszono Sieleckiego do hetmana, który będąc pod ogromnym wpływem Kowalewskiego był gotowy odesłać posła do Moskwy. Sam zainteresowany przysłuchiwał się rozmowie hetmana z Kowalewskim, który namawiał Chmielnickiego do wierności wobec cara jednocześnie strasząc go zemstą ze strony Rzeczpospolitej za uczynki jego ojca. Tłumaczył to hetmanowi: „aby się Cara trzymał, i przysięgał mu na to, że Lachy będą cię po żyłce pruć, mszcząc się na tobie ojca twojego

³²⁷ Chmielnicki starał się uzyskać poprawę warunków perejasławskich stąd poselstwo m.in. Odyńca z 1659 czy listy hetmana do cara; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 76-77.

³²⁸ *Rellacja Sieleckiego, który był posłem od JMci P. Wołyńskiego do Chmielniczenka wespół z Wasilem setnikiem*, [w:] L. Kubala, *Wojny duńskie i ...*, Dodatek nr LXXV, s. 626-628; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 43-54.

³²⁹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkp. 2105, k. 115.

³³⁰ Tamże, k. 116.

³³¹ Kozacy zaprzestali walki w okolicach Baru i dlatego czerń oraz szeregowi Kozacy rozeszli się po domach.

³³² *Rellacja Sieleckiego, który był posłem...*, [w:] L. Kubala, *Wojny duńskie i ...*, Dodatek nr LXXV, s. 626.

zbrodni. Druga, że Lachy nie mają żadnej siły: gdy pójdziemy w ich ziemię sobaka na nas nie zabrzęszet, bo wojska nie mają”³³³. Pomimo wątpliwości w możliwość przyjazdu Bieniewskiego doradzał, aby spróbował ściągnąć tu wojewodę. Następnego dnia Sielecki rozmawiał z Chmielnickim na osobności. Początkowo hetman nalegał na przyjazd Bieniewskiego. Zmienił jednak zdanie i zaczął narzekać na Kowalewskiego, który buntował Kozaków przeciwko niemu i agitował na korzyść cara. Wkrótce on sam zjawił się u hetmana i pod wpływem jego nalegań Sielecki miał wpierw pojechać do Subotowa, a stamtąd miał zostać odesłany do Moskwy. Wszystko się jednak zmieniło pod wpływem przywiezienia do Subotowa zwłok zamordowanego Daniła Wyhowskiego. „Wielki zatym z okazji tego ciała między kozakami rozruch patrząc na takie okrutne pożałowanie”³³⁴. Następnego dnia odprawiono Sieleckiego do Bieniewskiego. W drodze powrotnej wyprawiono na jego oraz Bieniewskiego część ucztę w Humaniu. Podczas, której Kozacy pili za zdrowie wojewody wołyńskiego. Padła także obietnica, że w momencie zbliżenia się wojsk koronnych przejdą na stronę polską.

Sielecki przywiózł także informacje o sytuacji na ziemiach ukraińskich w tym czasie³³⁵. „O wojsku powiada, że go nie masz kozackiego w kupie. Moskwy w Białej Cerkwi i Stawiskach trzy tysiące, nagiej, bosej, ladaco zgoła. Chcieli wynieść z Białej Cerkwie, ale ich Krawczenko nie pusił. Na Horody gwałtem się napierają, ale ich Kozacy gwałtem puścić nie chcą. Między Kozakami Zadnieprskimi, a z tej strony Dniepru wielka niemiłość, nieprzyjaźń (...). Zadnieprzanie (...) narzekają na Cyciurę, że ich zawiódł”³³⁶. Dodawał także, że Tatarzy opustoszyli ziemie ukraińskie. W wyniku swoich obserwacji Sielecki wyraził ufność, że „gdy Wojsko podstąpi, nadzieja w Bogu, że będzie dobrze”³³⁷. Z tego opisu wyłaniają się rosnące napięcia i sprzeczności pomiędzy Kozakami a Moskwą oraz wewnątrz samej Kozaczyzny, co mogło przynieść korzystną zmianę sytuacji dla Rzeczypospolitej. Coraz bardziej zauważalny był także podział w społeczności kozackiej, która przestawała być jednolitą społecznością.

Tymczasem Moskwa nie pozostawała bierna i czyniła starania, aby pozyskać przychylność przedstawicieli Cerkwi, której wpływ na społeczeństwo był duży. W tym celu posypały się liczne nadania dla monasterów - wśród nich podarowano dla monasteru w Kijowie także dobra należące do Pawła Tetery³³⁸. Próbowano także wykorzystać rosnące

³³³ Tamże, s. 627.

³³⁴ Tamże.

³³⁵ Tamże, s. 628.

³³⁶ Tamże.

³³⁷ Tamże.

³³⁸ Były to wsie Kozarowicze, Hlibówka, Jasnohrodka; Н.О. Савчук, *Українська держава за...*, s. 78.

wpływy Filimowicza oraz pozyskać innych przedstawicieli cerkwi. Dzięki czemu Moskwa mogła rozszerzyć swoje wpływy, a z kolei ci duchowni stali się wygodnym przedłużeniem polityki cara wobec ziem ukraińskich.

Sytuacja międzynarodowa poprawiła się na korzyść Rzeczypospolitej. Zawarła ona pokój oliwski ze Szwecją, który umożliwił Rzeczypospolitej przerzucenie wojsk na ukraiński teatr działań wojenny. Zarówno Rzeczpospolita jak i Moskwa rozpoczęły przygotowania do wznowienia wojny³³⁹. Co dziwne swoim postępowaniem Moskwa nie zrobiła nic, aby przekonać Kozaków do siebie, a tym samym przyczyniała się do poprawy pozycji strony polskiej wśród Kozaczyzny. Państwo moskiewskie wciąż lekceważyło liczne prośby kierowane przez stronę kozacką m.in. te od Jerzego Chmielnickiego³⁴⁰. Co więcej odmawiała swej łaski także swym zagorzałym zwolennikom – nie nadała własności białoruskich Neczaja T. Cieciorze oraz odrzuciła kolejne petycje kozackie o zmianę postanowień ugody perejasławskiej.

Wyrazem nieufności wobec Prawobrzeża był dokonany podział wojsk kozackich przed planowaną kampanią³⁴¹. Warto również zauważyć, że podział ten był odbiciem podziału wewnątrz samej starszyny. Za radą bowiem T. Cieciorzy Kozłowski miał pozostać wraz z załogą w Kijowie. Miało to uniemożliwić zdradę Prawobrzeżnych Kozaków. Choć w tym miejscu należy pamiętać także o zdaniu Piotra Krolla, który wspomina, że pozostawienie pułków prawobrzeżnych wynikało z niebezpieczeństwa tatarskiego i gotowości bojowej tych oddziałów³⁴².

Te przygotowania do nowej konfrontacji zbrojnej wpłynęły również na przebieg rozmów pokojowych w Borysowie³⁴³. Zjechali się tutaj komisarze polscy i moskiewscy. Obie strony chciały już tylko zyskać na czasie. Dlatego też komisarze wysuwali niemożliwie do zrealizowania warunki³⁴⁴. Aby nie przystąpić do negocjacji strona polska wykorzystwała przyjazd delegacji kozackiej, którą strona moskiewska chciała dopuścić do rozmów. Na czele Kozaków stał W. Zołotarenko, który domagał się zniesienia ugody hadziackiej oraz ukarania Tetery oraz Piwy³⁴⁵.

³³⁹ Nie będę tu omawiać szczegółowo kampanii cudnowskiej. Zostaną tutaj przedstawione tylko najważniejsze momenty potrzebne do opracowania niniejszego tematu.

³⁴⁰ Dotyczyły one zwolnienia z więzienia Neczaja czy Iwana Serbina oraz Daniła Wyhowskiego.

³⁴¹ Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 73-74; Н.О. Савчук, *Українська держава за...*, s. 118.

³⁴² P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa...*, s. 370.

³⁴³ Z. Wójcik, *Traktat andruszowski i...*, s. 37-38; Н.О. Савчук, *Українська держава за...*, s. 50.

³⁴⁴ Strona moskiewska żądała ustąpienia Wołynia, Podola oraz większej części ziem białoruskich, a strona polska nie miała tych granic przekraczać; Z. Wójcik, *Traktat andruszowski...*, s. 37-38.

³⁴⁵ Z. Wójcik, *Ukraina w latach ...*, s. 5.

Rzeczpospolita przygotowywała się do walki z Moskwą. Na radzie wojennej w Warszawie postanowiono podzielić armię na trzy części³⁴⁶. Jedna pod dowództwem Potockiego miała walczyć na Ukrainie razem z Tatarami. Druga pod dowództwem Sapiehy i Czarnieckiego została skierowana na Białoruś. Jako rezerwę pozostawiono siły Lubomirskiego. Podczas kolejnej rady w sierpniu 1660 roku we Lwowie podtrzymano większość ustaleń rady warszawskiej i wysłano posła do Tatarów by przyspieszyli swój pochód³⁴⁷.

Tymczasem Szeremietiew przecenił zarówno swoje własne siły jak i możliwości. Zlekceważył stronę polsko-tatarską i nie przeprowadził również dokładnego rozpoznania sił oraz składu armii przeciwnika. Udało się też celowo wprowadzić go w błąd. Taki stosunek do strony polsko-tatarskiej miał się już wkrótce dotkliwie na Szeremietiewie zemścić. Jednak to nie był jedyny błąd wojewody. Lekceważył również samych Kozaków, a szczególnie samego Chmielnickiego, którego miał obrazić mówiąc, że lepiej nadaje się do tego, aby paść gęsi niż wojskiem dowodzić³⁴⁸.

Na radzie wojskowej ze starszyzną kozacką pod Wasylkowem ustalono, że wojska moskiewsko-kozackie zostaną podzielone³⁴⁹. Siły główne z Szeremietiewem oraz pułkami Lewobrzeżnymi pod dowództwem nakaźnego T. Ciecziury miały ruszyć przez Kotelnię i połączyć się pod Słobodyszczami z hetmanem kozackim, który z pułkami prawobrzeżnymi miał ruszyć przez Berezynę. Dla obrony Zadnieprza pozostawiono w tym rejonie siły Romodanowskiego oraz dwa pułki kozackie. Dodatkowo wojska kozackie pod dowództwem W. Zołotarenki ruszyły na Białoruś w celu pomocy Chowańskiemu.

Jerzy Chmielnicki nie spieszył się specjalnie³⁵⁰. Zgodnie z informacjami przekazanymi przez posłańców hetman, co prawda nakazał być w gotowości wojsku, ale sam miał wpierw udać się do Czehrynia. Jednocześnie w swym liście do Szeremietiewa wskazywał na to, że walczył z wrogiem. We wrześniu z kolei prosił Romodanowskiego o pomoc w walce z Tatarami.

Pierwsze starcie wojsk polsko-tatarskich z siłami moskiewsko-kozackimi miało miejsce pod Lubarem. Szeremietiew umocnił swój tabor i nie pozostawało mu nic innego jak czekać nadejścia pomocy ze strony Chmielnickiego. Po raz kolejny ujawnił się brak zaufania

³⁴⁶ Н.О. Савчук, *Українська держава за...*, s. 52

³⁴⁷ Тамże, s. 54.

³⁴⁸ С. Величко, *Літопис...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011).

³⁴⁹ Р. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa...*, s. 368-371; Н.О. Савчук, *Українська держава за...*, s. 80-81.

³⁵⁰ Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 92.

wojewody wobec kozackich sojuszników. Zgodnie z relacjami oddzielił swoją część od kozackiej³⁵¹.

Kolejnym krokiem Szeremietiewa była nieudana próba porozumienia i przekupienia Tatarów. Wypuszczony jeniec zawiózł list, w którym wojewoda obiecał zapłacić trzykrotnie więcej od Polaków w zamian za odstąpienie strony polskiej. Sołtan odrzucił jednak te propozycje.

Wobec pogarszania się sytuacji w obozie Szeremietiew postanowił wyprowadzić swoje wojska i ruszył w kierunku Jerzego Chmielnickiego w celu połączenia się z nim. Tym bardziej, że 20-tysięczna armia kozacka była teraz bardzo istotna i mogła decydująco wpłynąć na losy kampanii. Jednak wojewoda nie osiągnął zamierzonego celu. Oslaniający moskiewski odwrót Kozacy Cieciury zostali zepchnięci przez wojska polsko-tatarskie do lasu. Obie strony poniosły znaczne straty. Szeremietiew musiał ponownie okopać się tym razem w pobliżu Cudnowa.

Na skutek napływających do obozu koronnego niepokojących informacji o pochodzie i bliskości Chmielnickiego postanowiono w pierw wysłać list do Kozaków³⁵². List królewski, który napisany był jeszcze we Lwowie nawoływał do zaprzestania walk. Oprócz tego listu przekazano także listy od hetmanów, którzy zwykłymi w takiej sytuacji obietnicami, jak: amnestią, nienaruszalnością praw próbowali pozyskać Kozaków oraz list Niemirycza, który zapewniał o dobroci królewskiej, powoływał się na wspólną krew i zasługi swego brata oraz wskazywał na obecność mordercy jego brata w taborze moskiewskim.

W tym czasie Chmielnicki w końcu zbliżył się do Cudnowa. Na wieść o tym Szeremietiew próbował bezskutecznie przebić się do niego. Siły polsko-tatarskie skutecznie uniemożliwiały wykonanie tego zadania. Natomiast w obozie koronnym takie informacje przeraziły część wojsk. Na odbytej radzie odrzucono pomysł wycofania się i uzupełnienia wojsk. Postanowiono zrealizować plan Lubomirskiego – podzielono armię na dwie części. Hetman Potocki miał nadal blokować oddziały Szeremietiewa. Natomiast reszta wojska wraz z Lubomirskim miała uderzyć na Chmielnickiego pod Słobodyszczami.

Trudno ostatecznie stwierdzić jakie plany miał Chmielnicki, kiedy wyruszał pod Słobodyszczce. Istniało kilka możliwości albo pozostać w sojuszu z Moskwą - co oznaczałoby tylko wzmocnienie jej wpływów i pozycji na ziemiach ukraińskich, albo hetman chciał wyczekiwać momentu, w którym przejście na stronę polską byłoby decydujące dla losu kampanii, co z kolei dałoby możliwość uzyskania lepszych warunków nowego porozumienia.

³⁵¹ Tamże, s. 93-94.

³⁵² Tamże, s. 96-97; Н.О. Савчук, *Українська держава за...*, s. 54.

Innym wyjściem z sytuacji było także pobicie Szeremietiewa i zawarcie porozumienia z Tatarami, którzy mogliby wymusić na Rzeczypospolitej znaczne ustępstwa. Tak czy inaczej Kozacy podjęli walkę z Polakami.

W wyniku starcia z Kozakami oblężone zostały również wojska Chmielnickiego. Sam hetman nie za bardzo wiedział co robić. Pod wpływem namów propolsko nastawionej starszyny i po niepowodzeniu związanym z odciągnięciem Tatarów, zgodził się rozpocząć negocjacje z Polakami – wśród nich miał być także Tetera³⁵³. Do obozu polskiego na rozmowy pojechali pułkownicy Doroszenko, Bohun, Chanenko, Hohoł.

W wyniku pertraktacji polsko-kozackich podpisano nową ugodę z Rzeczypospolitą³⁵⁴. W swych warunkach odpowiadała ugodzie hadziackiej jednak pominięto ten punkt, który dotyczył utworzenia Księstwa Ruskiego na terenach województw ukraińskich. Decyzję w tej sprawie hetmani pozostawili królowi. Kozacy wracali pod władzę króla polskiego i wyrzekali się wszelkich kontaktów z postronnymi władcami. Kozacy zobowiązali się do odebrania wszystkich miast będąc w rękach moskiewskich. Chmielnicki zgodził się zostawić do pomocy Polakom jeden lub dwa pułki do walki pod Cudnowem gdyby Szeremietiew napadł ruszyć miały wszystkie siły kozackie w pomoc wojskom koronnym. Na skutek wstawiennictwa Chmielnickiego Ciecziura mógł jeszcze przejść na stronę Rzeczypospolitej i miał otrzymać amnestię. Warunkiem była walka z oddziałami moskiewskimi. Pułki niżyński i czernihowski powinny przejść na stronę Jana Kazimierza. W przypadku buntu przewidywano, że hetman zaporoski miał go zdławić.

Wobec przejście na stronę polską Kozaków Chmielnickiego sytuacja Szeremietiewa stała się już całkowicie beznadziejna. Podjął on jeszcze jedną próbę wyrwania się z opresji. Przejście Ciecziury z częścią Kozaków do Chmielnickiego w zasadzie przypieczętowało klęskę wojewody. Szeremietiew kapitulował. Wśród warunków kapitulacji najistotniejsze były wyprowadzenie bez broni załóg moskiewskich z Perejasławia, Niżyna, Kijowa, Czernihowa i odejście ich do wyznaczonych przez hetmanów miejsc³⁵⁵. Dodatkowo Moskwa

³⁵³ M. Ferenc, *Paweł Tetera ...*, [w:] *Studia Historyczne...*, s. 336; P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa...*, s. 379; Z. Wójcik, *Ukraina w latach...*, s. 24.

³⁵⁴ Treść ugody cudnowskiej przedstawiam na podstawie; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkp. 402, k. 351-354; *Pakta z Wojskiem Zaporowskim pod Cudnowem postanowione*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, t. IV, cz. 3, Kijów 1859, s. 17-24; *Універсали українських гетьманів ...*, s. 125-127; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 112-114; В. Горобець, „*Волимо царя східного...*”, s. 184; P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa...*, s. 385-386.

³⁵⁵ *Kondicie z Szeremetem pod ten czas Hetmanem Cara Moskiewskiego pod Cudnowem 1660*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 25-28.

miała zapłacić wysoki okup i uwolnić jeńców. Gwarancją wypełnienia tych zobowiązań było pozostanie jako zakładników Szeremietiewa i ośmiu bojarów³⁵⁶.

Już po podpisaniu ugody Tatarzy nawoływali do wydania im Jerzego Chmielnickiego i starszyny kozackiej. Jako argumentem podawali wiarołomstwo Kozaków. Sama postawa Tatarów w trakcie trwania tej kampanii była dość dwuznaczna. Z jednej strony nie zgodzili się otwarcie zerwać z Rzeczpospolitą, a z drugiej strony łamali postanowienia przez nią zawarte - jak choćby zaatakowanie Kozaków Ciecziury, gdy ci zamierzali połączyć się ze stroną polską.

Wbrew często przytaczanym opiniom Paweł Tetera nie uczestniczył w rokowaniach nowej ugody z Rzeczpospolitą³⁵⁷. Nie sposób odpowiedzieć z jakim szedł wojskiem, a nawet czy w ogóle uczestniczył w tej kampanii. Na ten temat w historiografii posiadamy sprzeczne informacje. Z jednej strony wspomina się o uczestnictwie Tetera przy wojskach Jerzego Chmielnickiego³⁵⁸. Wedle, których miał być jednym z tych, którzy namawiali hetmana do rozpoczęcia rozmów z Rzeczpospolitą³⁵⁹. Z drugiej strony wspomina się o tym, że Paweł Tetera przebył na Ukrainę dopiero w październiku w towarzystwie Stanisława Kazimierza Bieniewskiego³⁶⁰. Trudno także ostatecznie rozstrzygnąć gdzie się wtedy znajdował³⁶¹. Z analizy źródeł nie wynika też by miał wtedy odgrywać jakąś znaczną rolę. Nie ulega jednak wątpliwości, że owa ugoda stworzyła warunki dla jego powrotu do Kozaczyzny. Tym bardziej, że w wyniku rady korsuńskiej Paweł Tetera został pisarzem generalnym wojska zaporoskiego. Co prawda Jerzy Chmielnicki miał go już na początku 1660 roku mianować sędzią generalnym, ale niewiadomo nawet czy objął tę funkcję³⁶².

Rada kozacka w Korsuniu została zwołana w celu potwierdzenia władzy Jerzego Chmielnickiego lub wyboru nowego hetmana zaporoskiego oraz zatwierdzenia powrotu Kozaczyzny pod zwierzchność Rzeczpospolitej³⁶³. Bieniewski miał przed sobą trudne

³⁵⁶ Strona moskiewska nie miała jednak zamiaru respektować tych warunków nawet kosztem wolności Szeremietiewa.

³⁵⁷ M. Ferenc, *Paweł Tetera ...*, [w:] *Studia Historyczne...*, s. 336; *Володарі гетьманської булави ...*, s. 263; O. P. Реснт, I. A. Коляда, *Всі гетьмани України...*, s. 161; A. Hniłko, *Wyprawa cudnowska ...*, s. 118. Może to wynikać z faktu, że na lata 1659-1660 przypada problem z odczytaniem informacji źródłowych dotyczącej jego osoby. Wynika to z faktu, że w XIX-wiecznych rosyjskich wydawnictwach źródłowych użyto takiej samej transkrypcji nazwisk Tetera i Ciecziura. Taka sytuacja wymaga szczególnej ostrożności.

³⁵⁸ Z. Wójcik, *Ukraina w latach...*, s. 15; A. Hniłko, *Wyprawa cudnowska ...*, s. 96.

³⁵⁹ Z. Wójcik, *Ukraina w latach...*, s. 24; A. Hniłko, *Wyprawa cudnowska ...*, s. 117-118.

³⁶⁰ *Володарі гетьманської булави...*, s. 163.

³⁶¹ Na podstawie dostępnych źródeł nie posiadamy żadnych informacji co w tym czasie robił. Po prostu nie istnieje w źródłach tego okresu.

³⁶² *Hetmani zaporoscy w służbie...*, s. 310.

³⁶³ Całą radę przedstawiam w oparciu o; *Rellatia Stanisława Bieniewskiego Wojewody Czernihowskiego. Pismo cale własnoręczne S. K. Bieniewskiego bez daty, ale zajmujące wypadki zaszłe od 7 listopada do 23 tegoż*

zadanie. Musiał utrzymać ziemie ukraińskie przy Rzeczypospolitej oraz za wszelką cenę przy władzy musiał pozostać Jerzy Chmielnicki, który ze względu na swoje rozliczne „walory” osobowe był w tej chwili odpowiednim hetmanem dla Rzeczypospolitej. Te cele Bieniewski wspólnie ustalił z J. Lubomirskim.

Po przybyciu na zaproszenie Chmielnickiego do Korsunia Bieniewski zorientował się, że rada nie odbędzie się tak szybko jak planowano. Przyczyna opóźnień tkwiła w działalności Tatarów oraz w nieklamanej chęci złożenia buławy przez hetmana zaporoskiego. Bieniewski wykorzystał zaistniałą zwłokę dla własnych celów. W czasie rozmów z pułkownikami dowiedział się, że starszyzna jest skłonna zgodzić się na ustąpienie Chmielnickiego. Powód był prozaiczny. Posiadali już chętną osobę do objęcia władzy, która jak zaznaczali sami pułkownicy nie jest szkodliwa dla strony polskiej. Na wieść o tym Bieniewski postanowił do tego nie dopuścić. Pomimo, że nazwisko Wyhowskiego nie padło wprost to w danym sytuacji jest on jedynym możliwym pretendentem gotowym do przejęcia buławy³⁶⁴. To jednak Jan Wyhowski nie był już osobą, na którą zgodziłaby się strona polska. Znane były jego kontakty z Tatarami. Jednak przede wszystkim strona polska nie chciała odnowienia ugody hadziackiej, której Jan Wyhowski był symbolem³⁶⁵. Dodatkowo był hetman nie był taką osobą, którą łatwo by się kontrolowało. Trudno byłoby przekonać Wyhowskiego o konieczności nadania mu anioła stróża, a tym bardziej w osobie Pawła Teterę. Dlatego konsekwentnie Bieniewski będzie dążył do utrzymania na stanowisku hetmańskim Jerzego Chmielnickiego, który gwarantował, że pod baczną opieką byłby wprost idealną osobą na tym stanowisku³⁶⁶. Do pilnowania jego przeznaczono zresztą Pawła Teterę. Wobec tego Bieniewski musiał przekonać młodego hetmana o konieczności pozostania na urzędzie hetmańskim oraz zmiany pisarza generalnego. Należało także usunąć Semena Gołuchowskiego by móc zastąpić go Teterą i kontrolować poczynania niedoświadczonego Chmielnickiego.

miesiąca 1660 r., [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 31-47; przedruk: J. Kaczmarczyk, *Szesnaście dni z życia Stanisława Kazimierza Bieniewskiego „Rellatia Stanisława Kazimierza Bieniewskiego Wojewody Czernihowskiego. Pismo całe własnoręczne S.K. Bieniewskiego bez daty, ale zajmujące wypadki zaszłe od 7 listopada do 23 tegoż miesiąca 1660 R.”*, [w:] *Między Odrą a Uralem...*, s. 80-86; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 148-151; В. Горобець, *„Волимо царя східного...”*, s. 192-197.

³⁶⁴ Co prawda w końcu relacji Bieniewski podał nazwisko tej osoby szyfrem; *Rellatia Stanisława Bieniewskiego ...*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 47.

³⁶⁵ Mimo, że Tetera był osobą, która uczestniczyła w zawarciu tej ugody, to jednak dla ogółu szlacheckiego pozbawiona była znaczenia symbolicznego. Dodatkowo na korzyść Teterę wpływał fakt, że strona polska obdarzyła go zaufania i miała już związane z nim plany na przyszłość.

³⁶⁶ Taki pogląd wyrażał Bieniewski także w listach m.in. do Lubomirskiego; Н.О. Савчук, *Українська держава за...*, s. 57-59.

Po samotnej rozmowie z Jerzym Chmielnickim, gdy przedstawił mu wszelkie zagrożenia, które groziły mu po złożeniu buławy, zdołał go skłonić do podjęcia decyzji o pozostaniu hetmanem oraz udało mu się także przeforsować, aby Tetera stał się jego podporą w sprawowaniu władzy czy to w przypadku choroby, czy to jako doradca. Bieniewski argumentował, że mianowanie Tetery pisarzem generalnym będzie dobrze odebrane przez władze Rzeczypospolitej.

Kolejnym krokiem dla Bieniewskiego była rada. Na radzie bez jakiegokolwiek oporu pułkownicy zgodzili się na hetmaństwo Jerzego Chmielnickiego. Jednak już wieczorem doszło do zawieruchy – czerń buntowała się na tak przeprowadzoną radę. Wbrew zdaniu Chmielnickiego Bieniewski zdecydował się, aby na następny dzień odbyła się czarniacka rada, na której ponownie oddał buławę Jerzemu Chmielnickiemu ku radości zebranych, a oboźnym został Nosacz. Bieniewski doprowadził do tego, „aby *Czerń wiernosci swej poparła przysięgą zarazem w Cerkwi. (...) z wielką chęcią cisnęli się do przysięgi y Krzyż całowali odprzysięgaiąc się Cara Moskiewskiego y iego Rządów*”³⁶⁷. Podczas rady ofiarowano pisarstwo Teterze. W swojej mowie skierowanej do Kozaków ostrzegał, że „*jeśliby miała być jak odmiana w Wojsku Zaporoskim i niezyczliwość przeciwko Panu przyrodzonemu tedy ja nie tylko Pieczęci, ale i Ukrainy znać nie chcę*”³⁶⁸. Oprócz tego z doświadczenia swoich pobytów w Moskwie, jako poseł wskazywał na groźne zamiary cara wobec Kozaczyzny. Mowa ta odniosła pożądaną efekt obecni opowiedzieli się za dalszym związkiem z Rzeczpospolitą. Dodatkowo zgromadzeni zgodnie obarczyli Teterę jeszcze jednym zadaniem: „*abyś dzwigał młodość Chmielnickiego, y na ciebie samego Zony y Dzieci y fortuny nasze zdaiemy*”³⁶⁹. Akurat ta prośba świetnie zbiegała się z planami strony polskiej... Rada zakończyła się pełnym sukcesem S. K. Bieniewskiego.

Po radzie wysłano Nosacza do Lubomirskiego, aby ten porozumiał się w sprawie rozmieszczenia wojsk koronnych na ziemiach ukraińskich i uregulował ich pobyt.

Po zakończeniu rady w nocnej rozmowie Bieniewski razem z Teterą omawiali przeróżne rzeczy, ale głównym tematem miały być sposoby niedopuszczenia do odnowienia ugody hadziackiej³⁷⁰. Według Sawczuk rozmowy te dotyczyły również sposobów podporządkowania Zadnieprza³⁷¹. Ze względu na aktualność tego problemu nie można stanowczo odrzucić takiej tematyki dyskusji. Należy jednak pamiętać, że nie są znane jej

³⁶⁷ *Relacja Stanisława Bieniewskiego ...*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 41.

³⁶⁸ Tamże, s. 43.

³⁶⁹ Tamże.

³⁷⁰ Tamże, s. 46.

³⁷¹ Н.О. Савчук, *Українська держава за...*, s. 58.

szczegóły. Ze względu na wyjazd Bieniewskiego z taboru kozackiego na pewno ustalano właściwy kierunek dalszych działań.

Paweł Tetera w swym liście do Jana Kazimierza stwierdził, że ani się tego wyboru nie spodziewał, ani tego nie chciał³⁷². Uważał, że urząd ten może spowodować podejrzania z obu stron. Jednak zdecydował się objąć tę funkcję ze względu na deklarację Jerzego Chmielnickiego, że złożyłby buławę jeśli on nie przyjmie pisarstwa oraz użytą ze strony Bieniewskiego otwartą groźbą niełaski królewskiej. Wobec takich argumentów nie miał wyboru. Z kolei Bieniewski podkreślał, że dokładnie w tym celu zabrał go ze sobą na radę³⁷³. Dodał przy tym, że „*Pan Tetera nigdy się tego niespodziewał, y zdało się to wszystkim nie podobna, ale ia iako tego zdawna szczerze pragnotem*”³⁷⁴. Pytaniem otwarty jest czy rzeczywiście Tetera nie domyślał się jaką rolę planował dla niego Bieniewski, ponieważ trudno przypuszczać by ten z kolei sam zdecydował o takiej nominacji Tetery na ważny z punktu widzenia Rzeczypospolitej urząd przy hetmanie. Musiał być przekonany o słuszności tego posunięcia. Możliwe, że decyzję podjął po porozumieniu m.in. z Lubomirskim. Z samej relacji Bieniewskiego wynika też to, że postać nowego pisarza nie była brana pod uwagę przez samą Kozaczyznę i dla niej samej stanowiło też to zaskoczenie. Zgoda rady wskazuje także na zdolności Bieniewskiemu. Z punktu widzenia Rzeczypospolitej awans Tetery na pisarza generalnego był niewątpliwie dobrym posunięciem, ponieważ Bieniewski zyskiwał zaufanego człowieka w najbliższym otoczeniu hetmańskim i mógł być pewny, że ten będzie pilnował interesów Rzeczypospolitej. A sama jego obecność przy Chmielnickim już mogła stanowić hamulec dla jakichkolwiek promoskiewskich ruchów Kozaczyzny. Hetman kozacki i jego otoczenie musiało bowiem zdawać sobie sprawę jakie zadanie miał Tetera przy hetmanie i jak jego pomoc w rządach miała wyglądać. Mógł zatem Bieniewski ze spokojem wyjechać z taboru kozackiego zrobił co mógł by zabezpieczyć interesy polskie.

Istotne w tym miejscu jest rozważenie poglądu Zbigniewa Wójcika, który uważał, że najdogodniejszym kandydatem na hetmana zaporoskiego dla strony polskiej byłby Tetera³⁷⁵. Jednak pomimo tego, że Paweł Tetera miał olbrzymi kredyt zaufania u Jana Kazimierza, to w danym momencie Rzeczypospolita nie mogła jeszcze wysunąć jego kandydatury na hetmaństwo. Musiał on dopiero wrócić do hierarchii kozackiej, ponieważ nie posiadał on nawet odpowiedniego poparcia wśród starszyzny. A przecież jeszcze niedawno był celowo

³⁷² List Pawła Tetery Pisarza Wojska Zaporoskiego do Króla, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 51.

³⁷³ *Relatia Stanisława Bieniewskiego ...*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 43.

³⁷⁴ Tamże, s. 43.

³⁷⁵ Jednak warto zaznaczyć, że sam Z. Wójcik wytłumaczył dlaczego wyniesienie Tetery było wtedy niemożliwe; Z. Wójcik, *Traktat andruszowski...*, s. 49-50.

wysyłany przez Jana Wyhowskiego w najróżniejsze misje, aby znalazł się jak najdalej od niego i Kozaczyzny. Był to co prawda efekt konfliktu pomiędzy Wyhowskim a Teterą, ale udało się odsunąć tego ostatniego od Kozaczyzny. Na takie posunięcie Rzeczpospolita i on sam musiał poczekać aż do momentu wzmocnienia się jego pozycji wśród Kozaków. Musiał odbudować swoją pozycję i uzyskać poparcie przynajmniej części starszyny do objęcia buławy zaporoskiej. Dodatkowo należy pamiętać o decyzjach zapadłych na radach senatu w Krakowie, które mówiły, aby Chmielnickiego „*zatrzymac przy Buławie, iesliby iednak inaczey bydz nie mogło, żeby się z niej cale zedrzec chciał, pezypada JKMc na jedno (...) lubo to Nosacza, lubo Hulanickiego*”³⁷⁶. Z kolei samego Chmielnickiego miano odesłać na dwór królewski. Te rady świadczą o tym, że w tym okresie nie brano w ogóle pod uwagę obioru Tetery na hetmana zaporoskiego.

Możliwe, że w celu przygotowywania podłoża pod przyszłą elekcję, Tetera już w 1660 roku wziął ślub z Oleną Chmielnicką – wdową po Danielu Wyhowskim. Ten ożenek pogorszył i tak złe stosunki z Janem Wyhowskim. Głównym powodem były spory odnośnie spadku po Danielu oraz skarbów Bohdana Chmielnickiego. Co ciekawe nowa żona wniosła Teterze w wianie oprócz znacznego posagu także, co prawda w czasowe, ale jednak, posiadanie Subotowa.

Tetera pozostał na Ukrainie aż do początku 1661 roku, kiedy to wrócił na dwór królewski stając się dworzaninem i sekretarzem Jana Kazimierza. Na Ukrainę powrócił ponownie dopiero w 1662 roku jako pełnomocny poseł Jana Kazimierza, a potem by zostać rezydentem królewskim przy boku Jerzego Chmielnickiego.

Tymczasem Moskwa nie zrezygnowała z władzy nad Kozaczyzną. Konsekwentnie dążono do odzyskania wpływów. W państwie moskiewskim wierzono w możliwość powrotu pod władzę cara Jerzego Chmielnickiego wraz z całym Prawobrzeżem. Tym bardziej, że do stolicy dochodziły informacje o przymuszonej przysiędze wierności złożonej przez hetmana Janowi Kazimierzowi. Dlatego polecono Romodanowskiemu, aby nawiązał z hetmanem kozackim kontakt i przekonał go do powrotu pod władzę cara. Te samo polecenie otrzymał także Jakim Somko³⁷⁷.

Z misją pozyskania Chmielnickiego na ziemie ukraińskie udał się kapitan wojsk carskich Suchotin. Wyjechał on z Moskwy jeszcze przed dotarciem do stolicy informacji o kapitulacji Szeremietiewa. Poseł miał zebrać informacje o ostatnich wydarzeniach na

³⁷⁶ Biblioteka PAU w Krakowie, rkp. 1065, k. 78.

³⁷⁷ Somko faktycznie utrzymywał kontakty z Chmielnickim, co stało się przyczyną późniejszych donosów oskarżających go o zdradę cara.

ziemiach ukraińskich, dowiedzieć się o losach Szeremietiewa, a przede wszystkim ukazać hetmanowi historię sojuszu kozacko-moskiewskiego oraz przypomnieć mu o wiernej służbie jego ojca. Zgodnie z instrukcją miał zapewniać o miłości cara wobec Chmielnickiego. Suchotinowi udało się spotkać z Somkiem i Zołotarenką. Od Somki dowiedział się oprócz innych rzeczy także tego, że nie wolno ufać listom m.in. od Tetery³⁷⁸. Jednak misja ta zakończyła się pełnym niepowodzeniem. Jerzy Chmielnicki wydał posła moskiewskiego w ręce polskie. Dla Tatiany Jakowlewy stanowi to argument, że przysięga cudnowska Chmielnickiego wcale nie była wymuszona a wynikała z konsekwencji wszystkim poprzedzających ją wydarzeń³⁷⁹. Ta opinia wydaje się być słuszna. Sama Moskwa swoim postępowaniem robiła wszystko, aby zniechęcić do siebie Kozaków.

To niepowodzenie nie zniechęciło państwa moskiewskiego do podjęcia starań do odzyskania wpływów i władzy nad Kozaczyzną. Kolejna podjęta próba to już bardziej skryte dążenia do odzyskania Prawobrzeża. Jednak listy oczerniające Chmielnickiego zostały przejęte przez stronę polską i ujawnione przez kanclerza w obecności posła tatarskiego jako dowód wiarygodności Kozaków³⁸⁰.

Dodatkowo nie wolno zapominać, że car umacniał swoją władzę i wpływy nad Lewobrzeżem, a kolejne próby Jerzego Chmielnickiego narzucenia swojej władzy hetmańskiej Somce, Zołotarence czy wreszcie Brzuchowieckiego spełzały na niczym. Wojska moskiewskie czynnie i licznie wspierały wierne carowi oddziały kozackie.

Dwór królewski planował, aby w lutym 1661 roku w Jarosławiu odbyła się wielka konferencja polsko-kozacka³⁸¹. Jej głównymi zadaniami miało być uporządkowanie stosunków na ziemiach ukraińskich. Miało to w efekcie doprowadzić do ustabilizowania sytuacji. Uczestniczyć w niej mieli Jan Kazimierz, królowa, M. Prażmowski, hetmani oraz Jerzy Chmielnicki wraz ze starszyzną kozacką. Z powodu nie przybycia hetmana całe przedsięwzięcie skończyło się tylko na planach.

Przerwą w atakach na Zadnieprze stanowiły przygotowania do obrad sejmu 1661 roku. Miał on ratyfikować ugodę cudnowską z Kozakami, którzy z kolei przystali swoje postulaty. Prośby kozackie, które zostały skierowane na sejm miały pozwolić na zdobycie atutu w walce o zjednoczenie Kozaczyzny pod buławą Jerzego Chmielnickiego, ponieważ rezygnując z

³⁷⁸ Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 161.

³⁷⁹ Tamże, s. 182.

³⁸⁰ Z. Wójcik, *Traktat andruszowski...*, s. 54; Tegoż, *Rywalizacja polsko-tatarska...*, [w:] Przegląd Historyczny..., s. 625.

³⁸¹ Biblioteka PAU w Krakowie, rkp. 1065, s. 32; Н.О. Савчук, *Українська держава за...*, s. 59; О. Р. Реєнт, І. А. Коляда, *Усі гетьмани України...*, s. 162; Z. Wójcik, *Ukraina w latach...*, s. 61.

dążeń do samodzielności strona kozacka chciała uzyskać uporządkowanie swojego statusu w ramach państwa polsko-litewskiego. Kozacy jako grupa mieli otrzymać te same prawa jakimi cieszyła w Rzeczypospolitej szlachta³⁸². Zrezygnowano kompletnie z niewygodnego dla strony polskiej dążeń do utworzenia księstwa Ruskiego. Sejm jednak przyjął pierwotne brzmienie ugody cudnowskiej przekreślając tym same zamiary hetmana³⁸³.

Sojusz Tatarów z Rzeczypospolitą miał tylko jeden cel³⁸⁴. Było nim pokonanie Moskwy. Toteż sojusz ten był dość niestały i miał kruche podstawy. Wspólne porozumienie miało sens tak długo dopóki istniała konieczność wspólnej walki z carem. Obaj sojusznicy chcieli ziemie ukraińskie tylko dla siebie.

Na dworze królewskim z niepokojem przyjmowano wszelkie informacje o zbliżeniu tatarsko-kozackim. Pierwsze takie symptomy pojawiły się w 1660 roku, kiedy to Chmielnicki zawarł z chanem sojusz³⁸⁵. Jednak treść tego porozumienia dotyczyła przede wszystkim uzyskania pomocy wojskowej w walce z Lewobrzeżem i wynikała również z niemożności uzyskania dostatecznej pomocy ze strony Rzeczypospolitej. Sytuacja na ziemiach ukraińskich popychała Jerzego Chmielnickiego do sojuszy z chanem. Bez wsparcia tatarskiego i polskiego nie miał nawet co myśleć o odzyskaniu władzy na Zdobudzie.

Na dworze chańskim brakowało jednolitej koncepcji co do przyszłości ziem ukraińskich. Ścierały się ze sobą dwa główne poglądy. Jeden z nich chciał przede wszystkim współpracy z Rzeczypospolitą i odzyskania Astrachania oraz Kazania³⁸⁶. Z kolei druga orientacja dążyła do objęcia pod swoim protektoratem Kozaczyzny. Jego przedstawicielem był Karacz bej. Chan nie życzył sobie w tym momencie otwartego zerwania stosunków z Rzeczypospolitą pomimo tego pozwolił na prywatną działalność. Postawił jednak zastrzeżenie, że w przypadku jakichkolwiek kłopotów oficjalnie miał wyprzeć się jakichkolwiek działań mających doprowadzić do objęcia protektoratem Kozaczyzny.

Wśród samych Kozaków również zaczynała dojrzywać możliwość przejścia pod władzę chana i sultana tureckiego. Wśród przedstawicieli tej opcji politycznej wymienia się Wyhowskiego, który w oparciu o pomoc tatarską chciał odbudować księstwo ruskie. Jeszcze przed ostatecznym złożeniem buławy w 1659 roku niektórzy jego zwolennicy podpowiadali

³⁸² *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 295.

³⁸³ *Volumina legum...*, s. 357-359. Jednocześnie aprobowano przywilej Pawła Tetery na Demidów, Liturówki, patrz; Tamże, s. 360.

³⁸⁴ Z. Wójcik, *Rywalizacja polsko-tatarska ...*, [w:] *Przegląd Historyczny...*, s. 609.

³⁸⁵ Н.О. Савчук, *Українська держава за...*, s. 95.

³⁸⁶ W czasie rozmów z Moskwą Tatarzy jako warunek porozumienia stawiali również żądania zgodne z interesem Rzeczypospolitej.

mu taka możliwość utrzymania buławy właśnie w oparciu o pomoc tatarską³⁸⁷. Jego działania pod Cudnowem również pozostawały dość dwuznaczne³⁸⁸. Na początku 1661 roku sam chan wysłał list do Chmielnickiego namawiający go do oparcia się o Krym a nie wiązania się ani z Moskwą, ani z Rzeczpospolitą³⁸⁹.

W swoim liście kanclerz Prażmowski podkreślał zgubność sojuszu kozacko-tatarskiego³⁹⁰. Stwierdzając przy tym, że lepiej już byłoby gdyby istniał sojusz moskiewsko-tatarski. Dlatego celem polskiej polityki było za wszelką cenę nie dopuścić do zawiązania się jakiegось porozumienia pomiędzy Krymem a Czehryniem. W tym celu wysyłano poselstwa zarówno do Stambułu jak i Bakczyseraju. W tym też celu w czasie wspólnego posłuchania posłów kozackich i tatarskich odczytano przejęte listy Jerzego Chmielnickiego do Moskwy. Przy każdej możliwej okazji starano się pokazać Tatarom, że Kozacy są wiarołomni i tylko Rzeczpospolita może zapanować nad nimi. Sami Kozacy także bezwiednie pomogli stronie polskiej. Zdecydowali się poprzeć usuniętego przez sułtana z tronu hospodarskiego Konstantego Szczerbca, który po zaledwie kilku dniach ponownie stracił władzę. Taki krok stał się przyczyną wyrzutów czynionych hetmanowi przez chana, a wtrącanie się w sprawy hospodarskie przyczyniało się do ochładzania stosunków. Z kolei nie bez znaczenia były także napady Sirka i Zaporozców na stada chańskie³⁹¹.

Dodatkowymi elementami, który odstraszał od Tatarów były nadużycia i zniszczenia ziem ukraińskich dokonywane przez czambuły tatarskie, które pod przykrywką pomocy w walce ze zbuntowanym Zadnieprzem brały jasyr również na Prawobrzeżu³⁹². Takie zachowanie sojuszników z jednej strony powodowało wzrost niechęci do samych Tatarów, a z drugiej strony było przyczyną wzrostu napięć społecznych i upadku autorytetu Chmielnickiego.

W sierpniu 1661 roku pod Stawiszczami Kozaczyzna zawarła kolejny układ z chanem krymskim³⁹³. Był on wynikiem zniecierpliwienia strony kozacko-tatarskiej na wciąż nieprzybywające oddziały koronne, które miały brać udział w walce na Zadnieprzu. Była też formą obrony ludności Prawobrzeża przed Tatarami. W zachowanej wersji tego porozumienia punkty tego sojuszu dotyczą uregulowania stosunków pomiędzy przebywającymi na ziemiach

³⁸⁷ *List Jan Wyhowskiego do Króla, pisany z Płonnej w grudniu 1659*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, t. III, s. 417.

³⁸⁸ T. Jakowlewa nadmienienia, że dziwnym zbiegiem okoliczność Wyhowski znajdował się blisko próby przekupienia Tatarów przez Chmielnickiego; T. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 106.

³⁸⁹ В. Горобець, „*Волимо царя східного...*”, s. 203.

³⁹⁰ Biblioteka PAU w Krakowie, rkp. 1065, k. 43.

³⁹¹ В. Горобець, „*Волимо царя східного...*”, s. 212-213.

³⁹² *Універсали українських гетьманів від ...*, s. 176.

³⁹³ T. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 203; Н.О. Савчук, *Українська держава за...*, s. 98.

ukrainnych Tatarami a ludnością Prawobrzeża. Tatarzy mieli wracać przez Zadnieprze na Krym, zakazano wyrządzać jakichkolwiek krzywd ludności, która podporządkuje się Chmielnickiemu. Wzywano również Tatarów, aby ci nie tracili czasu pod miastami – oblegać je miano najwyżej trzy dni. Przy okazji układ ten stanowi przykład tego, że młody hetman mimo swych ograniczeń próbował prowadzić politykę, która miała doprowadzić do wyznaczonego sobie celu, czyli odzyskania władzy na Lewobrzeżu. Chmielnicki nie mogąc doczekać się wciąż obiecywanej pomocy sił koronnych postanowił oprzeć się na pomocy tatarskiej, która niestety było trzeba drogo opłacać stąd pewnie pojawił się punkt dotyczący niekrzywdzenia ludności, która podporządkowała się władzy hetmańskiej. Zarazem było to ciche przyzwolenie na jasyr z przeciwników politycznych. Co jednocześnie ilustruje sytuację społeczności kozackiej w tym okresie.

O wciąż wzrastających wpływach tatarskich na ziemiach ukraińskich informował również Paweł Tetera, kiedy to w 1662 roku, pisał w liście do kanclerza, że zmiana hetmana będzie musiała odbyć się także po uzgodnieniu z Tatarami lub przynajmniej za ich wiedzą³⁹⁴.

Bardzo poważne skutki dla losów ziem ukraińskich przyniosły dwa wydarzenia wzajemnie z sobą powiązane. Była to konfederacja wojskowa i próba realizacji przez dwór królewski planów *vivente rege*³⁹⁵. Jan Kazimierz pomimo ustawicznych próśb zarówno Jerzego Chmielnickiego jak i chana dotyczących wysłania posiłków wojskowych w celu podporządkowania Lewobrzeża, nie mógł tego uczynić. Powodem tego była zawiązana przez nieopłacanych żołnierzy konfederacji i to zarówno w wojsku koronnym, jak i litewskim. W dodatku problem ten złączył się także z pomysłem reformy sposobu elekcji króla polskiego. Jan Kazimierz i królowa chcieli użyć Kozaków jako przeciwwagi dla opozycji i żądano przysłania pułków kozackich do rozprawienia się z opozycją. Jednak Jerzy Chmielnicki umiejętnie unikał takiej sytuacji. Przyczyną takiego stanowiska było dążenie do podporządkowania Zadnieprza oraz panująca sytuacja na ziemiach ukraińskich.

Jako cień na stosunkach z Rzeczpospolitą kładł się także wciąż nierozwiązany problem prawosławia. Strona kozacka permanentnie domagała się zwrotu wszelkich dóbr i cerkwi zabranych przez unitów³⁹⁶. Za każdym razem obiecywano zwrot dóbr jednak specjalna komisja, która miała tego dokonać, albo nie zebrała się, albo działała tak powoli, że

³⁹⁴ List Pawła Tetery do Mikołaja Prażmowskiego, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, t. IV, s. 228; H.O. Савчук, *Українська держава за...*, s. 101.

³⁹⁵ Nie będę w tym miejscu omawiać całości problemów związanych z konfederacją wojskową oraz planami *vivente rege*. Zostaną tu tylko zasygnalizowane te kwestie, które potrzebne są do ukazania złożoności sytuacji na ziemiach ukraińskich. Losy konfederacji, patrz; E. Janas, *Konfederacja wojska koronnego w latach 1661-63: dzieje i ideologia*, Lublin 1998; A. Rachuba, *Konfederacje wojska litewskiego w latach 1655-1663*, Zabrze 2010.

³⁹⁶ Kolejne poselstwa wysyłane przez Kozaków na sejm; H.O. Савчук, *Українська держава за...*, s. 63.

brakowało wymiernych efektów jej prac³⁹⁷. Posłowie kozaccy, zgodnie ze swymi instrukcjami zapowiadali, że dopóki nie zostanie spełniony ich warunek odnośnie cerkwi oni nie przystąpią do realizacji innych postanowień ugody, albo grozili wręcz, że powrócą pod władzę cara. Mimo takich gróźb kwestia prawosławia nie została rozwiązana i prośba o zwrot cerkwi i jej dóbr stały się tradycyjnym postulatem kozackim, jaki kierowali na sejm Rzeczypospolitej. Sprawa była poważna i nader kłopotliwa, ponieważ wypełnienie postulatu stawiałoby pod znakiem zapytania sens unii. Rzeczpospolita musiałaby w końcu w jakiś sposób rozstrzygnąć kwestię praw prawosławia na swoim obszarze.

Znacznemu pogorszeniu stosunki polsko-kozackie uległy po decyzjach sejmu 1662 roku³⁹⁸. Zdecydowano wtedy, że kasacji ulegną wszystkie nadania i przywileje kozackie niezależnie od daty ich wydania. Miano sporządzić rejestr kozacki a wszystkich spoza niego miano włączyć do stanu chłopskiego. Dodatkowo zakazano wydawania jakichkolwiek uniwersałów hetmańskich sprzecznych z polityką Warszawy. Takie postanowienia poważnie odbiły się to na wzajemnych relacjach. Wymóg powrotu szlachty do swoich dóbr z jednoczesnym całkowitym podporządkowaniem państwu Kozaczyzny przyniosło fatalne skutki. Wzrosły napięcia społeczne, które już nie długo zaowocowały buntami przeciw polskiemu panowaniu na Prawobrzeżu. Posłowie wykazali się wielką krótkowzrocznością bowiem dążono niejako do przywrócenia sytuacji sprzed wybuchu powstania Chmielnickiego, co było niemożliwe do zrealizowania. Takie postanowienia musiały wywołać reakcję na ziemiach ukraińskich, spowodowały wzrost niezadowolenia, rozgoryczenia postawą strony polskiej czy wręcz niechęci i wrogości wobec Rzeczypospolitej.

Tymczasem Moskwa w październiku 1662 roku chcąc utrzymać Zadnieprze gotowa była podzielić ziemie ukraińskie pomiędzy siebie a Rzeczpospolitą. Niezależnie od tego postanowienia wciąż rozszerzała swoje wpływy na Zadnieprzu – sami Kozacy również przyczyniali się i pomagali jej we wzmocnieniu władzy nad Lewobrzeżem, ponieważ bardzo często traktowali cara jako arbitra w swoich sporach. Początkowo w Moskwie wierzono w powrót całej Kozaczyzny pod władzę cara, potem w wyniku rozwoju wydarzeń zgodzono się na wybór osobnego hetmana lewobrzeżnego, podporządkowanego państwu moskiewskiemu.

³⁹⁷ Z reguły nie dochodziły jednak do skutku. Głównie z powodu protestów nuncjusza; Tamże, s. 63.

³⁹⁸ Tamże, s. 67-68.

Spoleczności Kozacką w czasie tzw. „Ruiny”.

Czasy „Ruiny” są okresem w dziejach Kozaczyzny, w którym nastąpił kryzys i realny rozkład społeczności kozackiej. Ten niekorzystny proces objął swoim zasięgiem wszelkie sfery życia na ziemiach ukraińskich. Przejawiał się on m.in. w wewnętrznej walce o władzę, wzroście chaosu i niepokojów polityczno-społecznych, pogłębiającym się bezładzie i walce wszystkich ze wszystkimi. Kolejnym wyznacznikiem tego okresu były także częste zmiany hetmanów. To wszystko doprowadziło do rozpadu Kozaczyzny na dwie części: na Lewobrzeże i na Prawobrzeże (przy czym każda z tych części miała własnego hetmana, który legitymizował swoją władzę poparciem jej i uznaniem ze strony albo Rzeczypospolitej, albo Moskwy). Każda z tych części pragnęła podporządkować sobie odpowiednio drugą stronę ziem ukraińskich i to z reguły na drodze podbojów. Hasłem do wzajemnej walki było właśnie dążenie do zjednoczenia ziem ukraińskich. W tym też okresie doszło do upadku wojskowości kozackiej oraz wzrostu ingerencji sąsiadów w wewnętrzne sprawy Kozaczyzny. Źródła tego procesu sięgały jeszcze czasów Bohdana Chmielnickiego³⁹⁹. Jednak były one wtedy powstrzymywane potężną osobą hetmana. Natomiast coraz bardziej dostrzegalne zaczynały być symptomy rozkładu społeczności kozackiej w okresie hetmaństwa Jana Wyhowskiego.

W czasie hetmaństwa Jerzego Chmielnickiego wśród Kozaczyzny umacniały się ugrupowania, które dążyły do różnych celów i realizowały tylko własne interesy⁴⁰⁰. Były one wynikiem różnych poglądów co do przyszłości ziem ukraińskich. W wyniku takiej sytuacji frakcje te zwalczały się wzajemnie. Jednak warto podkreślić, że sympatie polityczne nie pokrywały się stale z podziałem na Lewobrzeże i Prawobrzeże. Co więcej stałość poglądów a zarazem postawy propolskiej, protatarskiej czy promoskiewskiej też nie należały do najtrwalszych. Wiele zależało od bieżących wydarzeń i aspiracji politycznych danych przedstawicieli Kozaczyzny⁴⁰¹.

Na skutek powstania T. Cieciury i realnie nie mając jakichkolwiek możliwości utrzymania władzy Wyhowski złożył buławę hetmańską. Nowym hetmanem kozackim został

³⁹⁹ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 61.

⁴⁰⁰ Część tych ugrupowań wyodrębniły się jeszcze w okresie rządów Jana Wyhowskiego.

⁴⁰¹ Przykładem tego jest postawa pułków pryłuckich, łubiński, pawłocki, które pozostały wierne Jerzemu Chmielnickiemu i przyłączyli się do walki wraz z oddziałami Piotra Doroszenki; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 160. Ponadto samo złożenie przysięgi wierności carowi na Lewobrzeżu nie zawsze odbywało się bez oporu ze strony kozackiej. Czego przykładem był opór nakaźnego pułkownika perejaślawskiego; В. Горобець, *„Волимо царя схидного...”*, s. 188.

Jerzy Chmielnicki. Wybór osoby nowego hetmana zdawał się być właściwym, ponieważ zarówno strona polska jak i moskiewska mogły ją zaakceptować. Chmielnicki znalazł się w trudnej sytuacji musiał zdecydować o kształcie dalszej polityki i wyborze pomiędzy Moskwą a Rzeczpospolitą. Oprócz tego wciąż istniała realna groźba ataku ze strony Lewobrzeżnych pułków wspieranych przez siły moskiewskie. W przeciwieństwie do Jana Wyhowskiego nie miał zamkniętej drogi do negocjacji z carem. Sam wybór Jerzego Chmielnickiego zaskoczył Cieciorę spodziewał się bowiem, że za wierność carowi to on otrzyma upragnioną buławę.

Po początkowym podtrzymaniu związku z Rzeczpospolitą otoczenie hetmańskie zrażone postawą sejmu zdecydowało się na wysondowanie strony moskiewskiej. Zwołano radę do Żderowa. W jej wyniku uchwalono statie żderdowskie. Jednak strona moskiewska miała już przygotowany nowy wariant starej ugody z Perejasławia. Na skutek postanowień nowej ugody, które znacznie ograniczyły władzę hetmańską oraz autonomię Kozaczyzny, zaostrzyła się sytuacja na Ukrainie. Taka postawa państwa moskiewskiego nie mogła ustabilizować sytuacji społeczno-politycznej na tym obszarze. W konsekwencji również Moskwa nie zyskała nowych sympatyków, a kolejne jej działania tylko zaoğniały wzajemne relacje⁴⁰².

Pamiętając o zastrzeżeniach P. Krolla sam podział pułków kozackich na kampanię cudnowską również ilustrował podział sympatii kozackich oraz braku zaufania Szeremietiewa do Prawobrzeżan⁴⁰³. Jednocześnie wskazuje on na rozłam i brak zaufania pomiędzy Kozakami wobec siebie nawzajem.

W okresie hetmaństwa Jerzego Chmielnickiego znacznemu upadkowi uległ autorytet oraz sama władza hetmańska, co będzie mieć poważne konsekwencje także dla jego następców. Urząd hetmana nie szczylił się już takim szacunkiem jak za czasów Bohdana Chmielnickiego, czy nawet Jana Wyhowskiego. Wynikało to z różnych czynników jednak nie wolno zapominać o osobowości Jerzego Chmielnickiego, która ułatwiała tylko ten proces. Poza tym w tym okresie w całej rozciągłości uwidoczniły się wszelkie tendencję odśrodkowe w łonie Kozaczyżnie⁴⁰⁴.

Zarodkami samego upadku władzy centralnej były coraz liczniejsze kontakty z carem za plecami hetmana. Zaczęto postrzegać władzę cara jako wyższą od hetmańskiej. Z jednej

⁴⁰² Przede wszystkim chodzi tu o reakcję na zwłoki D. Wyhowskiego, ale także o ignorowanie próśb Chmielnickiego dotyczących zwolnienie swego szwagra Neczaja z niewoli moskiewskiej.

⁴⁰³ P. Kroll, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa...*, s. 367-368; В. Горобець, „*Волимо царя схидного...*”, s. 175.

⁴⁰⁴ Н.О. Савчук, *Українська держава за...*, s. 122-124.

strony dało to carowi możliwość ingerowania w wewnętrzne życie Kozaczyzny, a z drugiej strony pogłębiał się wewnętrzny podział Kozaczyzny. Wpływał on z kolei na relacje pomiędzy „starymi” Kozakami i tymi pochodzącymi ze szlachty a tymi prostymi Kozakami pomijając w tym miejscu sprzeczności z czernią⁴⁰⁵. Wyższe warstwy starszyny dążyły do rozszerzenia swojej władzy i powiększenia majątków. Stanowić to mogło niejako powrót w system feudalny sprzed 1648 z tą różnicą, że w rolę „panów” wcielić się chciała głównie starszyna. Przeradzała się w znienawidzoną przez czerń szlachtę polską. A to musiało odbić się negatywnie na relacjach społecznych. Efekt tego był widoczny podczas czarnej rady w Niżynie, kiedy to ona rozprawiała się z bogatą warstwą starszyny realnie polując na jej przedstawicieli.

Należy zaznaczyć, że sam Jerzy Chmielnicki był osobą nienadającą się do sprawowania władzy. Powodem tego był brak jakichkolwiek zdolności i predyspozycji do rządzenia. Nie bez znaczenia były również stan jego zdrowia oraz sam wiek. Jediną zaletą Jerzego Chmielnickiego było jego nazwisko. Jednak na te czasy było to stanowczo za mało. Nie mógł zatem powstrzymać niekorzystnych procesów w łonie Kozaczyzny i jej kryzysu.

Na skutek takiej osobowości Chmielnickiego przy młodym hetmanie pojawiła się grupa ludzi, która kontrolowała jego poczynania⁴⁰⁶. Wytworzyło się dość liczne grono doradców, którzy realnie zaczęli odgrywać coraz większe znaczenie w środowisku kozackim oraz wpływać na kierunek polityki. Wśród nich na czoło wysunęli się Kowalewski, Hulanicki, Nosacz. Wspomina się także okresowe pobyty w pobliżu Chmielnickiego Tetery a szczególnie ten pod koniec 1662 roku, kiedy to nie pozwalał mu na zbyt wczesne złożenie buławy. To oni decydowali o kształcie polityki.

Do podejmowania decyzji Chmielnicki zwoływał kolejne rady starszyny, co przy coraz większej chęci uzyskania pełni władzy na podległych pułkownikom terenach sprzyjało zagarnianiu przez nich coraz większej władzy oraz separatyzmowi poszczególnych terytoriów. Dodatkowymi czynnikami sprzyjającymi ograniczeniu władzy hetmana były decyzje Moskwy m.in. statie ugody perejasławskiej z 1659 roku czy decyzja o elekcji lewobrzeżnego hetmana oraz zwołane rady do Niżyna w 1663 roku czy konstytucja sejmu Rzeczypospolitej z 1662 roku. To wszystko doprowadziło do upadku prestiżu władzy hetmańskiej.

⁴⁰⁵ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 61.

⁴⁰⁶ Н.О. Савчук, *Українська держава за...*, s. 122-123.

Istotnym wydarzeniem, który poważnie wpłynął na upadek władzy hetmańskiej, była walka o buławę na Lewobrzeżu⁴⁰⁷. Rozegrała się ona pomiędzy Somkiem, Zołotarenkiem i Brzuchowieckim⁴⁰⁸. Rywalizacja o władzę przyniosła poważne konsekwencje dla całej Kozaczyzny.

Na skutek utraty zwierzchności nad Zadnieprzem Chmielnicki organizował szereg wypraw mających podporządkować sobie tereny Lewobrzeża. Wśród tych prób wyróżniają się wyprawy wojskowe. Poza tym korzystano także ze sposobów pokojowych, takich jak: wysyłanie uniwersałów czy pertraktacje z Somką.

Jerzy Chmielnicki konsekwentnie próbował osiągnąć wyznaczony cel. Jednak wszystkie jego wysiłki okazały się nieskuteczne. Wśród przyczyn niepowodzenia jego polityki leżał brak odpowiedniego wsparcia ze strony Rzeczypospolitej i Krymu⁴⁰⁹. Z kolei pomoc, która nadchodziła pozostawiała wiele do życzenia. Nie sprzyjało wysiłkom hetmana także rozdrobnienie Lewobrzeża związane z podziałem na zwolenników każdego z pretendentów do buławy. To oznaczało, że nie wystarczyło już porozumieć się tylko z jednym przywódcą buntu, lecz wymagało to podporządkowywania każdego po kolei. A na to potrzebowano odpowiedniej siły i zaangażowania po stronie Chmielnickiego wojsk koronnych lub tatarskich, ponieważ po stronie przeciwnej pomocy udzielały wojska moskiewskie a siły Chmielnickiego były stanowczo za słabe by samodzielnie pokonać wroga.

Najczęściej zamierzano opanować Perejasław oraz Niżyn, co oprócz znaczenia politycznego miało mieć wymiar także propagandowy. Te miasta stanowiły niejako symbol buntu przeciwko władzy Chmielnickiego. Oba miasta były stolicami dwóch głównych pretendentów do buławy, czyli Zołotorenki i Somki, a złamanie ich oporu mogło dać pozytywne wyniki.

⁴⁰⁷ W tym miejscu nie będę omawiać etapów tej walki. Dla potrzeb tego opracowania potrzebne jest tylko uwidocznienie negatywnych efektów jej prowadzenia.

⁴⁰⁸ Somko podczas rady w Perejasławiu został hetmanem nakaźnym. Konsekwentnie próbował osiągnąć pełnię władzy hetmańskiej. W tym celu zwoływał kolejne rady. Jednak dokonanych na nich wyborów nie zatwierdziła Moskwa. Jednocześnie z łona Lewobrzeżnych Kozaków wyszedł kolejny pretendent do buławy – Wasyl Zołotorenko, który protestował u cara odnośnie, według niego, niezgodnej z prawem elekcji Somki podczas rady w Kozielcu. W swych poczynaniach wspierany był przez biskupa Metodego. Taka sytuacja była bardzo korzystna dla strony moskiewskiej. Zyskiwała ona coraz większy wpływ na wydarzenia na ziemiach ukraińskich. Kandydaci właśnie do niej zwracali się ze skargami na przeciwnika i dążyli do uzyskania poparcia rządu moskiewskiego. Ostatecznie strona moskiewska poparła Brzuchowieckiego, który został wybrany hetmanem podczas rady niżynskiej w 1663 roku.

⁴⁰⁹ Co prawda Rzeczypospolita nie mogła mu jej udzielić pomocy, ponieważ sama w tym czasie próbowała się uporać z kłopotami wewnętrznymi, a przede wszystkim z konfederacją wojskową.

Pierwsza wyprawa na zbuntowane Lewobrzeże wyruszyła jeszcze w 1659 roku - gdy nie uznano zwierzchności Jerzego Chmielnickiego zaraz po jego wyborze⁴¹⁰. Poprowadził ją H. Hulanicki. Sytuacja uległa zmianie w momencie, kiedy zawarto z Moskwą ugodę w Perejasławiu. Wtedy to młody Chmielnicki został ponownie wybrany hetmanem.

Kolejne interwencje Chmielnickiego związane były już z konsekwencjami zawarcia z Rzeczpospolitą ugody cudnowskiej. Część pułków lewobrzeżnych (pułk: perejasławski, niżyński, czernihowski), wypowiedziała wtedy posłuszeństwo hetmanowi. Tym razem na czele wiernych Moskwie Kozakom stanął Jakim Somko - wujek Chmielnickiego. Motywacją dla takiego kroku pułkownika była postawa Moskwy, dla której Cudnów oznaczał utratę całości terytorium ukraińskiego i tym samym władzy nad Kozaczyzną. Dodatkowo swoją rolę odegrały względy ambicjonalne samego pułkownika perejasławskiego. Na radzie w Perejasławiu wybrano Somkę hetmanem nakaźnym i złożono przysięgę wierności carowi. Sprzeciwiono się też wszelkim porozumieniom z Polakami. Był to jawny bunt przeciwko władzy Jerzego Chmielnickiego i ten musiał dążyć do rozprawienia się z opozycją.

Warto zaznaczyć, że hetman zaporoski próbował przeciwdziałać wpływowi Somki i na pułkownika perejasławskiego mianował wiernego sobie Krykę, a po jego uwięzieniu Sulimę⁴¹¹. Dodatkowo także tych przedstawicieli starszyny prawobrzeżnej, która zmieniła swoją sympatię polityczną z propolskiej na promoskiewską skazywał na rozstrzelanie⁴¹². Te działania nie przynosiły jednak dużych i pozytywnych rezultatów dla Chmielnickiego.

Wystąpienie Somki oznaczało także podział wewnątrz wojska zaporoskiego. Od tej chwili dwa główne ośrodki dążyły do zdobycia władzy nad całością Kozaczyzny. Droga do zrealizowania tego celu biegła głównie poprzez walkę. Co musiało negatywnie wpływać na samo poczucie jedności Kozaczyzny. Odtąd Dniepr, który łączył i stanowił serce Kozaczyzny, zaczął odgrywać rolę granicy pomiędzy obiema częściami ziem ukraińskich.

⁴¹⁰ Opis prób narzucenia przez Chmielnickiego swej władzy Lewobrzeżu na podstawie; A. Kryszak, *Próby podporządkowania Lewobrzeża w czasach hetmaństwa Jerzego Chmielnickiego*, [w:] Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, історичні науки, t. 21, Кам'янець-Подільський 2011, s. 232-241. Natomiast przebieg poszczególnych wypraw omawiam w opraciu o; *Літописець Дворецьких...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); *Літопис гадяцького полковника...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); *Чернігівський Літопис...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); *Літопис Самовидця...*, s. 84-88; С. Величко, *Літопис...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 293-300; J. Perdania, *Hetman Piotr Doroszenko ...*, s. 48-55; В. В. Газін, *Яким Сомко*, [w:] *Полководці Війська Запорозького ...*, Київ 2004, s. 155 – 157; Н.О. Савчук, *Українська держава за...*, s. 157-183. Opis wyprawy Doroszenki i Hulniackiego z przełomu 1661-1662 roku, patrz; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 165-177.

⁴¹¹ В. В. Кривошея, *Козацька еліта ...*, s. 161.

⁴¹² Тамże, s. 154-155.

Jerzy Chmielnicki wysłał na Lewobrzeże oddziały kozackie pod dowództwem Piotra Doroszenki, który odnosił kolejne sukcesy i podporządkowywał hetmanowi kolejne ziemie. Opanował prawie całe południowe Zadnieprze. Oddział kozacki wpierali Tatarzy oraz wierne Chmielnickiemu pułki lewobrzeżne: połtawski, hadziacki, łubnieński, mirhrodzki a nawet aschtyński. Powodem odnoszenia sukcesów była również pozytywna reakcja ludności dzięki wydanemu przez hetmana nakażnego zakazu brania jasyru oraz grabienia ludności przez Tatarów. Wobec takiej decyzji Tatarzy wkrótce opuścili Lewobrzeże. Wojska koronne w tym czasie zajęte były pacyfikacją ludności prawobrzeżnej potęgując tylko napięcia społeczne. Sam Chmielnicki zwrócił się do Jana Kazimierza wyrzucają królowi, że Kozacy „gości żołnierzy i Tatarów w domu mają, trudno iść na wojnę, nie wiedząc, komu żony i dzieci zostawić”⁴¹³.

W styczniu 1661 roku zebrała się rada wojenna w Śmiłej. Zebrani na niej przedstawiciele Polaków i Kozaków postanowili pomoc Doroszence. Tym razem miały ruszyć także oddziały koronne pod dowództwem Dymitra Wiśniowieckiego. Postanowiono uderzyć na Niżyn, Perejasław i Czernihów⁴¹⁴. Nie udało się jednak osiągnąć zamierzonego celu. Pułki lewobrzeżne wspierane przez oddziały moskiewskie skutecznie broniły się, a nawet odzyskiwały z powrotem pod władzę cara zajęte dotąd miejscowości w rejonie Perejasławia. Co więcej zagrożone zostały tereny prawobrzeżne – Somko uderzył na Trechtymirów i Stajki. Chmielnicki odwołał z Zadnieprza Doroszenkę. W marcu 1661 roku pod Perejasławiem poniosły klęskę oddziały dowodzone przez Sulimę. Na przełomie marca i kwietnia strona kozacko-moskiewska odzyskała władzę nad Zadnieprzem a kolejne pułki składały przysięgę wierności carowi. Najdłużej opierał się pułk połtawski.

Wpływ na to taki rozwój sytuacji miały także przygotowania Chmielnickiego do sejmu 1661 roku i przedstawienia wtedy projektu strony kozackiej uporządkowania sytuacji kozackiej na terenie Rzeczypospolitej. W trakcie tych przygotowań nie udzielono wsparcia dla walczących oddziałów na Zadnieprzu, co było przyczyną zaprzepaszczenia sukcesów Doroszenki. Jednak sejm nie zrozumiał planów Chmielnickiego związanym z uzyskaniem mocnego argumentu wobec lewobrzeżnych Kozaków i ratyfikował ugodę cudnowską w pierwotnym jej brzmieniu. Taka sytuacja powodowała, że hetman stracił możliwość pozyskania tą drogą Kozaków, a wobec ambicji politycznych i agitacji Somka, Zołotorenki czy później także Brzuchowieckiego pozostawał praktycznie bez szans. Próba pokojowego

⁴¹³ *Універсали українських гетманів ...*, s. 176.

⁴¹⁴ Bezsukutecznie próbował go zdobyć Stefan Czarniecki. Do odwrotu z Czernihowszczyzny zmusił go Wasyl Zołotorenko.

podporządkowania stała się niemożliwa. Pozostała jedynie walka, ale i ona niosła poważne komplikacje. Potrzebne było wojsko, pomoc sojuszników, którzy jednak realizowali własne cele. Dodatkowo oznaczało to także żmudną walkę z poszczególnymi pretendentami do buławy oraz z oddziałami moskiewskimi.

W sierpniu 1661 rozpoczęły się kolejne przygotowania do odzyskania władzy nad całością ziem ukraińskich. Hulanicki pokonał Brzuchowieckiego. W tym czasie na Prawobrzeże przybyła orda tatarska. Chmielnicki prosił Jana Kazimierza o przysłanie posiłków wojskowych w celu obrony ludności. Hetman zawarł także układ pod Stawiszczami regulując obecność tatarską na ziemiach ukraińskich. Dopiero w październiku główne siły wyruszyły pod Perejasław. Tu doszło do trzykrotnego spotkania Somki z Chmielnickim. Jednak nie przyniosły one żadnych rezultatów – obie strony nie potrafiły siebie nawzajem przekonać⁴¹⁵. Po bezowocnym oblężeniu ruszono na Niżyn. Po całym terenie rozlały się oddziały kozacko-tatarskie paląc i grabiąc, co wzbudzało tylko większy opór ludności. Po otrzymaniu informacji o zbliżaniu się pomocy Romodanowskiego dla Somki Chmielnicki rozpoczął odwrót na Prawobrzeże.

Po niepowodzeniu kolejnej wyprawy pod dowództwem Bohuna zorganizowano kolejną tym razem czas wyprawy zdawał się być idealny. Walka o buławę sięgnęła już szczytu i Chmielnicki postanowił to wykorzystać. Tym bardziej, że Somko obiecywał poddać mu miasto. Jednak pomimo czterotygodniowego oblężenia nie udało mu się zdobyć Perejasławia, a co gorsza wycofujący się Chmielnicki doznał porażki w okolicach Kaniowa i Rżyszczewa. Siły moskiewsko-kozackie przepawiły się przez Dniepr. Chmielnickiego uratowali Tatarzy, którzy w dwóch bitwach pod Kaniowem rozbili wojska moskiewskie i ruszyli w pogoń za nieprzyjacielem. Formą podziękowania za ratunek było pozwolenie Tatarom wzięcia jasyru w okolicach Kaniowa.

Ostatnia wyprawa na Zadnieprze miała raczej charakter obrony ludności Prawobrzeża przed Tatarami. Była również efektem nieprzybycia obiecanych posiłków wojsk koronnych. Miejscem brania jasyru wyznaczono okolice Desny i Dniepru.

Ukoronowaniem procesu podziału Kozaczyzny i jej widocznym znakiem było zwołanie czarnej rady w Niżynie i wybranie Iwana Brzuchowieckiego na hetmana Lewobrzeża⁴¹⁶. Tym samym Kozaczyzna zaczęła posiadać dwóch hetmanów, którzy legitymizowali swoją władzę uznaniem jej ze strony bądź Rzeczypospolitej, bądź Moskwy. Co

⁴¹⁵ Na straży wierności Chmielnickiego stali przedstawiciele propolsko nastawionej starszyny oraz chan tatarski.

⁴¹⁶ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 87.

więcej poparcie i uznanie tych państw stało się koniecznością, ponieważ sam wybór dokonany przez Kozaków niczego już nie gwarantował. Strona kozacka sama przyczyniła się do własnego podziału wyrażając cichą zgodę na rosnącą ingerencję obcych państw w trakcie walki o władzę. Zwiększając tym samym wpływy obcych państw na Kozaczynę.

Nie można pominąć w tym miejscu także znaczenia Zaporozża, które dążyło do odgrywania wielkiej roli w dziejach Kozaczyzny. Oni również nie uznali władzy Jerzego Chmielnickiego pomimo, że początkowo właśnie oni poparli jego dążenie do odzyskania buławy⁴¹⁷. Zaporozcy stali się osobną siłą na ziemiach ukraińskich, która łatwo ulegała manipulacjom i agitacji politycznej. Dzięki umiejętnemu wykorzystaniu dążeń Zaporozżców do odzyskania poprzedniego statusu w łonie Kozaczyzny tak łatwo ulegli agitacji Iwana Brzuchowieckiego i przyczynili się do jego zwycięstwa.

Kolejnym ważnym elementem wpływającym na rozwój wydarzeń na ziemiach ukraińskich była sytuacja społeczna. W tym czasie pogorszyły się warunki dla ludności ukraińskiej. Stała się ona ofiarą działalności zarówno administracji pułkowej oraz obecności wojskowej sojuszników Kozaków, czyli czambułów tatarskich oraz nielicznych chorągwi koronnych oraz żołnierzy moskiewskich czy także działalności wojewodów moskiewskich na Zadnieprzu. To właśnie ludność ponosiła największe konsekwencje rozgrywanej polityki.

Pułkownicy często wykorzystując coraz większy zakres swojej władzy przerzucali większość podatków na ludność oraz mieszczan. Stąd pojawiły się skargi na ich nadużycia kierowane głównie do cara, jako rozjemcy w konfliktach. Tak czynił m.in. burmistrz Niżyna domagający się od cara potwierdzenia praw magdeburskich miastu i przyznania dóbr⁴¹⁸.

Sama starszyczna zmierzała do tego, aby rozszerzać posiadane dobra⁴¹⁹. Swym postępowaniem zaczęła coraz bardziej przypominać szlachtę. Co wywoływało wzrost niezadowolenia wśród ludności. Zaczynał być coraz widoczniejszy rozdźwięk pomiędzy interesami bogatej starszyczyny a resztą społeczności kozackiej. Szczególnie dotkliwie proces ten odbił się na Lewobrzeżu.

Stosunek do hetmana pogarszała także obecność nielicznych oddziałów koronnych oraz wojsk tatarskich. Żołnierze wojsk koronnych dokonywali pacyfikacji całych wsi w obronie powracających na te ziemie szlachty. Nic nie pomagały liczne prośby Chmielnickiego wzywające króla, aby zareagował na te nadużycia⁴²⁰. Przemoc i nadużycia

⁴¹⁷ W tym celu na Zaporozże pojechał Brzuchowiecki od Jerzego Chmielnickiego.

⁴¹⁸ Н.О. Савчук, *Українська держава за...*, s. 77.

⁴¹⁹ Tamże, s. 124-125 i 145.

⁴²⁰ Przykładowa prośba od Jerzego skierowana do Jana Kazimierza; *Універсали українських гетманів ...*, s. 176.

oraz branie ogromnego jasyru wywoływały żal do Chmielnickiego za brak odpowiedniej obrony miejscowej ludności. Choć ten wielokrotnie interweniował u Jana Kazimierza skarżąc się na działalność Tatarów – jednak bez ich pomocy nie miał nawet co marzyć o odzyskaniu Zadnieprza. W swych działaniach nie ograniczał się tylko do kierowanych próśb do króla zwracała się także do chana m.in. w tym celu zawierał układy z Krymem.

Na sytuację społeczną wpływa również walka o władzę na Zadnieprzu. W jej efekcie sama ludność podzieliła się na zwolenników poszczególnych pretendentów, co niekorzystnie odbiło się na wszelkich próbach Chmielnickiego podporządkowania swej władzy Lewobrzeża. Nie wystarczyło zjednać sobie tylko Somka, Zołotarenki czy też Brzuchowieckiego każdy z nich miał swoich zwolenników. Dodatkowo niepowodzenia tych wysiłków powodowało pogorszenie się sytuacji na samym Prawobrzeżu. Władza hetmańska również tutaj zaczęła upadać a pozycja Chmielnickiego z każdym dniem stawała się coraz słabsza.

Swoją rolę w życiu społeczno-politycznym odegrało duchowieństwo. Jego przedstawiciele wmieszali się w polityczną walkę o buławę. Tym samym pogłębiając tylko istniejący zamęt i rozkład społeczności. Także wśród duchowieństwa nastąpił rozłam na wyższe i niższe duchowieństwo, które generalnie popierało albo Rzeczpospolitą, albo Moskwę⁴²¹. Wyżsi hierarchowie opowiadali się za Janem Kazimierzem. Przyczyną takiego stanowiska była niechęć do podporządkować się patriarchowi moskiewskiemu. Woleli pozostać pod zwierzchnością metropolity konstantynopolskiego. Natomiast niższy kler właśnie w Moskwie widział obrońcę wiary prawosławnej. Ta też wspierała swymi nadaniami właśnie przedstawiciele niższego duchowieństwa i za wierną służbę gwarantowała awans w hierarchii. Najlepiej proces ten ilustruję Maksym Filimowicz, który z ramienia Moskwy uzyskał święcenie na biskupa orszańskiego i mścisławskiego stając się jednocześnie administratorem metropolii kijowskiej⁴²². Co prawda patriarcha konstantynopoliński Parteniusz IV rzucił na niego ekskomunikę, ale nie przeszkadzało to biskupowi Metodemu w jego dalszej działalności oraz wykonywaniu powierzonej mu funkcji. Stał się pośrednikiem pomiędzy Moskwa a starszyzną, która znając jego wpływy w państwie moskiewskim próbowała pozyskać jego względy. Chmielnicki starał się zapanować nad sytuacją w Cerkwi

⁴²¹ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 62. Jednak warto nadmienić, że wedle A. Mironowicza w tym okresie podział duchowieństwa mimo wszystko nadal powstrzymywany był osobą metropolity Bałabana, patrz; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w...*, s. 377.

⁴²² Wyświęcenie Filimowicza na biskupa stanowiło naruszenie prawa kanonicznego. Takiego aktu mógł dokonać tylko patriarcha Konstantynopola, pod którego jurysdykcją znajdowała się metropolia kijowska. Car w swoim liście do patriarchy tłumaczył ten krok dobrem cerkwi, ale sądząc z dalszego rozwoju sytuacji argumenty nie przekonały patriarchę.

bezsukutecznie wzywając metropolitę kijowskiego do powrotu. U podłoża odmowy metropolity leżały obawy i o swoje życie, jak i o podległość Cerkwi kijowskiej.

Warto także podkreślić, że kiedy jeszcze w 1660 roku Chmielnicki odpisywał Bieniewskiemu to wyrażając się o ziemiach ukraińnych, podkreślał ich całość i jedność zarówno Prawobrzeża, jak i Lewobrzeżu⁴²³. Natomiast warunkiem istnienia Kozaczyzny były obie części ziem ukraińnych. Z kolei już na przełomie 1662-1663 rysował się obraz kompletnego rozłamu i rozpadu w społeczeństwie kozackim, którzy nie tylko mogą żyć bez siebie, ale także sami tego chcą i do tego zmierzają. Przykładem tego jest dążenie lewobrzeżnych pułków kozackich do wyboru własnego hetmana, aby nie zależeć od władzy Chmielnickiego i Prawobrzeża⁴²⁴. Kozaczyzna przestała stanowić jedną zbiorowość, która ma wspólny cel. Każde ugrupowanie dążyło do realizacji swoich partykularnych interesów. Najłatwiejszym rozłamem do ukazania jest podległość terytorialna do Rzeczypospolitej lub Moskwy, ale sympatie polityczne nie przebiegały już tak prosto. W dużej mierze zależały od potrzeby chwili. Owszem kolejni hetmani będą dążyć do zjednoczenia ziem ukraińnych, ale będą próbowali to osiągnąć już tylko na drodze wojny i podboju, a ponadto wciągną w te przedsięwzięcie sąsiednie państwa oczekując od nich pomocy. Dla tych państw Kozaczyzna stawała się coraz bardziej przedmiotem własnej polityki.

Taka sytuacja oznaczała trudne zadanie przed nowym hetmanem, czyli Pawłem Teterą, który w spadku po okresie rządów Chmielnickiego otrzymał skomplikowaną sytuację społeczno-polityczną. Przejawiała się ona w braku realnej władzy hetmana a w środowisku kozackim istniały silne tendencje separatystyczne z olbrzymią władzą pułkowników. Nie wolno zapominać również o ciągłej walce toczony na Lewobrzeżu i braku jakiegokolwiek wpływu hetmana na te tereny. Coraz poważniejszym problemem stał się też rosnący opór miejscowej ludności spowodowany powrotem szlachty do swych dóbr na prawobrzeżne ziemie ukraińskie.

⁴²³ List Jerzego Chmielnickiego do S. K. Bieniewskiego, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, t. III, s. 426.

⁴²⁴ Prośbę o elekcje hetmana skierował Somko w liście do cara, w którym posłużył się takim argumentem; В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська національна революція ...*, s. 250.

Działalność Pawła Tetery jako przedstawiciela orientacji propolskiej i jego wybór na hetmana wojską zaporoskiego.

Paweł Tetera po nominacji na pisarza generalnego został niejako stróżem Jerzego Chmielnickiego z ramienia Rzeczypospolitej. W dodatku opiekunem niekoniecznie pożądanym przez samego hetmana, który w swym liście do wojewodów moskiewskich Czaadajewa i Boriatyńskiego wyraźnie zastrzegął, że wybór ten został mu narzucony i wcale nie ufał swemu nowemu pisarzowi⁴²⁵. Szczególnie ciekawie brzmią słowa odpowiedzi moskiewskiej: „i owszem szukasz ty tego i nadzieje masz, co nad nim uczynić, przemyślisz prędko, i pomocników tobie na niego wiele jest”⁴²⁶. Można zastanowić się czy przypadkiem nie była to dwuznaczna propozycja do pozbycia się niechcianego „anioła stróża”, z której jednak Chmielnicki nie skorzystał. Prawdopodobnie bał się reakcji Rzeczypospolitej na jawny sprzeciw wobec jej decyzji i zabicie jej człowieka u hetmana.

Warto zastanowić się, dlaczego mimo ewidentnej niechęci i braku zaufania do Tetery Chmielnicki zgodził by ten został pisarzem generalnym. Wydaje się, że w momencie rady korsuńskiej, na której nastąpiła ta nominacja, hetman realnie nie miał innego wyboru. Nierozważne byłoby z jego strony sprzeciwienie się woli przedstawiciela królewskiego, jakim był na radzie Bieniewski i dodatku w momencie, kiedy miano dopiero porozumieć się z J. Lubomirskim odnośnie rozłożenia wojska koronnego na leżach. Możliwe, że jakiś wpływ na zgodę hetmańską mogła mieć także nadzieja na to, że obecność Tetery mogła stworzyć lepsze możliwości do obrony interesów kozackich w Rzeczypospolitej. Z kolei argument, który użył Jerzy Chmielnicki, kiedy to na radzie korsuńskiej zadeklarował, że złoży buławę, jeśli Tetera nie przyjmie godności pisarza generalnego był to zwykły, pusty gest, ponieważ hetmanowi wcale nie zależało na tym by tę godność piastował człowiek, który miał czuwać nad poprawnością polityczną jego kroków i realnie ograniczać możliwości prowadzenia niezależnej polityki zagranicznej. Pomijając w tym momencie kwestię taką, że sam Chmielnicki nie chciał być już hetmanem i pragnął złożyć buławę. Na szczęście dla Chmielnickiego Tetera szybko przestał pełnić funkcję pisarza generalnego.

⁴²⁵ AGAD, AKW, dział: kozackie 42 nr 74, k. 2-5.

⁴²⁶ Tamże, k. 4.

Sam Paweł Tetera, gdy w grudniu 1660 roku informował króla o objęciu funkcji pisarza generalnego, oceniał sytuację na ziemiach ukraińskich dość optymistycznie⁴²⁷. Szczególnie ocena ta dotyczyła możliwości szybkiego zdławienia buntu na Zadnieprzu: „*Jakosz iuż za szczęściem WKMsci dobre są początki, za którymi y świeże za Dnieprem wszczęte prętką zgasną bunt*”⁴²⁸. W liście tym prosił o opiekę królewską, aby Jan Kazimierz „*iako raz wziął pod skrzydła swoje tak y daley w Oycowskiej chował pamięci*”⁴²⁹. Wskazywał jednocześnie na niebezpieczeństwa służby w wojsku zaporoskim. Podczas, której wspierał propolsko nastawionych Kozaków i przekonywał do wierność Janowi Kazimierzowi tych wszystkich spośród Kozaków, którzy nastawieni byli promoskiewsko. Na zakończenie poinformował o wysłaniu poselstwa kozackiego z Gołuchowskim na czele i prosił o łaskę dla niego by dzięki niej przekonać go do poddaństwa Rzeczypospolitej⁴³⁰.

Wedle słów Morstina, że „*Ciuciurę odesłano - sprawa to jest Tetry, który go zaś, słyszę nazad odsyła*”⁴³¹.

Za radą właśnie Tetry odtąd żadne z poselstw kozackich, które docierało do władcy nie opuszczało dworu królewskiego bez jakiejś nagrody czy nadania⁴³². Tą drogą chciano pozyskać przychylność i wierność strony kozackiej wobec Rzeczypospolitej.

Niewiadomo do kiedy dokładnie Tetera piastował urząd pisarza generalnego. Opuścić go musiał gdzieś zaraz na początku 1661 roku. Świadczy o tym, list kanclerza koronnego Prażmowskiego do Lubomirskiego z 21 marca tego roku, w którym to nadmieniał on, że Tetera „*barzo się opiera tam [na ziemię ukraińską] nazad porócić*”⁴³³. Zgodziłby się tam pojechać jedynie gdyby jego podróż miała doprowadzić do uspokojenia tych ziem. Jednocześnie kanclerz zaznaczył, że na „*Ukrainie nic dobrego na wiosnę spodziewać się nam potrzeba, bo zewsząd prawie jednostajnie nas o tym dochodzą przestrogi, jako to od P. Tetry, od samego Chmielnickiego, od Wyhowskiego (...)* Wszystkie tedy *securitas nostra* [bezpieczeństwo nasze] *zawisła we dwóch Preasidijs, iednym z Woyska naszego a drugim Tatarskiej przyiaźni*”⁴³⁴. Oznacza to, że w marcu Tetera musiał już przebywać w okolicach Warszawy i że zdążył już w tym czasie przedstawić kanclerzowi swoje stanowisko w tej sprawie. Zastanawiająca jest też sama rozbieżna ocena opuszczenia przez Teterę stanowiska

⁴²⁷ List Pawła Tetry Pisarza Wojska Zaporoskiego do Króla, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 52.

⁴²⁸ Tamże.

⁴²⁹ Tamże.

⁴³⁰ Tamże, s. 53.

⁴³¹ *Listy Jan Andrzeja Morstina*, opr. S. Ochmann-Staniszevska, Wrocław 2002, s. 214. Cieciora przebywał w więzieniu w Dubnie do 1662 roku.

⁴³² Biblioteka PAU w Krakowie, rkp. 1065, k. 54.

⁴³³ Tamże, k. 51.

⁴³⁴ Tamże, k. 46.

dokonana przez samych Kozaków. Można znaleźć zapis, w którym stwierdzono, że zdradził on - zostawił pisarstwo i wyjechał do Polski⁴³⁵. Z drugiej strony Sawczuk przytacza fragment, który sugeruje zupełnie coś innego⁴³⁶. Wedle niego to sam Chmielnicki miał wysłać Teterę do Warszawy.

Nieznany jest powód jego kolejnego już wyjazdu z ziem ukraińskich. W tym okresie w otoczeniu Chmielnickiego dostrzega się kryzys opcji propolskiej i do głosu dochodzą zwolennicy związku z carem⁴³⁷. Pytaniem otwartym pozostaje czy wyjazd Tetery był spowodowany pogorszeniem pozycji frakcji propolskiej czy to jego wyjazd spowodował ten kryzys. Trudno jest odpowiedzieć na to pytanie nie znając ani dokładnej daty, ani przybliżonych motywów opuszczenia ziem ukraińskich przez Teterę.

Tetera miał powrócić na ziemie ukraińskie jeszcze w marcu tego roku. Tym razem jechać miał z Pawłem Janenką Chmielnickim, ale nic z tego nie wyszło i Tetera pozostał na dworze królewskim⁴³⁸.

Po powrocie w głąb Rzeczypospolitej Tetera szycował się do objęcia buławy zaporoskiej zabiegając w tym celu o poparcie strony polskiej. Udało mu się uzyskać łaskę królewską i przekonać Jana Kazimierza o swojej wierności wobec Rzeczypospolitej. Na jego głowę posypały się kolejne nadania potwierdzone przez konstytucje sejmowe oraz otoczyły go względy królewskie⁴³⁹. Mianowano go na sekretarzem królewskim, podczaszym mielnickim i stolnikiem połockim⁴⁴⁰. Co ciekawe to nominacja na stolnika była nieważna jednak zarówno Tetera, jak i kancelaria królewska używali tego tytułu. W tym czasie udało mu się zyskać miano wiernego sługi Rzeczypospolitej⁴⁴¹. O jego rosnących wpływach może świadczyć, że Koniecpolski właśnie jego prosił o wstawiennictwo u króla za swoim sługom. O korzystnym rezultacie swoich starań informował Stanisława Koniecpolskiego w grudniu 1660 roku z Czehrynia⁴⁴². O pozytywnym stosunku Jana Kazimierza do Tetery może świadczyć także fakt, że w marcu 1661 roku pisał król do Aleksandra Połubińskiego z żądaniem, aby wojska litewskie nie niszczyły dóbr Tetery, „który osobliwego za swoją

⁴³⁵ В. В. Кривошея, *Козацька еліта ...*, s. 151.

⁴³⁶ Н.О. Савчук, *Українська держава за...*, s. 152.

⁴³⁷ В. В. Кривошея, *Козацька еліта...*, s. 158.

⁴³⁸ Wydano dwa paszporty Pawłowi Teterze (25 marzec), patrz; AGAD, MK, S5, f. 15; *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 311.

⁴³⁹ Potwierdzono przywilej na Kijowiec, Mieleczyce oraz na „wieczną daninę”, czyli dobra Demidowa, Litorówkę z przyległościami, patrz; *Volumina legum...*, s. 318 i 360. Co więcej w 1662 roku otrzymał przywilej na pobieranie opłat w województwach ukraińskich; AGAD, MK, S5, f. 110; О. Р. Реєнт, І. А. Коляда, *Усі гетьмани України...*, s. 163.

⁴⁴⁰ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 53.

⁴⁴¹ Tamże.

⁴⁴² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkp. 2058, k. 35.

życzliwość od naszej Rzeczypospolitej godzien jest respektu”⁴⁴³. Jeszcze bardziej widoczne było to w czerwcu 1662 roku, kiedy to Jan Kazimierz w liście znowu do Połubińskiego zaprzeczał pogłoskom o śmierci stolnika połockiego: „*Żyje urodzony Tetera i bodaj żył długo, tak potrzebny nasz sługa*”⁴⁴⁴. Tym samym zyskał potrzebne sobie poparcie Rzeczypospolitej do własnych celów, a dzięki temu zrobił kolejny krok bliżej buławy.

Na skutek wydania przez Chmielnickiego uniwersału usuwającego starostów i dzierżawców polskich z terenów ukraińskich Paweł Tetera w 1662 roku wrócił na Ukrainę. Zaopatrzone go w instrukcję poselską⁴⁴⁵. Jana Kazimierza wysłał go z misją zapoznania z przyczynami wydania wbrew ugodzie zakazu powrotu szlachty na ziemiach ukraińskich. Jego głównym zadaniem było odwołanie tego zakazu. Oprócz tej sprawy polecono Teterze także, aby: zapoznał się z panującą sytuacją na ziemiach ukraińskich oraz miał rozeznaczyć się w panujących sympatiach politycznych wśród Kozaczyzny. Nie pominięto szczególnie interesujących stronę polską kontaktów z Moskwą i nastawieniu Kozaków do możliwego zawarcia pokoju z państwem cara. Polecono mu także zdobyć informację o zawartym porozumieniu pomiędzy Kozaczyzną a Krymem. Tetera miał przy tym wyjaśnić Chmielnickiemu jak bardzo zależy Rzeczypospolitej na pokoju z Moskwą oraz poruszyć kwestie hospodara Konstantego oraz kontaktów cara z sułtanem tureckim. „*Tam się zatrzyma dotąd poki będzie rozumiał potrzebę bydz tam iego osoby, dla tego z skarbu pensią odbierać będzie na Quartaty, po złotych 2000*”⁴⁴⁶.

Tetera przybył do Jerzego Chmielnickiego do obozu nad Rosawą. Dość szybko udało mu się przekonać hetmana do odwołania uniwersału usuwającego starostów⁴⁴⁷. Swoją uniwersał hetman wydał w kwietniu powołując się na obietnicę Tetera wypełnienia wszystkiego zgodnie z postanowieniami ugody cudnowskiej. Chmielnicki zgadzał się na powrót szlachty i dzierżawców. Wzywał przy tym, aby powracający na ziemie ukraińskie nie bali się czegokolwiek, a jednocześnie by nie krzywdzili Kozaków mieszkających w dobrach.

Warto wspomnieć, że T. Jakowlewa wątpi w przybycie Tetera do Chmielnickiego już w kwietniu⁴⁴⁸. Wedle niej pomimo, że instrukcja poselska Tetera pochodziła z lutego 1662 roku, to sam stolnik połocki przybył na ziemie ukraińskie dopiero we wrześniu. Przeczy temu

⁴⁴³ Cyt. za: Z. Wójcik, *Traktat andruszowski...*, s. 50, przypis 24.

⁴⁴⁴ Tamże.

⁴⁴⁵ Biblioteka PAU w Krakowie, rkp. 1065, k. 268-269.

⁴⁴⁶ Tamże, k. 269.

⁴⁴⁷ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkp. 402, k. 421.

⁴⁴⁸ T. Яковлева, *Руїна гетьманщини...*, s. 258 i 266-267.

twierdzeniu jednak powyższy kwietniowy uniwersał Chmielnickiego powołujący się na obietnice Tetery.

W czerwcu 1662 roku posłowie kozaccy w imieniu Chmielnickiego prosili, aby król wysłał Teterę jako świadka wierności hetmana wobec Rzeczypospolitej⁴⁴⁹. Taka prośba kozacka odpowiadała pragnieniom dworu. Zyskali oni na dworze hetmańskim człowieka, któremu ufali. Dzięki czemu mogli być na bieżąco informowani o rozwoju sytuacji na ziemiach ukraińskich. Bardziej zastanawiająca była jednak sama prośba Chmielnickiego dotycząca przyjazdu do niego właśnie Pawła Tetery. Niewiadomo, co przez ten pobyt u siebie sekretarza królewskiego chciał osiągnąć i czy to dzięki pomocy Tetery oraz jego wpływom na dworze chciał w końcu uzyskać obiecaną pomoc wojsk koronnych.

Od tego momentu stolnik połocki w swoich listach zarówno do króla Jana Kazimierza jak i do kanclerza Prażmowskiego szczegółowo informował o wydarzeniach rozgrywających się na ziemiach ukraińskich. Tuż po przybyciu do taboru nad Rosawą przekazał swoje pierwsze spostrzeżenia o panującej sytuacji na tym obszarze⁴⁵⁰. Według niego Chmielnicki pomimo swojej życzliwej postawy wobec Rzeczypospolitej nie może podjąć jakichkolwiek działań, ponieważ Kozacy już go po prostu nie słuchali i co więcej gotowi byli już na elekcję nowego hetmana. Jednak samo przybycie Tetery przyczyniło się do poprawienia nastroju samego Chmielnickiego. Główny powód tej radości nie był wcale związany z samą osobą wysłannika królewskiego, a z informacją, jaką przywiózł do taboru kozackiego. Zgodnie z obietnicą daną mu przez Jana Kazimierza, Tetera poinformował hetmana, że „*Im Pan Woiewoda Ruski iest ordinowany w succurs Ukrainie*”⁴⁵¹. Tą informację Paweł Tetera musiał przekazywać także obecnemu sołtanowi. Wobec takiej deklaracji zdecydowano się czekać na posiłki wojsk koronnych. Warto podkreślić, że zarówno w liście do Jana Kazimierza, jak i liście kierowanym do Prażmowskiego, Paweł Tetera żądał spełnienia tej obietnicy, w przeciwnym razie ostrzegał przed grożącymi komplikacjami na ziemiach ukraińskich. W liście do kanclerza przepowiadał zniszczenie czy wręcz utratę tych terenów w momencie nieprzybycia wojsk koronnych. „*Azaty m iezeli wprętce niestaną posiłki strzeż Boże aby ad ultimum [do najgorszych] rzeczy Ukrainne nie przyszły interitum [zniszczeń/utraty]*”⁴⁵². Takie

⁴⁴⁹ Sam Tetera powołuje się na tę prośbę kozacką, gdy zaprzeczał pogłoska o swoim wyborze na hetmana w grudniu 1662 roku; *Informacya i tłumaczenia się przestane Królowi od P. Tetery*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 244

⁴⁵⁰ Listy Pawła Tetery do Jana Kazimierza oraz do Prażmowskiego, patrz; *Памятники изданные Временною ...*, s. 209-214.

⁴⁵¹ *List Pawła Tetery do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 210.

⁴⁵² *List Pawła Tetery do Prażmowskiego*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 214.

obawy spowodowały, że usilnie prosił Prażmowskiego by on sam inspirował jak najszybsze przybycie oddziałów wojskowych do taboru kozackiego.

Swoje powyższe spostrzeżenia uzupełnił następującymi uwagami w liście do Jana Kazimierza⁴⁵³. Otóż donosił, że Jerzy Chmielnicki naprawdę chciałby wstąpić do stanu duchownego. Hetman myślał, że Tetera przybył właśnie po to by odebrać mu buławę zaporoską. Dlatego jak tłumaczył stolnik połocki królowi: „*musiałem zostac uważając iż przez to do wielkiej rzeczy Ukrainne przyiść musiałyby zamieszczania*”⁴⁵⁴. Udało mu się przekonać hetmana by pozostał na urzędzie jeszcze przez dwa tygodnie, a w tym czasie król miał nadesłać posiłki wojskowe. Radził Janowi Kazimierzowi, aby rozpatrzył wszystkie czynniki, w które wpływały na sytuację na ziemiach ukraińskich, czyli pragnienie Chmielnickiego do złożenia buławy i bliskość Romodanowskiego oraz obecność ordy na ziemiach ukraińskich, i aby wysłał wojsko koronne w przeciągu dwóch tygodni, ponieważ „*dodadzą ochoty zyczliwie na usłudze WKMc zostaiacym Kozakom, (...) opornym y krnąbnyim terrorem, ze będą musieli, abo należyte WKMc iako Panu swemu przywracac Poddanstwo, abo tosz do ostatniey przychdzie zguby (...) ze ta jego [Romodanowskiego] zlamac może szyię Impreza, kiedy będzie succurs od WKMc*”⁴⁵⁵.

Kolejny list Tetery, tym razem z Korsunia do Jana Kazimierza, pochodził już z końca października 1662 roku⁴⁵⁶. Ostro wyrzucał w nim królowi niespełnienie danego przyrzeczenia dotyczącego przysłania wojsk koronnych na ziemie ukraińskie, a tym samym zaprzepaszczenie dogodnej pory na działania wojenne: „*Był czas dobry y pogodny za przybyciem moim zwoli WKMc w Ukrainę, sprawić cokolwiek in rem Oyczyzny dobrego, kiedy y Orda długą nieznieźdniona consistencią [składzie] y Kozacy, nie upadali wochocie, do wyświadczenie znaczney WKMc (...) przysługi; przyzłączeniu sił Coronnych, któremi ia słowem y obietnicą WKMc: assecurowany upewniłem IMPana Hetmana Zaporoskiego, y Sołtana w succurs od Chana IMci: przysłanego, y oni moia, imieniem WKMc: utwierdzoni declaratią, czekaiąc na posiłki, czas daremny in otio [w bezczynności] strawili, y woyenna opuścili porę, y postaremu, obiecanych niedoczekali się Succursow*”⁴⁵⁷. Tłumaczył królowi, że w danej chwili nie sposób było wyruszyć na wyprawę z powodu niesprzyjającej aury pogodowej. Podkreślał, że wojska koronne miały przybyć w momencie, kiedy sam Tetera przyjechał do

⁴⁵³ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkp. 402, k. 451-452.

⁴⁵⁴ Tamże, k. 451.

⁴⁵⁵ Tamże, k. 452.

⁴⁵⁶ Listy Pawła Tetery do Jana Kazimierza oraz Prażmowskiego, patrz; *Памятники изданные Временною ...*, s. 218-229.

⁴⁵⁷ *List Pawła Tetery do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 219-220.

taboru kozackiego. Stolnik połocki opisywał Janowi Kazimierzowi, że w wyniku nieprzybycia obiecanych posiłków Tatarzy stali się ogromnym zagrożeniem dla ludności ukraińskiej. Działo się tak pomimo umiejętnego postępowania z ordą samego hetmana zaporoskiego, który uciekał się do zwykłego opłacania ich oddziałów. Tym bardziej, że sołtan zażądał od Chmielnickiego zapłaty za przybycie wojsk tatarskich. Sami Tatarzy zaczęli grabić miejscową ludność z żywności oraz dopuszczali się licznych nadużyć. Zabezpieczeniem według Tetery dla Kozaków miało być właśnie przybycie armii koronnej w te okolice. Tymczasem, aby ochronić ludność Chmielnicki zdecydował się na desperacki krok. Wyruszył z ordą w okolice leżące pomiędzy Desną a Dnieprem, aby te okolice wydać wojskom tatarskim na łup. Paweł Tetera argumentował taką decyzję tym, że lepiej, aby tamte kraje ucierpiały niż ci ludzie, którzy dochowują wierność królowi. Takie zdanie stanowi kolejny dowód na to, że społeczność kozacka znalazła się w głębokim kryzysie. W chwili zagrożenia działalnością ordy wolano wydać w jasyr ludność, która jeszcze niedawno uznawano za swoją, co więcej miała być to kara za niewierność królowi. Jednocześnie donosił o planach sołtana, który po wzięciu jasyru zamierzał powrócić na Krym przez Polesie. Dlatego Jerzy Chmielnicki ostrzegał miejscową ludność przed grożącymi jej niebezpieczeństwami. Te informacje musiały wywołać strach wśród tamtejszej ludności. Na zakończenie listu pojawiła się i osobista prośba Pawła Tetery – upominał się o zaległą pensję. Jednak by ta prośba nie pozostała jedynie bezczelnym dopominaniem się o swoje nadmienił również o własnych problemach i nieszczęściach majątkowych. Jego fortunę strawił pożar w Kijowcu, a samo rezydowanie u boku hetmańskim nie należało do najtańszych. Dodał jednocześnie, że nie może prosić Chmielnickiego o pieniądze ze względu na koszty jakie ten ponosi w związku z utrzymaniem Tatarów, a na ziemiach ukraińskich nie ma bliskiego przyjaciela, który mógłby mu pomóc. Nie była to ostatnia prośba o wypłatę tych sum. Podobną prośbę skierował również do Prażmowskiego grożąc wyjazdem z Ukrainy jeśli nie otrzymałby pensji⁴⁵⁸.

W kolejnym swym liście wyraził pragnienie powrotu w głąb Rzeczypospolitej⁴⁵⁹. Do kanclerza kierował z kolei prośby o rozwiązanie sprawy zrabowania jego dóbr w Międzyrzeczu.

Powoli sytuacja stawała się coraz bardziej skomplikowana i napięta. Paweł Tetera informował Prażmowskiego o dwóch przyczynach takiego stanu rzeczy⁴⁶⁰. W swym liście

⁴⁵⁸ List Pawła Tetery do Mikołaja Prażmowskiego, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 228. Podobnie w swoim liście do Jana Kazimierza z 20 listopada prosi o zwolnienie go ze służby. Przyczyną tego było to, że jego zdrowie zagrażało niebezpieczeństwem. Ponadto był już zmęczony i nie otrzymuje należnych mu kwot; List Pawła Tetery do Jana Kazimierza, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 232.

⁴⁵⁹ List Pawła Tetery do Jana Kazimierza, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 236.

wymienił jako czynniki napięć społeczno-politycznych działalność Tatarów oraz wzajemne relacje pomiędzy Kozakami a Jerzym Chmielnickim. Ze względu na to, że ordy tatarskie były ziryutowane z powodu bezowocnego oczekiwania nadejścia posiłków od Rzeczypospolitej to chciały powetować sobie wszelkie te straty. Ich celem miały paść ziemie podległe Chmielnickiemu. Dlatego hetman chcąc uniknąć zniszczenia wiernej sobie części Ukrainy poszedł z Tatarami za Desnę i Dniepr. To tu Chmielnicki zgodził się na branie jasyru. Ta decyzja hetmańska pokazuje z jednej strony jak bezbronny i zależny był hetman od swoich tatarskich sprzymierzeńców, ale jednocześnie obrazuje w pewien sposób postępujący proces rozpadu społeczności kozackiej. Oto hetman zaporoski prowadzi Tatarów i zgodził się na branie jasyru w rejonie, który nie uznaje jego władzy⁴⁶¹. Jednocześnie gorzko brzmią w tej sprawie słowa Tetery, który stwierdzał, że woleli, aby tamte ziemie stały się ruiną niż tereny Prawobrzeżne. Wedle pierwotnym zapewnieniom Tatarzy mieli wrócić na Krym. Jednak tak się nie stało odesławszy tam jasyr orda ponownie wróciła na ziemie ukraińskie by tu przezimować. Co wywołało reakcję Pawła Tetery, który w liście do Jana Kazimierza ostrzegał, że Tatarzy chcieliby opanować ziemie ukraińskie. Co więcej według Tetery miejscowa ludność zgodziłaby się na to, dlatego jedynym ratunkiem może być jak najszybsze przysłanie wojsk koronnych w te strony⁴⁶².

Drugim czynnikiem wpływającym na pogorszenie się sytuacji na Prawobrzeżu było poważne ochłodzenie stosunków pomiędzy Chmielnickim a podległymi mu Kozakami. Zgodnie z doniesieniami Tetery obie strony nie darzyły się już siebie wzajemnie sympatią ani potrzebnym zaufaniem⁴⁶³. Powstało „*Zamieszanie przez stracenie Affektu Wodza do Woyska, a Woyska do Wodza*”⁴⁶⁴. Co więcej Kozacy w hetmanie dostrzegali tego, który prowadził ich do zguby⁴⁶⁵. Taka sytuacja mogła tylko utrudnić rozwiązanie problemów. Kozacy, jak donosił Tetera, nie chcieli już Jerzego Chmielnickiego jako swojego hetmana i dlatego też coraz częściej wymawiali mu posłuszeństwo. Ten upadek poparcia widać także w niewielkim udziale Kozaków w ostatniej wyprawie Chmielnickiego na Zadnieprze.

Wobec planów utrzymania jeszcze przy władzy Jerzego Chmielnickiego Paweł Tetera musiał zrobić wszystko, aby łagodzić te konflikty. Dlatego tłumaczył Kozakom jakie

⁴⁶⁰ List Pawła Tetery do Mikołaja Prażmowskiego, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 224-229.

⁴⁶¹ Owszem za czasów Bohdana Chmielnickiego orda brała miejscową ludność w jasyr, ale w tym momencie Jerzy celowo prowadzi czambuły tatarskie za Dniepr, aby z tamtych terenów mogła wziąć jasyr. Ta wyprawa na Zadnieprze mimo swojego charakteru obronnego wobec prawobrzeżnej ludności w swej wymowie jest tragiczna.

⁴⁶² List Pawła Tetery do Jana Kazimierza, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 230-232.

⁴⁶³ List Pawła Tetery do Mikołaja Prażmowskiego, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 226-228.

⁴⁶⁴ Tamże, s. 226.

⁴⁶⁵ List Pawła Tetery do Jana Kazimierza, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 232.

konsekwencje mogły wyniknąć po elekcji nowego hetmana, kiedy pozbawiony władzy Chmielnicki, który mógłby w sojuszu z Tatarami odegrać się na ziemiach ukraińskich.

W swym liście do kanclerza wyjaśnił, że zmiana hetmana nie mogła mieć miejsca kiedy na ziemiach ukraińskich przebywał sołtan, a dopiero po jego wyjeździe można było przeprowadzić wolną elekcję hetmańską zgodnie ze zwyczajem kozackich.

Pomimo wysiłków Jerzemu Chmielnickiemu nie udało mu się zjednoczyć obu stron Dniepru, a niepowodzenia w kolejnych wyprawach na Lewobrzeże wzmagały tylko niechęć do niego. W listach Pawła Tetery do Warszawy przebijała się rzeczywista bezsilność hetmana wobec rozgrywanych wydarzeń na ziemiach ukraińskich. Zresztą sam Chmielnicki nie był postacią, która mogłaby zażegnać kryzys w społeczeństwie kozackim. Brakowało mu odpowiednich cech charakteru, doświadczenia oraz zdolności do osiągnięcia wyznaczonego celu, a pod koniec omawianego okresu również chęci do sprawowania władzy. Sam kilkakrotnie chciał złożyć buławę. Toteż nie dziwi fakt, że tak od połowy 1662 roku coraz więcej osób dostrzegało konieczność zmiany na stanowisku hetmańskim. Sam Chmielnicki w wysłanym do Jana Kazimierza poselstwie Leśnickiego informował króla o podjęciu decyzji o złożeniu buławy i prosił o zezwolenie królewskie⁴⁶⁶.

Pod koniec grudnia 1662 roku Tetery w długim piśmie do króla tłumaczył i wyraźnie zaprzeczał, aby został już wybrany hetmanem zaporoskim⁴⁶⁷. Wskazywał przy tym, że tradycja kozacka nakazywała wybór hetmana podczas wolnej elekcji, a złamanie zwyczaju groziło śmiercią i to pomimo, że posiadałby pewne poparcie. Z tej przyczyny nie zdecydował się na samowolne zajęcie urzędu hetmańskiego. Tym bardziej, że Chmielnicki jeszcze nie ustąpił. W innym liście do Jana Kazimierza również z grudnia 1662 roku otwarcie pisał o tym, że pragnął „*przynajmniej do wiosny IMPana Hetmana zatrzymania w dalszy WKMc i Rzpltey służbie*”⁴⁶⁸. Dodatkowo sugerował, że gdy nadejdzie odpowiednia chwila i Chmielnicki zrezygnowałby z urzędu to Kozacy mieli zwrócić się do Jana Kazimierza z informacją i prośbą o aprobatę swojego kandydata. Tak samo jak miało to w przypadku prośby Kozaków dotyczącej, aby on został rezydentem u Chmielnickiego. Gdyby w przyszłości wybór kozacki padł na niego to on sam będzie czekał na przychylną decyzję królewską w tej kwestii. Co warto podkreślić z tonu tego pisma wyczuwa się, że Tetery niejako przygotowywał króla do faktu objęcia przez niego władzy nad Kozaczyzną. Sam

⁴⁶⁶ *Relatia Hrycka Lesnickiego*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 216; Н.О. Савчук, *Українська держава за...*, s. 125.

⁴⁶⁷ *Informacya i tłumaczenia się przesłane Królowi od P. Tetery*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 239-246.

⁴⁶⁸ *List Pawła Tetery do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 237.

otwarcie napisał, że nic gorszego już nie może go spotkać, ponieważ był już świadkiem tylu buntów i zamieszania, dlatego może zostać już hetmanem. Po raz kolejny prosił o przysłanie należnych mu pieniędzy, ponieważ brakowało mu środków do życia, „*która ieśli mi na Święta nie będzie przysłana, iuż dłużey żadną miarątrwać nie będę mógł*”⁴⁶⁹. Niestety nieznana jest treść jaką poseł miał przekazać ustnie, a to na nią Tetera kładł nacisk.

Kiedy Tetera został wybrany hetmanem zaporoskim? Na ten temat historiografia nie odpowiada jednoznacznie. Daszkiewicz wysunął tezę, że Teterę wybrano hetmanem już w październiku 1662 roku, ale ukrywał ten fakt przed Janem Kazimierzem⁴⁷⁰. Argumentem dla takiego twierdzenia jest list Zaporozców skierowany właśnie do Pawła Tetery⁴⁷¹. Zaporozcy tytułowali go w nim hetmanem zaporoskim i namawiali go do przejścia na stronę cara i wiernej służby dla Moskwy. Jednocześnie grozili mu, że jeżeli nie posłuchałby ich

Paweł Tetera

prośby. Również Jurków w swojej pracy podtrzymuje tę tezę⁴⁷². Dodając, że Jan Kazimierz wcale nie chciał by to Tetera został hetmanem, ale on sam zrobił wszystko by otrzymać buławę. Z tej przyczyny dopiero w styczniu po nieudanych negocjacjach z Somkiem miał poinformować króla o swoim wyborze.

W tym czasie panuje dość dziwna sytuacja, ale buławę hetmańską trzymał nadal Jerzy Chmielnicki. Co prawda w październiku 1662 roku Chmielnicki prosił króla o zgodę na zrzeczenie się buławy to jednak nie oznacza, że już wtedy przestał być hetmanem⁴⁷³. Zresztą nie pierwszy raz chciał złożyć buławę. W tym czasie Paweł Tetera zaskarbiał sobie przychyłność Kozaków. Wiernie pomagała mu w tym żona. Nie bez znaczenia miał także fakt, że ożenieniu się z Oleną został członkiem „klanu Chmielnickich”. Nie zaniedbano żadnego sposobu, aby uzyskać poparcie dla jego kandydatury. W tym także przekupstw czy też szukania protekcji ze strony Rzeczypospolitej i Krymu. Tetera osobiście jeździł do przedstawiciela tatarskiego i przekonywał go do poparcia swojej osoby, co też udało mu się.

⁴⁶⁹ Tamże, s. 237-238.

⁴⁷⁰ *Володарі гетьманської булави...*, s. 264-265.

⁴⁷¹ List ten przytacza Wieliczko w swoim latopisie, patrz; С. Величко, *Літопис...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011).

⁴⁷² E. Jurków, *Paweł Tetera, hetman ...*, s. 12-14.

⁴⁷³ *Информация и толачения się ...*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 239.

W związku z pozytywnym nastawieniem tatarskim do jego osoby najpewniej poczynił jakieś obietnice dla strony tatarskiej.

W okresie od mniej więcej października do stycznia większość władzy powoli i nieformalnie przechodzi w ręce Paweł Tetera, który niejako staje się „regentem” Jerzego Chmielnickiego. Skutecznie wpływał on na podejmowane przez niego decyzję. Może to nieformalne sprawowanie rządów wpłynęło na tytułowanie go hetmanem w liście skierowanym od Zaporozców. Niektórzy historycy twierdzą, że właśnie od października pełnił Tetera funkcje hetmana nakażnego na Prawobrzeżu⁴⁷⁴.

Jednak argumentowanie, że już w październiku 1662 został wybrany na hetmana na podstawie jednego tylko listu jest mało przekonujące⁴⁷⁵. Część źródeł wyraźnie akcentuje, że jego elekcji dokonano na początku 1663 roku⁴⁷⁶. Także w raporcie Romodanowskiego do Moskwy wyraźnie wojewoda informował, że Paweł Tetera został hetmanem w styczniu 1663 roku na radzie w Korsuniu⁴⁷⁷.

Tetera decydując się na próbę zdobycia władzy hetmańskiej miał kilku konkurentów. Wśród nich swoje miejsce zajmował popularny wśród Kozaków Hulanicki. Poza nim jako pretendentów do objęcia buławy wymieniało się Doroszenkę, Chanenkę oraz Neczaja. Również wspomina się Jana Wyhowskiego. Trudno jednak powiedzieć jakie poparcie wśród Kozaków miał wtedy wojewoda kijowski, który zawsze postrzegany był jako twórca ugody hadziackiej. Z kolei strona turecko-tatarska nie była jeszcze gotowa otwarcie poprzeć jego kandydatury. O wiele wygodniejszy, szczególnie dla Tatarów był Tetera, który mógł być kandydatem zarówno dla strony polskiej jak i tatarskiej. Co zwiększało szansę właściwej decyzji podczas elekcji hetmańskiej. Ostateczna walka o buławę miała nastąpić pomiędzy Hulanickim a Teterą i zakończyła się sukcesem tego ostatniego.

Kolejną kwestią do rozstrzygnięcia jest problem czy to Jerzy Chmielnicki wyznaczył go następcą, kiedy podjął decyzję o ustąpieniu z urzędu⁴⁷⁸. Takie stwierdzenia można wyczytać z niektórych latopisów kozackich. Uważam, że takie przypuszczenia są dość

⁴⁷⁴ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do...*, s. 378.

⁴⁷⁵ Co prawda Jemiołowski w swoim pamiętniku chciał, aby Tetera został hetmanem już w 1661 roku, patrz; M. Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski ...*, s. 314-315. Joachim Jerlicz podaje październik 1662; J. Jerlicz, *Latopisiec albo kroniczka ...*, s. 72.

⁴⁷⁶ *Літописець Дворецких ...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); W. Kochowski, *Historyja rapowania ...*, s. 190-191; *Relacja Świderskiego*, [w:] Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 272-273; J. T. Józefowicz, *Kronika Miasta Lwowa ...*, s. 260.

⁴⁷⁷ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, N 15412, k. 18.

⁴⁷⁸ Latopisy kozackie wspominają, że w wyniku klęsk na Lewobrzeżu Chmielnicki zdał władzę Teterze; *Літопис гадяцького полковника ...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); *Чернігівський Літопис...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); *Літопис Самовидця...*, s. 88; Н.О. Савчук, *Українська держава за...*, s. 127.

nierealne, ponieważ próby wyznaczenia swoich następców nawet przez Bohdana Chmielnickiego nie powiodły się. W innych relacjach wprost informują o fakcie wybrania na radzie Pawła Tetery w obecności przedstawicieli Rzeczypospolitej i Tatarów. I to właśnie ich udział miał okazać się decydujący.

Wedle słów Kochowskiego elekcja Pawła Tetery przebiegała następująco: „*Po wstąpieniu do zakonu Chmielniczenka, rzuciło się Kozactwo do obrania Hetmana wojsk zaporozkich, przywłaszczając sobie władzę elekcyi wodza, niechcieli temu podlegać, którego sami nieobrali. Siła była konkurentów do tego, jednak respektując na zasługi Wychowskiego sławy mu tej umykać obawiali się, ale dowiedziawszy się, iż Senatorem polskim będąc sam, niechce być w zamieszaniu u zbuntowanego Kozactwa; złożyli w Czechrynie elekcyą Hetmana. Zjechali się tam wszyscy; najpierwszy konkurent tam był Iwan Neczaj, mający Bohdana Chmielnickiego córkę Stefanidę, ale ten już bardzo stary był. Drugi konkurent Paweł Tetera na Polesiu zrodzony uczył się nie źle z młodu, i wiele peregrynował, dwa razy był od Chmielniczenka Postem do Konstantynopola, i z natury biegły człek i sprawny, miał także córkę Bohdana Chmielnickiego Helenę, wdowę po Danielu Wychowskim pozostałą, która tak skarbami ojcowskimi, jako i pierwszego męża zalecona zwyciężyła innych konkurentów, że dla niej Tetera męża jej, zgodnie wszyscy Kozacy obrali Hetmanem zaporoskim, lubo myślał, że tego nie potrzeba. Potem Pułkownicy winszowali Teterze hetmanstwa, wielkimi okrzykami, i wyniósłszy na krzesła z pokoju, Kozakom pokazywali, podniósłszy go w górę; pospólstwo zgadzając się na obranie onego, czapkami rzucali, któremi gdyby nie zanieśli do środka, zarzuciliby go i przybić mogli.*

Zaczem na ganku siedząc, dał się widzieć wszystkim, starszyznie podarunki i akomodacye deklarowane kazał rozdawać, na czerń kazał rzucać drobne pieniądze, oraz kilkanaście kuf wódki pospólstwu wystawić. Między Kozakami sławniejsi byli Półkownicy (...), ale ci zawsze z ordą wojując, niechcieli Królowi polskiemu hołdować⁴⁷⁹.

Sytuacja na Ukrainie w okresie hetmaństwa Jerzego Chmielnickiego stawała się coraz bardziej skomplikowana. Nad głowami kozackimi rozgrywała się walka sąsiadów o panowanie nad ziemiami ukraińskimi. Sami Kozacy przestali się liczyć w wielkiej polityce międzynarodowej. Nie byli już podmiotem polityki, tylko stali się jej przedmiotem. Zarówno Rzeczpospolita, Moskwa, jak i Krym dążyły do podporządkowania sobie tych terenów. Dodatkowo każde z tych państw zmierzało do jak największego ograniczenia wszelkich przejawów autonomii kozackiej. A dzięki sytuacji wewnętrznej, w jakiej znalazła się

⁴⁷⁹ W. Kochowski, *Historija panowania ...*, s. 190-191.

Kozaczyzna, czyli wszechogarniający kryzys i upadek tej społeczności, wszystkie te państwa dostały możliwość coraz większej ingerencji w jej wewnętrzne sprawy. To zresztą zostało przez nie bezwzględnie wykorzystane.

W omawianym okresie Paweł Tetera rozpoczął przygotowania do przejścia władzy hetmańskiej. Udało mu się uzyskać zaufanie na dworze królewskim i łaskę Jana Kazimierza, które procentowały licznymi nadaniami rozszerzając jego dobra. Został także sekretarzem królewskim, dworzaninem oraz stolnikiem połockim.

Wbrew powszechnym poglądom nie uczestniczył w zawarciu ugody cudnowskiej, ale to dzięki niej mógł powrócić w struktury Wojska Zaporoskiego. Nie ulega wątpliwości, że to właśnie ona stworzyła warunki potrzebne do tego by Tetera mógł ponownie znaleźć się na dworze czehryńskim. Tym razem nie miał być pułkownikiem czy dyplomatą w służbie Kozaczyzny, ale miał stać się strażnikiem interesów Rzeczypospolitej i propolskiej polityki hetmana J. Chmielnickiego. W tym czasie nie wierzono w składane zapewnienia kozackie o podporządkowaniu się władzy Jana Kazimierza i wierności wobec Rzeczypospolitej. Elity Rzeczypospolitej nie miały złudzeń, że Kozacy, którzy walczyli o swoje interesy mogli ponownie zdradzić. Tym bardziej, że bilans wzajemnych krzywd rósł. Rzeczpospolita potrzebowała pewnego człowieka, któremu ufała na tyle, by móc pozostawić go przy młodym hetmanie, który zabezpieczyłby interesy polskie. Tą osobą miał być właśnie Paweł Tetera. To dzięki tej roli, którą przewidzieli dla niego, przede wszystkim Lubomirski i Bieniewski, uzyskał awans na pisarza generalnego wojska zaporoskiego, lecz funkcji tej nie pełnił długo. Sam Tetera wiedział, że obie strony miały mu się bacznie przyglądać na tym stanowisku i podejrzewać go. Zdawał sobie także sprawę z roli pisarza generalnego w wojsku zaporoskim.

Warto również zauważyć, że Tetera w 1662 roku jako przedstawiciel Jana Kazimierza przy boku Jerzego Chmielnickiego sumiennie wykonywał swoje zadania. Informował władcę i kanclerza o wydarzeniach, które miały miejsce na ziemiach ukraińskich. Był niejako „oczami i uszami” dworu królewskiego na ziemiach ukraińskich. Ten okres był dla niego także czasem, kiedy zapoznał się z ówczesnymi problemami na ziemiach ukraińskich m.in. kwestię pobytu Tatarów czy wojska koronnego oraz walką o zjednoczenie Kozaczyzny. Wykorzystał pobyt przy Chmielnickim w celu zbudowania sobie poparcia do walki o władzę.

Przed Teterą jako nowym hetmanem stały bardzo poważne zadania. Musiał przede wszystkim ustabilizować sytuację społeczną i ekonomiczną na Prawobrzeżu, ponieważ nad Lewobrzeżem nie miał już żadnej władzy. Poza tym musiał doprowadzić do zjednoczenia obu

brzegów Dniepru i zapanować nad kryzysem społeczności kozackiej. Przy czym wszystkie te zadania miał wykonać przy braku realnej władzy hetmańskiej nad starszyzną w obliczu rozpadu społeczno – religijno - politycznego ziem ukraińskich i Kozaczyzny.

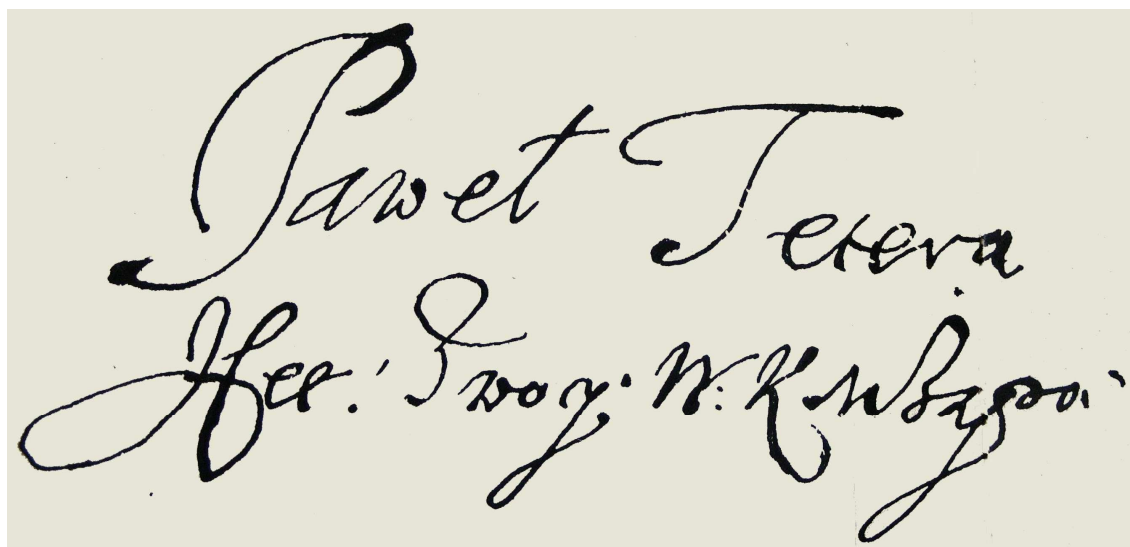

Pieczęć Pawła Tetery, ilus. *Памятники изданные Временною комиссией для разбора древних актов*, t. II, Kijów 1846, tab.V.

Paweł Tetera jako hetman kozacki

Sytuacja na Ukrainie

Nowy hetman kozacki nie był typowym przedstawicielem Kozaczyzny Zaporoskiej. Świadczyć może o tym fakt, że o wiele łatwiej odnaleźć ślady jego działalności dyplomatycznej niż wojennej sławy. Nie oznacza to jednak, że Tetera nie dowodził oddziałami wojskowymi. Z jego postępowania wynika jednak, że pewniej czuł się jako polityk i dyplomata niż jako dowódca. Pomimo tego, w styczniu 1663 roku na radzie w Czehryniu Tetera został wybrany na następcę Jerzego Chmielnickiego⁴⁸⁰. Do końca swego hetmaństwa podpisywał się jako: „*Paweł Tetera, Het. z Woy. JEKM Zapo.*”⁴⁸¹.

A handwritten signature in black ink on a light-colored background. The text is written in a cursive, historical script. The first line reads 'Paweł Tetera' and the second line reads 'Het. z Woy. JEKM Zapo.'.

Autograf Pawła Tetery, ilus. *Памятники изданные Временною комиссией для разбора древних актов*, t. II, Kijów 1846, tab. VI.

⁴⁸⁰ Warto pamiętać o tym, że to jego wybrano zgodnie z prawem na radzie w Czehryniu w przeciwieństwie do Iwana Brzuchowieckiego. Bardzo często Teterę tytułuje się tylko hetmanem Prawobrzeża. Należy pamiętać, że w jego elekcji uczestniczyli przedstawiciele J. Somka. Nie zmienia to faktu, że realnie władza Tetery obejmowała tylko Prawobrzeże, ale wynikało to przede wszystkim z rozwoju wydarzeń na ziemiach ukraińskich i walce o władzę na Zadnieprzu pomiędzy Somką, Złotarenką i Brzuchowieckim.

⁴⁸¹ Przykładem tak podpisanego przez Teterę dokumentu stanowi list do księcia Bogusława Radziwiłła, patrz: AGAD, ARV, rkp. 16241, k. 1.

Czekały na niego trudne zadania musiał przede wszystkim zjednoczyć Kozaczyznę⁴⁸². Oprócz tego miał także ustabilizować sytuację wewnętrzną i zahamować postępujący rozkład wewnętrzny społeczności kozackiej. Do osiągnięcia powyższych celów miały mu wystarczyć zdobyte wykształcenie, zdolności dyplomatyczne, jak i dobre stosunki z dworem królewskim oraz niektórymi przedstawicielami polskiej elity. Nie bez znaczenia było także zdobyte doświadczenie przy boku Bohdana Chmielnickiego, Jana Wyhowskiego i Jerzego Chmielnickiego. Realizację tych najważniejszych zadań komplikowała sytuacja polityczna. Zarówno Rzeczpospolita, Moskwa oraz Chanat Krymski dążyły do podporządkowania sobie ziem ukraińskich. Nakładała się na to także panująca sytuacja wewnętrzna na ziemiach ukraińskich, gdzie autorytet władzy hetmańskiej uległ znacznemu osłabieniu. Coraz widoczniejsze były także wszelkie niekorzystne rysy czasów Ruiny kozackiej.

Zmiana na urządzie hetmańskim dokonała się cicho i spokojnie a reakcje na wybór Tetery były dość pozytywne. Nowego hetmana poparła cerkiew prawosławna, a sam metropolita kijowski D. Bałaban błogosławił Teterę⁴⁸³. Sądząc z listów kierowanych przez samego hetmana do kanclerza i króla jego elekcja na Zaporozżu i pogrążonym w wewnętrznej rozgrywce o władzę Zadnieprzu spotkała się z dość przyjaznym przyjęciem⁴⁸⁴. Wobec takiej reakcji Tetera prosił o asekuracje i przywileje dla Kozaków, co miało pozwolić na zjednoczenie ziem ukraińskich bez rozlewu krwi⁴⁸⁵. Szczególne kontakty Tetera nawiązał z ówczesnym liderem lewobrzeżnych Kozaków - J. Somką.

Tymczasem zarówno Rzeczpospolita jak i Krym uważały siebie za autora sukcesu Pawła Tetery na radzie w Czehrynie. Przedstawiciele obu tych państw byli obecni na wspomnianej radzie⁴⁸⁶. Sam Tetera zrobił wszystko, aby jeszcze przed elekcją uzyskać poparcie obu tych państw, co najprawdopodobniej ostatecznie przeważało szale poparcia na jego stronę⁴⁸⁷. Możliwe, że część starszyny w wyborze Tetery upatrywała zwiększenie szans na otrzymanie posiłków do walki z Moskwą i doprowadzenia do zjednoczenia Kozaczyzny.

⁴⁸² Jednak już w czerwcu 1663 roku na zwołanej czarnej radzie w Niżynie dokonał się podział Kozaczyzny: Prawobrzeże będzie oscylować w kierunku Rzeczpospolitej, a Lewobrzeże znalazło się pod coraz większym wpływem państwa moskiewskiego. Obie części ziem ukraińskich będą miały odtąd własnych hetmanów.

⁴⁸³ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 67.

⁴⁸⁴ *Instrukcja Pawła Tetery dla Andrzeja Sielnickiego w Czehrynie*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 256-258.

⁴⁸⁵ Prośby te dotyczyły zarówno Somka jak i przedstawicieli Siczy; *Instrukcja Pawła Tetery dla Andrzeja Sielnickiego w Czehrynie*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 256-258.

⁴⁸⁶ Ze strony tatarskiej delegatem był Batirsz murza; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 66-67; *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 312; В. В. Газін, *Крым – Україна: ...*, [w:] *Український Історичний Журнал...*, s. 64.

⁴⁸⁷ Tetera osobiście jeździł do sołtana. Choć pozytywny wpływ odegrało również wsparcie żony Oleny (przekupienie części starszyny) oraz głoszenie przez Tetery potrzeby zjednoczenia Kozaczyzny.

Jednocześnie potrzeba uzyskania poparcia czy to Rzeczypospolitej czy Krymu ilustruje stan Kozaczyzny – sam wybór Kozaków był już niewystarczający, a władza hetmańska musiała znaleźć oparcie w innych źródłach niż tylko w decyzji społeczności kozackiej. W liście do Jana Kazimierza Selim Gerej gratulował wyboru Tetery na urząd hetmański jako wyboru osoby życzliwej królowi⁴⁸⁸. Ale nie było to odosobnione przekonanie. Taki wynik elekcji powszechnie odbierano jako wybór człowieka zaufanego królowi polskiemu i zwycięstwo Jana Kazimierza. O tym najlepiej świadczy reakcja we Francji, gdzie w „Gazette de France” z 22 lutego 1663 uznano, że hetmanem został rezydent królewski⁴⁸⁹.

Jeśli chodzi o Moskwę to zajęła ona raczej nieprzychylny stanowisko, ponieważ na czele Kozaczyzny stanął człowiek, którego powszechnie uważano za stronnika polskiego, a przez to podporządkowanie Prawobrzeża na drodze negocjacji czy agitacji politycznej stało się praktycznie niemożliwe. Jednak w tym momencie państwo moskiewskie było skupione na umocnieniu swoich wpływów na Zadnieprzu i doprowadzeniu do elekcji własnego hetmana na Lewobrzeżu.

Warto przyrzeć się także tezie E. Jurkowa, który uważał, że Tetera wiedział o tym, że Jan Kazimierz wcale nie życzył sobie, aby został hetmanem i dlatego zwlekał z oficjalnym zawiadomieniem strony polskiej⁴⁹⁰. Według tego historyka nowy hetman chciał najpierw porozumieć się z Somkiem, doprowadzić do zjednoczenia Kozaczyzny i dopiero wtedy poinformować monarchę o swojej elekcji. Wydaje się to jednak mało prawdopodobne, ponieważ informacja o zmianie hetmana zaporoskiego rozpowszechniała się dość szybko⁴⁹¹. W dodatku sam J. Chmielnicki informował władcę o ustąpieniu buławy⁴⁹². Jako powody swojej decyzji podał brak posiłków ze strony Rzeczypospolitej, słabe zdrowie i niezadowolenie z jego rządów. Z kolei 21 lutego 1663 roku H. Hulanicki miał audiencję u Jana Kazimierza⁴⁹³. W liście, którym poseł oddał królowi we Lwowie, Tetera usprawiedliwiał i tłumaczył swój wybór sytuacją polityczną oraz tym, że praktycznie nie miał innego wyboru⁴⁹⁴. Jednak

⁴⁸⁸ AGAD, AKW, dział: tatarskie: karton 61, t. 42, k. 2.

⁴⁸⁹ *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 313.

⁴⁹⁰ E. Jurków, *Paweł Tetera, hetman ...*, s. 66.

⁴⁹¹ We Lwowie wiadano o jego elekcji 26 stycznia 1663, patrz; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, rkp. 189, k. 1362. W dodatku na radzie czechryńskiej miał być obecny przedstawiciel Rzeczypospolitej!

⁴⁹² List wysłał 17 stycznia 1663 roku, patrz; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkp. 402, k. 477-478.

⁴⁹³ Informacja o przybyciu Hulanickiego i jego posłuchaniu u Jana Kazimierza, patrz; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, rkp. 189, k. 1367.

⁴⁹⁴ *List Pawła Tetery do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 250-252.

„niebezpiecznego ciężaru podjąć się musiałem częścią obawiając się takową Maiestatu WKMcI Pana MMłwego terquiersatią [niechęcią] Częścią zapobiegając, aby ta innouatia [odmiana], iako zwykło bywać, a zwłaszcza pod ten czas iakiego nieprzyniosła niebezpieczeństwa, oraz uchoway Boże y Zamieszania”⁴⁹⁵. Poza tym podkreślał również to, że zmiana hetmana przebiegła spokojnie i udało się powstrzymać niebezpieczeństwo ze strony Zadnieprza. Udało mu się zatrzymać część Tatarów „dla obrony Woiennych ludzi”⁴⁹⁶. Zatem hetman z jednej strony tłumaczył władcy swoją elekcję, ale z drugiej strony można odnieść wrażenie, że król miał się cieszyć i być mu wdzięczny za tak korzystne zakończenie tych wszystkich wypadków. Tetera nie pominął okazji, aby zwrócić się z prośbą o zwrot cerkwi. Powodem tego kroku była złożona obietnica Kozakom. Prosił także o opiekę nad ziemiami ukraińskimi. Dlatego można uznać, że Tetera nawet nie czekał na koniec negocjacji z Somkiem i szybciej poinformował króla o elekcji. W dodatku nawet gdyby przejął władzę bez porozumienia z królem to nie zdołałby ukryć swojej elekcji aż do ukończenia pertraktacji z Somkiem, które jeśliby skończyłyby się sukcesem to nie oznaczałyby ukończenia procesu jednoczenia Kozaczyzny, a byłby to dopiero początek długotrwałych zmagania na Zadnieprzu.

W późniejszym liście, z 26 lutego 1663 roku, Tetera dodawał, że był świadomy tego, że król rozkazał, „aby do przyścia Woysk Koronnych żadna Urzędu Hetmaństwa Zaporozkiego nie była immutatia [zmiana]”⁴⁹⁷. W przypadku gdyby jednak miała mieć miejsce król chciał, aby J. Chmielnicki porozumiał się z Teterą, kto byłby najlepszym kandydatem. Jednocześnie deklarował swoją wierną służbę królowi i Rzeczpospolitej: „poswięciwszy moje raz Maiestatowi Waszey Królewskiej Mości Usługi, gotowem za Dostoięstwo Jego, y całość Oyczyzny Zdrowie moje położyć”⁴⁹⁸. Tym samym fakt, że władca żądał od Chmielnickiego porozumienia z Teterą odnośnie wyboru najlepszego kandydata świadczy o tym, że Jan Kazimierz chciał mieć wpływ na to, kto przejąłby buławę zaporoską oraz że ufał w tej kwestii Teterze. Nie było także i być nie mogło otwartego zakazu objęcia hetmaństwa przez Teterę, ale możliwe jest, że w tej sprawie stolnik połocki otrzymał ustne instrukcje. Widać także, że dopuszczano możliwość wcześniejszej zmiany hetmana. Dwór zdawał sobie sprawę ze słabej pozycji J. Chmielnickiego i z tego, że elekcja była kwestią czasu. Choć później Tetera twierdził, że objął urząd na wyraźny rozkaz królewski⁴⁹⁹.

⁴⁹⁵ Tamże, s. 251.

⁴⁹⁶ Tamże.

⁴⁹⁷ List Pawła Tetery do Jana Kazimierza, [w:] Памятники изданные Временною ..., s. 270.

⁴⁹⁸ Tamże.

⁴⁹⁹ Pawła Tetery do Jana Kazimierza, [w:] Памятники изданные Временною ..., s. 353.

Przed nowym hetmanem rysowała się możliwość kontynuowania tradycyjnej polityki kozackiej polegającej na lawirowaniu pomiędzy sąsiadami i wykorzystywaniu ich wzajemnych sprzeczności do realizacji własnych celów. Początkowo Tetera nie zdradzał swoich sympatii politycznych. Już wkrótce, 25 stycznia 1663 roku, pomimo wcześniejszych obietnic współpracy z Krymem zaczął domagać się wyprowadzenia oddziałów tatarskich z ziem ukraińskich⁵⁰⁰. W lutym hetman ukazywał Janowi Kazimierzowi zbrodnie i swawolę tatarską⁵⁰¹. „*Rzecz do wypowiedzenia trudna, iakie Orda dla posiłku w Ukrainie zatrzymana, czyni exorbitantie [występki], y zbytki, Ludzi biednych nie tylko zdoatków ogołacaiąc, ale y więzieniem według swego Upodobania trapiąc nad sama słusność y przyiacielstwo poprzysiężone. Każdy ktoryby się chciał iak należy przypatrzeć, niepochibnie musiałby przyznać, że niczym się od ciężkiej nieróżni Niewoli, chiba tym Samym że arkanem za szyję do Krymu ieszcze Tatarska ręka nieprowadzi*”⁵⁰². Informował także króla o tym, że chan pragnąłby panować nad ziemiami ukraińskimi i objąć je swoim protektoratem. Wspominał także o tym, że Tatarzy nie pozwalali na kontakty z władcą polskim: „*Jawna przyiaźń Ordyńska kiedy iuż nie wolno do Waszey Krolewskiej Mci bez woli Chańskiej*”⁵⁰³. Tym samym hetman próbował wzbudzić czujność króla wobec chana. W tym celu podkreślał postępowanie tatarskie, które mogło doprowadzić do wzrostu napięć społecznych lub utraty ziem ukraińskich. Skargi na branie jasyru i krzywdy ludności nie były czymś nowym. Prawdziwe ostrzeżenie kryło się natomiast w informacji o kontrolowaniu przez chana wysyłanych przez hetmana poselstw. Jednocześnie już w marcu 1663 roku Tetera wysłał poselstwo do chana⁵⁰⁴. Na jego czele stanął setnik Demenko, który zapewnił o przyjaźni kozacko-tatarskiej. Poseł podkreślał, że Kozacy nie mogli oczekiwać ze strony Moskwy i Rzeczypospolitej niczego dobrego. Prosił także o przysłanie ordy nogajskiej pod Czehryń ze względu na możliwość ataku ze strony Moskwy. Chan obiecał przysłać posiłki, ale dopiero po odprawie poselstwa moskiewskiego z Krymu⁵⁰⁵. W tym samym mniej więcej czasie

⁵⁰⁰ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, № 15425-15487, к. 238; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 66. Po wyprowadzeniu sił tatarskich chciał podporządkować sobie Zadnieprze, a Kozacy mieli być mu posłuszni bez potrzeby uciekania się do wojny. Możliwe, że taka koncepcja była wynikiem niepowodzeń w walce z lewobrzeźnymi Kozakami Jerzego Chmielnickiego, a pomoc tatarska okazała się być niezwykle kosztowna dla hetmana. Tym samym oznaczać miała szukanie innego sposobu na zjednoczenie Kozaczyzny.

⁵⁰¹ *List Pawła Tetery do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 259-261; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 70.

⁵⁰² *List Pawła Tetery do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 259-260.

⁵⁰³ Tamże, s. 260.

⁵⁰⁴ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, № 15425-15487, к. 238; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 70.

⁵⁰⁵ W kwietniu podczas odprawy poselstwa Demenka chan odmówił pomocy wojskowej ze względu na groźbę Kałmuków; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, № 15425-15487, к. 238.

wyruszyło także poselstwo do Moskwy, które jednak powróciło ze zdecydowaną i niekorzystną dla Tetery odpowiedzią cara⁵⁰⁶. Władca moskiewski żądał bowiem przysięgi wierności oraz uznania swojej władzy. W przypadku odmowy miało nastąpić uderzenie wojsk moskiewskich. Takie stanowisko Moskwy zapewne ostudziło zapał hetmański i dramatycznie ograniczyło możliwość prowadzenia polityki zagranicznej. Zresztą należy wątpić w to, że Tetera naprawdę chciałby podporządkować się Moskwie. Tym bardziej, że obustronnie sobie nie ufano. W tym czasie za dużo łączyło go już z Rzeczpospolitą, aby zupełnie mógł z nią zerwać i wiązać się z carem. Możliwe, że wysłanie poselstwa do Moskwy stanowiło pewien ukłon wobec promoskiewskiej części Kozaczyzny. W dodatku nie wolno zapominać o tym, że w tym okresie Lewobrzeże tylko formalnie, ale podlegało pod władzę Tetery i nierozsądne z jego strony byłoby nie podjęcie jakiejkolwiek próby nawiązania kontaktów dyplomatycznych z carem. Niewątpliwie również jest to, że jako nowy hetman Tetera szukał odpowiedniego dla Kozaczyzny sojuszu w oparciu, o który mógłby osiągnąć jak najszerszą autonomię dla niej samej. Ostatecznie wybór padł na Rzeczpospolitą. Jednak wbrew powszechnych poglądów nie był ślepym stronnikiem Polski. Widział jej grzechy wobec Kozaczyzny jednak w danym momencie uważał, że sojusz z nią będzie najbardziej korzystny dla społeczności kozackiej. Dzięki jej pomocy zamierzał zjednoczyć Kozaczyznę.

W swoim pierwszym poselstwie do Jana Kazimierza hetman wysłał swego niedawnego konkurenta do buławy zaporoskiej pułkownika H. Hulanickiego, który pomimo tego, że przegrał wyścig o władzę to pozostał wierny hetmanowi i stał się wykonawcą najważniejszych zadań. W instrukcji powierzonej pułkownikowi zawarto pierwsze petycje do Rzeczpospolitej⁵⁰⁷. Dotyczyły one głównie spraw prawosławia, czyli tradycyjne już żądano zwrotu zabranych przez unitów cerkwi i majątków „*A ieśliby to bydz nie miało, tedy niechcąc iakom Woysku Zaporoskiemu poprzysiągl sumnienia swego zawodzcic deklaruię, ze się nie niebawiąc tego wyrzēkuie Urzędu*”⁵⁰⁸. Poruszono także kwestię praw i przywilejów Cerkwi prawosławnej i sprawę arcybiskupa lwowskiego. Kolejny punkt instrukcji dotyczył złożenie przysięgi sołtanowi tatarskiemu, „*aby to Maiestatowi swemu za uraze nieprzyczytał, zem ia y wszystka starszyzna Zaporowska z Chanem Jmcią ponowił przyiazn, y przed Sołtanem Selim (...) wykonawszy cielesną przysięgę, wzaiemną przy obustronney assecuratiey odebrałem (...) to pewna, nieuszedłbym suspicyey [podejrzeń], a co wieksza niemiałbym posiłku a zostaiąc*

⁵⁰⁶ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 70.

⁵⁰⁷ Biblioteka Narodowego Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkp. 237, k. 81-84; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkp. 2099, k. 172-176; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Ф5, оп. 1, №1411, k. 686-689; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkp. 402, k. 469-476.

⁵⁰⁸ Biblioteka Narodowego Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkp. 237, k. 81v.

niebezpiecznym z strony Zadnieproskiej, gdzie nieprzyjaciel nie spi, ale pilnie czuie oczekiwaiąc y nadzieie pokładaiać, że Sołtan Jmc powracaiąc do Krymu zadnego sam niezostawi preasidium, w czym się bardzo nieprzyjaciel omylił, gdy potrzebe dla wszelkiej przygody z Woyskiem Zaporowskim zatrzymałem Ordę, y co więcey potrzeba iezeli sukkurs on będzie, lubo się to bez woli JKMści stanie, rozumiem ze to czyniąc dla conservathey [konserwacji] Ukrainy nie wpadnę z Woyskiem w suspicya, y tym nie obrażę Maiestatu JeKMci”⁵⁰⁹. Pozostałe prośby dotyczyły poszczególnych kwestii, takich jak: potwierdzenia praw i przywilejów kozackich, zgody na prowadzenia niezależnej polityki zagranicznej wobec gospodarstw mołdawskich oraz przeznaczenia dochodów ze starostwa łysiańskiego na armatę. Proszono także o pomoc w odzyskaniu władzy nad Zadnieprzem. Niezapomniano także zwrócić się o wstawiennictwo za uwięzionymi w Moskwie przedstawicielami starszyny kozackiej m.in. H. Doroszenkę oraz o uwolnienie z polskiej niewoli Iwana Bohuna.

Ta instrukcja ukazuje położenie nowego hetmana. Pozycja Tetery była słaba i dlatego potrzebował propagandowego sukcesu. W celu jej polepszenia musiał jak najszybciej otoczyć się ludźmi, którzy cieszyli się autorytetem wśród mas kozackich – stąd m.in. prośba o zwolnienie Bohuna, na którego pomoc szczególnie liczył. Podjął także odwieczne problemy kozackie z Rzeczpospolitą, a ich pozytywne rozwiązanie niezwykle poprawiłoby pozycję hetmana. Z drugiej strony te pierwsze prośby świadczyły też o tym, że polityka kozacka wobec Rzeczpospolitej nie zmieniła się nawet wówczas, kiedy na jej czele stanął człowiek związany z królem. Kozacy konsekwentnie żądali od Rzeczpospolitej wypełnienia złożonych im obietnic i zagwarantowania należnych im praw. W liście do Jana Kazimierza prosząc o zwrot cerkwi Tetera wspominał, że król obiecał to Kozakom pod groźbą sumienia i zdrowia⁵¹⁰. Niespełnienie prośby o zwrot cerkwi miało być równoznaczne z rezygnacją z urzędu. Tetera przez cały okres swojego hetmaństwa w ten sposób stosował szantażował króla - brak pozytywnej reakcji królewskiej na jego prośbę oznaczać miał rezygnację z urzędu. Trudno w tym miejscu odpowiedzieć na pytanie czy ten sposób w ogóle działał na dwór królewski. Jan Kazimierz często nawet gdyby chciał nie mógł spełnić żądań Tetery np. przysłać mu posiłków wojskowych, a ten z kolei mimo deklaracji nie chciał złożyć buławy.

⁵⁰⁹ Tamże, k. 83-83v.

⁵¹⁰ List Pawła Tetery do Jana Kazimierza, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 252.

Odpowiedź królewska na prośby kozackie nie zadowolili części Kozaczyzny o czym wspominał Tetera w liście adresowanym do Jana Kazimierza⁵¹¹. Ta reakcja Kozaków była zrozumiała. Niby hetman uzyskał zgodę i obietnicę wypełnienia większości próśb, ale pozostał niedosyt. W sprawie zwrotu majątku cerkiewnego obiecano zwołać specjalną komisję a cerkwie miały zostać zwrócone, kiedy sytuacja się uspokoi. Było to więc kolejne odsunięcie w czasie rozwiązania tego drażliwego na ziemiach ukraińskich tematu. Niewątpliwym sukcesem Tetery było wyrażenie zgody na prowadzenie polityki zagranicznej z Mołdawią i Wołoszczyzną. Jedynym zastrzeżeniem jakie postawiono hetmanowi w tej kwestii było nieczynienie niczego zgubnego dla Rzeczypospolitej⁵¹². Hetman otrzymał zatem szansę na wyjście z pewnej izolacji politycznej i wyrwania się z „przekłętą trójkątą” obejmującą Moskwę, Rzeczpospolitą i Krym. Pośrednio też stworzono mu tym szansę na nawiązanie kontaktów z Portą Ottomańską. Może to świadczyć o zaufaniu Jana Kazimierza do Tetery. Zresztą sam władca wyraził to zaznaczając, że nie podejrzewał o nic hetmana w związku z przysięgą złożoną z sołtanem⁵¹³. Wypuszczono także Bohuna.

W otoczeniu hetmana zaporoskiego znaleźli min. tacy ludzie jak: H. Liśnicki, H. Hulanicki, P. Doroszenko, Nosacz, S. Bogdanowicz –Zarudny, M. Chanenko i O. Hohol⁵¹⁴. Wszyscy oni należeli do elity kozackiej, a większość wychował Bohdan Chmielnicki. Tetera zdobył poparcie ludzi z doświadczeniem wojskowym i politycznym oraz także wykształconych. Czasami wśród stronników hetmana dodaje się także Neczaja, którego Tetera usilnie próbował wydostać z niewoli moskiewskiej⁵¹⁵.

Kolejne poselstwo kozackie wyruszyło do Warszawy w lutym 1663 roku⁵¹⁶. Przede wszystkim zwrócono uwagę na wzrost niebezpieczeństwa tatarskiego dla ziem ukraińskich. W liście do Prażmowskiego Tetera wyraźnie ostrzegł, że Krym chciałby objąć swoim

⁵¹¹ *Dodatek do listu Pawła Tetery do Jana Kazimierza z marca 1663 roku*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 291-292. Z kolei sam respons na instrukcję poselską Hulanickiego, patrz; *Respons na instrukcje Hulanickiego*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 273-280.

⁵¹² *Respons na instrukcje Hulanickiego*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 279.

⁵¹³ Tamże.

⁵¹⁴ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 73; В. В. Кривошея, *Козацька еліта...*, s. 176.

⁵¹⁵ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 74

⁵¹⁶ *Instrukcja Pawła Tetery dla Andrzeja Sielnickiego w Czehrynie*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 254-258; *List Pawła Tetery do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 259-263; *List Pawła Tetery do Mikołaja Prażmowskiego*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 265- 268; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 72.

protektoratem Kozaczyznę⁵¹⁷. Hetman informował także władcę o swawoli i nadużyciach tatarskich, a w związku z nimi prosił Jana Kazimierza o jak najszybsze przysłanie na pomoc wojsk koronnych (przynajmniej 10 tysięcy żołnierzy). Ostrzegął władcę, że „*iesliby nie miała być [Ukraina] iako nayprędzey supplementowana posiłkami, pewna że pożegna Waszą Krolewską Msc Pana MMtwego y mnie wezłe przyprawi Terminy*”⁵¹⁸. Tetera widział niebezpieczeństwo całkowitej utraty tych ziem dla Rzeczypospolitej. W liście do kanclerza Tetera otwarcie oświadczył, że nie posiadał sił, aby oprzeć się jakimukolwiek atakowi, a ziemie ukraińskie musiałyby się podporządkować najeźdźcy „*Gdyż musiałyby za Nastąpieniem potęgi lubo tego, lubo owego Nieprzyjaciela (...) Sama nie mogąc resistere [sprzeciwić się] wteraznieyszym Utrapieniu, Nieprzyjacielowi poklonić; Czego iako nigdy nie zyczę, tak o posiłki Unizenie proszę*”⁵¹⁹.

18 marca 1663 roku wydano przywilej Teterze na hetmaństwo wojsko zaporoskiego oraz dożywotnie nadanie starostwa czechryńskiego⁵²⁰. W dokumencie wydanym we Lwowie podkreślono szczególną wierność nowego hetmana i jego zasługi m.in. w zawarciu ugody hadziackiej i cudnowskiej. Akcentowano, że „*do powinney Nam zawsze wiódl i przywiódl wiary i życzliwości Woysko Zaporowskie*”⁵²¹. A wojsko zaporoskie „*po dobrowolnym położeniu Buławy przez Urodzonego Jerzego Chmielnickiego Hetmana Zaporowskiego wolnymi y zgodnymi głosami obrato Hetmana. Uważyło to bacznie ze takowe naylepiey Cnota sprawuie Urzędy, a przeyrzało się też dobrze nie tylko wprzyrodzonych, ale też nabytych przymiotach między sobą urodzonego, przystoynie wychowanego zroszłego i doyrzatego znaiąc y upatruiąc przezornie ze nie privatom ale do dobra pospolitego potrzeb y wygod Zasłużonego Nam Woyska Zaporowskiego iako zwykt przykładać się staraniem swym będzie a mieć też w Nas przystępne y łatwe we wszystkich żądzach Woyska ucho y serce przychylnie (...) [dlatego] mieć chcemy i rozkazuiemy aby wzwyz wymienionego Urodzonego Pawła Teterę od tego czasu za własnego y prawdziwego Hetmana Woysk Naszych Zaporowskich mieli y znali*”⁵²².

Tetera prosił ustawicznie stronę polską o posiłki i zwrot cerkwi, ponieważ widział w tym szansę na wzmocnienie swego autorytetu wśród Kozaków. W jednym z listów do króla, który pochodził z maja 1663 roku, zaznaczył, że jeśli zrezygnowałby z hetmaństwa to

⁵¹⁷ List Pawła Tetery do Mikołaja Prażmowskiego, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 265.

⁵¹⁸ List Pawła Tetery do Jana Kazimierza, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 261.

⁵¹⁹ List Pawła Tetery do Mikołaja Prażmowskiego, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 266.

⁵²⁰ AGAD, MK 364, k. 146v-148; *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 314.

⁵²¹ AGAD, MK 364, k. 147.

⁵²² Tamże, k. 147v-148.

ziemie ukraińskie odpadłyby od Rzeczypospolitej i to nie z powodu jego zaniedbań⁵²³. W ten sposób nie dość, że umiejętnie zrzucił z siebie odpowiedzialność za los ziem ukraińskich to w dodatku wywierał presję na królu. Chciał zmusić go do spełnienia złożonej obietnicy i nadania pomocy wojskowej. W swej korespondencji otwarcie ukazał jak dalece sytuacja na ziemiach ukraińskich stała się napięta i skomplikowana m.in. Kozacy lewobrzeżni koncentrowali swoje siły w celu odbicia Krzemieńczuka, a hetman nie mógł być pewnym postawy Tatarów, którzy głównie byli zajęci zdobywaniem jasyru.

Nietaktem wobec nowego hetmana ze strony Rzeczypospolitej było przesłanie przez pokojowca królewskiego I. Mazepę klejnotów hetmańskich⁵²⁴. Wedle swojej instrukcji poseł królewski miał domagać się by hetman „*iako naprędzey z wyprawą Woyska Zaporozkiego do boku JKMc i kwapić chciał, choć w liczbie dziesiątka tysięcy, byle tylko ludzi na dobrych koniach u przy orężu, Starszyznie wierney y życzliwey JKMc, wystani byli, którzy by między niemi rząd i sprawę dobrą trzymali. Osobliwie JKMc życzyłby tu mieć Hulanickiego*”⁵²⁵. Dużo miejsca w instrukcji Mazepy poświęcono konfederacji wojskowej. Szczegółowo przewidziano także jak miała wyglądać przysięga wierności nowego hetmana. Tymczasem wśród Kozaków przywiezienie klejnotów przez tak mało znaną osobę jaką był Mazepa wywołało niezadowolenie i konsternację. W związku z tym Tetera odmówił ich przyjęcia⁵²⁶. Tym bardziej, że według niego uderzyłoby to w jego autorytet i nie tylko utraciłby szanse na zjednoczenie Kozaczyzny, ale straciłby poważanie u prawobrzeżnych Kozaków.

Wobec zabiegów związku wojskowego, aby Kozacy poparli ich starania hetman wyraził swoją wierność królowi – usunął także związkowców z ziem ukraińskich m.in. rezydenta związkowego Mroczkowskiego⁵²⁷. Tetera nie ograniczył się tylko do takiej formy poparcia władcy, ale wysłał także posłów do żołnierzy, aby przekonać ich do ustępstw. Marszałek związku J. Świdorski próbował wytłumaczyć Teterze przyczyny konfederacji. Hetman pozostał nieugięty. W planach dworu królewskiego dotyczących uspokojeniu konfederacji swoją rolę odegrać mieli Kozacy i Tatarzy⁵²⁸. Kozacy byli gotowi walczyć

⁵²³ List Pawła Tetry do Jana Kazimierza, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 313.

⁵²⁴ *Pisma do wieku ...*, s. 214-222; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 73.

⁵²⁵ *Pisma do wieku ...*, s. 219-220.

⁵²⁶ W swym liście do króla tłumaczył swoje postępowanie. Oczekiwał, że jego argumentacja przekona Jana Kazimierza i ten nie będzie czuł się urażony; *List Pawła Tetry do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 294-298.

⁵²⁷ *Dodatek do listu Pawła Tetry do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 290.

⁵²⁸ Biblioteka PAU w Krakowie, rkp 1065, k. 394.

w interesie Jana Kazimierza⁵²⁹. Jednak wśród szlachty taka możliwość wzbudzała obawy⁵³⁰. Przede wszystkim nie ufano im.

W tym czasie Tetera podjął też pierwsze próby zjednoczenia Kozaczyzny. 31 marca 1663 roku wydał w Czehrynie uniwersał do wszystkich mieszkańców Zadnieprza⁵³¹. Nawoływał w nim do podporządkowania się jemu jako prawnie wybranemu hetmanowi po to by mógł bronić ludności przed wojskami polskimi i tatarskimi. W uniwersale tym straszył tamtejszą ludność pochodem sił polsko-tatarskich na Zadnieprze. Żołnierze koronni i Tatarzy podczas niego mieli dopuszczać się najróżniejszych krzywd, okrucieństw czy zabójstw. Mieli także palić i brać jasyr. Hetman zaznaczał jednocześnie, że jeśli ludność nie podporządkowałaby mu się to on nie mógłby ich ochronić przed skutkami tej wyprawy. Powodem tego miało być to, że wojska nie miały iść tak jak on tego pragnął. Mieszkańcy Lewobrzeża nie mieli także liczyć na pomoc moskiewską. Tetera tłumaczył, że wydał ten uniwersał, ponieważ chcieli uniknąć rozlewu krwi. Jedynym ratunkiem dla ludności Lewobrzeża miałyby być właśnie podporządkowanie się jego władzy. Przestrzegał, że zostało mało czasu na decyzję. Przy tym zaznaczał, że jak będzie za późno to ludzie nie mieli go obwiniać za to co się działo. Tym samym hetman próbował samym strachem skłonić do siebie ludność lewobrzeżnych ziem ukraińskich. Samo wspomnienie o tym, że w planowanym pochodzie miałyby uczestniczyć wszystkie ordy z chanem miało przyczynić się do wywołania odpowiednich wspomnień, które przełożyć się miały na odpowiednią reakcję zagrożonych ludzi. Tetera chciał więc skorzystać z takiej możliwości, żeby osiągnąć wyznaczony cel. Nie cofnął się przed wykorzystaniem lęków ludności oraz czarnej legendy towarzyszącej Tatarom i Lachom na tych ziemiach ukraińskich. Co więcej w tym uniwersale to on, jawił się jako osoba, która troszczyła się o swoich pobratymców i chciała ratować ich od zguby. Miał być ich dobroczyńcą, a oni dzięki ostrzeżeniu mieliby ocalić swoje życie przez podporządkowanie się jego władzy. Gdyby udało mu się to posunięcie byłoby to niezwykle przykładowe propagandy z jego strony.

⁵²⁹ Trudno orzec jakie motywy przyświecały Kozaczyźnie, która tak ochoczo przystała na możliwość walki z konfederatami. Rezydent królewski Karczewski, że Kozacy chętniej biją się przeciwko Rzeczypospolitej niż Moskwie; Z. Wójcik, *Traktat andruszowski...*, s. 120-121.

⁵³⁰ Biblioteka Narodowego Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkp. 237, k. 125

⁵³¹ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, № 15412, к. 20-21; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 75-76.

Hetman podjął starania o powrót Zadnieprza pod władzę królewską. Tak oto oficjalnie deklarował Janowi Kazimierzowi „*abym zadnieprze Waszey Krolewskiej Mci Panu Memu Miłościwemu, na tym Zostaiąc Urzędzie mógł przywłaszczyć*”⁵³². Starał się pozyskać przychylność pułków lewobrzeżnych oraz wpływowych duchownych kierując do nich swoje listy⁵³³. Nie zapomniał także o nawiązaniu kontaktów z przywódcami Lewobrzeża. Na radzie czehryńskiej obecni byli przedstawiciele Jakima Somki⁵³⁴. Wedle Tetery Somko był gotowy wrócić pod panowanie polskie. Powstrzymywał go jednak lęk przed zemstą ze strony Rzeczypospolitej. Sam hetman w liście do Somka miał go zapewniać, że nic mu się nie stanie. Wobec obiecującej deklaracji Somki, Tetera zwrócił się do Jana Kazimierza o wydanie odpowiednich asekuracji. Znajdować się w niej miało zapewnienie, że Lewobrzeżni Kozacy zostaną dopuszczeni do łaski królewskiej, a w wolnościach będą równi Kozakom Prawobrzeżnym. Jednak Tetera był zbyt doświadczonym politykiem, by tak łatwo uwierzyć zapewnieniom pułkownika perejaśławskiego, podkreślał swoją nieufność do nich: „*jednakże Ia ieszcze tym farbom niewierzaiąc, mam nanich pilne Oko, Iakoby pod praetextem obiecanezy przyiazni znienacka napadszy z Moskwą szkody nie naczynili*”⁵³⁵. Dlatego przy każdej okazji prosił zarówno Jana Kazimierza jak i M. Prażmowskiego o przysłanie posiłków koronnych na Ukrainę⁵³⁶. Podobna asekuracja miała zostać skierowana także na Zaporozie. Tetera zabezpieczył każdą możliwość osiągnięcia zamierzonego celu. Stąd mimo niedowierzania zarówno Zaporozu jak i przedstawicielom Zadnieprza prosił Jana Kazimierza o wydanie odpowiednich listów, które pozwoliłyby zabezpieczyć pokojową formę osiągnięcia celu⁵³⁷. Daje nam to kolejny rys do obrazu jego postaci. Chciał mieć pewność, że wykorzystał wszystkie możliwości, aby zrealizować swoją koncepcję polityczną i nie pominął żadnej drogi.

Zarówno Somka jak i Tetera łączył ten sam cel – zjednoczenie Kozaczyzny i wzmocnienie władzy hetmańskiej. Dlatego chcieli siebie nawzajem przekonać do podporządkowania się. Jednak nic z tego nie wyszło. Somko jednak wątpliwość nawrócenia Pawła Tetery na wierność carowi⁵³⁸. Poza tym nie chciał stracić władzy

⁵³² List Pawła Tetery do Jana Kazimierza, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 261.

⁵³³ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, № 15412, к. 18-19; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 76.

⁵³⁴ Kontakty mógł ułatwiać fakt, że posiadali związki rodzinne.

⁵³⁵ Instrukcja Pawła Tetery dla Sielnickiego, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 256.

⁵³⁶ List do Mikołaja Prażmowskiego, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 266.

⁵³⁷ Listy do Somka faktycznie otrzymał i skierował je do tego przywódcy Lewobrzeża, a w maju w liście do Jana Kazimierza przyznał, że czeka na reakcje Somki, patrz; List Pawła Tetery do Jana Kazimierza, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 318.

⁵³⁸ Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 294.

a podporządkowanie się królowi polskiemu oznaczałoby także uznanie władzy hetmańskiej Tetery. A przecież lewobrzeżny hetman nakażny dążył do zdobycia buławy a jakkolwiek sojusz z Teterą przekreślał całkowicie te plany. Kontakty z Teterą na pewno nie poprawiły jego pozycji w Moskwie. Z kolei sam Tetera też tak naprawdę nie chciał rezygnować z buławy hetmańskiej.

O ich wzajemnych kontaktach wiedziano w Moskwie i to nie tylko dzięki życzliwym donosom konkurentów Somka do buławy. Zaniepokojone informacje docierały do cara m.in. od Romodanowskiego i Brzuchowieckiego⁵³⁹. Wedle informacji, które dotarły do stolicy państwa moskiewskiego wspólnie przygotowywali wojnę z Moskwą. Tetera ma sprowadzić Tatarów, z kolei Somka grabił ludzi wiernych carowi.

Tetera niejednokrotnie w swych listach wspominał, że jedynym sposobem na zjednoczenie Kozaczyzny byłaby ugody z carem. To miało pozbawić złudzeń lewobrzeżnych Kozaków, co do możliwości pomocy ze strony Moskwy i dzięki czemu mieli podporządkować się. Należy podkreślić, że T. Jakowlewa uważa, że hetman nie przewidział, że właśnie zjednoczenie ziem ukraińskich będzie wymagało wojny z Moskwą⁵⁴⁰. Nie ulega wątpliwości, że państwo moskiewskie nie zrezygnowałoby tak łatwo z Lewobrzeża i w interesie Kozaczyzny leżał konflikt między tymi państwami.

Obok akcji dyplomatycznej Tetera podjął także próbę militarnego podporządkowania Lewobrzeża swojej władzy⁵⁴¹. W przeciwieństwie do Jerzego Chmielnickiego Tetera postanowił, że chcąc opanować Zadnieprze musi najpierw zająć odpowiednie przyczółki i dopiero potem rozpocząć akcję zbrojną na większą skalę. W tym celu wysyłał na Lewobrzeże małe oddziały. Mianował Piotra Doroszenkę hetmanem nakażnym, któremu udało się umocnić Krzemieńczuk⁵⁴². Pod koniec lutego opanowano także Hotwę. Wiosna akcja także przynosiła sukcesy zajmowano kolejne wsie i miasteczka⁵⁴³. Razem z Kozakami działali Tatarzy. Oni to doszli do Połtawy. Starto się pod Hadziaczem, Łubniami i Łochowicą. Niestety brak jest istotnych szczegółów tych walk. Starcia te zostały tylko odnotowane w źródłach. Ten etap walk kończył się sukcesem hetman jednak już wkrótce sytuacja się zmieniła się na niekorzyść Tetery. Wpływ na to miały wydarzenia rozgrywające się na Prawobrzeżu.

⁵³⁹ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, № 15412, к. 19; Акты ЮЗР, т. V, s. 134.

⁵⁴⁰ Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 277-278.

⁵⁴¹ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, № 15412, к. 27-29, 31 i 33, Там же, Ф II, № 15410, к. 53, 56-57.

⁵⁴² В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 77.

⁵⁴³ О sukcesach Tetery mogą świadczyć wzmianki w listach kierowanych do Moskwy; Акты ЮЗР, т. V, s. 135; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 77.

Od kwietnia 1663 roku pogorszeniu ulegała sytuacja na Prawobrzeżu. Powodów było kilka. Przede wszystkim wzrastało niezadowolenie wśród starszyny oraz ludności ukraińskiej, a przebywanie nielicznych oddziałów koronnych także nie przynosiło żadnych pozytywnych skutków dla rządów Tetery, ponieważ postępowanie żołnierzy przyczyniało się do zaognienia sytuacji. Oddziały koronne dopuszczały się grabieży, nadużyć i gwałtów oraz pacyfikowały opór ludności. Nie oszczędzały tych ziem oraz miejscowej ludności przybyłe tutaj także sojusznicze wojska tatarskie. W dodatku Rzeczpospolita ciągle lekceważyła prośby kozackie. Wzrostowi napięć na tych terenach sprzyjało także powrót szlachty, która odbierała dobra ziemskie od Kozaków. Podstawą do takiego jej postępowania była konstytucja sejmowa z 1662 roku⁵⁴⁴. To wszystko powodowało, że ludność czekała na hasło do walki.

Tymczasem postawa Rzeczpospolitej obciążała przede wszystkim Teterę, który na skutek tego wszystkiego poważnie stracił w oczach ludności ukraińskiej oraz starszyny. O wzroście niezadowolenia pisał Tetera do króla⁵⁴⁵. Powiadał o tym, że najbardziej szerzyły się napięcia w okolicach Baru. W dodatku niechęć ogarnęła starszyny m.in. Hohoła, ale i cała ludność „*ledwo nie cale serce do mnie tracić poczęli*”⁵⁴⁶.

Niekorzystny wpływ na całą sytuację miał także atak Kałmuków⁵⁴⁷. Doszli do Czehryna i pobili część ordy. Wywołało to olbrzymie wrażenie i zaniepokojenie na Prawobrzeżu. Tym bardziej, że mimo poszukiwań nie odnaleziono ich i nie wiadano nawet, gdzie się obecnie znajdowali. Wobec takiego rozwoju wypadków Tetera odmówił królowi przysłania już przygotowanych pułków⁵⁴⁸. Hetman zgodnie z wolą wojska chciał najpierw uporządkować sytuację na podległych mu ziemiach ukraińskich. Widać, że hetmana poważnie zaniepokoiło to co działo się na ziemiach ukraińskich. W obliczu zagrożenia zmieniła się także jego postawa wobec Tatarów. Teraz to on sam namawiał ordę nogajską do pozostania jak najbliżej ziem ukraińskich. Hetman zdawał sobie sprawę, że bez ich pomocy nie jest w stanie przeciwstawić się napadowi. Tetera zagrożenie widział głównie na wschodzie. Wpływ na to miały dochodzące do niego informacje o zbrojeniach moskiewskich, przygotowaniach Kozaków lewobrzeżnych, ale także o wspólnych planach ataku Kałmuków i Zaporozża⁵⁴⁹. Słyszał, że „*na Zadnieprzu Deynectwo silno się gromadzi, y Moskiewskie*

⁵⁴⁴ H.O. Савчук, *Українська держава за...*, s. 67-68; Z. Wójcik, *Ukraina w latach 1660-1663...*, s. 127

⁵⁴⁵ *List Pawła Tetery do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 317.

⁵⁴⁶ Tamże.

⁵⁴⁷ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkp. 402, k. 485; *List Pawła Tetery do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 308 i 315.

⁵⁴⁸ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkp. 402, k. 485-486 i 498; *List Pawła Tetery do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 309-311.

⁵⁴⁹ *Listy Pawła Tetery do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 312-318.

Woyska animując do nas pociąga, iakoż zapewne daię się czuć, że Romadanowski na ich powab zgranic Moskiewskich ku nam spieszo postępuje. Dla czego musiałem wszystkie Pulki skupić, y Orde Nahayską zpol Bialogrodzkich wpoła do nas poblizuleżące przez Postów moich zachęcić”⁵⁵⁰.

Tetera dostrzegał, że zaczynały piętrzyć się problemy grożące ziemiom ukraińnym⁵⁵¹. Napięcia społeczne znalazły ujście w wybuchu lokalnych buntów. Wystąpienia te miały głównie charakter antypolski i społeczny, ale oznaczały one również pierwszy tak wyraźny sprzeciw wobec polityki hetmańskiej. Szczególne ich nasilenie wystąpiły w okolicach Baru. Z kolei najgroźniejsze rozmiary przybrał bunt w Pawłoczy. Dowódcą tego powstania był Iwan Popowicz⁵⁵².

Sam przywódca powstania był najprawdopodobniej synem duchownego. Został on pułkownikiem pawłockim⁵⁵³. Już od samej elekcji Tetery Popowicz wyrażał swoje niezadowolenie związane w ogóle z osobą nowego hetmana. Podobno już wtedy miał nawiązać kontakty z moskiewskim wojewodą kijowskim i zorganizować pierwsze powstanie przeciwko hetmanowi i szlachcie. Bunt wtedy szybko zdławiono. Po tym niepowodzeniu młody Popowicz „prosi różnych ludzi pułkowników, setników, w ostatku Ojca Metropolitę i Chmielnickiego czerńca, aby go darowano gardłem, obiecując zostać Popem”⁵⁵⁴. Tetera pod wpływem wstawiennictwa zgodził się, aby Popowicz wstąpił do monasteru. Odstąpił tym samym od pierwotnego zamiaru stracenia przywódcy powstania. Możliwe, że na taki krok hetmana miała wpływ także niechęć do komplikowania i tak napiętej sytuacji polityczno-społecznej na ziemiach ukraińskich.

Jednak Popowicz, już niedługo po śmierci metropolity D. Bałabana, nawiązał ponownie kontakty z Moskwą i obiecał jej odzyskanie władzy nad całą Kozaczyzną. Sposobem na realizację tego planu było powtórne wzniecenie powstania⁵⁵⁵.

Głównym ośrodkiem walk była Pawłocz jednak zasięg powstania szybko rozszerzał się. Był to efekt nawoływań emisariuszy oraz niewielkich oddziałów, które rozeszły się po

⁵⁵⁰ Tamże, s. 316.

⁵⁵¹ Tamże, s. 317 i 327.

⁵⁵² O samej postaci Popowicza wiemy niewiele. Historycy próbowali dociekać szczegółów jego biografii jednak nie przyniosło to zadowalających efektów; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 302-303.

⁵⁵³ Tutaj istnieje pewna rozbieżność, ponieważ Iwan Popowicz wedle Jakowlewy został nakaźnym pułkownikiem w 1663 roku, kiedy to sam Bohun miał zostać mianowany hetmanem nakaźnym; Tamże, s. 303!

⁵⁵⁴ J. Jerlicz, *Latopisiec albo kroniczka ...*, s. 75.

⁵⁵⁵ Powstanie Iwana Popowicza przedstawiam w oparciu o; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkp. 402, k. 499-500; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф I, № 4103, k. 83; J. Jerlicz, *Latopisiec albo kroniczka ...*, s. 75-76; *List Pawła Tetery do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною...*, s. 325-332; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 80-83, В. В. Волкъ-Карачевській, *Борьба Польши съ Козачествомъ во второй половинѣ и началѣ вѣка*, Кієвъ 1899, s. 108-111.

okolicy. Popowicz tym razem zadbał o szybki rozwój powstania. Hasło walki z polskim panowaniem padło na podatny grunt. Już wkrótce powstanie obejmowało tereny nie tylko podlegające pułkowi pawłockiemu. Do powstania masowo przyłączała się ludność i „ze wszystkich stron cisnęli się wszyscy z wrodzonej do złego insolentijej (...) życzliwych ludzi bardzo mała”⁵⁵⁶. Na ziemiach Prawobrzeżnych nie brakowało ludzi niezadowolonych odnowieniem władzy i porządków polskich oraz postawą hetmana zaporoskiego. Podobnie jak poprzednio zabijano głównie szlachtę, Żydów, bogatych mieszczan⁵⁵⁷. Wedle słów J. Jerlicza napadać miano również na kupców. Zgodnie z relacją Jerlicza to te ataki na kupców miały spowodować to, że starszyzna dążyła do stłumienia powstania i obległa buntowników w Pawłoczy. Powstańcy wydali Popowicza, a wraz z nim 15 ludzi. Natomiast reszcie „strzelbę i konie odebrawszy i oszarpawszy, kijami i obuchami wybiwszy, żywo puszczają i darują zdrowiem”⁵⁵⁸.

O powadze sytuacji świadczy fakt, że Tetera zdecydował się ściągnąć do stłumienia tego buntu swoje najwartościowsze jednostki pod dowództwem Piotra Doroszenki. Hetman widząc powagę sytuacji i nie chcąc dopuścić do dalszego rozwoju powstania zdecydował się zrezygnować ze zdobyczy na Lewobrzeżu. P. Doroszenko rzeczywiście otoczył powstańców w Pawłoczy i zmusił ich do kapitulacji. Niestety nie zachowały żadne szczegóły tych walk. Relacje stwierdzają jedynie tyle, że doszło do oblężenia miasta.

Warto zaznaczyć, że nie do końca jasne jest jak w ręce Doroszenki dostał się Iwan Popowicz. Zasadniczo przytaczane są dwie możliwości albo wydano go wraz z 15 ludźmi, albo przywódca buntu, widząc co się dzieje, aby uratować miasto, sam oddał się w ręce hetmana nakaźnego⁵⁵⁹.

Tetera docenił działalność Doroszenki „w uspokojeniu mieszaniny wznieconej przez Popa, i w dostaniu onego samego”⁵⁶⁰. Hetman zwrócił się do króla, aby w nagrodę za taką postawę Jan Kazimierz wstawił się u cara o uwolnienie z więzienia jego brata⁵⁶¹. Brat musiał pozostać nadal w niewoli moskiewskiej, ponieważ sam Doroszenko jako hetman starał się go uwolnić. Nie wiadomo dlaczego po stłumieniu powstania sam Doroszenko usunął się w cień. Nie buntuje się przeciwko Teterze, ale też już go otwarcie nie popierał. Możliwe, że nie poparł prowadzonej przez hetman polityki i sposobów zdławienia buntu.

⁵⁵⁶ List Pawła Tetery do Jana Kazimierza, [w:] *Памятники изданные Временною...*, s. 327-28

⁵⁵⁷ J. Jerlicz, *Latopisiec albo kroniczka ...*, s. 75.

⁵⁵⁸ Tamże, s. 76.

⁵⁵⁹ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 81; В. В. Волкъ-Карачевскій, *Борьба Польши съ ...*, s. 110.

⁵⁶⁰ List Pawła Tetery do Jana Kazimierza, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 329.

⁵⁶¹ Tamże, s. 329.

Zeznania Popowicza, ukazały jak wielkie plany wiązano z prowadzonymi walkami i jak wiele osób wśród starszyny popierało powstanie. Tetera, który osobiście przesłuchiwał przywódcę buntu, znalazł się w trudnej sytuacji. Gdyby otwarcie zaczął prześladować wskazanych przez Popowicza ludzi to mógłby wybuchnąć kolejny bunt a na to nie mógł sobie pozwolić. Co więcej rozmiary powstania wskazywały, że sytuacja jest bardzo niekorzystna dla Tetery i że mógł liczyć tylko na nielicznych. Sam pisał do króla *„a ile że y swoim własnym, ufać (...) przykład z jednego zdrajcy Popa, bywszego pułkownika Pawłockiego, który nie contentując się dawanym sobie ode mnie żywotem, (...) Udał się do buntów wyrzekłszy się obleczonego y postrzyżonego in facie wszystkiego Wojska Stanu Duchownego, krwi niewinnej ludzi własną jego ręką pozabijanych napiwszy się, y tyrańskim morderstwem, bezecznie y zapamiętałe nakarmiwszy serce, nie dosyć że sam do tak złośliwego Bogu y światu przeciwnego rzucił się postępuku, lecz i innych sercąc się przystanymi od Samczenka listami, do tej wzbudzał rebelliey, na moje czyhając zdrowie”*⁵⁶². Hetman zdawał sobie sprawę z nikłego poparcia i beznadziejności własnego położenia *„y czego się barziefy strachac y stawiac trzeba, iako domowego Nieprzyaciela, a rzecz pewna iż wiecey iest niezyczliwych, aniezeli zyczliwych WKMści”*⁵⁶³. Część starszyny była gotowa zjednoczyć się z Lewobrzeżem pod zwierzchnictwem Moskwy⁵⁶⁴. Rozgoryczenie hetmańskie było tym większe, że zawiedli go czy nawet zdradzi ludzie, którym najbardziej ufał⁵⁶⁵. Dlatego postanowił utajnić listę nazwisk i kontrolować ich by w dogodnym dla siebie momencie rozliczyć się z przeciwnikami. Same zeznania Popowicza odesłał do kanclerza Prażmowskiego⁵⁶⁶. Tym posunięciem informował kanclerza na kogo trzeba uważać. Z drugiej strony ukazał stronie polskiej jak nikłe były podstawy na jakiej opierała się władza hetmańska i panowanie polskie na tych terenach. Niestety nieznaną jest lista tych nazwisk i nie wiemy na kogo rzucono podejrzenia. Pytaniem otwartym jest też fakt na ile lista ta była prawdziwą listą opozycji. Niezależnie od tego zeznania Popowicza spowodowały, że Tetera przestał ufać swoim pułkownikom i najbliższym współpracownikom, nauczył się też ostrożności i podejrzliwości wobec nich. W tym czasie hetman otwarcie żalił się na ciężar swojego urzędu, który niespodziewanie został zaatakowana przez *„owieczek domowych, w drapieżne wilki przemienionej, która była powodem zapamiętałemu zdrajcy Popowi do podniesienia znaku rebelii, i do zgubienia tak wiele dusz ludzkich, a bardziej do zrujnowania mnie,*

⁵⁶² Biblioteka Książąt Czartoryskich, rkp 402, k. 498-499.

⁵⁶³ Tamże, k. 499.

⁵⁶⁴ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 98.

⁵⁶⁵ List Pawła Tetery do Jana Kazimierza, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 328.

⁵⁶⁶ Tamże, s. 328.

*i zdrowia mego niemniej i do tego, żeby się już poniekąd pracą moją restaurowane, znowu z gruntu walily opera wątłej Ukrainńskiej fortuny*⁵⁶⁷.

W listach z tego okresu widać rozgoryczenie hetmańskie ostatnimi wydarzeniami na ziemiach ukraińskich. Z jednej strony został praktycznie sam by bronić panowania Jana Kazimierza na tych ziemiach, a z drugiej strony to od niego oczekiwano pomocy. Król w tym czasie pochłonięty był własnymi wewnętrznymi problemami, który głównie dotyczyły konfederacji wojska i nie był w stanie przysłać mu jakiegokolwiek pomocy zbrojnej. W dodatku to władca oczekiwał od hetmana zaporoskiego przysłania mu część sił kozackich⁵⁶⁸. Jeżeli Tetera chciał utrzymać się przy władzy to w żadnym razie nie mógł tego uczynić. Jedynym realnym wsparciem dla niego w walce byli Tatarzy, którym jednak nie ufał. Zdawał sobie jednak sprawę, że bez ich obecności nie miał co marzyć o utrzymaniu buławy, a nawet o przeżyciu. W tym okresie większość jego otoczenia nie chciało już by pełnił dużej władzę hetmańską. Dlatego musiał oprzeć się na Tatarach. To stanowisko starszyny tłumaczy jego usilne starania o pomoc ordy: czy to wysyłając kolejne poselstwa do chana czy opłacając bejów by pozostali u niego⁵⁶⁹. Natomiast sami Tatarzy w tym czasie niechętnie wyruszali na pomoc hetmanowi – bali się kolejnego najazdu Kałmuków. Poglądy starszyny zmieniły wydarzenia związane z czarną radą w Niżynie i związany z nią wybór Brzuchowieckiego na Lewobrzeżnego hetmana.

Należy pamiętać, że oprócz zmagania się z powstaniem Popowicza, Tetera wciąż otrzymywał niepokojące go informacje dotyczące zbrojenia się Moskwy i Kozaków Lewobrzeżnych⁵⁷⁰. Nowy hetman lewobrzeżnych Kozaków – Iwan Brzuchowiecki wydał uniwersał do ludności Prawobrzeża wzywający ich do walki⁵⁷¹. Ciągłym zagrożeniem stanowili dla niego Zaporozcy oraz Kałmucy. Sam Iwan Sirko wykorzystał korzystne warunki i ruszył na Czehryń⁵⁷².

⁵⁶⁷ List Pawła Tetery do Jana Kazimierza, [w:] *Памятники изданные Временною...*, s. 326-327. Ze względu na błąd w numeracji stron podaje numer listu: LXXI.

⁵⁶⁸ Wysłany do Tetery Samuel Węśławski jako rezydent królewski informował Jana Kazimierza o beznadziejnej sytuacji Tetery. Co więcej zaznaczał, że wszystko zależy od pomocy tatarskiej; *List Samuela Węśławskiego do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 333-336.

⁵⁶⁹ List Pawła Tetery do Jana Kazimierza, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 327; *List Samuela Węśławskiego do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 335.

⁵⁷⁰ С. Величко, *Літопис, ...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); *Літопис Самовидця...*, s. 92; J. Perdania, *Hetman Piotr Doroszenko ...*, s. 60. Plany te pokrzyżowały jednak informacje o przygotowaniach Jana Kazimierza do wyprawy na Moskwę.

⁵⁷¹ *Універсали українських гетманів...*, s. 291-295, 307-309.

⁵⁷² W tym czasie Sirko z Zaporozcami prowadzili własną politykę. Trudno powiedzieć kogo wspierali, ale generalnie jednak podlegali pod władzę cara. Natomiast Sirko niekoniecznie zawsze chciał podporządkowywać się pod władzę Brzuchowieckiego stąd niekiedy wybuchały spory.

W latopisach kozackich można znaleźć informację, że Popowicz bardzo liczył na pomoc ze strony Somki, a potem Brzuchowieckiego⁵⁷³. Jednak żaden z nich nie udzielił mu jakiegokolwiek pomocy. Wedle słów Grabianki to brak odsieczy ze strony Brzuchowieckiego stał się powodem kapitulacji Popowicza⁵⁷⁴. J. Somko w swojej korespondencji do cara nie chwali się, żeby nawiązał kontakt z Popowiczem i żeby przez istniała szansa na rozszerzenia władzy carskiej na Prawobrzeże. Niewiadomo czy specjalnie nie informował władcy czy istotnie nie było o czym. Z drugiej strony powstanie stwarzało dla liderów lewobrzeżnych niewykorzystaną okazję do opanowania i zjednoczenia ziem ukraińskich. Brak wsparcia ze strony Somki w tym czasie można także tłumaczyć negocjacjami z Teterą i zaangażowaniem w decydującym starciu w walce o władzę.

Pomimo, że powstanie Popowicza było największe w tym okresie to trudno znaleźć w źródłach jakieś szczegóły dotyczących tych wydarzeń. Owszem, w każdym z nich odnajdujemy chociaż informacje, że bunt miał miejsce, ale pomimo to trudno odtworzyć jego dokładny przebieg, realny zasięg i skalę czy także postawę poszczególnych pułkowników i pułków kozackich na Prawobrzeżu. Te braki dziwią tym bardziej, że z przywódcą buntu sympatyzowała duża część starszyny kozackiej a same np. latopisy nie odnoszą się krytycznie do Popowicza.

Powstanie nasiliło napięcia społeczne i uniemożliwiło zjednoczenie ziem ukraińskich bez wsparcia wojskowego ze strony Rzeczypospolitej lub Chanatu Krymskiego. A to oznaczało wciągnięcie w realizację swoich planów także sąsiadów Kozaczyzny a to z kolei było równoznaczne z wzrostem ich wpływów. Tetera by opanować sytuację na Prawobrzeżu zdecydował się poświęcić zdobycze terytorialne na Zadnieprzu. Bo to oznaczało właśnie ściągnięcie sił Doroszenki. Wskazuje to na to, że Tetera zrozumiał powagę sytuacji oraz fakt, że bez uspokojenia tej części ziem ukraińskich nie ma co marzyć o realizacji swej koncepcji zjednoczenia Ukrainy. Wolał za przykładem Bohdana Chmielnickiego zdusić powstanie niż pozwolić mu się rozwinąć stąd pewnie tak zdecydowane kroki i nieprzebieranie w środkach (ściągnięcie Doroszenki).

⁵⁷³ *Літопис Самовидця...*, s. 93.

⁵⁷⁴ *Літопис гадяцького полковника...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011).

Paweł Tetera

Czerwiec 1663 roku przyniósł także jeszcze jedno ważne wydarzenie dla losów całej Kozaczyzny i ziem ukraińskich⁵⁷⁵. Było nim zwołanie czarnej rady do Niżyna i wybór zdecydowanego stronnika Moskwy Iwana Brzuchowieckiego na hetmana kozackiego⁵⁷⁶. Dla przyszłości ziem ukraińskich rada ta stworzyła niebezpieczny precedens o istotnych kwestiach, jakim było wybór hetmana, miało odtąd decydować także pospólstwo. Tymczasem wydarzenia z Niżyna stanowiły ukoronowanie procesu rozpadu społeczności kozackiej. Od tej pory Kozacy posiadali dwóch hetmanów, którzy legitymizowali swoją władzę poparciem albo

Rzeczypospolitej albo Moskwy. Niestety negatywną rolę w tych wydarzeniach odegrało Zaporozże oraz czerń, który okazały się być niezwykle podatne na demagogiczne hasła Brzuchowieckiego. Efekt czarnej rady oznaczał również koniec szans na pokojowe zjednoczenie ziem ukraińskich. Mimo całej tragedii, z którą wiązały się te wydarzenia, to one przyniosły Teterze korzystną zmianę. Starszyna prawobrzeżna obawiała się powtórki wydarzeń jakie towarzyszyły radzie, czyli morderstw, grabieży i zabójstw szczególnie bogatszej warstwy starszyny, na którą realnie polowała czerń przez trzy dni po zakończeniu rady⁵⁷⁷. Dlatego przedstawiciele starszyny ponownie poparli władzę hetmańską Tetera, która oznaczała niedopuszczenie do rzezi bogatej starszyny. Zwycięstwo I. Brzuchowieckiego, oznaczało także klęskę tej części przywódców lewobrzeżnych, z którą niektórzy przedstawiciele starszyny prawobrzeżnej chcieli zawrzeć porozumienie. Wobec tego odrzucono idee powrotu pod władzę cara.

⁵⁷⁵ O konsekwencjach rady, patrz; A. Kryszak, *Konsekwencje kulturowe i polityczne rady w Niżynie. Kartka z dziejów narodzin tożsamości ukraińskiej*, [w:] Ukraińcy – Historia i kultura, Szreniawa 2011, s. 81-86.

⁵⁷⁶ Liczne materiały archiwalne dotyczące tej rady oraz wydarzeń na Lewobrzeżu w tym czasie znajdują się w Kijowie - Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського .O wydarzeniach poprzedzających zwołanie jej i o samej czarnej radzie, patrz: *Літопис гадяцького полковника...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); *Літопис Самовидця...*, s. 89-92; *Чернігівський Літопис...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); С. Величко, *Літопис...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); В. В. Газін, *Чорна рада 1663 року: підготовка та наслідки для української держави*, [w:] Наукові праці історичного факультету, т. 2, Кам'янець-Подільський 1996, s. 33-46; Ю. Сорока, *Чорна рада*, Харків 2011, s. 71-79; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 87-100.

⁵⁷⁷ Na Zadnieprzu fala morderstw bogatej starszyny trwały przez trzy dni; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 98.

W wyniku rady Moskwa umocniła swoje wpływy i władzę na Zadnieprzu, a od momentu elekcji Brzuchowieckiego wzrosło niebezpieczeństwo ataku na Prawobrzeże. Już po otrzymaniu informacji o efektach czarnej rady, Tetera niejednokrotnie wyrażał swoje obawy⁵⁷⁸. Hetman kozacki zwrócił się do chana o przysłanie posiłków i niedopuszczenie do rozszerzenia wpływu państwa moskiewskiego także na Prawobrzeże⁵⁷⁹. Jednocześnie próbował uzyskać także pomoc od Jana Kazimierza prosił o przysłanie na ziemie ukraińskie „przynajmniej *Kommunika Dwa Tysiące naprędce*”⁵⁸⁰. Ostrzegał przy tym, że wobec braku posiłków wojskowych ze strony króla polskiego i w przypadku odejścia Tatarów na Krym istniało ryzyko, że Prawobrzeże odpadłoby od Rzeczypospolitej⁵⁸¹.

W lipcu Brzuchowiecki wydał uniwersał do ludności Prawobrzeża⁵⁸². Wzywał on mieszkańców tych ziem do powrotu pod władzę cara. Podobne wezwanie hetman lewobrzeżny powtórzył w październiku⁵⁸³. Rozpoczął zatem swoją akcję propagandową, która doprowadzić miała do rozciągnięcia jego władzy na Prawobrzeże. Ukazywał przy tym bezcelowość sojuszu z Polakami i Tatarami, którzy zostali sprowadzeni przez starszyznę na zgubę ludności. Natomiast państwo moskiewskie przedstawiał jak kraj mlekiem i miodem płynący. Pierwszym celem jaki miał zostać zrealizowany po zjednoczeniu miało być zniszczenie Chanatu krymskiego. Tym razem był to przykład propagandy Brzuchowieckiego w przeciwieństwie do Tetery on nie zastraszał ludności przybyciem wojsk, on wskazywał natomiast lepszą perspektywę życia w kraju pod panowaniem cara, a co więcej ukazał im szansę na zemstę nad Tatarami, bo czym innym miało być zniszczenie Krymu. Brzuchowiecki ukazał ludności, że to starszyzna była winna sytuacji i złemu losowi ich życia i poparcie jego miała dać im lepsze życie.

Brzuchowiecki opanował wszystkie dotychczasowe zdobycze Doroszenki na Lewobrzeżu, a przede wszystkim Krzemieńczuk. Tym samym ostatecznie przekreślił sukcesy Tetery na Zadnieprzu. Wedle słów Wieliczki hetman lewobrzeżny zamierzał iść pod Czehryń, ale doszedł do Krzemieńczuka, gdzie dotarła do niego wiadomość o planach wojennych Jana Kazimierza i wycofał się⁵⁸⁴.

⁵⁷⁸ List Pawła Tetery do Jana Kazimierza, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 328-329

⁵⁷⁹ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 106.

⁵⁸⁰ List Pawła Tetery do Jana Kazimierza, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 331.

⁵⁸¹ Tamże, s. 329.

⁵⁸² *Універсали українських гетманів ...*, s. 291-295; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 105.

⁵⁸³ *Універсали українських гетманів ...*, s. 307-309.

⁵⁸⁴ С. Величко, *Літопис ...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011).

Na skutek ostatnich wydarzeń, w lipcu 1663 roku, Tetera zaczął prosić króla o pozwolenie na zrzeczenie się hetmaństwa⁵⁸⁵. Oświadczał, że „*wyświadczyłem tego co wyswiadczyć, wiernemu należało poddanemu*”⁵⁸⁶. Liczył na to, że skoro udało się uspokoić wojska to teraz król może przysłać posiłki pod dobrym dowódcą, a on zostanie uwolniony z urzędu hetmańskiego. Tłumaczył królowi, że pragnął tylko spokojnego życia i jedyne na czym mu zależało to łaska królewska i służba przy boku królewskim. Przyczyną tej deklaracji były ostatnie wydarzenia, które sporo go kosztowały i tak naprawdę to wcale nie chciał złożyć władzy⁵⁸⁷. Nie mógł praktycznie nikomu zaufać. Powstanie Popowicza spowodowało, że zobaczył siłę opozycji i to jak kruche było jego poparcie. W dodatku ciągle był narażony na ataki czy to ze strony Sirki i Kałmuków lub napadu ze strony Kozaków Brzuchowieckiego i Moskwy. Poza tym ciągle musiał odpierać presję tatarską, którzy coraz częściej naciskali hetmana na porzucenie Rzeczypospolitej a przyjęcia protekcji chańskiej⁵⁸⁸. Wydaje się jednak, że był to odruch, aby uciec jak najdalej od problemów, które zgromadziły się wokół niego. Mimo marzeń o spokojnym życiu hetman nalegał by Jan Kazimierz osobiście przyjechał na Ukrainę, w którym upatrywał szansę na poprawę sytuacji na ziemiach ukraińskich.

Po śmierci 20 maja metropolity kijowskiego Dionizego Bałabana przystąpiono do elekcji, w której uczestniczyli duchowni oraz Tetera jako hetman zaporoski⁵⁸⁹. Podobnie jak w elekcji Bałabana uczestniczył także Wyhowski jako hetman i inni przedstawiciele wojska zaporoskiego. Kandydatami do godności był biskup Metody, któremu zresztą Moskwa nadała tytuł metropolity oraz wysunięty przez Somka biskup Jazar Baranowicz, ale ten odmówił.

Pierwsza tura elekcji nowego metropolity odbyła się w Korsuniu w październiku 1663 roku. Jednak nie zakończono jej sukcesem – głosy podzieliły się między kandydatów. Część głosowała za pełniącym funkcję metropolity J. Tukalskim, a inni za Winickim – jego też poparł Tetera. W drugiej turze większością głosów zwyciężył Tukalski. Ze względu na to, że większość Kozaków, szlachty i duchowieństwa głosowało za nim, hetman zgodził się na kompromis. Chciał uniknąć niezadowolenia ludności tym bardziej, że planował przy pomocy Rzeczypospolitej odzyskać Zadnieprze i potrzebował ustabilizowanej sytuacji na Prawobrzeżu. W liście do biskupów: łuckiego, lwowskiego, przemyskiego hetman nawoływał do uznania

⁵⁸⁵ *List Pawła Tetery do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 351-355.

⁵⁸⁶ Tamże, s. 352.

⁵⁸⁷ Argumentem dla takiego stwierdzenia może być sytuacja z czerwca 1665 roku, kiedy Tetera opuścił ziemie ukraińskie nie oglądając się na zgodę królewską.

⁵⁸⁸ Opowiadać o tych naciskach tatarskich miał Węśławski, który przysłuchiwał się rozmowa hetmańskich z Dedesz agą. Szczególnie wyraził to w swojej instrukcji dla posłów; *Instrukcja poselska z 25 lipca 1663*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 359-360.

⁵⁸⁹ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 104-105; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 365-366.

elekcji Tukalskiego i zgody⁵⁹⁰. Wydał także uniwersał do ludności oraz prosił o odpowiedni przywilej od Jana Kazimierza zapewniając jednocześnie stronę polską o życzliwości nowego metropolity wobec Rzeczypospolitej⁵⁹¹.

Z kolei Jakowlewa uważa, że wybór metropolity był nieprzyjemny dla Tetery i stronnictwa polskiego jednak wydaje się, że w tym momencie Tetera po prostu go nie popierał na te stanowisko, ponieważ miał swojego kandydata. Przed Tukalskim ostrzegł hetmana M. Prażmowski, a z korespondencji Tetery wynika, że dopiero później przekonał się o prawdziwości zarzutów kanclerza co do metropolity, ale na razie usilnie wskazywał na przychylność nowego metropolity do Jana Kazimierza.

W tym okresie hetmaństwa Tetery można dostrzec jego wysiłki polityczne skierowane na zjednoczenie ziem ukraińskich przez doprowadzenie do porozumienia z liderem Lewobrzeża Somkiem oraz dzięki podjętej akcji wojskowej, gdzie rolę główną odegrał Doroszenko. Działania hetmańskie skupiły się także na uregulowaniu stosunków z Rzeczypospolitą. Tutaj uzyskał on obietnice realizacji złożonych już kiedyś obietnic.

Jednocześnie na skutek wzrostu napięć społecznych wybuchło powstanie. Ukazało ono jak nikłą pozycję posiadał hetman na ziemiach ukraińskich i pomimo wszelkich starań nie uległa ona wzmocnieniu. Nadal nie cieszył się on masową popularnością wśród ludności ukraińskiej, która właśnie jego obwiniała za wszelkie ponoszone krzywdy. A przecież miał być ich obrońcą. Dlatego bunt przeciwko polskiej władzy musiał obrócić się także przeciwko polityce hetmańskiej, a sprzeciwiła się jej także popierająca go wcześniej starszyzna. Tak naprawdę jego władzę uratowały wydarzenia związane z czarną radą w Niżynie. Tetera stał się osobą, która mogła uniemożliwić czerni powtórzenie krwawego scenariusza związanego ze zdarzeniami po elekcji Brzuchowieckiego.

Warto zaznaczyć, że Tetera konsekwentnie odmawiał wysłania królowi żądanej pomocy wojskowej. Powodem tego była panująca sytuacją na ziemiach ukraińskich. Dopiero w momencie otrzymania informacji od powracających posłów kozackich z Krymu, że Sołtan Kałga wyruszył ze znacznymi siłami na pomoc, hetman przygotował dwa pułki (braclawski i pawłocki), aby wysłać je do Jana Kazimierza⁵⁹². Przede wszystkim liczyło się dla niego zabezpieczenie ziem ukraińskich i siebie samego, a potem dopiero problemy wewnętrzne

⁵⁹⁰ AGAD, AKW, dział: kozackie: 42 nr 99, k. 3; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 105.

⁵⁹¹ Uniwersał do ludności hetman wydał 25 listopada 1663 roku; *Uniwersał Pawła Tetery*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 390-391. Prośby o szybkie wydanie przywileju kierował w listach zarówno do kanclerza i króla; *List do Mikołaja Prażmowskiego*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 383 i 388; *List Pawła Tetery do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 387.

⁵⁹² *List Pawła Tetery do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 330.

Rzeczpospolitej. Co też dobrze o nim świadczyło. Zresztą nie ukrywał radości, że oba pułki były już niepotrzebne w związku z uspokojeniem sytuacji w wojsku. Co więcej ostrzegał króla o możliwości utraty władzy na Prawobrzeżu, jeśli nie zostaną przysłane oddziały wojskowe kładąc za to winę na Rzeczpospolitej. Widział także coraz bardziej rosnące zagrożenie ze strony tatarskiej.

Udział Tetery i Kozaków w wyprawie Jana Kazimierza na Moskwę

Od momentu objęcia buławy Tetera konsekwentnie dążył do rozszerzenia swojej władzy na Zadnieprze i Zaporozże. Od wiosny 1663 roku swój cel chciał osiągnąć dzięki akcji zbrojnej. Natomiast od czerwca tego roku taki sposób realizacji tego zamierzenia wynikał ze zmiany sytuacji politycznej, która dokonała się po wyborze Iwana Brzuchowieckiego na hetmana lewobrzeżnych Kozaków i braku jakiegokolwiek szansy na pokojowe porozumienie z lewobrzeżnym hetmanem. Jednak do planowanej walki o jedność Kozaczyny Tetera potrzebował sojusznika. Dlatego hetman zdecydował się prowadzić bardziej propolską politykę. Tę zmianę dostrzeżono na Krymie. Na reakcję, którego nie było trzeba długo czekać. Już wkrótce Sołtan zaproponował Iwanowi Sirce, aby został hetmanem kozackim, ponieważ „*Tetera jest Królewskim Hetmanem nie Kozackim*”⁵⁹³.

Nic dziwnego, że Tetera popierał plan Jana Kazimierza dotyczący wznowienia wojny z państwem moskiewskim. Sukces w kampanii miał przynieść hetmanowi zjednoczenie Kozaczyny pod swoją władzą. Co z kolei pozwoliłoby na wzmocnienie władzy hetmańskiej, a przez to na poprawę jego pozycji na ziemiach ukraińskich. Tetera potrzebował tego zwycięstwa także dla siebie, ponieważ ostatnie miesiące przynosiły mu same rozczarowania i piętrzyły się przed nim kolejne kłopoty i problemy.

Strona polska również pokładała duże nadzieje związane z tą kampanią. Jan Kazimierz pragnął odzyskać utracone na rzecz Moskwy ziemie i zawrzeć z nią korzystny pokój⁵⁹⁴. Dlatego hasłem wojny stała się chęć doprowadzenia do upragnionego od dawna pokoju⁵⁹⁵. Sukces był potrzebny Rzeczypospolitej mógł bowiem doprowadzić do rozwiązania drażliwych, wewnętrznych problemów. Sądzono, że uniesiona triumfem szlachta łatwiej mogła zgodzić się do koncepcji królewskiej dotyczącej wprowadzenia elekcji *vivente rege*. Oprócz tego osłabieniu miała ulec opozycja królewska. Liczono także na poprawienie sytuacji w wojsku.

A sytuacja w wojsku zarówno koronnym, jak i litewskim była fatalna. Wpływ na to miała zakończona niedawno konfederacja obydwu wojsk⁵⁹⁶. Atmosfera była nadal napięta

⁵⁹³ Biblioteka PAU w Krakowie, rkp 1065, k. 523.

⁵⁹⁴ Podkreśla to także latopis Wieliczki; С. Величко, *Літопис ...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011).

⁵⁹⁵ Z. Wójcik, *Traktat andruszowski ...*, s. 139-140.

⁵⁹⁶ J. W. Poczobut Odlanicki, *Pamiętnik ...*, s. 179-181; E. Janas, *Konfederacja wojska koronnego 1661-1663. Dzieje i ideologia*, Lublin 1998; M. Nagielski, *Druga wojna domowa w Polsce...*, s. 188-195; K. Bobiatyński,

pomimo tego, że udało doprowadzić się do porozumienia z żołnierzami obiecując im zapłatę części zaległych sum, natomiast resztę mieli uzyskać dopiero w wyniku zwycięskiej kampanii⁵⁹⁷. Nie mogło doprowadzić do rozładowania złych emocji także zachowanie Jerzego Lubomirskiego, który wyjechał z obozu do Łańcuta, a za nim pociągnęła część żołnierzy. Takie postępowanie mogło być spowodowane próbą ograniczenia jego władzy w wojsku poprzez czystki jakie przeprowadzono w wojsku⁵⁹⁸. Dotknęły one głównie jego stronników. Tymczasem S. Czarniecki próbował przeciwdziałać masowej dezercji, ale nawet rozstawienie potrójnych straży nic nie pomagało⁵⁹⁹. Do osłabienia armii doprowadziła jej reorganizacja. Wszystkich, którzy zbyt aktywnie uczestniczyli w konfederacji usunięto z wojska. J. Ch. Pasek ocenił wojsko i całą kampanię Jana Kazimierza następująco: „już *fortuna insza, serce insze i dyspozycja insza, nie ta, co przed związkim. Nieprzyjaciel się zmocnił, niceśmy dobrego nie sprawili. Okurzywszy tylko kilka kurników, które byśmy byli przed związkim zjedli, kompaniję zaczęj pod nimi natraciwszy, wróciliśmy się do domów z niszczym*”⁶⁰⁰.

Powszechnie domagano się powrotu J. Lubomirskiego do wojska. Natomiast Stefan Czarniecki nie cieszył się już tak dużą popularnością jak dawniej⁶⁰¹. Spowodowane było to jego postawą podczas konfederacji. W sierpniu doszło do buntu żołnierzy w jego obozie pod Mikulnicami. Iskrą zapalną był moment, w którym rozeszła się informacja, że część oddziałów otrzymała zaległy żołd. „Wystąpił wtedy pewien oberszter (...), że *dnie są teraz gorące i jest czas kanikuły, a zmęczeni ludzie mają mało żywności, gdyż nie otrzymują od tak dawna żadnej zapłaty. Ukraina jest w większości pustynią, byliby więc w ten sposób całkowicie zrujnowani. Na taką odpowiedź Czarniecki wściekł się, uznał obersztera za buntownika, chciał go zabrać i kazać hajdukom wychłostać. Na to szeregowcy z wszystkich regimentów ujęli się za nim i nie chcieli go wydać. Błyskawicznie powstała więc w obozie wielka rebelia. Rajtarzy zaczęli do nas strzelać, postrzelili też śmiertelnie w brzuch konia pod samym Czarnieckim*”⁶⁰². Wobec tego Czarniecki posłał do hetmana Potockiego, aby ukarał buntowników ten jednak odmówił. Taki nastrój żołnierzy nie wróżył niczego dobrego dla sukcesu całego przedsięwzięcia.

Michał Kazimierz Pac ..., s. 90-102; Z. Wójcik, *Traktat andruszowski* ..., s. 141; T. Korzon, *Dola i niedola Jana* ..., s. 193-194.

⁵⁹⁷ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 108.

⁵⁹⁸ Część sił rozformowano a inne oddano pod inną komendę np. chorągwie husarskie znalazły się pod dowództwem Jana Sobieskiego; M. Nagielski, *Druga wojna domowa w Polsce...*, s. 192-195; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 108.

⁵⁹⁹ A. Kersten, *Stefan Czarniecki* ..., s. 570.

⁶⁰⁰ J. Ch. Pasek, *Pamiętniki...*, s. 155.

⁶⁰¹ A. Kersten, *Stefan Czarniecki* ..., s. 570.

⁶⁰² H. Ch. Holsten, *Przygody wojenne 1655-1666...*, s. 83.

Nie lepsza sytuacja panowała w wojsku litewskim, w którym ostro rysował się podział pomiędzy lewym a prawym skrzydłem⁶⁰³. Ten rozłam w armii litewskiej widać było podczas całej wyprawy na Moskwę⁶⁰⁴.

W planach wojny z państwem moskiewskim Rzeczpospolitą poparł Chanat Krymski, który dostrzegł okazję do realizacji własnych planów⁶⁰⁵. Chan liczył na odzyskanie Astrachania i Kazania. Poza tym widział możliwość dalszego umacniania swoich wpływów na Prawobrzeżu. Tradycyjnie łakomym kąskiem dla Tatarów były łupy.

Wydawało się, że los sprzyjał Janowi Kazimierzowi a czas kampanii był dobrze wybrany. Był to wynik optymistycznych informacji docierających do Rzeczpospolitej o sytuacji na Zadnieprzu oraz o fatalnym stanie wojska moskiewskiego, które w dodatku rozpuszczono na leża zimowe⁶⁰⁶. Jeszcze w listopadzie obraz nieprzygotowania do kampanii strony moskiewsko-kozackiej potwierdzały odpowiedzi wojewodów moskiewskich na kierowane do nich prośby o przysłanie wojska. Tak m.in. wojewoda putywlski F. Buturin odmówił wysłania żołnierzy do D. Basmakowa, który jechał na rozmowy z I. Brzuchowieckim i potrzebował ochrony⁶⁰⁷. Odpowiedź wojewody moskiewskiego świadczyła o bardzo małej liczbie wojska i o zatrważającym stanie jego żołnierzy. Sam Buturin oceniał, że z tymi ludźmi nie byłoby w stanie wytrzymać żadnego oblężenia. W dodatku na Zadnieprzu i w państwie moskiewskim szerzyła się panika, której przyczyną były rozchodzące się wieści o planowanym ataku Jana Kazimierza wzmocnionego przez Tatarów i prawobrzeżne pułki kozackie. Wzrost wzajemnych oskarżeń i braku wzajemnego zaufania potęgował tylko strach na Zadnieprzu i w państwie moskiewskim. W tym czasie Brzuchowiecki donosił i oskarżał praktycznie wszystkich, których mógł m.in. biskupa

⁶⁰³ Jedną z przyczyn była sprawa zabójstwa hetmana Gosiewskiego; J. W. Poczobut Odlanicki, *Pamiętnik ...*, s. 179-180; M. Obuchowicz, *Pamiętniki Michała Obuchowicza ...*, s. 20; K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac...*, s. 95- 98 i 113-115.

⁶⁰⁴ We wspomnieniach można odnaleźć wyrzuty dotyczące m.in. tego, że kiedy kanclerz negocjował nowe porozumienie z nieopłaconym wojskiem litewskim najpierw rozmawiał z żołnierzami prawego skrzydła; M. Obuchowicz, *Pamiętniki Michała Obuchowicza ...*, s. 23-24; J. W. Poczobut Odlanicki, *Pamiętnik ...*, s. 193-194. Obuchowicz wspomina, także część oddziałów nie kryła swej niechęci do Michała Kazimierza Paca i dlatego nie chciała wypełniać jego rozkazów; M. Obuchowicz, *Pamiętniki Michała Obuchowicza ...*, s. 20. Problemy i wzajemne oskarżenia dotyczyły także wybierania żywności; K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac...*, s. 115.

⁶⁰⁵ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 109-110.

⁶⁰⁶ Świadczyły o tym doniesienia samych wojewodów moskiewskich; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 353 i 357; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 110.

⁶⁰⁷ Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 357. W tym czasie D. Basmakow zmierzał na rozmowy do Iwana Brzuchowieckiego. Do spotkania doszło w Baturinie, gdzie przekazano hetmanowi carską gramotę i inne podarki. Podczas rozmów doszło do zawarcia kolejnej ugody. U jej podstaw leżała druga ugoda perejasławska rozszerzona o kolejne cztery statie. Dodane punkty dotyczyły problemu utrzymania wojsk moskiewskich, wydalenia zbiegów z Zadnieprza, rejestru kozackiego i zbierania podatków oraz monopolu cara na sprzedaż tytoniu i wina, zakazano także sprzedaży chleba na Prawobrzeże z wyjątkiem Kijowa. O rozmowach w Baturinie, patrz; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 358-363.

Metodego i G. Romodanowskiego⁶⁰⁸. Swym zachowaniem hetman lewobrzeżny tylko powiększał wzajemne napięcia. Brzuchowiecki obawiał się obecności Bohuna w wojskach Jana Kazimierza. Z kolei Chołopow donosił carowi, że ludność od Czernihowa aż do Hadziacza zamierzała poddać się Janowi Kazimierzowi⁶⁰⁹. Jednocześnie wojewoda wyjawiał, dlaczego Brzuchowiecki nie posiadał wojska - Kozacy nie słuchali go. O postawę ludności Lewobrzeża był również niepewny bp Metody⁶¹⁰. Zatem w tym okresie wojska moskiewskie nie było przygotowane do walki, a za ten stan obwiniano przede wszystkim warunki pogodowe, które uniemożliwiały marsze oraz nieposłuszeństwo ratnych ludzi. W tej sytuacji Romodanowski mógł tylko obiecywać przysłanie pomocy Brzuchowieckiemu⁶¹¹.

Zgodnie z założeniami podczas kampanii miano dążyć do decydującego starcia z wojskiem moskiewskim na wybranych przez siebie pozycjach w kraju wroga⁶¹². Jednak plan ten okazał się trudny do realizacji. Strona moskiewska konsekwentnie unikała decydującego boju i spokojnie czekała na wykrwawienie się sił królewskich. W dodatku strona polsko-litewska również nie przyłożyła się do perfekcyjnego wykonania planu. Zaczęto tracić czas na zdobywanie kolejnych opornych miast i miasteczek ukraińskich, a podczas licznych szturmów ponoszono duże straty. W dodatku niekorzystnie na przebieg kampanii odbijały się częste zmiany planowanego miejsca koncentracji sił polsko-litewskich.

W sierpniu Jan Kazimierz ogłosił rozpoczęcie wojny. Wojska koronne podzielone zostały na trzy kolumny i ze Lwowa podążały do Białej Cerkwi, gdzie nastąpiła koncentracja sił. Tutaj król przez prawie miesiąc oczekiwał na przybycie Tetry z pułkami kozackimi oraz Tatarów⁶¹³.

W październiku hetman kozacki ogłosił koncentrację pułków pod Wasilkowem, a na początku listopada połączył swoje siły z królewskimi w Białej Cerkwi⁶¹⁴. Jedną z przyczyn tak późnego przybycia Kozaków do obozu królewskiego była elekcja metropolity kijowskiego. Wśród starszyny uczestniczącej w pochodzie obecni byli Bohun jako hetman nakażny, Chanenko, Hohoł, Hulanicki, Lesicki oraz Doroszenko⁶¹⁵. Duże rozbieżności istnieją w historiografii, co do ilości przyprowadzonych przez Teterę pułków kozackich.

⁶⁰⁸ Tamże, s. 351-353.

⁶⁰⁹ Tamże, s. 354-355.

⁶¹⁰ Tamże, s. 354.

⁶¹¹ Połączenie sił Brzuchowieckiego i Romodanowskiego nastąpiło 17 lutego 1664 roku; Tamże, s. 371-372.

⁶¹² J. Maroń, *Kampania zadnieprzańska Jana Kazimierza 1663-1664*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej (XVI-XX w.)*, pod red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1998, s. 82; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 113.

⁶¹³ S. Ochmann-Staniszevska, *Listy Jana Andrzeja ...*, s. 230.

⁶¹⁴ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 113.

⁶¹⁵ Tamże.

Podawane są liczby od 6 do 14⁶¹⁶! J. Wimmer sądzi, że siły te były jednymi z najwartościowszych, które uczestniczyły w pochodzie królewskim⁶¹⁷.

Jednak sam udział Kozaków w wyprawie był mniejszy niż spodziewali się zarówno król, jak i sam hetman⁶¹⁸. Trzy pułki (czehryński, kaniowski, braclawski) wyznaczono do pozostania na Prawobrzeżu razem z Sebastianem Machowskim, natomiast pułk kijowski w ogóle został „przy domach”. Tymczasem pułki kozackie, które wyruszyły na wyprawę zostały podzielone na dwie grupy. Część poszła razem z Teterą i J. Sobieski na południe Zadnieprza, aby zablokować Zaporozie, reszta podążyła pod dowództwem Bohuna przy wojskach Jana Kazimierza.

12 listopada Tetera powitał króla w swoim namiocie i wraz z obecnymi pułkownikami złożył przysięgę⁶¹⁹. Hetman przysiągł, że: „*Janowi Kazimierzowi, (...) i następcom jego, królom polskim i wielkim księżętom litewskim, ruskim etc. i wszystkim Rzeczp[ospoli]tej (...) wiernym, życzliwym i posłusznym będę, wszelkich postronnych protekcyej i panów zrzekam się i żadnej nie mam obierać innej, oprócz króla jmci i Rz[ecz]p[ospoli]tej (...). Porozumienia żadnego z postronnemi na szkodę króla imci i Rz[ecz]p[ospoli]tej mieć, poselstw przyjmować ani odprawiać, ani posyłać bez wiadomości J.K.M.-ci nie będę. Przeciwno wszelakim nieprzyjaciółom J.K.M.-ci i następców królów polskich, tudzież za Koronę Polską i Wielkie Księstwo Litewskie ochotnie i odważnie ze wszystkim wojskiem zaporoskim zdrowie moje nieść mam. O wszelakich niebezpieczeństwach nadchodzących (...) ostrzegać i oznajmiać mam (...) co wiara, cnota i powinność po mnie wyciągać będzie (...) z każdej okazji oświadczać będę*”⁶²⁰. Wręczono również dary. Tegoż dnia odbyła się rada. Podczas niej zgodnie z radami kozackimi zdecydowano, że przeprawa nastąpi w okolicach Rżyszczewa. To właśnie hetmanowi kozackiemu powierzono zorganizowanie i osłonę tej operacji. Pod wpływem rad kozackich zrezygnowano ze zdobycia Kijowa⁶²¹. Z Teterą przybyli do króla także przedstawiciele cerkwi prawosławnej, a wśród nich J. Tukalski, Jerzy Chmielnicki i bp Winnicki.

⁶¹⁶ Za sześcioma pułkami uczestniczącymi w wyprawie opowiada się W. Gazin; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 113. A o 14 pułkach mówił z kolei T. Wasilewski; T. Wasilewski, *Ostatni Waza na...*, s. 227.

⁶¹⁷ Pogląd J. Wimmera przytaczam za W. Gazinem; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 113.

⁶¹⁸ Tamże, s. 114-115.

⁶¹⁹ Z. Wójcik, *Nieznane dokumenty do ...*, [w:] *Przegląd Historyczny...*, s. 524-525.

⁶²⁰ Tamże.

⁶²¹ Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 350.

W tym czasie także Tetera z Czarnieckim dokonali pewnej zamiany. Hetman kozacki za dobra, które posiadał jako zastaw od S. Leszczyńskiego, czyli Międzyrzec i kilka wsi na Wołyniu otrzymał starostwo braclawskie⁶²².

W tym czasie Tetera kierował liczne uniwersały i listy na Lewobrzeże oraz na Zaporozże⁶²³. Hetman wzywał w nich do zjednoczenia Kozaczyzny pod władzą jednego hetmana i uwolnienia Zadnieprza spod władzy cara⁶²⁴. Mieszkańcom Zołotoszyny obiecywał w imieniu króla darowanie win oraz wykazywał, że panowanie cara doprowadziło do stracenia niewinnej starszyny⁶²⁵. Część tych uniwersałów przyjęto pozytywnie i tam hetman był witany entuzjastycznie. Podobne uniwersały wydawali także polscy dowódcy⁶²⁶.

Pod koniec listopada Tetera wysłał z Krzemieńczuka list na Sicz⁶²⁷. Wzywał w nim do poddania się pod władzę Jana Kazimierza i wspólnej walki przeciwko Moskwie. Podkreślał przeszłość Kozaczyzny i wskazywał, że naturalnym władcą wojska zaporoskiego był król polski. Obiecywał także zachowanie praw i wolności kozackich oraz odpuszczenie wszelkich win. Warunkiem było podporządkowanie się w odpowiednim czasie królowi. Obiecywał wysłanie wspólnego poselstwa w tym celu. Dodawał przy tym, że posłowie kozacy zostaliby łaskawie przyjęci i obdarowani przez Jana Kazimierza. Zadeklarował także gotowość złożenia urzędu hetmańskiego, a jedyne czego sobie życzył to wzajemną miłość pomiędzy Kozakami a wojskiem królewskim. Po raz kolejny mamy tutaj przykład stosowanej przez Teterę propagandy. Był gotów obiecać wszystko w tym rezygnację z urzędu, którego podobno nie chciał, byle tylko osiągnąć swój cel i doprowadzić do zjednoczenia Kozaczyzny pod władzą króla polskiego. Ostrzegał przy tym, że car nie byłby w stanie obronić Kozaków, ponieważ konsekwentnie dążył do zawarcia pokoju z królem i o niczym innym nie myśli. O czym świadczyły liczne poselstwa kierowane do Jana Kazimierza. Ciekawym stwierdzeniem hetmańskim było zdanie dotyczące tego, że jeżeli król z carem zawarliby pokój, to Kozacy komu przypadną, temu będą się kłaniać⁶²⁸. Może świadczyć to o tym, że hetman potrafił właściwie ocenić sytuację polityczną i pozycję Kozaków w konflikcie pomiędzy carem a królem polskim. Należy jednak pamiętać, że w tamtym okresie często Kozacy powtarzali,

⁶²² *Руська (Волинська) Метрика ...*, s. 781. 22 października 1663 roku Tetera otrzymał konsens Jana Kazimierza; *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 316. Co ciekawe Tetera tytułu starosty faktycznie używał. Z kolei same dobra ziemskie, które miał otrzymać Czarniecki, w późniejszym czasie nadal były uważane za majątek Tetery.

⁶²³ Przykład listu skierowanego do mieszkańców Zołotoszyny; Akty ЮЗР, t. V, s. 187-188.

⁶²⁴ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 116.

⁶²⁵ Akty ЮЗР, t. V, s. 187; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 363.

⁶²⁶ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, № 15402, к. 10.

⁶²⁷ Akty ЮЗР, t. V, s. 143-146; ю. Ю. Мицик, *Іван Сірко...*, s. 44; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 363-365.

⁶²⁸ Akty ЮЗР, t. V, s. 144.

że będą służyć temu mocniejszemu. Tłumaczył jednocześnie Zaporozcom, że takie stanowisko i podporządkowanie się losowi było bardzo nierozsądne skoro można poddać się pod władzę króla polskiego. Teterze szczególnie zależało na pozyskaniu Sirki. W tym celu obiecał bezpieczeństwo jego rodziny w Połtawie⁶²⁹.

Tetera wysłał na Sicz także swoich posłów⁶³⁰. Mieli oni wskazywać zebrany, że to postawa Zadnieprza osłaniała państwo moskiewskie, ponieważ gdyby nie oni to Moskwa musiałaby walczyć już z Polakami i Tatarami⁶³¹. Odczytanie listu Tetery na radzie zaowocowało rozłamem wśród zebranych i to pomimo tego, że posłów zatrzymano, a sam list odesłano do Brzuchowieckiego. Część Zaporozców opowiedziała się za związkiem z Rzeczpospolitą, natomiast inni wraz z Sirkiem byli nastawieni promoskiewsko. Jednak partia ta wcale nie miała większości, a na pomoc nielicznego garnizonu Kosagowa też nie mogli liczyć. W związku z tym Sirko błagał cara o nadesłanie pomocy wojskowej na Zaporozie. Z kolei Kosagow ostrzegał władcę, że jeśli nie przyśle pomocy wojskowej to Zaporozie mogłoby poddać się Janowi Kazimierzowi. O stanie zagrożenia, niepewności oraz o realnym strachu o własne życie najlepiej świadczył list Kosagowa do ojca, w którym otwarcie wyrażał obawę, że nie wróci żywy do domu, ponieważ istniało ryzyko, że Kozacy zbuntują się i wydadzą ich albo Polakom, albo Tatarom⁶³². Sam Sirko obawiał się buntu na Sicy. Dopiero przybycie w grudniu Kałmuków spowodowało wzmocnienie orientacji promoskiewskiej na Zaporozu⁶³³.

Początkowo wyprawa królewska na Moskwę odnosiła kolejne sukcesy. Opanowano kolejne miasteczka i miasta ukraińskie m.in.: Woronki, Boryszpol, Baryszowka, a później także Ostrze⁶³⁴. Wedle słów latopisu Samowidca w tym okresie z wyjątkiem Perejasławia, Niżyna i Czernihowa wszystkie grody poddały się królowi⁶³⁵. Kiedy wojska królewskie dotarły w okolice Ostrze rozłożono je na odpoczynek i pozostały tam aż do początku stycznia 1664 roku.

Obecność prawobrzeżnych pułków kozackich, a wśród nich sławnych pułkowników m.in. Bohuna powodowała to, że część miasteczek dobrowolnie poddawała się królowi

⁶²⁹ Akty ЮЗР, t. V, s. 146.

⁶³⁰ Instrukcja dla posłów, patrz; Akty ЮЗР, t. V, s. 145-146. O samym poselstwie skierowanym na Zaporozie, patrz; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 363-364 i 369.

⁶³¹ Akty ЮЗР, t. V, s. 144.

⁶³² Tamże, s. 146-147.

⁶³³ ю. Ю. Мицик, *Іван Сірко...*, s. 44.

⁶³⁴ *Літопис Самовидця...*, s. 93; M. Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski ...*, s. 335-336.

⁶³⁵ *Літопис Самовидця...*, s. 93.

polskiemu, a co więcej niektóre oddziały kozackie przechodziły na stronę Jana Kazimierza⁶³⁶. Uczynił tak pułk łubieński po poddaniu Borzyna. Podobnie postąpiły załogi Boryszpola i Woronków. Na stronę Chanenki przeszły z kolei takie miejscowości, jak: Krzemeńczuk, Manżelia, Ostap, Bałakia, Kowalenki, Łubieńków, Rajsanki i Bilaków⁶³⁷. Tymczasem Czarniecki z Hulanickim również opanowywali kolejne miejscowości. Po zdobyciu bronionego Monastyryszczę zdobywcy ograbili miasto⁶³⁸. Mieszkańcy, których nie uratował pułkownik Pisocki, zostali wzięci w jasyr tatarski. Tymczasem pułki humański, białocerkiewny, korsuński i mirhrodzki pod dowództwem H. Leśnickiego znajdowały się w rejonie Łubniów.

Oddziały wysłane pod dowództwem Tetera i Sobieskiego odnosiły kolejne sukcesy⁶³⁹. Część miast poddała się dobrowolnie, a inne zostały zdobyte m.in. tydzień trwało oblężeniu Pryłuki. Pisał w tym czasie Tetera do króla: „*Albowiem nad nadzieie moje miasta Zadnieprskie do Prętkiey przyszedłwszy reflexiey (:luboc niebez osobliwego na pierwszym wstępie opory:) zdaią się na Imie JEKm'ci y przywroczone przysięgą stwierdzaią poddaństwo*”⁶⁴⁰. Dzięki obsadzeniu Pryłuki siły królewskie mogły ominąć dobrze obsadzony Niżyn. W grudniu Tetera i Sobieski doszli pod Hadziacz. Miasto zostało oblężone. Tetera w liście do króla wyraził nadzieję, że uda mu się skłonić obrońców układami do przejścia na stronę Jana Kazimierza⁶⁴¹. Hetman chciał po zajęciu Hadziacza rozstawić swoje siły i osobiście udać się do władcy. Jednak obrońcy skutecznie odpierali szturm. Nie powiodły się także pokojowe wysiłki opanowania miasta. W związku z takim rozwojem walk siły polsko-kozackie - tatarskie odstąpiły do Warwy pałac okolicy. T. Jakowlewa uważa, że na to niepowodzenie wpływ miał skład sił, które szły z Sobieskim i Teterą⁶⁴². W zasadzie do końca roku udało się opanować całe południowe Zadnieprze z wyjątkiem kilku miasteczek. Zajęcie takiego obszaru było efektem w dużej mierze wysiłków dyplomatycznych. Co też warto jest podkreślenia. To przechodzenie czy poddawanie się ludności i oddziałów kozackich Lewobrzeżnych może wskazywać także, że w tym czasie sympatie promoskiewskie na Zadnieprzu wcale nie były takie silne jak często się przedstawia. Niestety na skutek rozwoju walk ten początkowo życzliwy stosunek ludności Lewobrzeża do sił polsko-kozacko-

⁶³⁶ *Літопис Самовидця...*, s. 93; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 349 i 368.

⁶³⁷ Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 369.

⁶³⁸ *Літопис Самовидця...*, s. 93.

⁶³⁹ W grudniu 1663r. Sobieski z Teterą meldowali o zajęciu w sumie 52 miast; *Zbiór pamiątek do ...*, s. 134; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 115.

⁶⁴⁰ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkp. 402, k. 509.

⁶⁴¹ Tamże; *List Pawła Tetera do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 392-394.

⁶⁴² Złożone one były z wojsk polskich, tatarskich oraz z piechoty niemieckiej; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 367.

tatarskich już wkrótce miał się zmienić. 18 stycznia doszło do połączenia tych sił z główną armią Jana Kazimierza.

Jednak już na początku 1664 roku sytuacja zaczęła się komplikować i zmieniać na niekorzyść sił królewskich. Wpływ na wzrost oporu miejscowej ludności miało zachowanie Tatarów i żołnierzy polskich oraz litewskich⁶⁴³. Orda miała dopuszczać się różnych okrucieństw nad ludnością⁶⁴⁴. Brała także jasyr. Palono i grabiono całe wsie. Sam Michał Kazimierz Pac dał przyzwolenie na takie zachowanie żołnierzy: „ogień włożył w dach jednej slobody, która na granicy była, dawszy w imię Boże licencyją palić i ścinać”⁶⁴⁵. Od tego momentu każdą miejscowość było trzeba zdobywać. „Jednych miast dobyło wojsko, drugie się miasta nie dały”⁶⁴⁶.

Najlepszą ilustracją ukazującą wzrost niechęci były wydarzenia związane ze zdobywaniem Sałytkowej Dziewicy⁶⁴⁷. obrońcy tego miasta odrzucili propozycje układów. Wobec czego przystąpiono do szturmów. Po zdobyciu miasta obrońcy zdali sobie sprawę, że zdobycie samego zamku, gdzie przebywali było już tylko kwestią czasu proszono więc o miłosierdzie. Mimo złożonej obietnicy część ludzi została zabita. Dzieła zniszczenia dopełnili Tatarzy. Zwycięstwo kosztowało jednak sporo i straty były niewspółmierne do znaczenia tej miejscowości. Po jej zdobyciu opanowano Sośnicę, Nowe Młyny, a po zajęciu Koropu ruszono na Głuchów.

Niestety nie były to odosobnione wydarzenia a niezadowolenie zaczęło się rozszerzać. Na Zadnieprzu zaczęły wybuchać niepokoje i bunty przeciwko Polakom, to powodowało konieczność odesłania części sił, które miały poskromić bunty w tamtejszych miejscowościach. Musiano także wydzielić część oddziałów by chroniły zaopatrzenie i połączenie z krajem. To wszystko osłabiało główne siły wojska.

⁶⁴³ J. A. Chrapowicki wspomina, że bez większych rezultatów w połowie stycznia zakazano palenia wsi, zabijania chłopów i kobiet; J. A. Chrapowicki, *Diariusz...*, s. 446. O krzywdach ludności wspominają także w latopisy; *Літопис гадяцького полковника ...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011).

⁶⁴⁴ Tych, którzy się nadawali Tatarzy po prostu zabijali; А. Грамон, *Из истории московского ...*, s. 27; J. W. Poczobut Odlanicki, *Pamiętnik ...*, s. 193.

⁶⁴⁵ J. W. Poczobut Odlanicki, *Pamiętnik ...*, s. 188.

⁶⁴⁶ *Dwa pamiętniki z XVII wieku...*, s. 34.

⁶⁴⁷ *Zbiór pamiętników do...*, s. 135-136 i 148-149; *Літопис Самовидця...*, s. 94; *Літопис гадяцького полковника ...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); M. Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski ...*, s. 338; *Dwa pamiętniki z XVII wieku...*, s. 34; *Літопис Малоросії або історія...*, s. 236.

Wobec pogarszającej się sytuacji także na Prawobrzeżu, w styczniu 1664 roku Jan Kazimierz nakazał Teterze powrót na ziemie ukraińskie⁶⁴⁸. Zabrał ze sobą część własnych sił w sile 2 tysięcy Kozaków oraz piechotę Wrangla.

W tym czasie wojska litewskie miały połączyć się z siłami koronnymi. Po bezskutecznej próbie zajęcia Rosława ruszyły na Poczap. Listy królewski nakazywały Litwinom pośpiech. Dodatkowo w wojsku litewskim trwały jeszcze negocjacje, na które przybyli komisarze królewscy. Zostały one zakończone sukcesem. W sprawie przedłużenia służby zgodzono się służyć do 6 i 10 maja oraz połączenia wojsk pod dowództwem hetmana polnego⁶⁴⁹. Niestety już od początku wyprawy widać brak odpowiedniej współpracy pomiędzy poszczególnymi armiami, czyli siłami koronnymi, litewskimi, kozackimi i tatarskimi. Litwini bardzo często nie posiadali wiadomości, gdzie znajdował się Jan Kazimierz⁶⁵⁰.

Oblężenie Głuchowa okazało się być kluczowe dla przebiegu całości wyprawy. Obrońcami dowodzili pułkownik kijowski Wasyl Dworecki oraz dowódca garnizonu moskiewskiego Łopuchin. Obaj dobrze przygotowali miasto do obrony i stawili opór, który trwał około dwóch tygodni⁶⁵¹.

Początkowo strona polska oczekiwała bezproblemowego zajęcia tego miejsca. Wynikało to z niedoceny swoich przeciwników. Spodziewano się, że to „*pograniczne miasto, ale żadnej załogi nie mające, nie miało causere (czyli) trudności*”⁶⁵². Co więcej Gramon wspomniał, że samo w sobie miasto to nie miało żadnego znaczenia, a jego oblężenie znacznie przedłużyło się⁶⁵³. Jednak wbrew zdaniu Gramona ze względu na położenie miasta na osi marszu wojsk królewskich zajęcie go było koniecznością⁶⁵⁴. Wedle słów Gramona Jan Kazimierz prowadził: 20 tys. Tatarów, 20 tys. jazdy i 2 tys. husarii, 20 tys. Kozaków, 4 tys. niemieckiej dragoni, 12 tys. rajtarów - gwardii królewskiej, 14 tys. polskiej i niemieckiej piechoty⁶⁵⁵. Oblężeniem dowodził Stefan Czarniecki.

⁶⁴⁸ Potwierdza to list Grotusa do Lubomirskiego 19 stycznia 1664 roku; *Zbiór pamiątek do...*, s. 137. Natomiast istnieje także wersja, że Tetera miał wyruszyć dopiero w lutym 1664; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, гкр. 189, к. 1540.

⁶⁴⁹ M. Obuchowicz, *Pamiętniki Michała Obuchowicza ...*, s. 23-24; J. W. Poczobut Odlanicki, *Pamiętnik ...*, s. 193-194.

⁶⁵⁰ M. Obuchowicz, *Pamiętniki Michała Obuchowicza ...*, s. 21.

⁶⁵¹ Warto zauważyć, że niektóre latopisy wskazują na 4 tygodnie; *Лимонцеу Дворецких...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011).

⁶⁵² *Zbiór pamiątek do...*, s. 147.

⁶⁵³ А. Грамон, *Из истории московского...*, s. 16.

⁶⁵⁴ J. Maroń, *Kampania zadnieprzańska ...*, [w:] *Od armii komputerowej do ...*, s. 83.

⁶⁵⁵ А. Грамон, *Из истории московского...*, s. 11.

Dnia 23 stycznia doszło prawie do opanowania miasta, ponieważ część mieszczan chciała poddać je Janowi Kazimierzowi. Udało im się uwięzić pułkownika Dworeckiego⁶⁵⁶. Kluczowa w całym zajściu okazała się pomoc moskiewska, która doprowadziła do odbicia pułkownika. Ten zaś rozkazał kilku mieszczan stracić, a resztę wygnał za wały.

Podczas pierwszego szturm, który nastąpił 29 stycznia, wojsko nie przejawiało wielkiej ochoty do walki i niechętnie uczestniczyło w ataku⁶⁵⁷. Kozacy Bohuna ograniczyli się do wspierania ataku krzykami. Sygnałem do rozpoczęcia szturm miał być wybuch miny, który nastąpił o świcie. Jednak wybuch miny nie przyniósł oczekiwanych rezultatów. Większość oddziałów piechoty i spiesznej kawalerii atakowała rozbite przez ostrzał artyleryjski bramy miejskie. Prawa flank, w której Gramon sam uczestniczył, została silnie ostrzelana z kartaczy i muszkietów. Gramon oceniał straty na 500 ludzi. Reszta szturmujących żołnierzy pod wpływem strat odstąpiła od ataku. Nie lepiej wiodło się na lewym skrzydle. Atakujący szli po zamrzniętym błocie a pod znaczną liczbą żołnierzy lód zaczął się łamać, co wywołało strach. W swoim opisie walk tego dnia Gramon podkreślał odwagę oblężonych, ale jednocześnie także złe przygotowanie i wykonanie samego szturm przez wojska Jana Kazimierza. Król i Czarniecki pod wpływem licznych strat w wojsku musieli zdecydować się na przerwanie szturm. Gramon łącznie ocenił straty na 4 tysiące zabitych - w tym 500 oficerów⁶⁵⁸.

Na skutek niepowodzenia, następnego dnia, odbyła się rada wojenna⁶⁵⁹. Krytykowano na niej sam pomysł zdobycia szturmem miasta. Wypominano także problemy związane z uzupełnieniem tak dużych strat w piechocie oraz zużycie amunicji. Zarysowały się różne koncepcje dalszego działania. Tatarzy chcieli już wracać, natomiast Jan Kazimierz pragnął zwinąć oblężenie i ruszyć w głąb państwa moskiewskiego, aby zgodnie z pierwotnymi zamierzeniami stoczyć walną bitwę. Zdecydowano się na pozostawienie przeważających sił pod Głuchowem, które miały zostać wsparte przez oddziały Paca – 1,5 tys. piechoty, 2 chorągwie tatarskie oraz 4 działka. Postanowiono także wysłać podjazd pod Kazimierzem Stąpskim w kierunku Baturyna i ponownie podporządkowanych Nowych Młynów oraz mniejszy oddział dla Pawła Tetery.

⁶⁵⁶ *Zbiór pamiątek do...*, s. 138, 144-145.

⁶⁵⁷ Opis szturm przedstawiam w opraciu o: A. Грамон, *Из истории московского...*, s. 16-17; *Zbiór pamiątek do...*, s. 138, 145, 147, 149; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 376-380; Т. Корзон, *Долга і niedola Jana Sobieskiego ...*, s. 199-200.

⁶⁵⁸ A. Грамон, *Из истории московского...*, s. 17.

⁶⁵⁹ J. Maroń, *Kampania zadnieprzańska ...*, [w:] *Od armii komputerowej do ...*, s. 84.

Jakub Jasper i Chrystian Ludwig Kalkstein dowodzili oddziałami litewskimi, które przybyły wesprzeć walczące siły pod Głuchowem. 8 lutego miał miejsce drugi szturm na miasto, który zakończył się kolejnym niepowodzeniem. Tym razem skupiono całe uderzenie na lewe skrzydło. Udało się nawet podłożyć minę pod ścianę fortecy. Wybuch min ponownie spowodował znaczne straty we własnych siłach. Początkowo zdawało się, że mimo tych ogromnych strat, w końcu udało się zdobyć oporne miasto, ponieważ część atakujących wdarła się do miasta i pozabijali obrońców. Jednak po raz kolejny rozstrzygającym czynnikiem okazało się być pojawienie się w tym miejscu oddziałów moskiewskich. To one silnym ogniem zmusiły oddziały polskie do wycofania się. Sam Jan Kazimierz w swoim liście do żony pisał, że szturmy nie przyniosły oczekiwanych rezultatów, a w dodatku poniesiono liczne straty⁶⁶⁰.

Pomimo krwawych szturmów, podkładania min - zresztą nieumiejętnego, bo przynoszące liczne straty we własnych oddziałach - miasto pozostało niezdobyte⁶⁶¹. Na postawę obrońców wpływ miała także obietnica odsieczy złożona przez Brzuchowieckiego. Tymczasem w wojsku Jana Kazimierza zaczęło brakować jedzenia dla żołnierzy i koni, co odbiło się negatywnie na morale żołnierzy⁶⁶². Duże straty poniesione podczas szturmów miały być jednym z argumentów, aby odstąpić od oblężenia⁶⁶³. Tadeusz Korzon uważa, że całe to oblężenie było kolejnym dowodem na to, że w kampanii brakowało J. Lubomirskiego, ponieważ Czarniecki nie potrafił zdobywać miast⁶⁶⁴. Wedle latopisu Grabianki w oblężeniu miał brać udział także Tetera⁶⁶⁵.

Podczas oblężenia coraz bardziej dostrzegalna była także niechęć prawobrzeżnych Kozaków uczestnictwa w walkach. Podkreślały to poszczególne wzmianki w listach m.in. Niezabitowski pisał do Lubomirskiego, że „*nam Kozacy nic nie pomogli i owszem siła zaszkodzili*”⁶⁶⁶. Z kolei Grotus zawiadamiał Lubomirskiego, że „*Kozacy z Bochunem przy nas będący bardzo nieochotni (jakośmy ich w tych szturmach doznali); ochotsza była w nich rezolucya na Polskę niż na Moskwę*”⁶⁶⁷. Jakub Łoś podkreślał, że Kozacy: „*widząc, że ani siły proporcjonalne na Moskwę już spotężnioną a dobrze ich osadzone fortece, po troszce poczęli*

⁶⁶⁰ Т. Яковлева, *Руїна гетьманичини ...*, s. 379.

⁶⁶¹ М. Obuchowicz, *Pamiętniki Michała Obuchowicza ...*, s. 23; А. Грамон, *Из истории московского...*, s. 16-18.

⁶⁶² *Літопис Самовидця...*, s. 94.

⁶⁶³ А. Грамон, *Из истории московского...*, s. 18; М. Obuchowicz, *Pamiętniki Michała Obuchowicza ...*, s. 23.

⁶⁶⁴ Т. Korzon, *Dola i niedola Jana Sobieskiego ...*, s. 199.

⁶⁶⁵ *Літопис гадяцького полковника ...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011).

⁶⁶⁶ *Zbiór pamiętników do...*, s. 138.

⁶⁶⁷ Tamże, s. 142.

umykać, a potem całe rebelizowali”⁶⁶⁸. To podczas tego oblężenia Bohun miał współpracować z obrońcami przekazując im informacje o planach szturmów, miejscach podłożenia min, a nawet miał wysyłać oddziały, żeby wspomóc siły oblężonych⁶⁶⁹. Postawa Bohuna podczas tego oblężenia stanowiła fundament do twierdzenia, że należał do tej części starszyny, która zmówiła się przeciwko Teterze⁶⁷⁰. Spiskowcy mieli dążyć do obalenia hetmana i elekcji na jego miejsce Jana Wyhowskiego.

Strona polska nadal nie miała pewnych informacji dotyczących strony kozacko-moskiewskiej⁶⁷¹. O zbliżaniu się nieprzyjaciela pierwsi dowiedzieli się Tatarzy, którzy postanowili wycofać się⁶⁷². Nie była to jednak jedyna przyczyna ich odwrotu. Wśród motywów podawano były grudniowe najazdy Sirka na Krym. To stałe zagrożenie napadami Zaporozców współdziałających wówczas z Kosagowem i przede wszystkim z Kałmukami stanowiły oficjalny powód odmowy chana nadesłania większej pomocy tatarskiej królowi polskiemu⁶⁷³. Jednak stanowiły one raczej wygodny pretekst dla Krymu, ponieważ wyprawy te wcale nie były tak liczne - opierały się głównie na sile Kałmuków, aby móc unieszkodliwić Tatarów. W dodatku złapani w styczniu 1664 roku posłowie Sirki, którzy wracali wtedy z Moskwy, wieźli ze sobą gramotę carską, która obiecywała pomoc wojskową dla Zaporozza. Należy wątpić, że te napady Zaporozców i Kałmuków były tak mordercze jak wskazywał chan. W jakim bowiem celu Sirko tak usilnie wzywał cara do udzielenia mu pomocy wojskowej, skoro sam stanowił takie wielkie zagrożenie dla Krymu. Dodatkowo Sirko musiał zdawać sobie sprawę, że w obliczu najazdu Jana Kazimierza wojska moskiewskie były dopiero mobilizowane i nie były jeszcze gotowe do walki, a po osiągnięciu gotowości i tak priorytetem była walka z królem polskim, a nie pomoc Zaporozu. Jednocześnie postawa Krymu nie powinna być dużym zaskoczeniem. Zwycięstwo Rzeczypospolitej oznaczałoby wzmocnienie jej władzy nad ziemiami ukraińskimi i mogłoby wzmocnić ją samą i osłabiłoby Moskwę, a to stanowiłoby zaprzeczenie polityki równowagi w rejonie, która próbował

⁶⁶⁸ J. Łoś, *Pamiętnik towarzysza chorągwi ...*, s. 115.

⁶⁶⁹ Ta działalność hetmana nakaźnego przyczyniła się do późniejszego oskarżenia go o zdradę. Dodatkowo dowództwo polskie dowiedziało się o porozumieniu Bohuna z Brzuchowieckim, któremu ten miał obiecać, że w trakcie bitwy siły kozackie przejdą na stronę moskiewsko-kozacką. Najprawdopodobniej został rozstrzelany pod Nowogrodem Siwierskim. Istnieją także wersje, że Bohun zginął podczas próby aresztowania; J. Jerlicz, *Latopisiec albo kroniczka ...*, s. 89-90; Z. Wójcik, *Traktat andruszowski ...*, s. 147; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 380-381. Trudno ostatecznie rozstrzygnąć czy Bohun faktycznie porozumiał się z Brzuchowieckim czy Romodanowskim, ponieważ ani lewobrzeżny hetman, ani wojewoda moskiewski nie chwalili się, że do tego doszło. Choć trzeba pamiętać, że ze względu na śmierć Bohuna mogli o tym nie informować.

⁶⁷⁰ Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 348-349 i 381.

⁶⁷¹ М. Obuchowicz, *Pamiętniki Michała Obuchowicza ...*, s. 25.

⁶⁷² *Літопис Самовидця...*, s. 95.

⁶⁷³ Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 370 - 371.

utrzymywać chan. W dodatku przeszkadzałyby w zawładnięciu ziem ukraińskich pod protektorat chana.

Tymczasem Jan Kazimierz podążył do Siewska. Celem było połączenie się z wojskiem litewskim, aby potem wspólnie uderzyć na siły Romodanowskiego i to zanim dołączyliby do niego pozostali dowódcy moskiewscy. Wreszcie 17 lutego 1664 roku doszło do oczekiwanego połączenia z armią litewską⁶⁷⁴. Na radzie dowódcy zdecydowali, że zostanie wysłany silny oddział na ziemie moskiewskie⁶⁷⁵. Natomiast reszta wojska i tabor miał cofnąć się na granice państwa. Wojska litewskie szły w kierunku Desny.

W końcu doszło do oczekiwanego spotkania z siłami nieprzyjaciela, które miało miejsce nad rzeką Desną⁶⁷⁶. Po otrzymaniu informacji o pochodzie Romodanowskiego i Brzuchowieckiego na Nowogród Siewierski Michał Kazimierz Pac ponownie połączył się z siłami królewskimi. Do zbliżającego się starcia uszykowano wojsko polsko-litewskie: lewe skrzydło zajęła Litwa, artyleria stanęła w centrum, a jazda koronna - prawe skrzydło. Postanowiono sprowokować stronę moskiewską do przejścia na prawy brzeg rzeki. W tym celu wysłano oddziały pod dowództwem strażnika koronnego Jakuba Potockiego⁶⁷⁷. Kozacy Brzuchowieckiego zaczęli je gonić. Kozacy lewobrzeżni sądzili, że mają przed sobą uciekające główne siły przeciwnika. Przekonanie to wzmocniło także wycofanie broniących mostu oddziałów piechoty oraz rajtarów. W chaosie przeprawiali się Kozacy Brzuchowieckiego przez Desnę. Na nich to skutecznie uderzyła jazda. Oddziały Brzuchowieckiego zaczęły uciekać. Łódź na rzece nie wytrzymała. Samego Brzuchowieckiego uratowali towarzysze. Następnie trzy dni strona moskiewsko-kozacka skutecznie unikała prowokacji. Z kolei przeciwko szturmom taboru moskiewsko-kozackiego, który znajdował się w lesie, opowiadał się Czarniecki. Bał się strat. Nie powiódł się także pozorowany atak na Nowogród. Nie mogąc doprowadzić do walki strona polska wycofała się.

Inny obraz tego starcia zachował się w pamiętniku Gramona, który podaje, że plan bitwy przewidywał walkę na lewym brzegu rzeki⁶⁷⁸. Dodatkowo na radzie wojennej miano ustalić, że zostanie wysłany podjazd w sile 1000 koni. Jego zadaniem było sprowokowanie

⁶⁷⁴ M. Obuchowicz, *Pamiętniki Michała Obuchowicza ...*, s. 25; J. W. Poczobut Odlanicki, *Pamiętnik ...*, s. 195-196.

⁶⁷⁵ Pod dowództwem Będzińskiego i Połubińskiego wysłano 40 chorągwi. Do nich miały także dołączyć oddziały kozackie i tatarskie; M. Obuchowicz, *Pamiętniki Michała Obuchowicza ...*, s. 25; M. Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski ...*, s. 338-339; *Dwa pamiętniki z XVII wieku...*, s. 34.

⁶⁷⁶ Starcie nad Desną, patrz; J. W. Poczobut Odlanicki, *Pamiętnik ...*, s. 199-205; J. A. Chrapowicki, *Diariusz...*, s. 463-464; M. Obuchowicz, *Pamiętniki Michała Obuchowicza ...*, s. 26-27; K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac...*, s. 121-122; J. Maroń, *Kampania zadnieprzańska ...*, [w:] *Od armii komputerowej do ...*, s. 85-86; T. Korzon, *Dola i niedola Jana Sobieskiego ...*, s. 204-205.

⁶⁷⁷ Według Odlanickiego misję tę polecono Sobieskiemu; J. W. Poczobut Odlanicki, *Pamiętnik ...*, s. 201.

⁶⁷⁸ A. Грамон, *Из истории московского...*, s. 19-24.

oddziałów moskiewskich do ataku na armię królewską. Niestety w trakcie realizacji tego planu kanclerz litewski przekonał króla do przeprowadzenia części oddziałów i pozostawieniu pułku rajtarów królewskich do osłony mostów. O zmianie planu bitwy nie poinformowano wszystkich oddziałów. Doszło do walki ze strażą przednią Romodanowskiego. W czasie przeprawy przez rzekę lód zaczął pękać. Na skutek tego poniesiono duże straty. Czarniecki ruszył z pomocą cofającym się oddziałom. Jednak z samym atakiem na nieprzyjaciela poczekał do momentu, kiedy więcej sił moskiewskich przekroczyło rzekę. Wedle słów Gramona wszyscy ci żołnierze moskiewscy, którzy przeszli rzekę zginęli, a do niewoli trafił dowódca kozacki⁶⁷⁹. Gramon żałował, że pomimo tego, że armia Romodanowskiego nie była jeszcze rozbita nie pozwolono dokończyć walki z nią. Za taką bezczynność oskarżył kanclerza litewskiego, który w tym czasie doradzał królowi.

Ostatecznie 8 marca zdecydowano o zakończeniu kampanii moskiewskiej. Wojsko miało zostać rozłożone na leżach zimowych - wojska litewskie w okolicach Staroduba i Trubecka. Natomiast siły koronne pomiędzy Sośnicą, Mianami i Ostrzem.

Wpływ na taką decyzję miała pogarszająca się sytuacja wojska. W chwili, kiedy siły królewskie przebywały one na terytorium wroga, a oddziały moskiewskie zaczęły się koncentrować zostały one osłabione w wyniku odejścia Tatarów. Problemem było także zaopatrzenie sił królewskich, które praktycznie zostało odcięte od zaplecza, ponieważ zbuntowani Kozacy wybili polskie garnizony w miastach, z których dostarczano dotąd żywność. Nie bez znaczenia była też działalność Brzuchowieckiego. Dodatkowo przyszło ocieplenie.

Rozpoczął się odwrót w granice Rzeczypospolitej. Armia została podzielona. Siły litewskie skierowano na Mohylew, a wojska koronne pod dowództwem Czarnieckiego ku Czernihowa⁶⁸⁰. Razem z wojskami litewskimi szedł Jan Kazimierz. Na skutek pogarszającej się sytuacji na Prawobrzeżu Czarniecki zmierzał na te obszary.

Odwrót przyniósł ogromne trudy żołnierzom. Zmęczenie, brak żywności i zła pogoda tylko powiększały straty, które i tak duże⁶⁸¹. Tracono także konie i „*stamtąd wojska wielka część szła pieszo, tak towarzystwa jako i czeladzi. Jakoż i mnie samemu z drugimi dostało się tej przechadzki zza Dniepru pieszo wyniść*”⁶⁸². Panikę wywołały wieści o zbliżaniu się kniazia

⁶⁷⁹ Sam Gramon określił tego Kozaka generałem. Miano go także wbić na pal. Tej informacji nie potwierdzają jednak inne pamiętniki. Tym bardziej, że za bardzo nie wiadomo o jakiego dowódcę kozackiego mu chodziło; Tamże, s. 23.

⁶⁸⁰ *Літопис Самовидця...*, s. 95; А. Грамон, *Из истории московского...*, s. 28.

⁶⁸¹ O poniesieniu start w wysokości $\frac{3}{4}$, patrz; *Літопис Самовидця...*, s. 95.

⁶⁸² *Dwa pamiętniki z XVII wieku...*, s. 35.

Czerkasskiego. Wtedy też miał miejsce rabunek wozów dokonany przez oddziały Denisa Muraszki⁶⁸³. Na szczęście dla armii litewskiej zalesienie uniemożliwiło szybki marsz kniazia Czerkasskiego. Sam dowódca moskiewski też nie spieszył się w tej pogoni za wojskiem królewskim.

Na Zadnieprzu doszło do represji ze strony Brzuchowieckiego. Ich ofiarami padły te miejscowości, które poddały się Janowi Kazimierzowi⁶⁸⁴. Zemsta dosięgła także starszyznę.

Z kolei dwór postanowił wytłumaczyć i przekonać szlachtę o konieczności przerwania tej kampanii. W tym celu wydano dwa pisma ulotne: *Przyczyny dla których JKM powrot swoy do Warszawy nie na WXL, ale raczej na Ukrainę ma obrócić po tractatach szczęśliwie skończonych z Moskwą*⁶⁸⁵ oraz *Ratie dla których owa expedit aby się Król JMśc Polski miał wracać nieuczyniwszy Pokoju z Moskwą*⁶⁸⁶. Wedle nich Jan Kazimierz dążył w tej wyprawie do odzyskania władzy na ziemiach ukraińskich oraz udało się królowi Pawła Teterę „w respekcie u Kozaków, y w Urzędzie iego Hetmaństwa Zaporowskiego sufficienter [wystarczająco] ugruntował”⁶⁸⁷. Najciekawsze w tych pismach było jednak co innego. Otóż tłumaczono, że Jan Kazimierz miał wrócić na ziemie ukraińskie, aby móc przeprowadzić reorganizację rejestru kozackiego⁶⁸⁸. Miało się to odbyć zgodnie z obietnicą złożoną podczas rady w Białej Cerkwi. Postanowiono wtedy, że wszystkich tych, którzy uważali się za Kozaków, a nie uczestniczyli w wyprawie należy wykreślić z rejestru. Tym samym pozbawiając ich praw kozackich. Jednocześnie, aby zapobiec buntom i zaprowadzić pokój chciano wydzielić grunty, które zostałyby podzielone pomiędzy Kozaków⁶⁸⁹. Każdy Kozak miał otrzymać tyle ziem, ile potrzebował na utrzymanie odpowiedniej liczby koni na służbę Rzeczypospolitej. Nie mieli także ponosić innych powinności. Ziemie te miały być oddane Kozakom w lenno.

Koncepcje te są ważne ze względu na to, że stanowiły one kolejną, nieudaną próbę uporządkowania samego rejestru kozackiego oraz rozliczenie wszystkich, którzy uważali się za Kozaków, a nie wykonywali swojej powinności. Z kolei pomysł wydzielania gruntu nie był niczym nowym, ale stanowił on kolejną propozycję do tego, aby usunąć główną przyczynę

⁶⁸³ M. Obuchowicz, *Pamiętniki Michała Obuchowicza ...*, s. 27; K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac...*, s. 124.

⁶⁸⁴ *Літопис Самовидця...*, s. 95; *Літопис гадяцького полковника ...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011).

⁶⁸⁵ Biblioteka Narodowego Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkp. 237, k. 210v-214; *Pisma polityczne z czasów...*, s. 212-215.

⁶⁸⁶ Biblioteka Narodowego Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkp. 237, k. 214-218v; *Pisma polityczne z czasów ...*, s. 207 - 211.

⁶⁸⁷ Biblioteka Narodowego Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkp. 237, k. 214v.

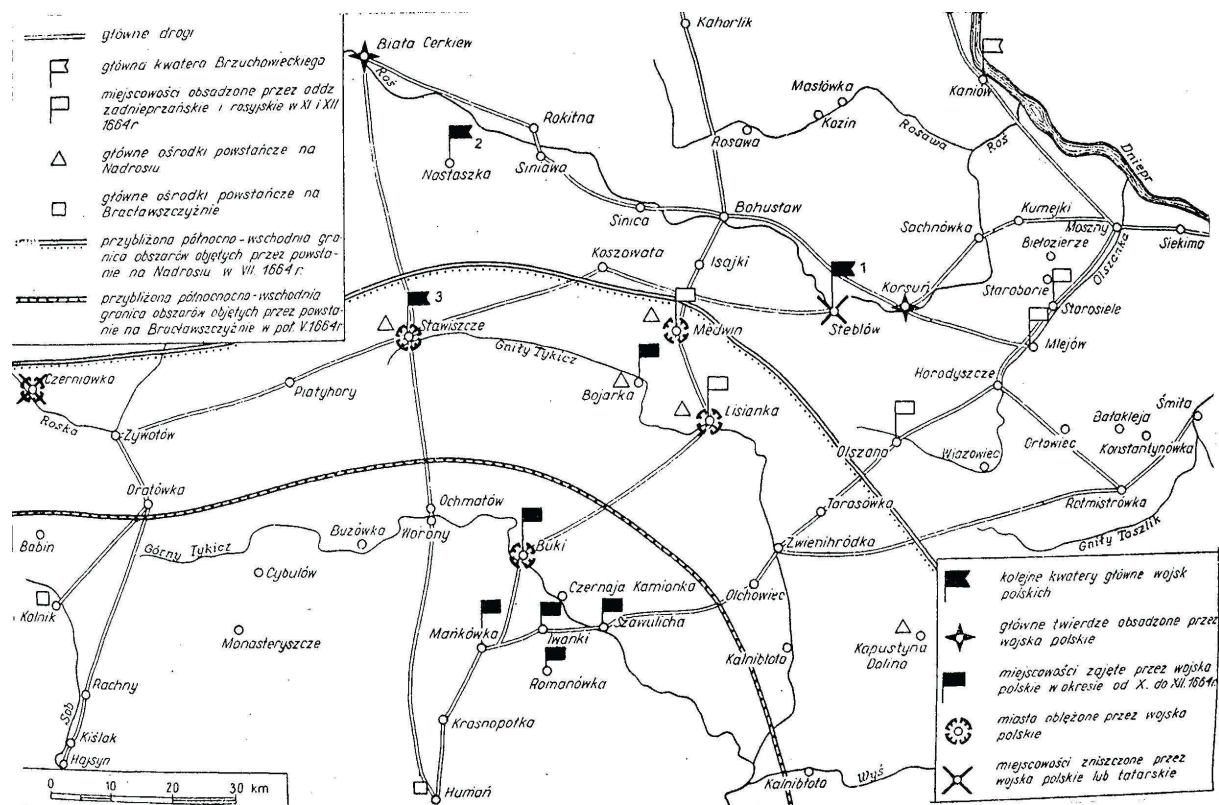
⁶⁸⁸ *Pisma polityczne z czasów...*, s. 213.

⁶⁸⁹ Tamże, s. 214.

konfliktów, czyli krzywdy i nadużycia wobec wojska zaporoskiego. Realizację tych pomysłów uniemożliwiła sytuacja na ziemiach ukraińskich. Wątpliwe jest jednak, żeby szlachta zgodziła się ustąpić jakichkolwiek obszarów, które przestałyby znajdować się pod jej jurysdykcją.

Kończyła się kampania i wraz z nią kończyły się marzenia Jana Kazimierza dotyczące narzucenia Moskwie dogodnych warunków pokojowych, a dzięki temu rozwiązania własnych problemów wewnętrznych w Rzeczypospolitej. Zakończenie wyprawy oznaczało także niepowodzenie Tetery. Nie tylko nie udało mu się zjednoczyć Kozaków, a w dodatku kampania ta stała się źródłem poważnych komplikacji dla hetmana. W czasie jej trwania część starszyny niezadowolonej z polityki hetmana zawiązała spisek mający na celu pozbawienie władzy Tetery.

Hetman wykorzystał okazję, aby zrealizować własny cel w oparciu o pomoc wojskową Rzeczypospolitej. Podczas wyprawy korzystając z metod ugodowych doprowadził do przejścia na stronę Jana Kazimierza wielu miast. Nie bez znaczenia okazał się także udział Bohuna w tej kampanii. Podczas niej został oskarżony o zdradę i rozstrzelany. W czasie wyprawy narastało niezadowolenie biorących w niej udział Kozaków. W ostatecznym rezultacie nie powiodło się hetmanowi ani uspokojenie sytuacji na Prawobrzeżu, ani zjednoczenie ziem ukraińskich.

Teren działań wojennych na Nadrosiu, map. W. Majewski, *Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec-grudzień)*, [w:] *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. XVIII, cz. 2, Warszawa 1972, s. 154.

Powstania antypolskie i przeciwko Teterze w 1664

Powstanie w latach 1664-1665 było walką ludności ukraińskiej przeciwko zniechęconemu panowaniu polskiemu oraz wszystkiemu temu, co się z nim łączyło. Warto w tym miejscu zauważyć, że trudno jest odtworzyć dokładnie przebieg tych wydarzeń⁶⁹⁰. Trudno jest odtworzyć dokładny obraz powstania, które bezpośrednio przyczyniło się do pozbawienia władzy Tetery.

Sytuacja na Prawobrzeżu ponownie zaczęła być napięta i wpływ na to miało kilka czynników⁶⁹¹. Wraz z przybyciem wojska koronnego na te obszary zaczęła powracać także szlachta, która dążyła do odzyskania swoich majątków oraz odnowienia dawnych zależności. W efekcie tego coraz bardziej rosły napięcia i nastroje antypolskie. Sytuacji nie poprawiało także zachowywanie żołnierzy koronnych oraz Tatarów, którzy dopuszczali się grabieży, nadużyć i wielkich rekwizycji⁶⁹².

Tym samym zawiódła nadzieja jaką żywił Tetera. Liczył on na to, że wraz z przybyciem wojska koronnego sytuacja na prawobrzeżnych ziemiach ukraińskich ulegnie stabilizacji. Kolejnym niepowodzeniem hetmańskim okazała się także próba zjednoczenia Kozaczyzny dzięki kampanii przeciwko państwu moskiewskiemu. Porażka wyprawy Jana Kazimierza na Moskwę oznaczała zaprzepaszczenie szansy odbudowania jedności społeczności kozackiej. Przekonano się, że strona polska wcale nie była i być nie mogła zainteresowana wzmocnieniem się Kozaczyzny. Natomiast tak ścisła współpraca z wojskiem koronnym podważyła i tak nadszarpnięty autorytet hetmański wśród ludności ukraińskiej oraz starszyzny. W ich oczach Tetera ponosił winę za wszystkie doznawane krzywdy od żołnierzy czy Tatarów. Nie sprzeciwiał się, bo tak naprawdę nie mógł, braniu jasyru oraz innym nadużyciom. Dość powszechnie czekano tylko na dogodną okazję do buntu. Choć należy

⁶⁹⁰ Występują poważne problemy z chronologią. Dostępne źródła nie rozwiązują wszystkich problemów i wiele kwestii pozostaje niejasnych. Dużo wydarzeń, które wówczas miały miejsce na prawobrzeżnych ziemiach ukraińskich trudno jest wzajemnie ze sobą powiązać. Trudno rozstrzygnąć jakie były powiązania pomiędzy powstańcami. Głównym powodem był brak jednego przywódcy powstania. Ten bunt oznaczał walkę wszystkich ze wszystkim, sojusze zmieniały się tak często, że trudno przypisać kto z kim i dlaczego walczył. Niestety posiadane źródła rzucają mało światła na te wydarzenia – polskie zajęte były sprawą Lubomirskiego, a potem rokoszem dlatego wydarzenia na ziemiach ukraińskich zostały poważnie zmarginalizowane. Latopisy ograniczyły się z kolei tylko do wzmianek natomiast źródła moskiewskie także nie uzupełniały informacji o wydarzeniach. Możliwe, że z tej przyczyny nie powstała dotąd żadna monografia tych walk.

⁶⁹¹ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 132 i 137-138.

⁶⁹² *Zbiór pamiątek do...*, s. 151 i 153.

w tym miejscu zaznaczyć, że pierwsze dni walk powstańczych nie przyniosły zdecydowanych wystąpień kozackich większość zachowywała neutralność i czekała na rozwój wypadków.

Do polskich dowódców oraz Tetery coraz liczniej zaczęły dochodzić niepokojące informacje z ziem ukraińskich. Ostrzegano o możliwości zmywy przeciwko hetmanowi, w której uczestniczyć mieli: Wyhowski, Hulanicki, Leśnicki, Tukalski i Chmielnicki⁶⁹³. Niejednoznaczne wieści dotyczyły także żony Tetery - Oleny. Wszystkie wymienione osoby niewątpliwie cieszyły się popularnością wśród miejscowej ludności. To powodowało, że Tetera musiał postępować delikatnie i ostrożnie. Wszelkie informacje przyczyniły się do wzmożenia czujności. Jan Kazimierz w swoim liście do Sebastiana Machowskiego zalecał stworzenie specjalnej komisji w Korsuniu w celu zbadania pogłosek o spisku⁶⁹⁴. Jeśli zostałyby one potwierdzone, król polecił aresztować wszystkich winnych, których pułkownikowi wskazałby hetman. Szczególną uwagę zwrócił władca na Chmielnickiego i Olenę.

Przynajmniej pod koniec 1663 roku zawiązał się wspomniany spisek starszyny przeciwko hetmanowi zaporoskiemu. Według większości badaczy osiągnął on olbrzymie rozmiary⁶⁹⁵. Zamieszani byli nawet ci przedstawiciele, którzy należeli do opcji propolskiej i dotychczas byli najbliższymi współpracownikami hetmana. Swoją rolę odegrać miał także Iwan Sirko. Choć należy zaznaczyć, że W. Majewski uważa, że żadnego spisku nie było⁶⁹⁶. Jednak patrząc na rozwój wydarzeń wydaje się wątpliwe by nie istniało żadne porozumienie wśród ludzi niezadowolonych z osoby hetmana.

Tymczasem na początku 1664 roku przechwycono listy Jerzego Chmielnickiego do przedstawicieli starszyny kozackiej m.in. do Hohoła wzywające do pozbawienia Tetery buławy zaporoskiej⁶⁹⁷. Jednocześnie doniósł na Chmielnickiego ihumen monasteru w Śmiłej⁶⁹⁸. W związku z tym był hetman został aresztowany⁶⁹⁹.

Inaczej te wydarzenia przedstawił Hrusza Jerzemu Lubomirskiemu⁷⁰⁰. Opierając się na rozmowie z Jerzym Chmielnickim zawiadamiał hetmana polnego, że Kozacy tylko czekali na hasło do buntu. Rozpoczęto już agitację wśród Kozaków „*jeno się poczęły te listy przemykać,*

⁶⁹³ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 137.

⁶⁹⁴ AGAD, AZ, rkp. 3036, k. 185-191.

⁶⁹⁵ Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 392.

⁶⁹⁶ W. Majewski, *Śmierć Iwana Wyhowskiego w 1664 roku*, [w:] *350-lecie Unii Hadziackiej...*, s. 581 i 585-589.

⁶⁹⁷ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 138.

⁶⁹⁸ J. Jerlicz, *Latorisiec albo kroniczka ...*, s. 85; В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська національна революція ...*, s. 267.

⁶⁹⁹ Choć oficjalnie wysłano go podróż do Lwowa, Poczajowa; *Zbiór pamiątek do...*, s. 151; W. Majewski, *Ostatnia kampania Czarnieckiego ...*, [w:] *Studia i Materiały do Historii Wojskowości...*, s. 66.

⁷⁰⁰ *Zbiór pamiątek do...*, s. 150-153.

*ostrzeżony pan hetman przybiegłszy, tych wszystkich nowego zapędu machinatorów połapał i trzyma w dobrym opatrzeniu (...) Korobke i Umańskiego miano potracić*⁷⁰¹. Zgodnie z opowieścią Chmielnickiego miał on napominać Teterę, aby nie popełnił błędu Wyhowskiego i by nie tłumił represjami buntu tylko „*pobłażeniem i dobra wolą*”⁷⁰². Sam Hrusza podkreślał w liście, że na podstawie wypowiedzi Chmielnickiego zaczął podejrzewać, że były hetman miał jednak jakieś związki z planowanym powstaniem. Otwarcie podejrzewał o to również Wyhowskiego, choć w tym wypadku prosił o dyskrecję⁷⁰³. Podstawą domysłów Hruszy było postępowanie wojewody kijowskiego, który rozsyłał listy i zbierał ludzi w nieznanym celu.

O wzroście niepokojącej sygnałów na początku lutego pisał S. Machowski do Tetery⁷⁰⁴. Pułkownik nie życzył sobie obecności Wyhowskiego na tych obszarach. Jednocześnie nie chciał też widzieć S. Potockiego. Pułkownik ostrzegał hetmana zaporoskiego i wzywał go do wzmożonej ostrożności. Spowodowany to było m.in. wypadkiem, w którym Kozak brutalnie i okrutnie zastrzelił jednego pachołka stwierdzając przy tym, że tak będzie i z Teterą oraz dziwnym zachowaniem Hohoła. Zarówno Machowski jak i Tetera byli zbyt doświadczeni, aby zlekceważyć niepokojące sygnały, które napływały ze wszystkich stron. Dlatego pułkownik wzywał Teterę do jak najszybszego przybycia, aby mogli wszystko omówić. W razie niebezpieczeństw hetman miał wziąć ze sobą chorągiew pana bełskiego z Czerkas. Można tylko przypuszczać z jakich powodów Machowski nie chciał przyjazdu Wyhowskiego. Najprawdopodobniej już wtedy podejrzewał Wyhowskiego i nie ufał mu. Postępowanie zarówno Machowskiego jak i Tetery świadczą o tym, że nie zlekceważyli nadchodzącego niebezpieczeństwa. Możliwe, że także chcieli wymienić się spostrzeżeniami i wnioskami na temat sytuacji na Prawobrzeżu. Dążono do wypracowania wspólnego sposobu na zażegnanie rozruchom społecznym.

W tym samym czasie wzrosła aktywność Zaporozża⁷⁰⁵. Niepewne informacje dochodziły o pochodzie Sirki na ziemia ukraińskie. Z tego powodu Tetera posłał po ordę. Dzięki temu posunięciu chciał uniemożliwić Zaporozcom wkroczenie na Prawobrzeże. Aby ratować ludność przed skutkami napadu Sirki, hetman kozacki miał polecić schronienie się jej w większych miastach. Sam Zaboklicki sądził, że w ten sposób Tetera chciał przede wszystkim uciszyć zamieszki nad Dniestrem. Trudno jednoznacznie stwierdzić o co chodziło

⁷⁰¹ Tamże, s. 151.

⁷⁰² Tamże.

⁷⁰³ Tamże, s. 152.

⁷⁰⁴ List S. Machowskiego do Pawła Tetery, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 395-397.

⁷⁰⁵ List N. Zabołińskiego do J. Piasoczyńskiego, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 399-400.

Teterze. Z jednej strony większe miasta faktycznie chroniły ludność przed niebezpieczeństwami i skutkami jakie niesła wojna, a z drugiej strony gromadząc ją w większych miastach Tetera zyskał większą kontrolę nad ludnością. Tetera tym jednym wezwaniem mógł rozwiązać i kwestię bezpieczeństwa ludności, jak i zwiększał kontrolę nad społeczeństwem.

Na początku stycznia 1664 roku Sirko podjął wyprawę na Tahin podczas, której zrujnował kilka miast⁷⁰⁶. Wracał z niej przez Dniestr i Boh. W późniejszej korespondencji do Moskwy pochodzącej już z końca marca ataman koszowy informował cara, że ludność ukraińska sama walczyła z Polakami⁷⁰⁷. Pojawienie się Zaporozców na pewno korzystnie wpływało na rozwój oporu miejscowej ludności i rozprzestrzenianie się płomienia buntu po okolicy. W swym piśmie do cara Somko chwalił się, że pod władzę cara powróciły tereny nad Bohem oraz prosił o przysłanie ratnych ludzi do Braclawia, Humania i Kalnika⁷⁰⁸. Ten pochód Sirka niekiedy uznawany był jako sygnał do buntu.

Tymczasem sytuacja na prawobrzeżnych ziemiach ukraińskich stawała się coraz bardziej napięta. Machowski zdawał sobie sprawę z nieuchronności nadchodzącego buntu⁷⁰⁹. Jak na razie samym strachem przed Tatarami udawało się utrzymywać spokój. Wiedział jednak, że Tatarzy nie przyjdą z odsieczą. Sirko sparaliżował ich swoimi napadami na Perekop i Oczaków. Wobec rozwoju sytuacji Machowski zwrócił się o przysłanie posiłków wojskowych. Współpracując z Teterą chciał opanować zburzone nastroje. Jednocześnie miał świadomość niepopularności hetmana zaporoskiego wśród Kozaków. Zaznaczał przy tym, że i to *„nam nie pomaga, że Pan Wyhawski wojewoda kijowski lada djabła plecie, z Panem hetmanem się wadzi, Kozaków poniekąd buntuje; jać go jeszcze non condemno (nie potępiam); ale się tego strzedz musim i strzeżem; jeśli się co pokaże na niego, bezmało mu nie będzie to co Chmielnickiemu”*⁷¹⁰.

W końcu pod koniec lutego w rejonie Targowicy doszło do wybuchu powstania pod dowództwem Dymitra Sulimki i Semena Wysoczana. Inicjatorem walk był sam Jan Wyhowski. W. Majewski uważa, że wojewoda kijowski planował bunt tylko przeciwko Teterze marząc nadal o odzyskaniu buławy zaporoskiej⁷¹¹. Jednak cel powstania wymknął się

⁷⁰⁶ Istnieją podejrzenia, że Sirko przynajmniej dwukrotnie wybierał się na Krym i wracał przez Braclawszczyznę; Akty ЮЗР, t. V, s. 151; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 140.

⁷⁰⁷ Akty ЮЗР, t. V, s. 151.

⁷⁰⁸ Tamże, s. 151-152.

⁷⁰⁹ *Zbiór pamiątek do...*, s. 153.

⁷¹⁰ Tamże, s. 154.

⁷¹¹ W. Majewski, *Śmierć Iwana Wyhowskiego w 1664 roku*, [w:] *350-lecie Unii Hadziackiej...*, s. 591.

spod jego kontroli. Przekształciło się ono w walkę z polską władzą. Zgodnie ze swoimi założeniami powstanie miał rozpocząć Sulimka i dopiero później dołączyć miał Wyhowski.

Jeśli Wyhowski chciał, tak jak uważa W. Majewski, walczyć tylko z Teterą to zastanawiające jest jak wyobrażał sobie prowadzenie tych walk. Tetera był hetmanem, który dopiero co powrócił z wyprawy przeciwko Moskwie, w której ściśle współpracował z Janem Kazimierzem, miał dobre stosunki z władcą i powszechnie postrzegany był jako stronnik polski. Czyżby Wyhowski spodziewał się, że Tetera nie otrzyma żadnego wsparcia ze strony Rzeczypospolitej, ale przede wszystkim jak chciał zapewnić sobie neutralność Machowskiego, którego nieliczne siły pozostawały na Prawobrzeżu. Nie wolno zapominać także, że Rzeczpospolita niechętnie patrzyła na wszelkie próby powrotu do władzy nad Kozaczyzną Wyhowskiego i były hetman nie miał żadnej pewności, że po zwycięskim powstaniu Jan Kazimierz uzna go za prawowitego hetmana.

Powstańcy próbowali pozyskać także pomoc Zadnieprzan. Skierowali do nich swoje listy informując w nich o powstaniu i prosząc o poparcie⁷¹². W odpowiedzi na ten apel mieszczanie Boryszpola i Woronkowa podnieśli bunt⁷¹³.

Tymczasem powstańcy zdobyli Lisiankę a wraz z nią artylerię kozacką⁷¹⁴. Ponadto opanowano Trechtymirów i Stawiszczce. Udało im się także rozbić jakiś oddział Machowskiego. W tym czasie hetman zaporoski przebywał w Czehryniu. Zabrał żonę i udał się do S. Machowskiego do Horodoszczyc. Razem posiadali głównie jazdę oraz 3 tysiące Tatarów mimo tego przez kilka dni próbowali odzyskać Lisiankę. Po tych niepowodzeniach postanowili wycofać się do Chwastowa. Tutaj do ich oddziałów dołączyli się żołnierze Wyhowskiego, dzięki czemu mogli ruszyć na odsiecz oblężonej przez powstańców Białej Cerkwi. Pod miastem 12 marca rozbito siły powstańcze. Goniono uciekających aż do Rokitnej. Część uciekała do Lisianki, Targowicy i Lipowca. Niektórzy schronili się w Olchowcu, którego bezskutecznie próbował zdobyć Machowski.

Tetera okrutnie rozprawił się z buntownikami. Jeszcze na polu bitwy rozkazał Tatarom pościnać szeregowych powstańców. Natomiast starszyzna została albo powieszona, albo zginęła na palach. Powstanie na moment przygasło. Jeszcze niedawno podczas wyprawy na Moskwę Tetera dążył do pokojowego opanowania miejscowości zadnieprzańskich odnosząc przy tym duże sukcesy. Natomiast w obliczu buntu tłumił go represjami, które zresztą nie

⁷¹² В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська національна революція ...*, s. 268.

⁷¹³ Zresztą bunty na Zadnieprzu wybuchały jak tylko liczniejsze oddziały polskie opuszczały dane terytorium.

⁷¹⁴ W. Majewski, *Ostatnia kampania Czarnieckiego ...*, [w:] *Studia i Materiały do Historii Wojskowości...*, s. 66; В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська державна ідея...*, s.135;

przyniosły mu długotrwałych efektów. Wydaje się, że pierwsza reakcja hetmańska była efektem dążenia do rozprawienia się z powstaniem przy pomocy twardej ręki, w której brakowało litości dla buntowników. Chciał pokazać ludności, kto posiadał władzę na Prawobrzeżu. Tak samo przecież potraktował bunt Popowicza. Możliwe, że sądził, że bunt należy krwawo tłumić, a w przypadku wyprawy na Zadnieprze chciał pozyskać ludność dzięki łaskawemu traktowaniu. Już wkrótce hetman zmienił sposób walki z buntownikami. Możliwie, że dostrzegł, że ten sposób nie przynosił mu oczekiwanych rezultatów. Chciał uspokoić sytuację na ziemiach ukraińskich dzięki ustępstwom Rzeczypospolitej na rzecz Kozaków. Rozpoczął m.in. starania o uporządkowanie pozycji Kozaków w Rzeczypospolitej.

Zeznania wziętych do niewoli powstańców obciążały głównie Wyhowskiego⁷¹⁵. Zgodnie z nimi wojewoda kijowski rozkazał „*czynić wszystko na swoje imię*”. Złożono także wzajemne przysięgi. Wyhowski miał wręczyć uniwersały wzywające do walki i skupiania się pod jego znaki oraz pieniądze Sulimie i jego towarzyszom. Dodatkowo Machowski przechwycił list wojewody kijowskiego do Doroszenki, w którym wzywał go do walki przeciwko Teterze⁷¹⁶. Czy potrzebowano jeszcze jakiś dodatkowych dowodów winy wojewody kijowskiego? Tym bardziej, że wcześniejsze zachowanie Wyhowskiego też pozostawiało wiele do życzenia i wzbudzało podejrzenia. Aresztowanie wojewody było zatem tylko kwestia czasu.

Już po rozbiciu sił powstańców dnia 11 marca z Chwastowa Wyhowski wydał uniwersał, w którym zaklinał ludność ukraińską by ta nie czyniła rozbojów, nie zabijała niewinnych, powołując się na niego⁷¹⁷. Wzywał do uspokojenia nastrojów. W tym dokumencie odciął się od ruchu powstańczego. Tłumaczył, że wcale nie chce buławy hetmańskiej. Co ważne znalazło się tam także zapewnienie, że Tetera gotowy jest złożyć buławę byle tylko jego następcą był wierny królowi⁷¹⁸. Czy to był kolejna gra polityczna wojewody? Dlaczego takiego uniwersału z taką obietnicą nie wydał Tetera tylko Wyhowski? W. Majewskiego twierdził, że wojewoda uczynił to za porozumieniem z Teterą i Machowskim⁷¹⁹. Ze względu na to, że hetman stracił popularność u ludności to Wyhowski

⁷¹⁵ *Zeznania P. Rabuchy i innych w Lisiance, złożone dobrowolnie*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 409-412.

⁷¹⁶ Wedle niektórych informacji Doroszenko miał zamknąć się w Czehryniu. Wbrew poglądom J. Perdania Doroszenko pozostał wierny hetmanowi do końca; J. Perdania, *Hetman Piotr Doroszenko a ...*, s. 64-65; В. А. Смолий, В. С. Степанков, *Петро Дорошенко...*, s. 87; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 142.

⁷¹⁷ *Uniwersał Jana Wyhowskiego*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 404-405.

⁷¹⁸ W sumie taki sam warunek postawił Wyhowski kiedy rezygnował z hetmaństwa.

⁷¹⁹ W. Majewski, *Śmierć Iwana Wyhowskiego w 1664 roku*, [w:] *350-lecie Unii Hadziackiej...*, s. 585.

miał ją uspokoić. Tym bardziej, że już wcześniej proszono go by pomógł uśmierzyć bunt⁷²⁰. Osoba Tetera była niepopularna wśród ludności i możliwe, że jego uniwersał nie odniósłby żadnego efektu. Jednak sam wojewoda kijowski był również postacią, która niekoniecznie mogła wpłynąć uspakajająco na społeczność kozacką. Można wątpić by zapomniano mu już wydarzenia i rozczarowanie związane z ugodą hadziacką. Jednak w ocenie tego uniwersału kluczowy był jednak czas, kiedy ten dokument został wydany – po rozbiciu sił powstańczych! To ten fakt podważa opinię Majewskiego, że uniwersał ten Wyhowski wydał po uzgodnieniu z Teterą. On chciał oczyścić się z wszelkich podejrzeń. Wyczekał sytuację i w momencie, kiedy okazało się, że powstanie nie miało szans to odciął się od niego. Była to zatem czysta propaganda i mydlenie oczu zarówno Machowskiemu jak i Teterze.

Zeznania jeńców doprowadziły do aresztowania wojewody kijowskiego. Początkowo nic nie wskazywało, że zostanie stracony. Sytuacja uległa zmianie, kiedy przybył Dedesz aga i żądał wydania Tatarom wojewody kijowskiego. Machowski postanowił zagrać na czas i obiecał rano wydać Tatarom Wyhowskiego. Szybko urządził sąd i skazał wojewodę na śmierć. Wyhowskiego rozstrzelano rano 27 marca pod Olchowką.

Stracenie wojewody kijowskiego wywołało olbrzymie oburzenie. Odbyło się ono wbrew prawom i obyczajom Rzeczypospolitej - zabito senatora bez wiedzy króla i zgody senatu. Powszechnie domagano się ukarania winnych. Szczególnie żądała tego szlachta województwa kijowskiego i braclawskiego.

Sam Jan Kazimierz zaakceptował wyrok. Wyraził to w instrukcji na sejm, w której odnotowano, że ta „*śmierć stała się mimo wiadomości JKMc, ale eucatus probamit; ze tak było trzeba uczynić boby się była ta strona Dniepru cale zbuntowała przez tego Człeka. Czego są iawne dowody, y teraz swiezo ax confenatis*”⁷²¹. Po śmierci Wyhowskiego Czarniecki został wojewodą kijowskim, a Tetera otrzymał starostwo lubomelskie⁷²².

Jeśli chodzi o rolę Pawła Tetera w straceniu Wyhowskiego to źródłach nie potwierdzają bezpośredniego udziału hetmana w tych wydarzeniach. Wydaje się mało prawdopodobne, aby hetman nie wiedział, co się dzieje. To, że brakuje jego obecności w dokumentach nic nie znaczy, ponieważ Tetera często nie podpisywał dokumentów, które mogły przysporzyć mu kłopotów. Jeśli to Machowski sam zdecydował o losie wojewody oznaczałoby to, że władza Tetera na tym obszarze już wtedy była czysto nominalna i że strona polska wcale nie liczyła się z jego zdaniem. Nie trzeba się dziwić, że później Tetera

⁷²⁰ Tamże, s. 593.

⁷²¹ Biblioteka Narodowego Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkp. 237, k. 261

⁷²² *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 318.

całą odpowiedzialność zrzucił na pułkownika bez tego miał wystarczająco dużo wrogów. Nie musiał ich mnożyć. Dodatkową sprawą jest kwestia, że nie chodzi tu wcale o winę Wyhowskiego, bo ta wydaje się być przesądzona, tylko o sposób ukarania wojewody za zdradę. Sam Wyhowski musiał liczyć się z najgorszymi konsekwencjami w przypadku wyjścia na jaw knowań. Należy także pamiętać, że Tetera z Wyhowskim nie przepadali za sobą od dłuższego czasu. Od momentu śmierci pierwszej żony Tetera, a siostry Wyhowskiego, byli ze sobą skłóceni. Głównym powodem wzajemnych sprzeczności były sprawy spadkowe. Ten konflikt narastał coraz bardziej. Co więcej od maja 1663 roku Tetera podejrzewał Wyhowskiego o budowanie opozycji antyhetmańskiej i zwracał uwagę na działalność senatora Janowi Kazimierzowi⁷²³. A już w marcu 1664 w liście do kanclerza Prażmowskiego pisząc o związkach z powstaniem Tukalskiego nadmienia jeszcze jedną osobę⁷²⁴. Co prawda nazwisko Wyhowskiego nie padło wprost, ale wszystko wskazuje, że chodziło właśnie o niego chodziło. W liście tym Tetera dodał, że posiada dokumenty potwierdzające winy. Trzeba pamiętać, że usunięcie wojewody było Teterze na rękę pozbywał się długoletniego, niewygodnego i wpływowego przeciwnika. Nie oznacza to jednak, że życzył sobie śmierci wojewody. Raczej to wypadki wymknęły mu się spod kontroli. Świadczy o tym błyskawicznie zorganizowany sąd i egzekucja Wyhowskiego. W konsekwencji śmierci wojewody Tetera utracił prestiż wśród Kozactwa. A ruch powstańczy dostał kolejnego motywu do walki.

Istotną kwestią w tych wydarzeniach zakończonych rozstrzelaniem Wyhowskiego jest próba znalezienia odpowiedzi na pytanie jaką rolę odegrał w nich Machowski. To jego jako autora kaźni wojewody wskazywał Tetera oraz starszyzna kozacka w instrukcji spod Lisianki z listopada 1664 roku. Istnieją przypuszczenia, które właśnie pułkownika obwiniają za śmierć wojewody⁷²⁵. Wedle nich Machowski nie ufał ani Teterze, ani Wyhowskiemu, ale umiejętnie wykorzystał ich wzajemne animozje. Umiejętnie nakłonił wojewodę kijowskiego do buntu i poinformował o tym hetmana⁷²⁶. Jednemu obiecywał pomoc w utrzymaniu buławy a drugiemu pomoc w jej odzyskaniu za odpowiednia opłatą. Sądząc z dalszego przebiegu wypadków to zgodnie z tą teorią Tetera zapłacił więcej. Zastanawiając się nad realnością tych przypuszczeń trzeba przyznać, że opierają się w dużej mierze na przypuszczeniach. Choć nie można do końca wykluczyć, że S. Machowskiego mógł nadużyć swoje stanowisko w celu

⁷²³ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 139.

⁷²⁴ *List Pawła Tetera do Mikołaja Prażmowskiego*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 408.

⁷²⁵ Б. Сушинський, *Гетман Виговський погляд з XXI століття*, Львів 2002, s. 265-266.

⁷²⁶ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 142.

wzbogacenia się. Pozostaje przy tym nierozstrzygnięta kwestia czy był wstanie posunąć się aż do tego stopnia by wywoływać bunt, którego nie można w pełni kontrolować.

Zastanawiające jest także to jaką rolę miał wypełnić Krym w tym powstaniu⁷²⁷. Istnieją bowiem przypuszczenia, że przywódcy szukali odpowiedniego sojusznika. W związku z tym kontaktowali się z chanem licząc na pomoc tatarską w walce z Rzeczpospolitą oraz Moskwą. Z kolei chan mógł sądzić, że nowy hetman będzie bardziej skłonny do przyjęcia tatarskiego protektoratu niż Tetera. Ten pogląd oparty jest na zeznaniach jeńca tatarskiego w Moskwie o planach odbudowy sojuszu z Kozakami takiego jak za czasów Bohdana Chmielnickiego.

Pod koniec marca Tetera przeprowadził interesującą rozmowę z Dedesz agą⁷²⁸. Podczas tej rozmowy poseł przekonywał hetmana do przejścia pod protektorat tatarski. Dedesz aga wypominał krzywdy jakie ponosili Kozacy ze strony Polaków. Tetera odparł, że to nie Kozacy ponosili ciężar stacji żołnierskich tylko chłopci, którzy i tak musieliby wypełniać posługi wobec starszyny. Jest to interesująca uwaga hetmańska, która zawierała kolejny przykład jak dalece społeczeństwo kozackie znajdowało się w kryzysie oraz przede wszystkim świadczyły o zmianach jakie dokonywały się na ziemiach ukraińskich. Widać wielką przepaść pomiędzy starszyna a resztą ludności. Chłopi mieli tylko służyć. Już nie głoszono walki w jej interesie i nie broniono przed uciskiem. Starszyna coraz bardziej zaczęła przypominać znienawidzoną szlachtę polską. Tymczasem Dedesz aga nie dawał jednak za wygraną. Podsuwał kolejne argumenty. Jednym z nich było to, że Tatarzy w przeciwieństwie do Polaków nie chcieli posiadać miast ukraińskich. Tetera zripostował to w następujący sposób: *„prawda że Chan JMś i Wszystka Orda miast y wsi naszych niechce, tylko tego pragnie, aby co kolwiek w miastach Unich w Krymie się oparło a Miasta puste zostały”*⁷²⁹. Mimo wszystko poseł zapewniał go nadal, że lepiej byłoby być pod władzą chana niż pod polską, ponieważ Polacy niczego dobrego im nie życzą. Radził także, żeby hetman postąpił tak jak Bohdan Chmielnicki. Powinien uwolnić ziemie ukraińskie od Lachów aż po Horyń. Obiecał przy tym wspólną walkę przeciwko Polakom. W zamian strona tatarska oczekiwał jedynie zezwolenia na branie jasyru za wspomnianą rzeką. Na taką propozycję hetman nie zgodził się. Tetera oprócz niełaski bożej za taki czyn obawiał się także kolejnego już odstąpienia Tatarów, ponieważ ci postępują z Kozakami tak jakby *„gęś z pierza*

⁷²⁷ Tamże, s. 140.

⁷²⁸ *Relacja rezydenta o rozmowie Pawła Tetera z Dedesz agą, [w:] Памятники изданные Временною ...*, s. 413-419.

⁷²⁹ Tamże, s. 416.

wyrwawszy, na Powietrze rzucal⁷³⁰. Dodatkowo hetman zaporoski uważał, że wszyscy ci co się zbuntowali muszą się opamiętać i wrócić do porządku. Koniec ich dyskusji dotyczył już końca świata, ognia. Rozeszli się życząc sobie życia w pokoju i przyjaźni.

Rozmowa ta świadczyć może o wierności hetmana, który w obliczu bardzo poważnej sytuacji nadal chciał trwać w sojuszu z Rzeczpospolitą i to pomimo tego, że realną pomocą dla niego byli w tym czasie Tatarzy.

Rozstrzelanie Wyhowskiego oraz masowe egzekucje przyczyniły się do dalszego rozwoju powstania. Buntowały się kolejne rejony. Co jednak trzeba zaznaczyć to ogień powstańczy rozpowszechniał się stopniowo i wybuchał kolejno w następnych regionach ziem ukraińskich. Ponownie pojawili się Zaporozcy.

Na Braclawszczyźnie i na Podolu ruchem powstańczym dowodził W. Warenica, Mielnik oraz O. Hohoł, którzy również przeszedł na stronę powstańców⁷³¹. Bunt objął tereny podległe pułkom: humańskiemu, braclawskiemu, kalnickiemu. Powstańcy opanowali m.in. Braclaw, Winnicę, Międzybórz, Raszków, Humań, Łodyżyn i Mohylew. Pod koniec kwietnia Mielnik bezskutecznie próbował zdobyć Bar⁷³². Powstanie rozszerzało się mimo sukcesów strony polsko-tatarsko-kozackiej. Szlachta uciekała z zagrożonych terenów. Sytuacja stawała się coraz bardziej skomplikowana. Tymczasem Sirko przebywający na terenach ogarniętym powstaniem zwrócił się o pomoc do Iwana Brzuchowieckiego. Ataman koszowy planował zdobycie Czehrynia. By zwiększyć swoje szanse potrzebował posiłków, dlatego też posłał po pomoc moskiewską i po Zaporozców. Pod Kryłowem połączył się z oddziałami Kosagowa i z resztą Zaporozców pod dowództwem S. Turowca. Tetera razem z Machowskim zwinęli oblężenie Wilchowca i ruszyli bronić stolicy hetmańskiej.

Sytuacja uległa zmianie na korzyść Tetery, ponieważ wraz z siłami koronnymi wrócił na ziemie prawobrzeżne Czarniecki. Co prawda oddziały polskie były zmęczone i potrzebowały odpoczynku po trudach kampanii przeciwko Moskwie, a sam dowódca polski bardziej obawiał się ataku ze strony Moskwy niż powstańców⁷³³. Czarniecki podzielił swoje wojska, aby lepiej kontrolować zagrożone rejony. Latopis Dworeckich wspomina przy okazji, że po powrocie na Prawobrzeże Czarniecki rozpoczął represje wobec Kozaków. Wedle słów latopisarza miała to być forma podziękowania za służbę. Podsumowując ten opis stwierdził

⁷³⁰ Tamże, s. 418.

⁷³¹ В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська державна ідея...*, s.136; *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 318; В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська національна революція ...*, s. 270.

⁷³² Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, гкр. 189, к. 1545.

⁷³³ W. Majewski, *Ostatnia kampania Czarnieckiego*, [w:] *Studia i Materiały do Historii Wojskowości...*, s. 114-115.

on, że nigdy Rusin nie będzie bratem Lachowi i nie może mu wierzyć⁷³⁴. Te stwierdzenie chyba najlepiej ilustruje panujące stosunki polsko-kozackie w tym okresie.

Czarnecki wydał także uniwersał do ludności. Wzywał w nim do złożenia broni. W zamian obiecywał łaskę królewską, a wszystkim co nie posłuchają tego wezwania groził⁷³⁵. W podobny sposób wypowiedział się J. Sobieski.

Na początku kwietnia Czarnecki na czele jazdy zajął Czehryń. W tym też czasie musiało dojść do połączenia Czarnieckiego z Teterą. Obaj wyruszyli na spotkanie Sirki i Kosagowa. 17 kwietnia doszło pomiędzy nimi do walki w okolicach Bużyna. Zarówno Sirce jak i Kosagowowi udało się przedrzeć do miasta. Czarnecki z Teterą oblegli Bużyn⁷³⁶. Następnie Czarnecki wycofał się do Czehrynia. Był to efekt wiadomości o klęsce chorągwi Piasoczyńskiego w starciu z dwoma pułkownikami lewobrzeźnymi pod Subotowem oraz informacji o zajęciu przez Brzuchowieckiego Czerkas⁷³⁷. Natomiast Sirko i Kosagow odeszli do Śmiły⁷³⁸. W chwili nadejścia posiłków tatarskich Selim Gereja i Szirin beja Czarnecki ruszył na Śmiłę pozostawiając w Czehryniu silny garnizon.

Z kolei sytuację na Prawobrzeżu chciał wykorzystać także Brzuchowiecki⁷³⁹. Pragnął on wykorzystać powstańców oraz małą liczebność wojsk koronnych na ziemiach ukraińskich. W kwietniu wydał z Perejasławia uniwersał do ludności prawobrzeżnej⁷⁴⁰. Informował w nim o porażce Jana Kazimierza z Moskwą oraz o tym, że wyruszył na Prawobrzeże, ponieważ chciał zjednoczyć ziemie ukraińskie. Przy okazji obszar ten oczyścił z Lachów i Tatarów. W celu przekonania ludności o nieprzyjaźni Polaków, Brzuchowiecki przypominał o okrutnej śmierci jaka spotkała m.in. Bohuna i Wyhowskiego. Wzywał ludność do walki z Teterą i do nieprzeszkadzania swoim siłom. Ten uniwersał świadczy o tym, że Brzuchowiecki kontynuował swoją politykę opartą na demagogii wśród ludności licząc przede wszystkim na poparcie czerni.

Brzuchowiecki pod Sikorną przeprowadził swoje główne siły wspierane przez oddziały moskiewskie⁷⁴¹. Liczono je na 10 tys. ludzi. Pierwszym ważnym sukcesem było wspomniane już wyżej zajęcie Czerkas. Do Brzuchowieckiego przybył Kozak z tego miasta, który

⁷³⁴ *Литописець Дворецких- ...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011).

⁷³⁵ W. Kochowski, *Historija panowania ...*, s. 300.

⁷³⁶ Akty ЮЗР, t. V, s. 201.

⁷³⁷ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 145.

⁷³⁸ В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська державна ідея...*, s.136; Тучже, *Українська національна революція ...*, s. 270.

⁷³⁹ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 145; Смолій, В. С. Степанков, *Українська державна ідея...*, s.136.

⁷⁴⁰ *Універсал Івана Брзучовієцького*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 420-425.

⁷⁴¹ Смолій, В. С. Степанков, *Українська державна ідея...*, s.136; Тучже, *Українська національна революція ...*, s. 270.

deklarował przejście tej miejscowości pod władzę cara. Jednak oddziały hetmana lewobrzeżnego wbrew obietnicom ograbiły miasto karząc je w ten sposób za wcześniejszą wierność Rzeczypospolitej. Następnie Brzuchowiecki próbował zdobyć Czehryń, ale musiał się wycofać. Z kolei pułkownik kaniowski dobrowolnie poddał Kaniów lewobrzeżnemu hetmanowi. S. Czarniecki wysłał J. Sobieskiego i S. Machowskiego za Iwanem Brzuchowieckim. Pokonali oni jego jazdę, ale wobec taboru byli bezradni. Oddziały moskiewsko-kozackie wycofały się do Kaniowa. Czarniecki z Teterą oraz z Tatarami Selim Gereją podeszli pod miasto⁷⁴². Rozegrała się nierozstrzygnięta bitwa. Niestety nieznaną są jakiegokolwiek szczegóły tej walki. Wiadomo jedynie, że miała trwać od rana do wieczora⁷⁴³. Na skutek dużych strat Czarniecki wycofał się do Steblewa, a Tetera do Białej Cerkwi. Co dziwne od tego momentu I. Brzuchowiecki, który przebywał w Kaniowie, działał bardzo pasywnie, a jego oddziały stały beczynne. Czekał na przybycie sił Romodanowskiego⁷⁴⁴. Efektem takiego działania był upadek morale Zadnieprzan i wzrost dezercji w jego szeregach.

Na tereny Prawobrzeże wkroczyły także oddziały moskiewskie pod dowództwem P. Skuratowa⁷⁴⁵. W maju doszło do połączenia taboru Brzuchowieckiego z moskiewskim. Skuratow informował, że Czarniecki z Teterą wyszli z Czehrynia i udali się do Korsunia. Pozostawiając w stolicy hetmańskiej garnizon złożony z 5 chorągwi jazdy oraz piechoty niemieckiej i polskiej. Informacje te uzupełnia Czaadajew, który informował, że wiele miast zamknęło się przed Teterą i Czarniecki chcąc podporządkować się Moskwie⁷⁴⁶. Przybycie oddziałów moskiewskim skomplikowało sytuację. Od tej chwili po jednej stronie walczyli powstańcy, Brzuchowiecki i Moskwa a po drugiej Tetera oraz siły polskie i tatarskie. Jednak cele każdego z uczestników walki były w gruncie rzeczy inne. W dodatku rywalizacja o ziemie ukraińskie pomiędzy Krymem, Rzeczypospolitą i Moskwą nabrała nowej mocy.

W tym okresie Tetera parokrotnie wysyłał poselstwa do Krymu w celu uzyskania większej pomocy tatarskiej na ziemiach ukraińskich⁷⁴⁷. Również Czarniecki starał się uzyskać dodatkowe wsparcie czambułów. Na jego prośbę zareagowali Tatarzy budziaccy. Przybyło pięć tysięcy Tatarów pod Salam Girejem i Salat Girejem wspierane przez inne czambuły⁷⁴⁸. Jednocześnie warto zauważyć, że zarówno Tetera jak i Czarniecki zdawali sobie sprawę

⁷⁴² Akty ЮЗР, t. V, s. 200. Warto zauważyć, że niekiedy nazywa się te walki oblężeniem Kaniowa. Miały się odbyć dwa nieskuteczne szturmami miasta; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 150.

⁷⁴³ Akty ЮЗР, t. V, s. 200.

⁷⁴⁴ В. А. Смолий, В. С. Степанков, *Українська національна революція ...*, s. 273.

⁷⁴⁵ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 148.

⁷⁴⁶ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, № 15415, k. 182-183; Тамże, Ф II, № 15402, k. 62.

⁷⁴⁷ Тамże, Ф II, № 15425-15487, k. 241.

⁷⁴⁸ Akty ЮЗР, t. V, s. 201-202.

z konieczności pomocy tatarskiej w walce z powstańcami. Jednak chan nie mógł wysłać więcej wojsk na ziemie ukraińskie⁷⁴⁹. Spowodowane było to ciągłym zagrożeniem ze strony Kałmuków, Kozaków dońskich oraz Zaporozców, którzy napadali na małe oddziały tatarskie powracające na Krym z łupem. Mimo zagrożenia chan utrzymywał na ziemiach ukraińskich swoje czambuły. Dzięki temu miał wpływ na przebieg wydarzeń oraz mógł rozszerzać swoje wpływy na tych ziemie. W maju przybył na Prawobrzeże Selim Girej.

Czarnecki rozłożył część swych sił w miastach, takich jak: Pawłocz, Biała Cerkiew, Czehryń, Korsuń oraz w Stawiszczach miały one wzmocnić tamtejsze garnizony.

W maju Tetera informował króla, że powstanie ogarnęło już prawie całe ziemie ukraińskie⁷⁵⁰. Hetman takimi słowami ocenił rozmiary i charakter toczonych walk: „*ten bunt który podobnego w Ukrainie nie miał zapatu*”⁷⁵¹. Wierne pozostały mu już tylko dwa pułki: białocerkiewny, pawłocki, a także częściowo Kozacy z pułków: lisiańskiego, korsuńskiego, czehryńskiego, czerkaskiego oraz generalnie starszyzna. Ludność z większości tych obszarów wystąpiła przeciwko Teterze. Tymczasem hetman kozacki wspólnie z Selim Girejem, S. Czarnieckim walczył z powstańcami. Hetman cieszył się z pomocy tak doświadczonego wodza jakim był Czarniecki. Prosił jednocześnie o opiekę nad sobą, ponieważ stracił swój majątek w Braclawiu⁷⁵².

Stefan Czarniecki pragnął uśmierzyć bunt za pomocą siły. Stosował krwawe represje wszędzie tam gdzie tylko napotykał opór ludności. Wydawał także zbuntowaną ludność Tatarom w jasyr. Powstanie ogarnęło już prawie całe Prawobrzeże. W połowie czerwca uwięziono metropolitę kijowskiego Tukalskiego, ponieważ ten odmówił współpracy z Polakami⁷⁵³.

Na początku czerwca hetman kozacki wysunął swoje propozycje w celu osiągnięcia stabilizacji na ziemiach ukraińskich i uspokojenia sytuacji⁷⁵⁴. Dotyczyły one dwóch spraw.

⁷⁴⁹ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, № 2240, к. 4-6; Акты ЮЗР, т. V, s. 153; В. Газін, *Гетман Павло Тетеря...*, s. 146-147.

⁷⁵⁰ *List Pawła Tetery do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 426-429; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, № 15402, к. 62; Тамże, Ф II, № 15415, к. 183; В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська національна революція ...*, s. 271.

⁷⁵¹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkp. 402, k. 517.

⁷⁵² Zagarnięto wówczas część przesławnych skarbów Tetery.

⁷⁵³ Hulanicki został aresztowany w sierpniu; В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська національна революція ...*, s. 271.

⁷⁵⁴ *List Pawła Tetery do Mikołaja Prażmowskiego*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 433-434; *List Pawła Tetery do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 435-440; *Instrukcja Pawła Tetery i wojska zaporoskiego dla Prokopa Berezeckiego*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 441-444. Podobne propozycje zostały powtórzone przez starszyznę kozacką w instrukcji wydanej 7 sierpnia 1664 roku, patrz; *Instrukcja starszyzny wiernej Janowi Kazimierzowi dla Symeona Polowca oboźnego wojskowego*

Jedna to żądanie zawarcia pokoju z Moskwą, a druga wydzielenia starostw dla Kozaków. Argumentem, który spowodował, że hetman wzywał do zawarcia pokoju z Moskwą było przypuszczenie, że dzięki temu będzie można łatwiej uspokoić bunt, ponieważ powstańcy zostaliby pozbawieni możliwości otrzymania pomocy ze strony państwa moskiewskiego. Poza tym według Tetery pospólstwo szło do Moskwy, ponieważ nie chciało mieć panów. W przypadku, gdyby Rzeczpospolita nie zawarła pokoju z carem Tetera żądał zwolnienia go z urzędu hetmańskiego. Tłumaczył to niechęcią, aby za jego rządów ziemie ukraińskie odpadły od Rzeczpospolitej. Wydaje się zatem, że Tetera upatrywał ratunku dla siebie, starszyny i polskiego panowania na ziemiach ukraińskich w pokoju z państwem moskiewskim. Zawarcie tego pokoju miało doprowadzić do ustabilizowania sytuacji na Prawobrzeżu. Druga myśl hetmańska dotyczyła wydzielenia starostw, w których Kozacy mieszkaliby pod wyłączną władzą hetmańską. Miały to być te starostwa, w których żyli Kozacy przed wojną. Wymagano to usunięcia z nich wszystkich starostów i dzierżawców, którzy wedle strony kozackiej byli źródłem konfliktów. W zamian Kozacy mieli zniknąć z dóbr szlacheckich i mieli żyć w wyznaczonych starostwach. Tetera przewidywał, że w zamian za żołd otrzymywaliby nadziały ziemi. Dochody z tych starostw hetman chciał przeznaczyć na utrzymanie prezydów w Czehrynie i Kudaku oraz na inne wydatki wojskowe. Mieszkający tu Kozacy mieli podlegać sądowi zgodnemu z prawem kozackim. Takie działanie bez wątpienia miało wpłynąć na wzmocnienie władzy hetmańskiej i kontroli nad społecznością kozacką. W tych propozycjach można dostrzec próbę pokojowego rozwiązania problemu mimo to Warszawa ignorowała wszelkie rady Tetery.

Prośba o wydzielenie starostw była przypomnieniem propozycji dotyczącej wydzielenia Kozakom gruntów, które nie podlegałyby polskiej administracji. Dostrzegano przyczynę buntów kozackich – ponoszone krzywdy i nadużycia. W ten sposób chciano zlikwidować je a zarazem mieć mały fragment niezależnego terytorium, na którym panowałyby władza kozacka. Oznaczać to musiało rezygnację z tych obszarów szlachty i polskiej administracji. Wydaje się, że w tym właśnie leżał największy opór i brak odpowiedzi ze strony Rzeczpospolitej.

W tym czasie Tetera ponownie informował Jana Kazimierza o zagrożeniu tatarskim⁷⁵⁵. Hetman bał się, że ziemie ukraińskie przejdą pod władzę tatarską. Co więcej bał się o swoje życie, ponieważ do sołtana doszły wieści, że hetman dał znać stronie polskiej o staraniach

i Józefa Kurylenko, [w:] Памятники изданные Временною ..., s. 449-452; P. Kroll, Walka Kozaczyzny o autonomię..., [w:] Rzeczpospolita państwem wielu..., s. 495.

⁷⁵⁵ *List Pawła Tetery do Jana Kazimierza, [w:] Памятники изданные Временною ..., s. 435-440.*

przecignięcia Kozaków pod protektorat tatarski. Odtąd wszędzie, gdzie hetman wyjeżdżał towarzyszył mu oddział zbrojny. Wszystko to spowodowane było strachem przed porwaniem lub zabiciem. Wobec takiego rozwoju sytuacji Tetera prosił o zgodę na czasowy wyjazd z ziem ukraińskich. Upatrywał w tym szansę na uspokojenie sytuacji. Podczas jego nieobecności władzę miał sprawować hetman nakaźny, który łatwiej mógłby doprowadzić do pokoju na ziemiach ukraińskich. Po raz kolejny wzywał do zawarcia pokoju z Moskwą: „*ieśli niepospieszy Pokoy proszę niech będą uwolniony od tego urzędu; żeby niepadła namnie ta noxa [szkoda]; iż moim nieszczęściem y derectią Ukraina od wiernego WKMcI oderwana będzie poddaństwa*”⁷⁵⁶.

Hetman zaporoski zwrócił się nawet o pomoc w tłumieniu bunt do Jerzego Lubomirskiego⁷⁵⁷. Tetera sądził, że marszałek, który posiadał u Kozaków szacunek będzie mógł doprowadzić do uspokojenia sytuacji i zakończenia buntu. Jednak prośba ta pozostała bez odpowiedzi.

Stosowanie terroru i krwawych represji przyczyniło się do wznowienia walk. Od końca kwietnia pułkownik owrucki Wasyl Decyk dowodził powstańcami, którzy opanowali Turów i Petryków⁷⁵⁸. Po klęsce w połowie maja Decyk uciekł za Dniepr by na początku maja ponownie przedostać się na te tereny. Dopiero w drugiej połowie czerwca udało się go pokonać⁷⁵⁹. Z kolei w czerwcu Wysoczan podniósł bunt i zajął Kapustianą Dolinę. Powstańcy ponownie opanowali także Lisiankę. 22 czerwca w jej okolicach Czarniecki rozbił powstańców, którzy najprawdopodobniej przyszli z humańszczyzny⁷⁶⁰. Z kolei mieszczanie Steblewa pragnęli pozyskać pomoc Brzuchowieckiego. W swym liście do lewobrzeżnego hetmana obiecali zabicie polskiej załogi. Wiadomość o planowanej zdradzie dotarła do Tatarów, którzy zajęli miasto, wzięli jasyr a samo miasto zniszczyli⁷⁶¹.

W okresie wiosny i lata narastały wzajemne sprzeczności wśród sojuszników⁷⁶². Jeśli chodzi o przyczyny napięć pomiędzy Teterą a Czarnieckim i resztą polskiego dowództwa dotyczyły one głównie stosowania przez Czarnieckiego okrutnych represji oraz decyzji podejmowanych przez stronę polską. Hetmana denerwowała zgoda Czarnieckiego na

⁷⁵⁶ Tamże, s. 439.

⁷⁵⁷ *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 319.

⁷⁵⁸ Ogłosił siebie pułkownikiem owruckim po opanowaniu Owrucza; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 147.

⁷⁵⁹ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, гкр. 189, к. 1569-1570.

⁷⁶⁰ В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська національна революція ...*, s. 272.

⁷⁶¹ Tych, którzy nie padawali się do niewoli zabito; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, гкр. 189, к. 1568-1570; Акту ЮЗР, т. V, s. 200-201; В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська національна революція ...*, s. 272.

⁷⁶² В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 152-153.

wybijania jasyru z całych miejscowości ukraińskich⁷⁶³. Tak np. za bunt w Korsuniu spowodowany wysokimi podatkami oraz zmuszaniem do zapewniania żywności żołnierzom polskim wydano Tatarom dwa tysiące mieszkańców miasta. Zresztą potem spalono także cztery włości należące do powiatu korsuńskiego. Przykładów takich zachowań dowódców można by mnożyć. Tetera zdawał sobie sprawę, że to wszystko uderza bezpośrednio w resztki jego autorytetu. W dodatku dochodziły do niego jeszcze informacje od Tatarów, które potęgowały wzajemną nieufność. Przekazano bowiem hetmanowi informację, że Czarniecki obawia się zdrady kozackiej i dlatego nakłaniał Tatarów do pozbycia się starszyny i samego Teterę⁷⁶⁴. Możliwe, że była to gra ze strony tatarskiej mająca skłócić Teterę z polskimi dowódcami, a przez to zmusić go do przejścia pod protektorat chana. Mogło to być także echo niezadowolenia starszyny, która czuła, że ignorowano jej zdanie na temat rozwoju wypadków na ziemiach ukraińskich. Niezależnie od źródeł tych informacji wzmagaly one wzajemną nieufność.

Natomiast konflikty pomiędzy Tatarami a dowództwem tatarskim wynikały przede wszystkim z dużych strat ponoszonych przez ordę w walkach z powstańcami przy braku odpowiedniego wynagrodzenia za ten wysiłek. Co prawda obiecano Tatarom oddanie im Targowicy i Czeczelnika, ale orda musiała je najpierw zdobyć. W dodatku chan coraz poważniej myślał o zawarciu pokoju z carem i w tym celu wysłał poselstwo do Moskwy⁷⁶⁵. Możliwe, że chan zgodnie ze swoją polityką równowagi nie chciał doprowadzić do całkowitej klęski powstańców i Brzuchowieckiego, ponieważ zaowocowałyby to wzmocnieniem wpływów Rzeczypospolitej w tym rejonie. W tym czasie Krym wzmocnił nacisk na Teterę a zarazem złagodzone tam stanowisko wobec Brzuchowieckiego i Sirki⁷⁶⁶. Jeszcze w czerwcu Sirko groził dalszymi napadami na Krym, jeśli Tatarzy nie porzucą strony polsko-kozackiej⁷⁶⁷. A w październiku Brzuchowiecki proponował zakończenie konfliktu i powrót do dawnej przyjaźni, a w celu zawarcia pokoju wysłał kolejne poselstwo⁷⁶⁸.

W lipcu Tetera informował króla, że buntownicy pozamykali się w miastach i wolą umierać za cara⁷⁶⁹. Hetman zastanawiał się jak miał walczyć z powstańcami i w związku z tym prosił o radę królewską. Prosił o nadesłanie potrzebnej piechoty. Miasta stały się ośrodkami walki powstańców. Stanowiły lepszą ochronę przed represjami. Tym bardziej, że

⁷⁶³ Akty ЮЗР, t. V, s. 200.

⁷⁶⁴ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, № 15402, k. 62-63.

⁷⁶⁵ Тамże, Ф II, № 15425-15487, k. 241.

⁷⁶⁶ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 152.

⁷⁶⁷ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, № 15425-15487, k. 241.

⁷⁶⁸ Тамże, k. 241-242.

⁷⁶⁹ *List Pawła Tetery do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 453-455.

stronie polsko-kozackiej brakowało piechoty do zdobywania obleganych miast, które stawiały silny opór. Taka taktyka powstańców jest zrozumiała także z samego charakteru jakie przybrały walki. Nie istniało jedno centrum dowódcze, które kierowało by walkami. Powstańcom brakowało dostatecznego wsparcia ze strony Brzuchowieckiego, który był co prawda blokowany w Kaniowie, ale jego działania cechowała bierność. Za zamknięciem się w miastach przemawiał także skład wojsk przeciwnika, którego trzon stanowiła jazda oraz liczba umocnionych miejscowości.

W lipcu zabito żołnierzy polskich, którzy znajdowali się w Stawiszczach⁷⁷⁰. Przybyło tu 18-20 dejneckich sotni z Humania. W związku z tym Czarniecki razem z Teterą i J. Sobieskim ruszył z głównymi siłami pod miasto, aby je zdobyć. Jednocześnie pozostawiono pod Korsuniem prawie tysiąc żołnierzy, którzy mieli obserwować działania Brzuchowieckiego. Z kolei Kammet murza zaatakował Zadnieprze. Rozpoczęło się oblężenie Stawiszcz, które trwało aż do października 1664 roku. Stanowiło najważniejsze wydarzenie z okresu lata i jesień 1664 roku. Miasto stało się symbolem oporu powstańców. 11 lipca odbył się generalny szturm. Udało się przedrzeć przez wały i zająć bramę. Jednak w tym momencie Tatarzy rzucili się po jasyr. Wywołało to zamieszanie, a obrońcy wykorzystali sytuację i uderzyli z dwóch innych bram odrzucając atakujących. Wobec niepowodzenia Czarniecki rozkazał zablokować miasto, spalić zboże. Skoncentrowano również w jednym miejscu wszystkie 41 armat, które posiadała strona polsko – kozacko - tatarska. Czarniecki był zdecydowany zdobyć miasto za wszelką cenę i miał nadzieje na szybki sukces⁷⁷¹. Obrońcy również nie próżnowali. Budowali wały i okopy. Podczas drugiego szturmu generalnego udział brała również czeladź. Udało się opanować częściowo wały, jednak polska artyleria ostrzelała swoje oddziały. Szturm zakończył się późną nocą. Walki przyniosły duże straty. Wobec postawy obrońców Tatarzy sądzili, że nie da się zdobyć miasta. Jednak Czarniecki rozpoczął regularne oblężenie. Dopiero głód, choroby i brak zapasów zmusił obrońców do poddania się. Sam Tetera podkreślał, że to przez brak zapasów obrońcy w końcu zostaną zmuszeni do poddania się⁷⁷². Wreszcie 11 października stawiszczanie złożyli broń oraz przysięgli wierność Janowi Kazimierzowi. Dowódcy zgodzili się nie zniszczyć miasta. W zamian zapłacono kontrybucję Tatarom i zdjęto dzwony, które wzywały mieszkańców do

⁷⁷⁰ Oblężenie Stawiszcz przedstawiam w orgracji; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, гкр. 189, к. 1568-1575; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 154-155; В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська національна революція ...*, s. 272-273.

⁷⁷¹ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, №13712, к. 8.

⁷⁷² List Pawła Tetry do Jana Kazimierza, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 460.

obrony⁷⁷³. Na szczęście dla Tetery Brzuchowiecki nie wykorzystał szansy jakim było skupienie się Czarnieckiego i Tetery na zdobyciu Stawiszcz do koncentracji sił i podporządkowania sobie Pawłoczy, Czehrynia, Białej Cerkwi oraz Korsunia. Był to kolejny dowód na to, że hetman lewobrzeżny działał bardzo pasywnie.

Tymczasem pod koniec czerwca Sirko razem z Kosagowem wyruszyli do Humania. Razem z nimi szli także Kałmucy. Udało im się rozbić czambuły tatarskie na uroczysku Kapustna Dolina i pod Humaniami. W tym czasie Sirko musiał zagarnąć też skarby Tetery znajdujące się w Braclawiu⁷⁷⁴. Na szczęście dla Tetery nie doszło do porozumienia pomiędzy Hoholem i Sirką. Prawdopodobnie źródłem konfliktu pomiędzy nimi były właśnie zagarnięte skarby Tetery, które zostały przewiezione do Humania.

Na szczęście dla Tetery ataman koszowy opuścił Braclawszczyznę. Razem z Kałmukami wyruszył na ułusy tatarskie a Kosagow poszedł do Kaniów. Pod koniec lipca w Saradżyńskim lesie koło Czczelnika Sirko i Kałmucy zostali pokonani przez siły polsko-tatarskie. Do niewoli trafił brat i syn atamana koszowego a jemu samemu udało się przedrzeć do Targowicy, a stamtąd powrócił na Zaporozie⁷⁷⁵.

Ponownie w drugiej połowie lipca bunt wybuchł na Polesiu, gdzie Decyk walczył z oddziałami Stanisława Czarnieckiego i dopiero na początku października udało się pokonać powstańców⁷⁷⁶.

Dzięki kolejnych posiłków tatarskich Czarniecki organizował liczne wypadki dywersyjne na Zadnieprze⁷⁷⁷. Jedną z takich wypraw spustoszyła okolice Krzemieńczuka, Lukomli i Łubni. Skutecznie unieszkodliwiły one Brzuchowieckiego, który od samego początku nie wspierał swoimi oddziałami powstańców. Co więcej sam liczył na ich wsparcie.

Powoli szala zwycięstwa zaczęła przechylać się na stronę Tetery i Czarnieckiego wspieranych przez Tatarów. Wpływ na to miało brak dostatecznej pomocy dla powstańców i krwawe represje. Sierpień przyniósł kolejne zwycięstwa strony polsko-kozacko-tatarskiej. Sukcesy odniesiono pod Lisianką, Horodyszczem i Krasnym⁷⁷⁸. We wrześniu udało się

⁷⁷³ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, гкр. 189, к. 1575.

⁷⁷⁴ *List Pawła Tetery do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 427.

⁷⁷⁵ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, гкр. 189, к. 1570; Акты ЮЗР, т. V, s. 199-203 i 210; *List Pawła Tetery do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 273.

⁷⁷⁶ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, гкр. 189, к. 1573-1575; *List Pawła Tetery do Jana Kazimierza*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 273- 274; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 156.

⁷⁷⁷ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, гкр. 189, к. 1572; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, №13712, к. 8 i 13; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 157.

⁷⁷⁸ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 156.

nakłonić do przejścia na stronę Tetery Hohoła⁷⁷⁹. Pułkownik tłumaczył się, że tak naprawdę to on chciał stłumić bunt i niesłusznie oskarżano go o przejście na stronę powstańców. Obiecywał walkę z powstańcami, ponieważ pragnął, aby wszyscy wrócili pod władzę królewską. Razem z Chanenką udało im się zdławić bunt w całej okolicy. Przy okazji ukazał rozdrobnienie całej społeczności kozackiej, ponieważ „*co kozak to Pułkownik a co setnik to Hetman*”⁷⁸⁰. Bez wątpienia wpływ na decyzję Hohoła miało także aresztowanie jego synów, którzy uczyli się we Lwowie oraz perswazje Chanenki. Sam hetman od dawna próbował pozyskać go tak samo jak i J. Turowca – dowódcy zbuntowanego Humania. Razem z pułkownikiem podporządkowali się władzy hetmańskiej cały pułk oraz miasta m.in. Niemirów i Ładożyn. Pogorszyła się także sytuacja Warenicy w Kalniku. Po kapitulacji Stawiszcz kolejne miasta poddawały się. Wśród nich Buki, Bojarka, Mankówka, Iwanki, Targowica⁷⁸¹. Na przełomie września i października Czarniecki z Teterą rozpoczęli oblężenie Lisianki. Na pomoc jej Brzuchowiecki wysłał oddziały pod dowództwem Gamalii i Kosagowa, lecz ten ostatni nie dotarł do miasta tylko pozostał w Medwini. Na stronę lewobrzeżnego hetmana przeszedł S. Opara, który kontrolował obszar pomiędzy Czerkasami a Czehryniem⁷⁸². Spod Lisianki i Medwina Czarniecki wycofał się w grudniu. Do końca roku powstanie trwało na Polesiu⁷⁸³. W rękach powstańców pozostał Kalnik i Humań.

Strona moskiewska nie była w stanie dać większej pomocy powstańcom i Brzuchowieckiemu⁷⁸⁴. Ataki na Zadnieprze powodowały, że wojska musiały stać w gotowości do obrony państwa i tylko nieliczne oddziały znajdowały się przy lewobrzeżnym hetmanie. Wpływała na to również kiepska sytuacja w wojsku moskiewskim. Atmosferę pogarszały braki w zaopatrzeniu oddziałów oraz dezercje.

W grudniu na Krym powrócili także Tatarzy pozostawiając przy boku Tetery cztery tysiące ordy. Korzystając z uspokojenia sytuacji Tetera wysłał poselstwo na sejm, który miał przedstawić projekt kompleksowych reform Kozaczyzny będącym dopracowaną formą planów przekazania Kozakom starostw.

Koniec roku kończył tą część walk powstańczych. Wydawało się, że powstańcy w zasadzie byli już pokonani. Ponieśli duże straty. W ciągu roku walka uległa znacznemu

⁷⁷⁹ *List Eustachego Hohoła do Stanisława Potockiego*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 461-464.

⁷⁸⁰ Tamże, s. 461.

⁷⁸¹ В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська національна революція ...*, s. 274.

⁷⁸² Pomimo, że we wrześniu Tetera próbował nakłonić Oparę do uspokojenia walk i złożenia przysięgi; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 158.

⁷⁸³ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, гкр. 189, к. 152-1574 i 1589; Акты ЮЗР, т. V, s. 160-165, 199, 225-245; В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська національна революція ...*, s. 274.

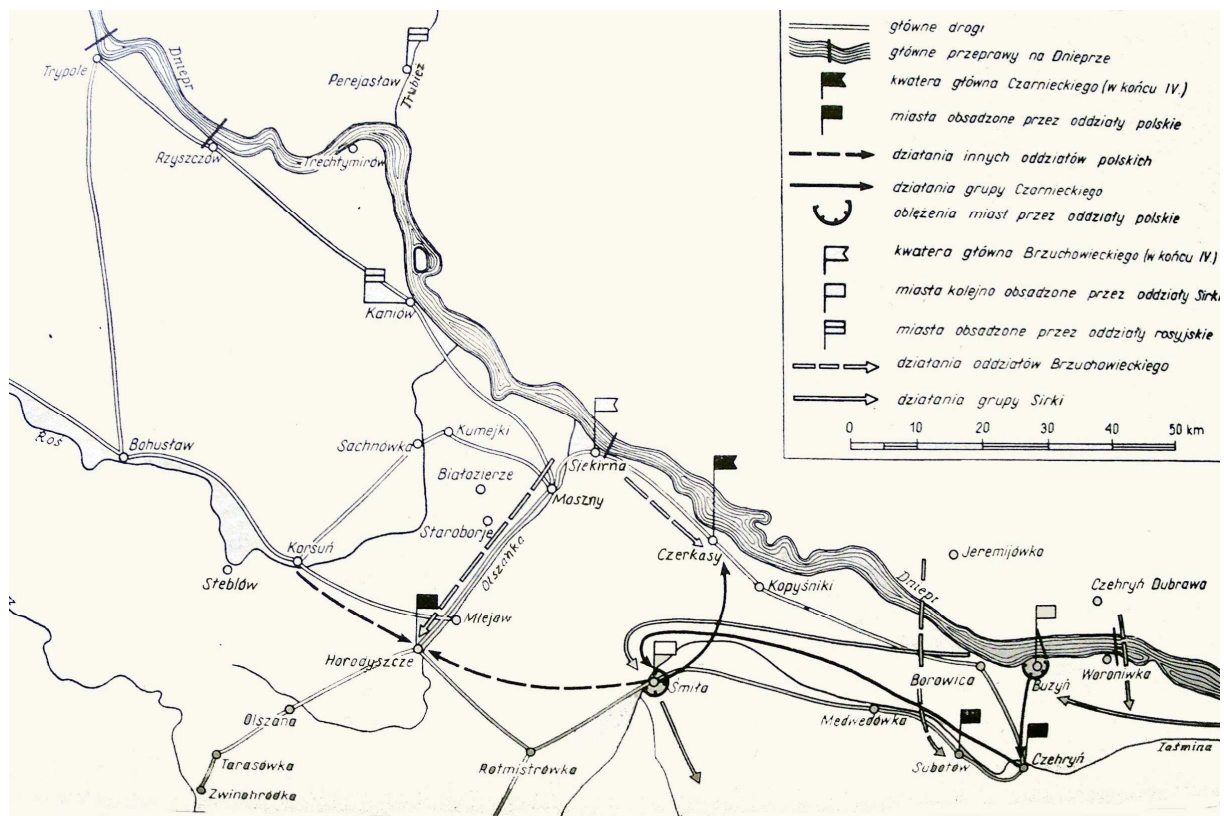
⁷⁸⁴ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 157.

zaostrzeniu i objęła znaczne połacie kraju. Zarówno Braclawszczyzna i Kijowszczyzna były w zasadzie zrujnowane. W wyniku walk ziemie ukraińskie poniosły olbrzymie straty zarówno w ludziach, jak i w każdej innej dziedzinie życia. Realna była groźba głodu. Tak się przedstawiał obraz zniszczeń na ziemiach ukraińskich: „*Ma za swe Ukraina, nigdy iey tak głęboko y tak bardzo nie dogrzano, jako teraz (...) przez zburzenie wiela y wielkich miast, przez wydanie w plon mnóstwa ludzi (...) niewypowiedziana rzecz ludzi na każdy dzień gubią y miast, ktorem ia przyszłego roku y wiela y rozległych widział, teraz szczetu nie masz*”⁷⁸⁵. Brzuchowiecki ciągle przebywał w Kaniowie, ale mimo wszystko nie przedstawiał większego zagrożenia. Niestety w rękach powstańców pozostały niektóre miejscowości. Stały się one źródłem ponownego buntu. Jednocześnie obie strony przygotowywały się do wznowienia walk.

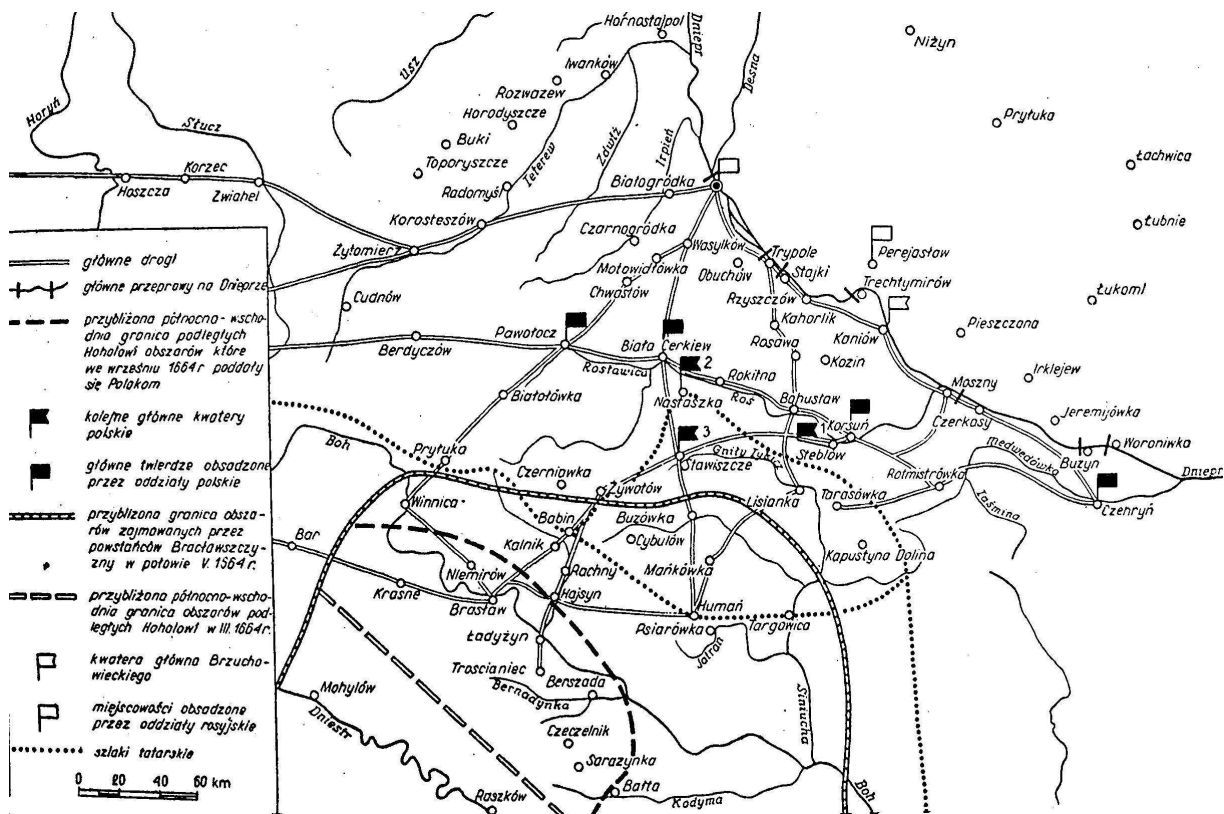
W tym okresie położenie Tetery stawało się coraz trudniejsze. Z jednej strony pragnął zdławienia powstania i uspokojenia sytuacji na Prawobrzeżu, ale bez pomocy sił polskich i tatarskich było to w zasadzie niemożliwe. A z drugiej strony pobyt wojsk koronnych i czambułów negatywnie odbijał się na stosunku miejscowej ludności do hetmana. W ich oczach współpracował z ludźmi odpowiedzialnymi za wszelkie krzywdy i nadużycia wobec nich. „*Wojsko nasze brało chleb nie tylko u chłopów, ale i u Kozaków, a nie tylko chleb, ale i wszystko zabierali, co było*”⁷⁸⁶. Z kolei próby wpłynięcia na sojuszników były skazane na niepowodzenia i wzbudzały tylko nieufność wobec hetmana wśród polskich dowódców. Próbował różnych sposobów rozwiązania sytuacji. Współpracował z wojskami polsko-tatarskimi; nie pominął także metod pokojowych. Kładł nacisk na zawarcie pokoju z Moskwą oraz dążył do poprawy położenia Kozaczyzny w ramach Rzeczypospolitej nie tylko przez spełnienie dawnych obietnic dotyczących prawostawia jak i praw oraz przywilejów, ale szukał sposobu zabezpieczenia przyszłości Kozaczyzny w ramach państwa polsko-litewskiego stąd pomysł wyznaczenia starostw, w których żyliby Kozacy poza polską władzą administracyjną.

⁷⁸⁵ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, N°13712, k. 30.

⁷⁸⁶ *Dwa pamiętniki z XVII wieku...*, s. 37.

Walka z powstaniem w kwietniu 1664, map. W. Majewski, *Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec-grudzień)*, [w:] *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. XVIII, cz. 2, Warszawa 1972, s. 184.

Teren działań wojennych na ziemiach ukraińskich, map. W. Majewski, *Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec-grudzień)*, [w:] *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. XVIII, cz. 2, Warszawa 1972, s. 193.

Projekt reformy Kozaczyzny zaporoskiej - instrukcja na sejm 1664 roku

Instrukcja poselska spisana w taborze pod Lisianką w 1664 roku była efektem ostatnich wydarzeń na ziemiach ukraińskich, dlatego postrzegano ją jako szansę poprawienia sytuacji na Prawobrzeżu⁷⁸⁷. W zamierzeniu miała uporządkować wszelkie sfery życia na tym obszarze. Dążono do wzmocnienia władzy hetmańskiej i poprawy pozycji starszyny oraz samych Kozaków. Chciano bronić interesów kozackich w ramach Rzeczypospolitej. Należy pamiętać, że na kształt propozycji kozackich wpłynęły ostatnie wydarzenia w Rzeczypospolitej, czyli przede wszystkim konflikt z Lubomirskim oraz walka z powstańcami. Stąd postulaty są zdecydowane.

Cała instrukcja liczy 75 punktów oraz suplement i suplikę od Wojska Zaporoskiego. Obok tradycyjnych żądań kozackich dotyczących obrony prawosławia i wolności Wojska Zaporoskiego zawiera ona interesujący program reformy stosunków i organizacji Kozaczyzny w ramach Rzeczypospolitej.

Stałym problemem w relacjach pomiędzy Rzeczypospolitą a Kozaczyzną były kwestie dotyczące religii prawosławnej⁷⁸⁸. Posłowie mieli dążyć do przywrócenia jej praw na terenie całej Rzeczypospolitej w tym także na terenach Litwy. Domagano się odrodzenia organizacji oraz zwrotu zagarniętych przez unitów cerkwi i majątków. W celu uniknięcia konfliktów kolejny raz domagano się utworzenia niezależnej komisji. W jej składzie miało znaleźć się po dwóch komisarzy z Korony i Litwy, z których jeden miał być wyznania katolickiego a drugi prawosławnego⁷⁸⁹. Wyznaczono także termin zebrania się tej komisji. Miała rozpocząć swoje obrady po upływie pół roku od zakończenia sejmu⁷⁹⁰. Warto zauważyć, że zrezygnowano z żądania zniesienia unii brzeskiej⁷⁹¹.

W elekcji metropolity kijowskiego mieli na równi z duchowieństwem i szlachtą uczestniczyć także Kozacy. Reprezentować ich mieli: „*Hetman, oboźny, pisarz Woyska,*

⁷⁸⁷ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkp. 402, k. 545-582; M. Крикун, *Інструкція послам війська запорозького на варшавський сейм 1664 року*, „Ukraina Moderna”, cz. 4-5, 2000, <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um4-5/Dokumenty/2-KRYKUN%20Mykola.htm>, data odczytu 15 grudnia 2009; M. Крикун, *Між війною і радістю...*, s. 99-173.

⁷⁸⁸ M. Крикун, *Між війною і радістю ...*, s. 106-110, punkty 3-7 i 11-14.

⁷⁸⁹ Domagano się wyznaczenia takiej komisji już przy okazji zawarcia unii hadziackiej; Т. Чухліб, *Гадяч 1658 року та...*, s. 26.

⁷⁹⁰ Komisarze z Litwy mieli działać na terenie Korony natomiast ci z Korony na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego; M. Крикун, *Між війною і радістю ...*, s. 107, punkt 4.

⁷⁹¹ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 160. Warto jednak zaznaczyć, że wcale to nie oznaczono wzrostu jakiejś tolerancji unitów. W dalszych punktach instrukcji dobitnie podkreślano sytuację nie dopuszczania ludzi tego wyznania do stanowisk czy funkcji m.in. nie mogli być profesorami w akademii w Kijowie.

sędziowie, assawułowie y sześć pułkowników”⁷⁹². Dążono także do podniesienia roli metropolity kijowskiego, ponieważ spodziewano się, że jego osoba mogłaby zabezpieczyć przed rozruchami społecznymi⁷⁹³. Uważano, że silny metropolita będzie mógł zapobiec uzurpacjom hetmańskim, co pozwoli opanować sytuację na ziemiach ukraińskich⁷⁹⁴.

Podniesiono także problem rozwoju oświaty i kultury, co może świadczyć o dalekowzroczności twórców instrukcji⁷⁹⁵. Proszono o nadanie akademii w Kijowie statusu równemu akademiom w Koronie i na Litwie⁷⁹⁶. Postawiono warunek - profesorowie mieli być wyznania prawosławnego. W żadnym wypadku nie mogli być unitami. Proszono także o zezwolenie na stworzenie sieci szkół prawosławnych na obszarze całej Rzeczypospolitej, a w Mohylewie Litewskim chciano utworzyć pełnoprawną akademię. Jednocześnie miano zakazać powoływania szkół katolickich ze szczególnym naciskiem na jezuickie. Przede wszystkim dotyczyć to miało Kijowa. Tłumacząc to, że „oyców jezuitów szkoły musiałyby tylko tumultów przy niepodobney z akademią naszą zgodzie być okkazią”⁷⁹⁷.

Dążono do prawnego uregulowania sytuacji Kozaczyzny na ziemiach ukraińskich⁷⁹⁸. Przede wszystkim wymagano potwierdzenia jej przywilejów i praw. Chciano, aby istniejąca sytuacja na ziemiach ukraińskich została wreszcie usankcjonowana. Żądano by majątki kozackie zostały prawnie zrównane z majątkami szlachty. Uwolnić je miano od stacji żołnierskich. Nie pominięto także problemu wdów po zmarłych Kozakach rejestrowych. Miały one podlegać ochronie, które „według dawnych praw, zwyczajów, porządków y przywilejów Naiśniejszych Królów Polskich y terazniejszego, nam panującego, nadanych, aby byli wolne od stanowisk żołnierskich y do kozackiej należeli jurisdictey”⁷⁹⁹.

Dążono do uporządkowania spraw sądowniczych. Zgodnie z postulatami Kozacy mieli posiadać swoje, odrębne sądownictwo oraz możliwość apelacji od wyroków sądów grodzkich do króla. Wymagano przy tym niezależności sądowniczej. W związku z tym postawiono warunek żeby strona polska nie mieszała się w jurysdykcję kozacką. Przewidziano także

⁷⁹² M. Крикун, *Між війною і радіою ...*, s. 108, punkt 6.

⁷⁹³ В. Газін, *Політична програма гетьмана ...*, [w:] *Українська козаська держава...*, s. 194.

⁷⁹⁴ Tegoż, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 160.

⁷⁹⁵ M. Крикун, *Між війною і радіою ...*, s. 108, punkt 8-10.

⁷⁹⁶ Nie był to jednak postulat nowy. W propozycjach strony kozackiej przedstawionych podczas rozmów w Hoszczy z 1658 roku jedna z propozycji była właśnie temu poświęcona, patrz; *Козацькі пропозиції до миру між українною та польшею, подані Станіславу Казимиру Беневському на трактатах*, [w:] <http://litopys.org.ua/suspil/sus99.htm> (data dostępu 15 lipiec 2010).

⁷⁹⁷ M. Крикун, *Між війною і радіою ...*, s. 108, punkt 8. Według W. Gazin szkoły prowadzone przez jezuitów nie przygotowywały do spełnienia patriotycznego obowiązku i przez to były szkodliwe; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря ...*, s. 163.

⁷⁹⁸ M. Крикун, *Між війною і радіою ...*, s. 110, punkt 15-49.

⁷⁹⁹ Tamże, punkt 21.

procedurę w przypadku, gdyby konflikt dotyczył jakieś sprawy pomiędzy Kozakiem a mieszczaninem. W tym wypadku rozstrzygać miał sąd starościński wraz z wysłanym przedstawicielem kozackim (albo od pułkownika, albo od hetmana). Postulowano także karę śmierci za zabicie Kozaka. W przypadku zabójstwa oskarżony podlegał sądu grodzkiemu w Kijowie.

Oprócz tego domagano się, aby województwom ukraińskich wyznaczono miejsce gotowości bojowej oraz naczelnego wodza. Można sądzić, że chciano by został nim sam hetman zaporoski.

Przewidziano uporządkowanie samej elekcji hetmana zaporoskiego⁸⁰⁰. Precyzyjnie określono termin i sposób jej przeprowadzania. Podstawą tego kroku było spostrzeżenie, że podczas wolnych elekcji „*bunty wsczynać zwykły*”⁸⁰¹. W związku z tym przewidziano, że w przypadku konieczności wyboru nowego hetmana elekcja odbywać się będzie zawsze za zgodą przybyłego po zakończeniu sejmiku komisarza. Uczestniczyć w niej mieli wszyscy Kozacy. Ponadto do króla należało ostateczne zatwierdzenie wyboru kozackiego. Należy zaznaczyć, że twórcy instrukcji dopuścili możliwość odrzucenia przez króla przedstawionego przez Kozaków pretendenta wówczas to władca miał prawo wysunąć własnego kandydata do buławy. Regulacji podlegała także sytuacja, kiedy Kozacy samowolnie dokonali by wyboru hetmana - wybór pozostawał nieważny a uczestnicy elekcji mieli zostać uznani za buntowników. Ten schemat obioru hetmana miał zostać w pewnym kształcie przeniesiony także w sotniach i w pułkach. Pozostawiono w nich wolny wybór, ale kandydat na dany stopień wojskowy musiał uzyskać akceptację ze strony hetmana, a w przypadku sotnika pułkownika.

W instrukcji wyliczono długą listę zasłużonych do nobilitacji⁸⁰². Postulowano również o szczególne wynagrodzenie dla zasłużonych a w szczególności polecano osobę Piotra Doroszenki. Nie pominięto także wojsk koronnych walczących na ziemiach ukraińskich. Swoje miejsce w instrukcji zajmują punkty poświęcone osobie Pawła Tetery oraz jego osobiste petycje⁸⁰³. Poruszono kwestię syna Jana Wyhowskiego starając się zabezpieczyć jego przyszłość majątkową. Niezapomniano poruszyć także kwestii żołądu.

Po raz kolejny proszono o wstawiennictwo i uwolnienie Kozaków znajdujących się w niewoli moskiewskiej oraz zwrócono się z prośbą o zwolnienie z malborskiego więzienia:

⁸⁰⁰ Tamże, s. 111, punkt 23.

⁸⁰¹ Tamże.

⁸⁰² Tamże, s. 123-124.

⁸⁰³ Dotyczą szczególnie jego konfliktu z Burochowskim za zabójstwo sługi hetmańskiego, odszkodowania za zniszczenia Międzyrzecza oraz nadań na rzecz Tetery; Tamże, s. 118-120 i 126-127, punkt 54 i 56-61.

Jerzego Chmielnickiego, metropolity kijowskiego Józefa Nielubowicza Tukalskiego oraz Hrehorego Hulanickiego⁸⁰⁴.

Jednak najciekawszą częścią tej instrukcji stanowi projekt kozacki mający pozwolić na utrzymanie ziemi ukraińskich pod panowaniem Rzeczypospolitej⁸⁰⁵. Poniższe propozycje są kontrowersyjne i przez to do dzisiaj są różnie oceniane. Wszystkie one miały przynieść rewolucyjne i głębokie zmiany dla samej społeczności kozackiej jak i Rzeczypospolitej.

W projekcie reform przewidziano zmniejszenie rejestru. Miał on liczyć 12 tysięcy Kozaków. Argumentem było przekonanie, że to zbyt duża liczba wojska zaporoskiego była przyczyną wojen. W konsekwencji zmniejszenia rejestru ograniczeniu ulec miała również sama liczba pułków zaporoskich. Wojsko zaporoskie liczyć miało tylko sześć pułków. Pozostać miały pułki: czehryński, czerkaski, korsuński, kaniowski, białocerkiewny oraz perejasławski. Co z kolei oznaczało poważne ograniczenie terytorium, które podlegać miało Kozaczyźnie. Obszar obejmować miał tylko południowe ziemie województwa kijowskiego, które zobowiązane miały zostać do utrzymywania wojska zaporoskiego. Zwracano się z prośbą, aby Kozacy mogli przenosić się na te tereny bez przeszkód. Natomiast swoje majątki mieli zamieniać lub sprzedawać bez oporu ze strony szlachty. Tak radykalne ograniczenie terytorium podległego administracji kozackiej można wytłumaczyć trudnościami kontroli jakie występowały podczas wojny⁸⁰⁶. Sądono, że mniejszy rejestr kozacki i obszar pozwoliłby na pełniejszą kontrolę nad Kozakami. Jednak Włodzimierz Gazin uważa, że ograniczenie terytorium wynikało z ustępstwa strony kozackiej wobec Warszawy⁸⁰⁷. Przenieść chciano także stolicę hetmańską do Białej Cerki. Za tym posunięciem przemawiało samo położenie miasta. Utrudniało ono utrzymywanie kontaktów z Krymem oraz pozytywnie wpływało na bezpieczeństwo stolicy. W konsekwencji zwrócono się z prośbą by to starostwo białocerkiewne należało do buławy hetmańskiej. Próby przeszkodzenia kontaktom z chanem nie dziwią były owocem polityki Krymu, który zmierzał do objęcia ziem ukraińskich pod swój protektorat.

Następnie sugerowano ufortyfikowanie Sicy zaporoskiej. W niej miał stacjonować stały garnizon. Przedstawiono także jego skład. Miał być złożony z 600-1000 piechoty niemieckiej. Wspierać go powinny chorągiew jazdy kwarcianej oraz część wybranego pułku kozackiego, którego służba trwałaby trzy miesiące. Ogółem garnizon miał liczyć 3000

⁸⁰⁴ Tamże, s. 122, punkt 68.

⁸⁰⁵ Projekt przedstawiający sposoby podporządkowania Kozaczyzny znajduje się głównie w suplementie omawianej instrukcji; Tamże, s. 124-126.

⁸⁰⁶ P. Kroll, *Walka Kozaczyzny o autonomię ..*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu ...*, s. 498.

⁸⁰⁷ В. Газин, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 163.

żołnierzy. Przewidziano karę dla każdego, kto przybędzie na Zaporozie bez odpowiedniego pozwolenia. W ten sposób chciano zahamować liczbę uciekających na Sicz. Powodem tego było przekonanie, że Sicz jest miejscem swawoli i źródłem buntów. Takie planowane kontrolowanie jej mogło być efektem podjętych wysiłków przez Zaporozców, aby ponownie odgrywać znaczącą rolę na ziemiach ukraińskich⁸⁰⁸. Zaplanowano rozmieszczono także kolejnych garnizonów, które znajdować się miały w Kaduku, Korsuniu i w Humaniu (lub Andrzejowie Ostrowie). Później miał także powstać garnizon w Mirhrodzie, dzięki czemu poprawiono by wewnętrzne bezpieczeństwo państwa. Kolejny oddział piechoty złożonej z 200 żołnierzy miał stacjonować w Czehryniu. Miał on zamknąć drogę na Zaporozie. Hetman zaporoski powinien z kolei utrzymywać garnizon w Białej Cerkwi.

Z kolei następny postulat dotyczył elekcji atamana kozowego. W jego wyborze uczestniczyć mieli hetman wraz ze starszyzną kozacką. Aby zwiększyć kontrolę nad Siczą zaporoską dążono do tego, aby ataman pełnił swoją funkcję tylko przez określony czas.

W celu poprawienia dyscypliny w wojsku i jednocześnie jako przeciwdziałanie przyszłym buntom przewidziano, że w każdym pułku znajdować się miała chorągiew kwarciana licząca 120 koni⁸⁰⁹. Jeśli chodzi o pułk białocerkiewny planowano, że przy hetmanie powinna służyć szlachta, jako przy swoim staroście. Wszystkie te chorągwie kwarciane miały podlegać bezpośrednio hetmanowi zaporoskiemu. Chciano, aby odbywały się popisy wojska zaporoskiego, co pozwolić miało na zwiększenie jego walorów. Wszystkich Kozaków rejestrowych, którzy nie odpowiadaliby stawianym wymogom hetman miał usuwać i zastępować innymi⁸¹⁰.

Widać także konsekwentne dążenie do wzmocnienia władzy hetmańskiej. Po reformach hetman miał dysponować prawem usuwania z rejestru oraz karania śmiercią. Dodatkowo wpływać miał na wybór metropolity kijowskiego, pułkowników wojska zaporoskiego oraz atamana kozowego. Także wojska kwarciane, które miały znajdować się w każdym pułku zaporoskim bezpośrednio podporządkowane zostały hetmanowi. Jednocześnie oddziały te miały odegrać ważną rolę miały uspokajać sytuację i uniemożliwić jakiegokolwiek bunty. Ponadto do hetmana należeć miało wydawanie pozwolenia na połów ryb (zastrzeżono także, że dotyczyć to miało tylko ludzi zasłużonych). W dodatku razem ze

⁸⁰⁸ Czy to na czarnej radzie w Niżynie czy znacznego udziału Zaporozców w powstaniu z lat 1664-1665.

⁸⁰⁹ Według Krolla miały to być chorągwie zaciężne; P. Kroll, *Walka Kozaczyzny o autonomię ...*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu ...*, s. 498.

⁸¹⁰ М. Крикун, *Між війною і радою ...*, s. 114, punkt 38.

starszyzną dysponować miał on dochodami z Lisianki, które planowano przeznaczyć na utrzymanie artylerii⁸¹¹.

W instrukcji uregulowano także kwestie relacji jakie zachodzić miały między hetmanem a szlachcicem, który chciałby służyć w wojsku zaporoskim. Zgodnie z postulatami tak długo podlegać miał on władzy hetmańskiej do kiedy pozostawał w wojsku zaporoskim⁸¹². Pokładano również nadzieje, że zostanie wyrażona zgoda na to, aby nobilitowani Kozacy po zakończeniu służby zachowywaliby swoje szlachectwo.

Podniesiono także sprawy związane z problemem artylerii kozackiej. Ustalono, że powinna posiadać stałą liczbę 24 armat. Na utrzymanie artylerii planowano przeznaczyć dochody z Lisianki i jej przyległości. Jednocześnie zakazano używania jej poza granicami ziem ukraińskich. Starano się także zabezpieczyć w instrukcji przybycie komisarza, który dokonywałby jej przeglądu.

Na zakończeniu instrukcji znalazła się również relacja kozacka o ostatnich wydarzeniach związanych z rozstrzelaniem Jana Wyhowskiego⁸¹³. Wedle starszyny Tetera nie miał żadnego związku ze śmiercią wojewody kijowskiego oskarżając o to pułkownika Sebastiana Machowskiego⁸¹⁴.

Mimo, że posłowie kozaccy przedstawili swój projekt 6 I 1665 roku to „*przeszedł bez echa. Dla obradujących najważniejszym problemem była bowiem sprawa Lubomirskiego, skazanego przez sąd sejmowy, oraz jej konsekwencje*”⁸¹⁵. Sejm warszawski został zerwany i nie zdążył rozpatrzyć oraz wypowiedzieć się na temat postulatów kozackich. Dlatego też nieznany jest pogląd szlachty na przygotowane propozycje kozackie. A sama instrukcja nie doczekała się realizacji.

Warto rozpatrzyć wysunięty w tej instrukcji projekt jest on bowiem kolejną próbą doprowadzenia do kompromisu z państwem polsko-litewskim i uporządkowania napiętej sytuacji na ziemiach ukraińskich. Jednocześnie były to propozycje podporządkowania Kozaczyzny Rzeczypospolitej, które został wysunięty przez nią samą. Co prawda część z nich była efektem i reakcją na ostatnie wydarzenia, ale stanowi to dowód, że starszyzna próbowała wyjść z kryzysu w jakim się znalazła. W dodatku wobec wciąż nabrzmiewających problemów

⁸¹¹ Miało się to odbywać po porozumieniu ze starszyzną; Tamże, s. 115-116, punkt 46.

⁸¹² Tamże, s. 114, punkt 41.

⁸¹³ Tamże, s. 128-130.

⁸¹⁴ Mimowolnie relacja ta ilustruje sytuację, że w tym okresie władza Tetera była już w zasadzie tylko nominalna. On sam natomiast musiał liczyć się ze zdaniem polskich dowódców i był więźniem okoliczności; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 164.

⁸¹⁵ *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 320. Ze względu na temat pracy nie zostaną tu omówione kwestie związane z konfliktem pomiędzy królem i Jerzym Lubomirskim zakończone rokoszem, patrz; M. Nagielski, *Rokosz Jerzego Lubomirskiego w 1665 roku*, Warszawa 1994.

wewnętrznych otoczenie Tetery gotowe było poświęcić autonomię polityczną w celu uzyskania przywilejów stanowych dążąc do zapewnienia jej uprzywilejowanej pozycji na ziemiach ukraińskich. Takie działanie było efektem pogłębiającego się rozpadu społeczeństwa kozackiego oraz wynikiem ogromnego niezadowolenia społecznego. Potrzebowano zdecydowanego działania by przeciwdziałać wewnętrznemu kryzysowi. Spełnienie postulatów kozackich zawartych w tej instrukcji poselskiej byłoby krokiem do rozwiązania problemów Kozaczyzny w ramach Rzeczypospolitej. Zdawano sobie sprawę, że potrzebne jest poważne wzmocnienie władzy i wpływów nad Kozaczyzną. Poprawić sytuację chciano przez ograniczenie samowoli w elekcji hetmana i ograniczeniu rejestru kozackiego, i przyznaniu Kozakom rejestrowym pozycji uprzywilejowanej na tym obszarze. Cel chciano uzyskać także przez zwiększenie kontroli dzięki stacjonowaniu stałych garnizonów na ziemiach ukraińskich. Konieczne było także wzmocnienie władzy hetmana. Dążono także do zahamowania swawoli czerni i uniemożliwienia jej ucieczki na Niż.

Sytuacja na Prawobrzeżu i możliwość akceptacji przez stronę polską odcisnęły swoje piętno na kształt niektórych postulatów kozackich i to ona odpowiada za stopień radykalizmu tych postulatów. Dokument ten stanowi ważny przykład propozycji propolskiej starszyny a zarazem stanowi ważny dokument nakreślający główne kierunki polityki wewnętrznej Pawła Tetery. Nie pomija ona typowych problemów życia społeczno-politycznego na ziemiach ukraińskich, czyli kwestii prawosławia oraz samego statusu Kozaczyzny na tym obszarze.

Niektórzy badacze właśnie tą instrukcją ukazują jako przykład kolaboracji Pawła Tetery z Polakami⁸¹⁶. Natomiast dla Gorobca instrukcja ta w swych propozycjach wzorowana była na ugodzie kurukowskiej⁸¹⁷. Za jej pomocą Tetera wraz ze swoim otoczeniem chciał przeprowadzić tzw. „ustrojową reformę”. W niej to porzucił przejawy autonomii politycznej i zmierzał do zrealizowania kozackich żądań stanowych z początku XVII w.

Natomiast według W. Gazina instrukcja ta stanowiła powtórzenie propozycji kozackich z Hoszczy w 1658 roku⁸¹⁸. Należy jednak pamiętać, że propozycje te niosą ślady ostatnich wydarzeń na Prawobrzeżu. Należy pamiętać, że to przecież Tetera był tym, który negocjował warunki powrotu do Rzeczypospolitej w Hoszczy. Niektóre z tych postulatów powtarzają się, inne są rozwinięte czy też lepiej doprecyzowane. Część też to tradycyjne prośby strony kozackiej (szczególnie te punkty dotyczące prawosławia i praw kozackich).

⁸¹⁶ Т. Чухліб, *Гетмани правобережної України ...*, s. 48-49.

⁸¹⁷ Pogląd Gorobca przytaczam w oparciu o; Tamże.

⁸¹⁸ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 164.

Wbrew też zdaniu niektórych badaczy projekt ten nie stanowił przekreślenia wszystkich zdobyczy powstania Chmielnickiego, ale był ratunkiem dla pewnej wąskiej warstwy Kozaczyzny tego, co było jeszcze możliwe⁸¹⁹. Tetera zmierzał w swoim projekcie do tego by mieć wpływ na formowaną elitę, która niezaprzeczalnie stanowiła by oparcie dla władzy hetmana. Zapłatą dla pisarza, sędziego i assawuły za wierna służbę były by starostwa⁸²⁰. Co prawda ta stanowść tych propozycji mogła przyczynić się do przekreślenia tej próby uporządkowania kwestii kozackiej przez całość społeczność, ponieważ w jej realizacji zyskać mieli by tylko nieliczni.

Jeśli chodzi o możliwości realizacji propozycji kozackich, a w szczególności projektu reform dotyczących ziem ukraińskich, trzeba stwierdzić, że niestety bardzo dużo zależało od postawy jaką przyjmie Rzeczpospolitej. W tym miejscu w ogóle pomijając możliwość realizacji tych postulatów w związku z problemami wewnętrznymi związanymi z opozycją J. Lubomirskiego, które realnie przyczyniły się do tego, że posłowie w ogóle nie zajęli się tymi postulatami. Wątpliwości wzbudza możliwość utrzymania przez Rzeczpospolitą tych wszystkich oddziałów na ziemiach ukraińskich. Poważne obiekcje wzbudza problem czy Rzeczpospolita byłaby gotowa rozwiązać w końcu kwestię prawosławia i realnego pogodzenia się z przyznaniem Kozakom niektórych praw szlacheckich. Niezaprzeczalnym pozostaje fakt, że Tetera stawiał w tym momencie wszystko na jedną kartę. Decydując się na wprowadzenie tak okrojonego rejestru oraz poważnemu zmniejszeniu obszaru dla Kozaczyzny musiał liczyć się z olbrzymim oporem wśród Kozaków i tych wszystkich, którzy wypadliby poza margines wolności i przywilejów. Bez zdecydowanej pomocy ze strony Rzeczpospolitej nie był w stanie przekonać samą społeczność kozacką do ponownego związku z Rzeczpospolitą, a tym bardziej na tych warunkach i to po przygaszeniu niedawnego buntu. Dlatego zastanawiająca jest sama realność wprowadzenia w życie tych postulatów przez Teterę i jego otoczenie.

Jednocześnie trzeba pamiętać o tym, że w tym okresie autonomia Kozaczyzny w rzeczywistości była fikcją a walka o zwierzchność nad resztkami Kozaczyzny rozgrywała się już ponad jej głowami. Tę sytuację potęgował stan samej społeczności kozackiej. Wydaje się, że Tetera wolał wyrzec się jakichkolwiek aspiracji do niezależności. Chciał zapewnić Kozakom dobre warunki egzystencji. Opierając się o Rzeczpospolitą pragnął uratować

⁸¹⁹ M. Ferenc uważa, że tym projektem Tetera zaprzepaściłby wszystkie zdobycze doby Chmielnickiego jednocześnie wskazuje na nierealności tych założeń; M. Ferenc, *Paweł Tetera ...*, [w:] „Studia Historyczne”..., s. 341.

⁸²⁰ М. Крикун, *Між війною і радою ...*, s. 114, punkt 25.

Kozaczyńę od zagłady. Pamiętając również o pozostałych ważnych aspektach życia na tym obszarze, czyli o prawosławiu i szkolnictwie.

Paweł Tetera, ilus. W. Lipiński, *Stanisław Michał Krzyczewski z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą B. Chmielnickiego*, Kraków 1912, s. 165.

Dalszy rozwój powstania i upadek hetmaństwa Tetery w roku 1665

26 stycznia Tetera otrzymał od Jana Kazimierza nadanie na starostwo niżyńskie po odebraniu tego starostwa Jerzemu Lubomirskiemu⁸²¹. Jako dożywotne nadania otrzymał w województwie kijowskim - Sowczyńce i Szyszak oraz dawne dobra Wysoczana.

Jednocześnie król odmówił zwolnienia uwięzionych w Malborku Jerzego Chmielnickiego, metropolity J. Tukalskiego i Hrehorego Hulanickiego. Tetera starał się o zwolnienie ich licząc na to, że swoim autorytetem będą w stanie uspokoić napięcia społeczne.

Sytuacja na prawobrzeżnych ziemiach ukraińskich stawała się coraz bardziej napięta. Wzrastał strach i chęć zemsty. Powodów do tego nie brakowało. Stacjonujące na tych terenach oddziały polskie dopuszczały się licznych nadużyć, a żołnierze nie unikali także grabieży i zabójstw⁸²². Te okrucieństwa dotykały nie tylko miejscową ludność i szeregowych Kozaków, ale także lojalną dotąd starszyznę. O panujących wtedy odczuciach, a przede wszystkim o żalu i rozgoryczeniu, może świadczyć takie zdanie starszyny kursońskiej skierowane do hetmana: „*Już my nieżyjemy jako wierni służy króla Jmci pana naszego Młśwego tak starsi jak y mnieysi, tylko własnie iako niewolnicy*”⁸²³. Z kolei Tetera donosił królowi, że „*wielkie zdiertwa w Ukrainie, które niemogą sopire [uspokoić] Ukrainę, ale bardziej exacerbare [rozgniewać]*”⁸²⁴.

Realnie jednak Tetera nie miał żadnych szans obronić kogokolwiek przed swawolą żołnierską. Co gorsze to w jej konsekwencji on tracił najwięcej m.in. to wpływało na zmniejszanie się liczby przychylnych mu ludzi. Rozwój wypadków sugeruje, że hetman tracił coraz bardziej kontrolę nad rozwojem sytuacji i nie miał wpływu na działalność swoich sojuszników. Mimo to nie zdecydował się na zerwanie z Rzeczpospolitą. Pozostał wierny złożonej przysiędze Janowi Kazimierzowi. Najprawdopodobniej miał ciągle nadzieję, że przy jej pomocy wojskowej odzyskałby władzę na Prawobrzeżu. Zapewniał też władcę, że

⁸²¹ *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 319.

⁸²² Skargę w marcu do Tetery mówiącą o takich nadużyciach żołnierzy skierowała starszyna korusińskiego pułku; AGAD, AZ, rkp. 3036, k. 196-197; B. A. Смолій, В. С. Степанков, *Українська національна революція ...*, s. 275.

⁸²³ AGAD, AZ, rkp. 3036, k. 196.

⁸²⁴ *Relacja podróży na Ukrainę ...*, [w:] *Zbiór dyplomatów rządowych ...*, s. 134-135.

„Ukraina jest wierna y życzliwa Waszey Krolewskiej Mości, ale woysku intensa [wroga] o wielkie zdzierstwa, zaboystwa, męczenia y zabijanie ludzi”⁸²⁵.

Wraz z początkiem nowego roku bunt ponownie się odrodził. Po raz kolejny zbuntowały się Stawiszczanie⁸²⁶. Pierwszą nieudaną próbę zdobycia miasta podjął Sebastian Machowski. Pułkownik poniósł znaczne straty a sam ledwie zdołał uciec. Na wieść o tym niepowodzeniu pod miasto przybył sam Czarniecki, który nagłym szturmem zdobył je. Rozkazał ograbić je, zabić mieszkańców i kompletnie spalić⁸²⁷.

W lutym, mianowany pod koniec 1664 roku pułkownikiem braclawskim, Iwan Serbin umocnił się w Humaniu. Następnie ruszył razem z Daniłem Owruckim i wspólnie opanowali m.in. Dymier, Kiślak, Kosyniówkę, Babany i Chrystyniówkę⁸²⁸. Wysłano oddział pacyfikacyjny przeciwko Serbinowi, ale pułkownik braclawski pokonał go. Z kolei W. Drozdeńko pokonał oddziały polskie w okolicach Kamianki - Dniestrowskiej⁸²⁹. Powstańcze siły wspierali także Mołdawianie. W tym czasie doszło również do porozumienia pomiędzy następującymi pułkownikami Carem, P. Striłą, M. Szulgą, W. Waranicą, S. Czerwonym Basztą, Czopem i A. Bohomazem, których siły po zjednoczeniu liczone na prawie 16 tys. ludzi⁸³⁰. Celem ich ataku stał się hetman nakażny Pawła Tetery M. Chanenko w Kiślaku. Powstańcom udało się opanować miasta jednak sam Chanenko wycofał się do zamku. Na odsiecz oblężonemu Chanence ruszył porucznik Aleksander Wroński wspierany przez Kozaków Tetery. Oddziały te obległy powstańców w mieście. Zbuntowali się także mieszkańcy Kalnika, Daszowa, Rachnowa. Z kolei na Polesiu Decyk pokonał polskie chorągwie i opanował kolejne miejscowości⁸³¹. Na Siewierszczyźnie pułkownik starodubski Ł. Ostranin pokonał oddziały polskie pod Kryczewem⁸³². Powstała także Braclawszczyzna

⁸²⁵ Tamże, s. 134.

⁸²⁶ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, гкр. 189, к. 1598; Акты ЮЗР, т. V, s. 249; Смолій, В. С. Степанков, *Українська державна ідея...*, s.138; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 173; *Нетмані зарогосцу в służbie ...*, s. 319; В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська національна революція ...*, s. 275.

⁸²⁷ Choć istnieje również wersja, że zabito jedynie starszyznę; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 173.

⁸²⁸ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, № 15401, к. 7; Акты ЮЗР, т. V, s. 248-249 i 258-259.

⁸²⁹ Акты ЮЗР, т. V, s. 264.

⁸³⁰ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 173; В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська національна революція ...*, s. 275.

⁸³¹ Wedle informacji od Brzuchowieckiego Decyk wraz z nakażnym kijowskim i pułkownikiem owruckim pokonać mieli 11 chorągwi polskich wysłanych przez Czarnieckiego; Акты ЮЗР, т. V, s. 240; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 173.

⁸³² В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 173.

dowodzona przez Hohoła, Drożdżeńka, Kijaszkę, Owdienka. Powstańcy opanowali znaczne obszary wschodniego Polesia⁸³³.

Przez pewien czas walki toczono ze zmiennym szczęściem dla obu stron. W marcu i kwietniu oddziały Tetery odniosły szereg zwycięstw. Opanowały m.in. Kiślak, Kalnik, Daszew, Rachnów, Medwiedówkę i Żabotyn, a na Zadnieprzu Potok i Omelnik⁸³⁴. Powstańcy z większości tych miast kapitulowali na honorowych warunkach. Strona polsko-kozacka obiecała im zachowanie życia, dóbr oraz potwierdzenie praw i wolności kozackich. Zakazano także stacji żołnierskich w tych miejscowościach. Potwierdzeniem tego faktu były warunki kapitulacyjne, które zawarł Paweł Tetera z Janem Wronowskim pod Kiślakiem⁸³⁵. Zgodzono się, żeby nie rozdzielać sił powstańczych tylko po złożeniu przysięgi *„wojska naszego nie rozrywać, ale wszystko w całości w miasta Kalnik, Daszew i Rachny odpuścić”*⁸³⁶. W celu uniknięcia spieć proszono, aby *„żadnego pośmiewiska i rągania nikomu nie było wojsku”*⁸³⁷. Ponadto nie miano mieć pretensji o odnalezione zrabowane rzeczy u powstańców oraz pociągać do odpowiedzialności za to bez wyraźnej zgody Tetery. Miejscowości takie jak: Kalnik, Daszów i Rachny miały być wolne od stacji żołnierskiej, wybierania chleba i zboża aż do św. Piotra. Powstańcy zgadzali się na powrót na te obszary starostów i właścicieli. W tych punktach kapitulacji poruszono także kwestię zmian w starszyźnie wojskowej powstańców proszono, aby nie czyniono tego bez zgody wojskowej. Zwrócili się także do Tetery, aby ten zachował powstańców przy życiu i majątkach. Zatrzeszczono się także o bezpieczeństwo żon kozackich. Zastrzeżono, żeby z wojska koronnego nie rozpuszczano czeladzi. Chciano w ten sposób uniknąć możliwości do wzrostu krzywd. Jednocześnie zobowiązano się do łapania swawolnych ludzi i przekazywania ich Teterze, który z kolei będzie upominał się o krzywdy ludności. Interesujące jest zakończenie kapitulacji Kiślaka: *„wszystko spuszczaemy na summienie tak JM Pana Hetmana Zaporozkiego iako należnego i prawdziwego starszego naszego iako i na summienie Ichm Panów Rycerstwa Koronnego dufając że (...) dotrzymają (...). My tedy niżej podpisani przeczytawszy od nich podane Puncta uważając że przez to może być pomnożenie pospolitego dobra gdy im miłosierdzie imieniem JKMci Pana naszego*

⁸³³ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, № 15401, к. 6-7; Tamże, Ф II, № 15417, к. 36 -42; Akty ЮЗР, т. V, s. 253 i 258 i 264; Смолій, В. С. Степанков, *Українська державна ідея...*, s.138-139.

⁸³⁴ O zajęciu Kiślaku i Kalnika wspomina Tetera w swoim liście do Jana Kazimierza; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkp. 402, k. 595; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 174; В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська національна революція ...*, s. 275.

⁸³⁵ AGAD, AZ, rkp. 3036, k. 193-194. Przedruk tych warunków znajduje się również w; *Універсали українських гетманів ...*, s. 246-248.

⁸³⁶ AGAD, AZ, rkp. 3036, k. 193.

⁸³⁷ Tamże.

*Mciwego pokażemy i że i drudzy ieszcze w buntach będący gdy za występki swoje karania nie odnoszą do upamiętnienia przysc mogą że to się wszystko o co w punctach swoich wyżey wyrażonych prosili dotrzyma słowem naszym przyrzekamy*⁸³⁸.

W marcu 1665 roku hetman kozacki starał się pozyskać dowódców powstańczych wysyłając do nich listy⁸³⁹. Jednocześnie sam deklarował wierną służbę Janowi Kazimierzowi na urzędzie hetmańskim tak długo jak sam król uznałby to za potrzebne⁸⁴⁰. Po raz kolejny starał się przekonać kanclerza Prażmowskiego, do którego kierował ten list, aby pozwolono mu zdać buławę i przebywać w otoczeniu króla: „*z tey tu biedy resztę zdrowia mego licentiował choc do boku JEK r Mści a ia, to, sobie za osobliwe szczęście y zaiedno niebo policzę*”⁸⁴¹. O wierności hetmana zaporoskiego zapewniał także agent królewski, który pod koniec kwietnia relacjonował swoją podróż po prawobrzeżnych ziemiach ukraińskich⁸⁴². Poseł królewski zapewniał, że Tetera „*trzymać Ukrainę, znosić swawolnych ea fide obiecuie, qua dotąd zostawał, póko mu sił y sposobów stawać będzie*”⁸⁴³. I dalej: „*Wszystka ta Ukraina stoi tylko iednym Hetmanem. Czehryń iedynym Doroszenkiem, wiecey nic. Białacerkiew Pulkownikiem*”⁸⁴⁴. A sam Tetera miał zadeklarować: „*Iam trzymał y dotrzymał Ukrainy Królowi IMCi, straciłem na sto tysięcy i drugie ponoszę kłopoty, przykrości, y pericula trucizny, y daley toż czynić będę na usługę Jego Krolewskiej Mości, przez co rozumiem żem się utwierdził w łasce Jego Krolewskiej Mości, a teraz bym miał fundować się na iednym wietrze na niepewnym. Iam szczególnie obowiazany dobroci Jego Krolewskiej Mosc, trzymam to kłopotliwe, trzymam to kłopotliwe Hetmaństwo szczególnie gwoli Jego Krolowskiej Mosc, wypraszam się tego urzędu tak wiele razy. Dam ostatek co mam, bylebym był wolny od tego Hetmaństwa kłopotliwego y niebezpiecznego, a dla Łabunia dla Lubomli miałbym to trzymać, boday on niedoczekał. Doznał Jego Krolewska Mość wierności moiey dozna y teraz nie słowy ale rzeczą samą(...) Adiecit [Dodał] przysięgi, które iako widzę nie tylko powierzchowną, ale szczyrą w sobie zawierają declarationem. Aleć y z przestróg swych które podał (...) constare [być pewien] może wierność tego człowieka*”⁸⁴⁵. U podłoża tych słów leżały podejrzenia, które rzucano na Teterę, że przeszedł na stronę Jerzego Lubomirskiego. Podstawą do takich zarzutów był fakt, że Lubomirski wykorzystał list Tetery

⁸³⁸ Tamże, k. 194.

⁸³⁹ Akty IO3P, t. V, s. 264.

⁸⁴⁰ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkp. 402, k. 596.

⁸⁴¹ Tamże.

⁸⁴² *Relacja podróży na Ukrainę ...*, [w:] Zbiór dyplomatów rządowych ..., s. 133, 134 i 138.

⁸⁴³ Tamże, s. 133.

⁸⁴⁴ Tamże, s. 138.

⁸⁴⁵ Tamże, s. 134.

kiedy był u cesarza. W tym piśmie hetman kozacki jak sam to określił: „*Uczciłem go tedy iako Hetmana*”⁸⁴⁶. Uczynił tak za namową Wilczkowskiego. Jednak Tetera w tym konflikcie z marszałkiem koronnym otwarcie opowiedział się po stronie króla. Hetman kozacki zarzucał Lubomirskiemu podżeganie wojska do buntu. Zresztą w tym poglądzie nie był on odosobniony.

Sytuacja Pawła Tetery uległa znacznemu pogorszeniu zwłaszcza po śmierci Stefana Czarnieckiego, a coraz widoczniejsze były kłopoty z opanowaniem rozwoju wydarzeń na Prawobrzeżu. Wbrew obustronnym deklaracjom nie układała się współpraca pomiędzy Teterą a nowym regimentarzem podstolim lwowskim Marcinem Zamoyskim. W lutym Tetera zwrócił się do niego z prośbą o pomoc, której jednak nie otrzymał⁸⁴⁷. Wpływ na to miał z pewnością fakt, że Zamoyski był stronnikiem Lubomirskiego. Tym samym zatarg pomiędzy królem a byłym marszałkiem odbił się również na możliwościach walki hetmana kozackiego z powstańcami. To po skonfederowaniu i odejściu części oddziałów koronnych, Jan Kazimierz wycofywał wierne sobie siły koronne, tym samym zaprzepaszczono efekty walk Czarnieckiego i Tetery z powstańcami. Pozostałe przy Teterze wierne mu oddziały kozackie oraz tatarskie nie były w stanie opanować ruchu powstańczego. Ze swojej strony Tetera informował Jana Kazimierza o działaniach Zamoyskiego, który m.in. wyłudzał dodatkowe podatki z Białej Cerkwi⁸⁴⁸. Udowadniał także nielojalność regimentarza wobec władcy, ponieważ ten szukał tylko pretekstu do wyprowadzenia sił koronnych z ziem ukraińskich oraz agitował na rzecz Lubomirskiego. O negatywnej działalności informował także wojewoda ruski Stanisław Jan Jabłonowski: „*Pan Zamoyski (...) iakoby zburzył woysko, y wyprowadził do Polski; albo stał uniwersały do woyska z Ukrainy, grożąc wzburzeniem Ukrainy. On złupił Ukrainę z siedmiu tysięcy Kozaków Białocerkiewskich, wziął po dwanaście zł. z chłopów po taleru. Zbiegli tedy kozacy i chłopci za Dniepr (...). Irritavit [prowokując] kozaków w wierności zostających. Diminuit [zmniejszać] ich liczbę tak dalece, że gdyby się teraz Pułk Białocerkiewski ruszyć miał, nad 700 ich nie będzie. Obraził kupców zbyt czynnym zdierstwem. Buntował woysko*”⁸⁴⁹. Litania zarzutów była długa. Informowano także o dziwnych kontaktach z chanem krymskim. Zarzucono na niego także całą odpowiedzialność za przyszły bunt czy to w wojsku czy wśród Kozaków, dlatego wojewoda ruski prosił, aby odizolować Zamoyskiego od wojska.

⁸⁴⁶ Tamże, s. 134.

⁸⁴⁷ *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 321.

⁸⁴⁸ O ostrzeżeniach Tetery w stosunku do działań Zamoyskiego przedstawiam w oparciu o: *Relacja podróży na Ukrainę ...*, [w:] *Zbiór dyplomatów rządowych ...*, s. 134.

⁸⁴⁹ Tamże, s. 135-136.

Coraz bardziej widoczne były także napięcia w wojsku koronnym⁸⁵⁰. Niekorzystnie musiały wpływać na żołnierzy braki w zaopatrzeniu oraz duże straty ponoszone w walkach z powstańcami. Atmosferę pogarszał fakt, że kolejny raz brakowało pieniędzy na żołd⁸⁵¹. Nie bez znaczenia była agitacja zwolenników Lubomirskiego. Wśród nich wymieniano Czaplńskiego, Piaseczyńskiego, Szandrowskiego i Hruszę, którzy z kolei przez swoich emisariuszy zyskiwali poparcie dla byłego marszałka. Tym samym coraz widoczniejsza była groźba konfederacji wojskowej. Tetera radził królowi by posłał do chana po posiłki tatarskie i rozłożył je w okolicach Winnicy oraz wypłacił zaległe sumy chorągwiom, które pozostały na służbie. Sam hetman wymienił także chorągwie, które zbuntowały się: pułk Lubomirskiego oraz następujące chorągwie pancerne: księcia Dymitra Wiśniowieckiego pod dowództwem Adama Ostrzyckiego, Marcina Zamoyskiego pod dowództwem Aleksandra Dąbrowskiego oraz starosty śremskiego Piotra Opalińskiego dowodzony przez Samuela Gurowskiego. Ostatecznie konfederację zawiązano w połowie maja i chorągwie opuściły teren walk z powstańcami. Marszałkiem konfederacji został porucznik Adam Ostrzycki. Na skutek tych wszystkich niekorzystnych okoliczności, siły polskie zaczęły powoli opuszczać Teterę⁸⁵². Mimo to hetman obiecywał pozostać na ziemiach ukraińskich, a pomagać mu mieli Tatarzy⁸⁵³. Brzuchowiecki informował, że Polacy uciekali z ziem ukraińskich, jazda wycofała się już z Czehrynia i Korsunia, w którym zostało już mało piechoty⁸⁵⁴.

Dodatkowo całą sytuację komplikował Iwan Hrusza, który werbował w Płonny Kozaków na służbę do Lubomirskiego⁸⁵⁵. Tetera próbował się temu przeciwstawić. Jednak te tereny znajdowały się poza jego kontrolą. Stosunki pomiędzy Hruszą a Teterą były wrogie, od dłuższego czasu byli sobie niechętni, a w tym momencie doszedł kolejny powód Hrusza realnie podburzał Kozaków przeciwko hetmanowi.

⁸⁵⁰ Sytuacja w wojsku koronnym przedstawiam w oparciu; *Relacja podróży na Ukrainę ...*, [w:] Zbiór dyplomatów rządowych ..., s. 134 - 136; M. Nagielski, *Druga wojna domowa w Polsce ...*, s. 228- 234; В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 174.

⁸⁵¹ Powszechnie zdawano sobie sprawę, że to ostatecznie pieniądze miały zdecydować o wierności wojska. Dlatego przy każdej okazji radzono by jak najszybciej przelać jakiegokolwiek sumy dla żołnierzy. Ze swojej strony Lubomirski obiecywał wypłacenie należnego żołdu w wysokości – namiestnikowi przewidywano tysiąc talarów a towarzyszowi na konia po sto talarów.

⁸⁵² Z różnych przyczyn m.in. część konfederowała się, część przechodziła na stronę Lubomirskiego, część odmawiała służby. Nie bez znaczenia był fakt braku odpowiedniej osoby na stanowisku regimentarza na ziemiach ukraińskich.

⁸⁵³ *Relacja podróży na Ukrainę ...*, [w:] Zbiór dyplomatów rządowych ..., s. 133.

⁸⁵⁴ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, № 15401, к. 6-7.

⁸⁵⁵ *Relacja podróży na Ukrainę ...*, [w:] Zbiór dyplomatów rządowych ..., s. 133; M. Nagielski, *Druga wojna domowa w Polsce ...*, s. 228.

Już zimą odeszły główne siły tatarskie na Krym. Tatarzy już pod koniec 1664 roku przestali widzieć sens dalszej walki z powstańcami⁸⁵⁶. Spowodowane było to problemami chana z ordą nogajską oraz strachu przed napadami Zaporozców i Kałmuków. Chan argumentował Teterze swoją odmowę przysłania mu posiłków tym, że odmówił pomocy samemu sułtanowi. Należy jednak podkreślić, że od dłuższego czasu hetman kozacki bardzo ostrożnie i z dużą podejrzliwością podchodził do swoich tatarskich sojuszników. Domyślał się też celu polityki chana a dowodów nie brakowało – listy oraz same próby przekonania Tetery do przejścia pod protekcję turecką czy tatarską. Tragizm sytuacji hetmana kozackiego polegał na tym, że jednocześnie wiedział o tym, że nie może obejść się bez tatarskiej pomocy wojskowej.

Z upływem czasu Teterę i wspierającą go stronę polską dotykać zaczęły kolejne klęski. Inicjatywa coraz bardziej przechodziła w ręce powstańców. Ziemie ukraińskie pogrążyły się w chaosie i anarchii. 30 marca rozbito polskie oddziały pod Targowicą⁸⁵⁷. Kolejne klęski poniesiono pod Humelcami, Lisianką i Olszowką. Pod koniec marca miał zginąć także regimentarz Zamoyski⁸⁵⁸. Tymczasem w marcu Tetera pozyskał znacznego sojusznika w osobie Stefana Oparę⁸⁵⁹. Hetman kozacki przyglądał się z zainteresowaniem działaniom podjętym przez tego pułkownika, który opanował rejon nad Taśminą i zyskał dużą popularność. Tetera podobno miał nawet postrzegać Oparę jako zwolennika Rzeczypospolitej i myślał o zdaniu mu buławy.

Sytuacja stawała się z dnia na dzień coraz bardziej beznadziejna. Hetman w tym czasie był znienawidzony przez prawie całą społeczność kozacką. Brakowało mu pomocy ze strony Jana Kazimierza, który w związku z rozwojem sytuacji z J. Lubomirskim, sam potrzebował pomocy. W kwietniu pomimo tego, że było to całkowicie nierealne Tetera zadeklarował przysłanie Janowi Kazimierzowi 12 tysięcy Kozaków⁸⁶⁰. Po raz kolejny podjął próbę poprawienia swojej pozycji na ziemiach ukraińskich i znów bezskutecznie starał się o uwolnienie z niewoli Chmielnickiego, Tukalskiego i Hulanickiego.

14 kwietnia W. Drożdźko, który po śmierci Serbina pod Humaniem, został pułkownikiem braclawskim, pokonał wierne Teterze oddziały kozackie i chorągwie polskie

⁸⁵⁶ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 174.

⁸⁵⁷ Акты ЮЗР, т. V, s. 268; В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська державна ідея...*, s.139; Тыхізе, *Українська національна революція ...*, s. 275.

⁸⁵⁸ *Dwa pamiętniki z XVII wieku...*, s. 35.

⁸⁵⁹ Тамże, s. 322.

⁸⁶⁰ *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 321.

w Braclawiu⁸⁶¹. Oznaczało to przejście kontroli nad całą Braclawszczyzną przez powstańców. W tym samym dniu wysłani przez Brzuchowieckiego i wojewodę Fiodora Protasiewa: pułkownik łubnieński H. Galmalia i rotmistrz M. Żemczużnikowa oraz kapitan I. Stromiński wykorzystując późną porę zajęli Korsuń⁸⁶². Zabić tu miano ponad 700 żołnierzy polskich oraz wiernych Teterze Kozaków. Do niewoli trafiła reszta wiernej hetmanowi starszyny m.in. hetman nakażny T. Nosacz i generalny sędzia I. Krechowiecki. Początkowo przewieziono ich do Kaniowa, a stamtąd miano wysłać ich do Moskwy. Te klęski miały ogromne znaczenie, ponieważ hetman realnie nie miał już wojska gotowego przeciwstawić się powstańcom. W tym czasie z Teterą za Bohem znajdowało się już mało wojska. Hetman nie miał też zwolenników, ani nawet terenu, które podlegały by jego kontroli. Oznaczało to klęskę jego polityki. Kolejny starcia to już tylko dobijanie garstek mu wiernych Kozaków i stanowiły logiczną konsekwencje klęski pod Braclawiem i zajęcia Korsunia.

Na początku maja pokonano wiernego hetmanowi D. Maruszkę powracającego z nieudanej próby zdobycia Staroduba⁸⁶³. A Decyk pobił 5 polskich chorągwi na Polesiu i zagarnął tabor⁸⁶⁴. W ciągu całego miesiąca opanował kolejne miejscowości wśród nich Makarów, Brusilów, Korostyszów, Rożów⁸⁶⁵. Pod koniec maja pod Białą Cerkwią Brzuchowiecki pokonał oddziały Stanisława J. Jabłonowskiego, którego wojska częściowo skonfederowały się⁸⁶⁶. Następnie hetman lewobrzeżny zajął Chwastów oraz Korsuń. Podjął także nieudaną próbę zdobycia Białej Cerkwi⁸⁶⁷. Do odwrotu spod oblężonego miasta zmusiły go informacje o pochodzie Tatarów. Brzuchowiecki powrócił na Zadnieprze.

Dalsze pogorszenie położenia Tetery spowodowały wydarzenia związane z rokoszem Lubomirskiego. W czerwcu do hetmana zaporoskiego i nuredina sołtana przybyło poselstwo od Jana Kazimierza, które poinformowało ich o wycofaniu z ziem ukraińskich resztek sił koronnych⁸⁶⁸. Tetera miał utrzymać się na ziemiach ukraińskich przy pomocy Kozaków i Tatarów oraz czekać na zakończenie rokoszu. Spowodowało to dalszy rozwój powstania na Polesiu, południowym Wołyniu i w województwie podolskim. W czerwcu Kozacy pojawili

⁸⁶¹ Tamże; В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська національна революція ...*, s. 276.

⁸⁶² *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 321.

⁸⁶³ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 176.

⁸⁶⁴ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, № 15402, к. 335; Тамże, Ф II, № 15417, к. 339; Акты ЮЗР, т. V, s. 270.

⁸⁶⁵ В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська національна революція ...*, s. 276.

⁸⁶⁶ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф II, № 15401, к. 741-742; Акты ЮЗР, т. V, s. 273-274; *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 322; В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська національна революція ...*, s. 276.

⁸⁶⁷ Tetera w liście wyróżnia postawę mieszczan i piechoty, które przyczyniły się do odwrotu Brzuchowieckiego; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkp. 402, k. 604.

⁸⁶⁸ *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 322; Z. Wójcik, *Traktat andruszowski...*, s. 215.

się na Wołyniu. A w maju i czerwcu oddziały Drożdżeńka napadały na województwo podolskie. W czasie walk zajęły m.in. Międzybórz, Zinków i Szarówkę⁸⁶⁹. Szlachta i Żydzi uciekali z zagrożonych rejonów.

Hetman kozacki bezskutecznie próbował pozyskać poszczególnych przywódców powstania oraz przekonywać własne garnizony do wytrwałości⁸⁷⁰. Nie widząc szans dalszego pobytu w Czehryniu Tetera zabrał żonę, klejnoty, archiwum hetmańskie, skarby, chorągiew i udał się do Braclawia, które jako jedno z nielicznych miast pozostało wierne hetmanowi⁸⁷¹. Jednak pobyt ten nie mógł trwać długo, ponieważ i tu nie czuł się pewnie. Pozostało mu niecały tysiąc wiernych Kozaków, a w mieście brakowało żywności i groził głód⁸⁷². Grożono poddaniem miasta carowi. Co więcej dochodziły informacje o zbliżaniu się Sirki. To wszystko spowodowało, że Tetera wyjechał do Polski. Wraz z hetmanem opuszczały ziemie ukraińskie cześć oddziałów, które spustoszyły część Podola. W liście do M. Prażmowskiego tłumaczył swoją decyzję⁸⁷³. Jako powód podał to, że odeszli Tatarzy oraz wojsko koronne, a co więcej nie udało mu się przekonać żadnego pułku, aby mógł walczyć z wrogiem aż do powrotu ordy. Jednocześnie Tetera wolał nie ryzykować i nie zostawać na łasce Kozaków. Znał ich stosunek do siebie i zdawał sobie sprawę, że dłuższy pobyt mógłby zakończyć się jego śmiercią. Wycofanie sił koronnych odczytano jako słabość Rzeczypospolitej, co tym bardziej spotęgowało walkę przeciwko jej władzy. Jednak z listu tego przebija nadzieja, że po otrzymaniu posiłków wojskowych Tetera odzyska władzę.

Wyjazd hetmana stanowił konsekwencje jego klęski politycznej i militarnej. Nie była to też zwykła ucieczką. Sytuacja hetmana była tragiczna. Zbyt niebezpieczne było pozostanie na zbuntowanych ziemiach ukraińskich w praktycznym osamotnieniu. Tetera jednocześnie zdał sobie sprawę, że z pomocą Rzeczypospolitej nie uda mu się zjednoczyć Kozaków. Opór ludności był zbyt duży. Wpływ na to miało rozczarowanie postępowaniem żołnierzy i sposób traktowania nawet wiernej Rzeczypospolitej starszyzny.

Wprowadzenie reform proponowanych przez Teterę i jego otoczenie oznaczało m.in. wzmocnienie pozycji hetmana, większą kontrolę nad ludnością zamieszkującą obszary podporządkowane administracji kozackiej wyłączonej jednocześnie spod władzy polskich urzędników. W tej chwili Tetera nie miał perspektyw do kontynuowania swojej drogi

⁸⁶⁹ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 177.

⁸⁷⁰ Informacja o przysłaniu takiego listu pisanego przez Teterę z Białej Cerkwi do Humania do wpływowego S. Turowca (5 lipiec 1665), patrz; Akty IO3P, t. VI, s. 85. W liście do króla wspominał, że starał się utwierdzać w wierności oddziały; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkp. 402, k. 603.

⁸⁷¹ *Літопис Самовидця...*, s. 96.

⁸⁷² Akty IO3P, t. V, s. 277.

⁸⁷³ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkp. 402, k. 603-604; *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 322.

politycznej. Brakowało mu poparcia i sojuszników. Musiał wpierw odzyskać władzę i wzmocnić ją na Prawobrzeżu, aby móc w ogóle myśleć o zjednoczeniu całej Kozaczyzny. A to oznaczało wojnę nie tylko z Brzuchowieckim, ale i z Moskwą.

Warto podkreślić, że co prawda faktycznie utracił władzę nad prawobrzeżnymi ziemiami ukraińskimi, to jednak latem 1665 roku Tetera nie zdał buławy zaporoskiej. On pragnął odzyskać władzę, jeszcze we wrześniu 1665 roku, prosił Jana Kazimierza o posiłki wojskowe, które pomogłyby mu to osiągnąć⁸⁷⁴. W dodatku jakiś cień szansy na to był, ponieważ pewnych zwolenników na tych terenach miał jeszcze jesienią.

Jako hetman w dokumencie figuruje po raz ostatni w tekście przysięgi jaką mieli złożyć J. Tukalski i J. Chmielnicki, czyli 29 listopada 1665 roku⁸⁷⁵. To hetman miał wyznaczyć im miejsce pobytu, którego nie mogli opuszczać bez zgody króla lub Tetry. Gdzieś w pierwszych miesiącach 1666 roku musiało jednak dość do zrzeczenia się buławy zaporoskiej, ponieważ 22 maja 1666 roku już na pewno nie piastował tego urzędu⁸⁷⁶.

Powstanie w latach 1664-1665 doprowadziło do realnego pozbawienia władzy hetmańskiej Tetry. Jednak powstańcy, którzy przede wszystkim walczyli z polską władzą i Teterą nie wykorzystali szansy na zakończenie konfliktu. Wnet rozgorzała walka o opuszczoną buławę. Pierwszy przy pomocy tatarskiej sięgnął po nią S. Opara. Jednak jego władza trwała krótko. Buławy zapragnął także Piotr Doroszenko.

Samo powstanie charakteryzowało się masowością wystąpień i udziałem w nim chłopów, mieszczan i Kozaków. Jednak ruchu tego nie poparli wszyscy. Odmówiła w nim udziału część starszyzny i niektórzy Kozacy, którzy pozostali wierni hetmanowi. Według szacunków w walkach tych zginęło lub trafiło w jasyr 150 -200 tys. ludzi⁸⁷⁷. Przez cały okres powstania brakowało jednego kierownictwa i w zasadzie każdy pułkownik czy dowódca działał na własną rękę, co utrudniało walkę z buntownikami, ponieważ kiedy zduszono bunt w jednym miejscu odradzał się w innym. Tym samym oznaczało to ciągłą walkę.

Oceniając hetmaństwo Tetry trzeba spróbować odpowiedzieć na powtarzający się zarzut, że był kolaborantem i „sługusem” polskim. Co więcej, że pragnął zaspokoić tylko swoje interesy i ambicje kompletnie nie troszcząc się o problemy ludności ukraińskiej. Zarzutów pod jego adresem jest całe mnóstwo. Tym bardziej, że od samego początku nie

⁸⁷⁴ *Полководці Війська Запорозького...*, Київ 1998, кн. 1, s. 361-362; *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 323.

⁸⁷⁵ AGAD, AKW, dział: kozackie, rkp. 42 nr 101, k. 2; *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 323

⁸⁷⁶ *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 323.

⁸⁷⁷ В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Українська національна революція ...*, s. 277.

cieszył się sympatią ludności, a na dalszych ocenach zaważyła także niechęć wobec hetmana zawarta w latopisach kozackich.

Przede wszystkim wydaje się, że oceny Tetery często są zbyt powierzchowne, a przez to hetman jest niedoceniany. Analizując program i działalność Tetery wydaje się, że był on kontynuatorem linii zaczętej przez Bohdana Chmielnickiego. Dążył do jedności Kozaczyzny chcąc odbudować jej potęgę. To do tego miał doprowadzić realizacja projektu reform z instrukcji 1664 roku. Chciał silnej władzy hetmańskiej opartej na wąskiej, ale silnej grupie starszyny. Początkowo kontynuował politykę lawirowania pomiędzy sąsiednimi państwami. Potem związał się z Rzeczpospolitą, ale było to efektem jego przekonań, wychowania, relacji z dworem królewskim czy wreszcie posiadanych dóbr niż zarzuconego mu karierowiczostwa. Jednak nie był biernym wykonawcą woli królewskiej. Udział w kampanii zadnieprzańskiej Kozaków był ściśle powiązany z jego dążeniami do odzyskania Zadnieprza. W dodatku konsekwentnie żądał od Rzeczpospolitej wypełnienia złożonych obietnic.

Tetera dążył do zrealizowania dwóch głównych celów, czyli zjednoczenia Kozaczyzny i opanowania sytuacji na Prawobrzeżu. W tym celu wykorzystywał wszystkie dostępne mu środki. Początkowo starał się porozumieć z przywódcami Zadnieprza i w pokojowy sposób zjednoczyć ziemie ukraińskie, wydawał uniwersały do ludności oraz próbował wykorzystać także środki militarne. Od Rzeczpospolitej starał się uzyskać pewne ustępstwa co do praw i przywilejów kozackich oraz w kwestii prawosławia. Tragiczne w skutkach okazały się wysiłki poniesione podczas kampanii Jana Kazimierza na Moskwę. Przyniosły mu wzrost oporu wywołany zachowaniem żołnierzy i Tatarów, które ostatecznie zaowocowały walką z wszelkimi przejawami polskiego panowania i przeciwko lansowanej przez Teterę polityki propolskiej. Tetera notorycznie ostrzegał króla przed zagrożeniem tatarskim dla panowania polskiego na ziemiach ukraińskich.

Można uznać, że porównywanie Chmielnickiego i Tetery jest niesprawiedliwe, ponieważ takie porównanie zawsze wypadnie na niekorzyść tego ostatniego. Od samego początku były istotne różnice w posiadanym autorytecie czy poparciu społecznym. Poza tym za Chmielnickiego inna była Kozaczyzna, nie przeżywała takich niszczących procesów jak za czasów Ruiny. Wtedy Kozaczyzna była jednym z graczy politycznych, a za czasów Tetery to już tylko o nią grano.

Trzeba podkreślić też, że obok czynników obiektywnych, które utrudniały mu realizację zamierzeń Tetera popełnił też pewne błędy w swojej polityce. Do nich należało przekonanie, że w oparciu o którekolwiek z państw sąsiednich Kozaczyzna mogła odbudować

swoją siłę czy też marzyć o własnym niezależnym państwie. Każde z państw czy to Rzeczpospolita, Krym czy też Moskwa nie było tym zainteresowane i dążyło do własnej dominacji w tym rejonie Europy. Z drugiej strony warto zastanowić się czy w tamtych realiach Kozacyzna rozdarta wewnętrznie, przeżywająca kryzys wewnętrzny mogła cokolwiek działać bez sojuszu politycznego z którymś z państw. Jednak ścisła współpraca Tetery z Rzeczpospolitą przyczyniła się do wzrostu niezadowolenia i w konsekwencji do wzrostu oporu ludności. Także utrzymywanie się przy władzy dzięki wsparciu sił polskich i tatarskich musiały powodować, że hetman postrzegany był jako współautor krwawego tłumienia powstania z lat 1664-1665. Do osłabienia autorytetu przyczynił się także konflikt wewnątrz domu Chmielnickich zakończony straceniem Jana Wyhowskiego. Początkowa niechęć wobec hetmana zaczęła zastępować otwartą wrogość. Mimo wszystko wydaje się także, że niekorzystne była także próba uprzywilejowania tylko nielicznej grupy starszyny, co w konsekwencji musiało ograniczyć wąskie grono zwolenników. Prosta ludność widziała w nim wroga. Należy także pamiętać, że starszyna tego okresu dążyła do zrealizowania swoich partykularnych interesów, a hetman miał tylko ułatwić osiągnięcie celu. Głównym problemem Tetery był jednak brak zaufania u Kozaków. Sam dostrzegł ten problem i bezskutecznie próbował wzmocnić swój autorytet.

Paweł Tetery

Polityka Pawła Tetera wobec cerkwi prawosławnej

Paweł Tetera od początku pełnienia przez siebie urzędu hetmańskiego uzyskał przychylność zwierzchników cerkwi prawosławnej. Wpływ na to miał zapewne fakt, że ówczesny metropolita kijowski Dionizy Bałaban również popierał związek z Rzeczpospolitą, który gwarantował mu pewną autonomię, a przede wszystkim niezależność od patriarchatu moskiewskiego. Wynikało to także z podjętych przez Teterę starań o zwrot zagrabionych przez unitów dóbr cerkiewnych⁸⁷⁸.

Tetera w kierowanych przez siebie poselstwach do Warszawy nie pomijał problemów cerkwi prawosławnej. Już podczas pierwszego poselstwa Hulanicki, oprócz tradycyjnych postulatów kozackich jakie pojawiały się w stosunkach z Rzeczpospolitą, domagał się rozwiązania kwestii arcybiskupstwa lwowskiego, z którego katolicy chcieli usunąć prawosławnych.

Pozytywnie na wzajemnych relacjach odbiły się czynione przez Teterę nadania m.in. dla monasterów. Już w 1658 roku Tetera zapisał folwarki dla monasteru kijowsko-miężygórskiego (Києво-Межигірський)⁸⁷⁹. Z kolei jako hetman potwierdził nadania swoich poprzedników dla monasteru kaniowskiego⁸⁸⁰. Następnie w sierpniu 1663 roku nadał temu monasterowi młyn w Kaniowie⁸⁸¹. Najliczniej prezentował się zbiór wydanych uniwersałów dotyczący monasteru w Kijowie i tak pierwszy z nich bronił majątków monasteru w Kijowie (Київський Пустинно-Микільський)⁸⁸². Rozkazał także swojemu sotnikowi wypłacić odszkodowanie za zniszczenia, które pochodziły z 1662 roku, a były uczynione przez Kozaków w tymże monasteru⁸⁸³. Natomiast w lipcu 1663 wzywał Kozaków z Polesia do obrony dóbr ziemskich wspomnianego monasteru⁸⁸⁴. W kolejnym miesiącu wzywał do rozstrzygnięcia skarg dotyczące poniesionych krzywdy przez czerńców z tego monasteru⁸⁸⁵. Przywracał także dobra temu monasterowi zagarnięte w trakcie wyprawy na Moskwę⁸⁸⁶. Kolejny uniwersał wydany dla tego monasteru był apelem do Kozaków, aby bronili polskich

⁸⁷⁸ В. Газін, *Гетман Пабло Тетеря...*, s. 75.

⁸⁷⁹ *Універсали українських гетманів ...*, s. 219-220.

⁸⁸⁰ Tamże, s. 220-221.

⁸⁸¹ Tamże, s. 235.

⁸⁸² Tamże, s. 223-224.

⁸⁸³ Tamże, s. 224.

⁸⁸⁴ Tamże, s. 229-230.

⁸⁸⁵ Tamże, s. 231.

⁸⁸⁶ Tamże, s. 236.

majątności tego monasteru przed wszelkimi krzywdami⁸⁸⁷. Zabraniał także wszelkich ucisków ludności w tych dobrach. W taborze pod Krzemieńczukiem wydał z kolei uniwersał zakazujący wybierania miodu i czynienia szkód czerńcom z tego monasteru⁸⁸⁸. Rozszerzał także jego posiadłości ziemskie – nadał trzy wsie w wieczne władanie, były to: Międzyrzeczka, Worobówka i Piekary⁸⁸⁹. Tetera zadbał także i o inne monasteru. Uczynił nadanie Dimitrowiczów i Wiszenki dla monasteru w Kijowie (Київський Флорівський)⁸⁹⁰. Potwierdzał także wszystkie prawa do majątków kolejnemu z monasterowi (Київський Медведівський Миколаївський)⁸⁹¹. W taborze pod Przyłuką nadał z kolei grunty dla monasteru łubieńskiego (Лубенський Мгарський)⁸⁹². Te nadania świadczą o tym, że hetman starał się dbać o interesy oraz bezpieczeństwo monasterów. To zaś przemawia za tym, że Tetera nie zerwał z dotychczasową linią wyznaczoną przez swoich poprzedników na urządzie hetmańskim, która dotyczyła polityki cerkiewnej, ale kontynuował troskę o prawosławie. Należy także podkreślić, że wszystkie wspomniane tutaj uniwersały pochodziły z 1663 roku, co świadczy również o tym jak bardzo napięta była sytuacja od momentu wybuchu powstania na ziemiach ukraińskich w 1664 roku.

Warto zaznaczyć, że z wyboru Tetera na hetmana cieszyli się także katolicy i unicy. Sądzieli oni, że w związku z tym, że nowy hetman nie był nadgorliwym wyznawcą prawosławia uda się im uzyskać pewne ustępstwa z jego strony. Wydaje się jednak, że przeliczyli się w tej nadziei, ponieważ nawet rezygnacja Tetera z żądania likwidacji unii nie wynikała z jego przychylności wobec tej religii czy lekceważenia problemów prawosławia, ale z faktu, że szukał kompromisu z Rzeczpospolitą i musiał zgodzić się na jakieś ustępstwa. Co więcej musiał zdawać sobie sprawę z nierealności tego postulatu.

Sytuacje i wzajemne relacje z hierarchią prawosławną skomplikowała w kwietniu 1663 roku śmierć metropolity kijowskiego Bałabana oraz elekcja na jego miejsce J. Tukalskiego. Bałaban był bowiem zwolennikiem kursu politycznego Tetera. Natomiast nowy metropolita był zwolennikiem opcji niezależności ziem ukraińskich. Nieznane są powody dlaczego kanclerz tak wrogo nastawiał Teterę do Tukalskiego.

W dodatku całość sytuacji skomplikował sam Jan Kazimierz, który swoim postępowaniem przyczynił się do kontynuowania rozłamu w cerkwi prawosławnej i wzrostu

⁸⁸⁷ Tamże, s. 237.

⁸⁸⁸ Tamże, s. 239-240.

⁸⁸⁹ Tamże, s. 241-242.

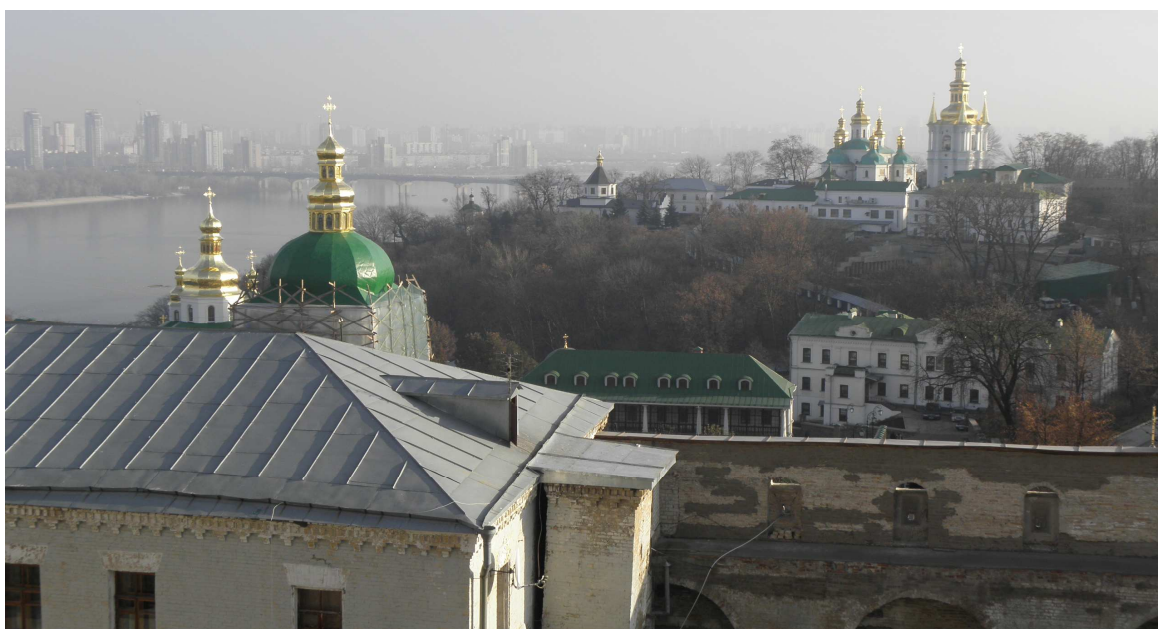
⁸⁹⁰ Tamże, s. 225-226.

⁸⁹¹ Tamże, s. 238.

⁸⁹² Tamże, s. 240-241.

chaosu administracyjnego. Wydał dwa zaprzeczające sobie uniwersały mianujące na metropolitę kijowskiego zarówno Tukalskiego i Winnickiego. Okazało się, że to postawa i uniwersał Tetery miała uporządkować sytuację. Dążąc do kompromisu wydał uniwersał wzywający do zgody i uznania Tukalskiego metropolitą kijowskim⁸⁹³. Początkowo wyglądała, że współpraca mogła układać się pomyślnie, Tetera wskazywał na życzliwość Tukalskiego wobec króla. Jednak w czasie pierwszych miesięcy powstania Tetera informował już kanclerza, że posiadał dowody obciążające metropolitę⁸⁹⁴. Do aresztowania Tukalskiego doszło w czerwcu. Spowodowało to fale niezadowolenia wśród ludności. Hetman postanowił wykorzystać szansę na złagodzenie nastrojów ludności ukraińskiej i konsekwentnie starał się o zwolnienie Tukalskiego z Malborka.

Zmiana metropolity nie zmieniła jednak jego postawy wobec religii prawosławnej. Nadal był jej obrońcą i rzecznikiem przeciwko wszelkim nadużyciom. Przykładem takiej działalności hetmańskiej może być list Tetery do pułkownika kijowskiego⁸⁹⁵. Upominał go w związku z otrzymaniem skargi od ojca Piotra Tyszy, że pułkownik zlekceważył habit i siłą przyprowadził duchownego do Owrucza, gdzie wymógł na nim uczynienie korzystnego zapisu. Hetman nakazał wynagrodzić wszelkie krzywdy także te w majątnościach uczynione przez towarzyszy pułkownika. Tetera ostrzegał pułkownika, że w przyszłości ma zaprzestać takich wybrków, ponieważ mógł w ten sposób utracić łaski hetmańskie i zostaćby ukarany.

Ławra Peczerska, Kijów, fot. A. Kryszak

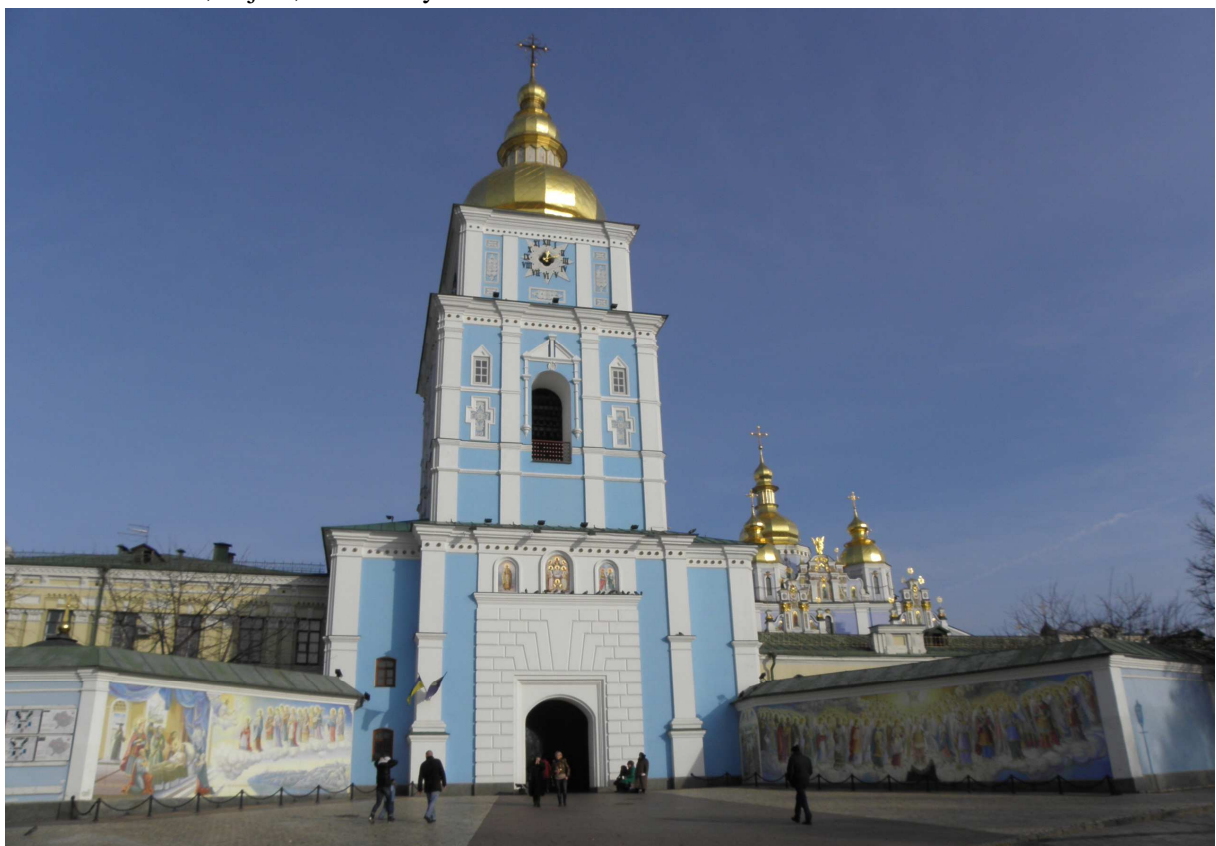
⁸⁹³ AGAD, AKW: kozackie, rkp. 42 nr 99, k. 3; *Універсали українських гетьманів ...*, s. 239; *Uniwersał Pawła Tetery*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 390-391

⁸⁹⁴ *List Pawła Tetery do Mikołaja Prażtowskiego*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 408.

⁸⁹⁵ *List Pawła Tetery do pułkownika kijowskiego*, [w:] *Памятники изданные Временною ...*, s. 304-305.

Ławra Peczerska, Kijów, fot. A. Kryszak

Cerkiew św. Michała, Kijów, fot. A, Kryszak

Losy Pawła Tetera po rezygnacji z hetmaństwa

W czerwcu 1665 roku Paweł Tetera wyjechał z ziem ukraińskich zabierając ze sobą znaki i archiwum hetmańskie wraz z dokumentami i przedmiotami cerkiewnymi. Z Braclawia kierował się przez Bar, Kamieniec Podolski na zachód⁸⁹⁶. Towarzyszyło mu niewielu ludzi i czeladzi a resztę swoich oddziałów rozpuścił⁸⁹⁷. Na jego decyzję o opuszczeniu Prawobrzeża wpłynęło kilka czynników przede wszystkim był to dalszy rozwój powstania i wycofanie sił koronnych z terenów objętych walką⁸⁹⁸. Swoje znaczenie miało także fakt permanentnego zmniejszanie się liczby popierających go oddziałów kozackich oraz samej liczby jego stronników. Choć warto jednocześnie zaznaczyć, że np. Piotr Doroszenko pozostał wierny hetmanowi aż do końca, również Chanenko pozostawał lojalny wobec Tetera i pełnił funkcję hetmana nakaźnego⁸⁹⁹. Nie wolno także zapominać o złym stanie zdrowia hetmana. W marcu 1665 roku Tetera poważnie zachorował, a nuncjusz papieski donosił nawet o jego śmierci⁹⁰⁰. Właśnie stan zdrowia stał się oficjalną przyczyną wyjazdu z Prawobrzeża - tak właśnie tłumaczył Teterę Jan Kazimierz przed Kozakami w 1666 roku. Należy pamiętać, że wyjazd ten początkowo wcale nie oznaczał zrzeczenia się przez Teterę buławy zaporoskiej, nie był też rezygnacją z władzy hetmańskiej, ponieważ zgodnie ze zwyczajami wojska zaporoskiego Tetera musiał zrzec się buławy na radzie kozackiej, a to akurat nie miało miejsca⁹⁰¹. Wyjazd ten był rezultatem rzeczywistości na ziemiach ukraińskich. Mimo opuszczenia Prawobrzeża

⁸⁹⁶ *Полководці Війська Запорозького...*, s. 361. Wedle latopisu Wieliczki Tetera miał wyjechać z Korsunia do Polski; С. Величко, *Літопис...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011). Latopis Grabianki podaje, że Tetera wziął część skarbów i z Braclawia wyjechał do Polski. Rzeczy te pozabierali Polacy, a zubożały Tetera musiał uciec do Wołoszczyzny; *Літопис гадяцького полковника ...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011). Natomiast latopis czernihowski podaje, że Tetera wyjechał z Czehrynia i nie oddał nikomu hetmaństwa; *Чернігівський Літопис...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011).

⁸⁹⁷ Akty ЮЗР, t. V, s. 276.

⁸⁹⁸ Polskie załogi pozostały w Białej Cerkwi, Pawłoczy, Korsuniu i Czehryniu. Garnizon białocerkiewny był z nich najsilniejszy i wraz z Kozakami tego pułku skutecznie atakowali Brzuchowieckiego; Д. Дорошенко, *Гетьман Петро Дорошенко ...*, s. 48.

⁸⁹⁹ I to pomimo niejasnego epizodu na początku powstania przeciwko Teterze w 1664 roku. Doroszenko miał zamknąć się w Stawiszczach i stąd prosić Turcję o pomoc do walki przeciwko hetmanowi kozackiemu. Wyjechał z miasta i w Czehryniu zorganizował nowy oddział powstańczy i wyruszył do walki jednak wobec braku wsparcia ze strony Turcji ponownie opowiedział się po stronie Tetera; J. Perdania, *Hetman Piotr Doroszenko a ...*, s. 64-65, 77.

⁹⁰⁰ *Litterae nontiorum apostolicorum...*, vol. XI : 1664-1669, Roma 1967, s. 81-82.

⁹⁰¹ Podkreślają to ukraińscy badacze W. Smolij i W. Stepankow w swojej biografii Piotra Doroszenki. Tłumaczą oni próbę przekonania Warszawy do swojej wierności Rzeczpospolitej, ponieważ Doroszenko mógł obawiać się że Tetera nie zrezygnowałby dobrowolnie z władzy, a przy wsparciu sił polskich wróciłyby na Prawobrzeże i m.in. dlatego Doroszenko starał się uzyskać przychyłość królewska; В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Петро Дорошенко...*, s. 95.

Tetera nie zszedł ze sceny politycznej a na ziemiach ukraińskich w dalszym ciągu pozostali jeszcze jego stronnicy. O dziwo coraz większą sympatią i zaufaniem cieszył się na Zaporozżu⁹⁰². Nadal tytułował się hetmanem i zamierzał odzyskać władzę nad Kozakami⁹⁰³. Niestety opuszczenie przez niego ziem ukraińskich miało także oznaczać utratę tych ziem dla Rzeczypospolitej⁹⁰⁴.

Ten wyjazd Pawła Tetery zaowocował narodzeniem się wielu najróżniejszych opowieści na temat jego dalszych losów, a niektóre z nich przedostały się nawet do historiografii⁹⁰⁵. Jak podawał Daszkiewicz wśród najróżniejszych wersji dotyczących jego dalszego życia pojawiły się takie, które sugerowały, że podczas ucieczki zrabowali go Polacy, a on sam w łachmanach dotarł do Mołdawii. Później bezskutecznie próbował znaleźć bezpieczne schronienie w Rzeczypospolitej, gdzie został ostatecznie rozstrzelany. Z kolei Brzuchowiecki informował cara, że Tetera zginął rozsiekany przez konfederatów w okolicach Białego Kamienia⁹⁰⁶. Hetman lewobrzeżnej Kozaczyny dopatrywał się w tym kary za zdradę. Podawano także, że stracono go w Warszawie pod wpływem skarg ze strony Zaporozżców. Krążyły również i takie informacje, które sugerowały, że Piotr Doroszenko wygnał Teterę i jego zwolenników z ziem ukraińskich albo, że Doroszenko wydał Teterę Turkom po tym jak schwycił go do niewoli⁹⁰⁷.

Po wyjeździe z ziem ukraińskich Paweł Tetera udał się do swoich posiadłości. W tym okresie posiadał on już znaczny majątek, ponieważ od dłuższego czasu konsekwentnie go rozszerzał. Warto jednak pamiętać, że część z tych dóbr nie przynosiło mu dużych dochodów ze względu na zniszczenia spowodowane m.in. walkami z powstańcami na Prawobrzeżu. Jeszcze w 1664 roku kupił od Sebastiana Machowskiego Maczoch na Braclawszczyźnie⁹⁰⁸. Natomiast w ramach zastawu pożyczki udzielonej S. Leszczyńskiego na okres 30 lat wszedł w posiadanie szeregu wsi i miasteczek na Wołyniu. Tam też posiadał Luboml, włość

⁹⁰² To właśnie grupa Kozaków z Zaporozża wraz z Chanenką będą starać się wciągnąć Teterę w sprawy ukraińskie w 1669 roku.

⁹⁰³ Jeszcze 8 grudnia – najprawdopodobniej - 1666 roku Tetera wydał uniwersał z Raszkowa dotyczący rozmiarów i porządku ściągania myta. Problem stanowi ustalenie daty rocznej tego dokumentu, ponieważ zachował się w trzech egzemplarzach, które kolejno mają daty: 8 grudnia 1666 roku (Центральний Державний Історичний Архів України в Кієві, Ф. 51, Оп. 1, Спр. 2, к. 1); pozostałe dwie kopie: jedna - 8 grudnia 1667 roku (również w Центральний Державний Історичний Архів України в Кієві, Оп. 3, Спр. 8710, к. 21), a druga - 8 grudnia 1665 (Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ф. 1, Спр. 60351, к. 276). Uwagę na ten fakt zwrócono w także przy okazji publikacji tego dokumentu, patrz; *Універсали українських гетьманів ...*, s. 249.

⁹⁰⁴ M. Nagielski, *Rokosz Jerzego Lubomirskiego ...*, s. 38-39.

⁹⁰⁵ Niektóre z tych legend przytaczam w opraciu o: *Володарі гетьманської булави...*, s. 276.

⁹⁰⁶ Akty ЮЗР, t. V, s. 275 i 300.

⁹⁰⁷ M. Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski ...*, s. 166.

⁹⁰⁸ *Володарі гетьманської булави...*, s. 276.

Sobieszczyńską oraz częściowo Kołkowską i Czartoryskich. Do jego dóbr ziemskich należały także zakupione w 1664 roku od A. Giedroycia dobra wysokie na Polesiu⁹⁰⁹. Posiadał także dwór na Podzamczu Lubelskim.

Początkowo Tetera zajmował się sprawami gospodarczymi. Pod koniec października 1665 roku Jan Sobieski w swoim liście do żony pisał, że: „*mi tam chwalono w Warszawie barzo przednich kilka soroków soboli u P[an]a Tetery. Racz ich Wć moja Panno, kazać sobie ukazać i targować, a nie płacić, aż Wć ode mnie będziesz miała wiadomość jeślibym ja tu nie dostał czego lepszego*”⁹¹⁰.

Wyjazd Pawła Tetery nie ustabilizował sytuacji na prawobrzeżnych ziemiach ukraińskich. Nadal trwała walka, a w związku z wyjazdem hetmana doszła tylko jej nowa przyczyna – buława, a z nią władza nad prawobrzeżną Kozaczyzną. Walki toczyły się pomiędzy przedstawicielami różnych opcji politycznych, ale i poszczególnych dowódców kozackich, których trudno przyporządkować do jakiegokolwiek stronnictwa czy opcji politycznej. Jako pierwszy po władzę hetmańską sięgnął setnik medwedowski Stefan Opara⁹¹¹. Udało mu się to osiągnąć dzięki poparciu Tatarów i to właśnie chan tatarski zatwierdził go na urządzie hetmańskim⁹¹². Protatarska postawa Oparę odpowiadała polityce Krymu, ponieważ umożliwiała ona zwiększenie kontroli tatarskiej nad ziemiami ukraińskimi. Przysięgę wierności nowy hetman złożył królowi polskiemu oraz chanowi krymskiemu. Zgodnie z obietnicą Oparę zapłata za uzyskanie buławy był jasyr złożony w głównej mierze z przeciwników politycznych. Nowy hetman nie zdołał utrzymać się długo przy władzy. Pomimo różnych wysiłków jego władzy nadal nie uznawał Drozdeńko, dlatego Opara miał zaproponować mu wspólną wyprawę z Sirkiem przeciwko Janowi Kazimierzowi oraz chanowi. Później wspólnie mieli zająć także Białą Cerkiew. Trudno odgadnąć co tak naprawdę planował hetman kozacki, ponieważ list wzywający Drozdeńka do wspólnej akcji przejęli Tatarzy⁹¹³. Taki list był jednoznaczny dowodem zdrady hetmana. W dodatku Piotr Doroszenko utwierdził chana w przekonaniu o konieczności pozbawienia władzy Oparę jako osoby nie godnej zaufania.

⁹⁰⁹ *Володарі гетьманської булави...*, s. 276; *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 322.

⁹¹⁰ Biblioteka PAU w Krakowie, rkp 82a, k. 138.

⁹¹¹ Wybór, rządu i upadek Oparę przedstawiam w oparciu o, patrz; Akty ЮЗР, t. V, s. 275-276, 306-308; J. Jerlicz, *Latopisiec albo kroniczka ...*, s. 106-107; *Літопис Самовидця...*, s. 98; Т. Чухліб, *Гетмани правобережної України ...*, s. 58-63; J. Perdania, *Hetman Piotr Doroszenko a ...*, s. 76-77; В. А. Смолій, В. С. Степанков, *Петро Дорошенко...*, s. 88-89; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 454-459.

⁹¹² W tym czasie osiągnąć i utrzymać przez jakiś czas władzę na Prawobrzeżu można było tylko dzięki poparciu Tatarów.

⁹¹³ Istnieje pogląd, że list ten wysłał Drozdeńko do Oparę; *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 328.

W sierpniu 1665 roku Opara wyruszył na spotkanie wysłanej na ziemie ukraińskie ordy do Bohusławia. Wraz ze starszą przybył do kosza tatarskiego w celu omówienia dalszych działań. Tutaj Tatarzy udowodnili hetmanowi zdradę i aresztowali go wraz z otoczeniem⁹¹⁴. Z kolei wierny Oparze pułk nie złożył broni dlatego też Tatarzy otoczyli tabor kozacki i bezowocnie próbowali go zdobyć. Na skutek takiego obrotu sytuacji Tatarzy zaproponowali Kozakom, aby Piotr Doroszenko został hetmanem. Jednocześnie zagrozili oblężonym, że jeśli nie zgodziliby się na ten warunek to tabor zostałby zniszczony po sprowadzeniu polskich załóg z Białej Cerkwi i Czehrynia. Oblężeni Kozacy zgodzili się. Złożono przysięgi nowemu hetmanowi oraz królowi polskiemu, a także potwierdzono sojusz z Tatarami. Samemu Oparę wydano stronie polskiej⁹¹⁵. Ten wymuszony wybór Doroszenki nie oznaczał zakończenia walki o buławę zaporoską. Doroszenko musiał uzyskać szerszą aprobatę swojej władzy⁹¹⁶. W tym celu w październiku 1665 roku zwołał do Czehrynia radę starszyny, która ogłosiła go tymczasowo hetmanem⁹¹⁷. Ostateczne potwierdzenia tej godności nastąpiło w styczniu 1666 roku na radzie w Czehryniu.

W październiku 1665 roku w pożyczonej od Stanisława Potockiego karcie Tetera przyjechał razem z Oparą do Rawy do Jana Kazimierza⁹¹⁸. Teterze pomimo tego, że nie przyprowadził obiecanych dla króla posiłków wojskowych udało się uzyskać audiencję. Wedle Kostmorowa Tetera miał domagać się od władcy uwolnienia z więzienia w Malborku metropolity kijowskiego J. Tukalskiego oraz Jerzego Chmielnickiego⁹¹⁹. Jan Kazimierz wbrew zdaniu części otoczenia przychylił się do prośby Tetera⁹²⁰.

Sytuacja samego Tetera zaczęła się komplikować, a on sam musiał stawić czoła poważnym problemom. Coraz liczniej oskarżano go o nadużycia władzy hetmańskiej także

⁹¹⁴ Akty IO3P, t. V, s. 306.

⁹¹⁵ Istnieją w historiografii pewne rozbieżności jak doszło do wydania samego Oparę stronie polskiej. Albo uczynili to bezpośrednio Tatarzy, albo Doroszenko wykupił go od Tatarów i odesłał do króla. Wspominano też pośrednictwo Stachurskiego. Inną wersję przytacza Kochowski. Wedle niego we wrześniu Oparę i Caryka przywiózł do króla poseł Tetera Jaśko Kułhak, który miał także prosić o przysłanie pomocy wojskowej dla Tetera jako hetmana zaporoskiego, aby opanować powstanie. Ponadto tłumaczył, że Tetera szybko wróci na ziemie ukraińskie tylko chciał on zabezpieczyć skarby Chmielnickiego wywiezione z Czehrynia. Tetera prosił o zwolnienie Tukalskiego i J. Chmielnickiego z więzienia na co miał uzyskać zgodę królewską; W. Kochowski, *Historija panowania ...*, t. 3, s. 36-37.

⁹¹⁶ Należy zaznaczyć, że początek hetmaństwa Piotra Doroszenki czasami wyznacza się na sierpień 1665 roku, kiedy to przejął buławę z rąk Oparę, patrz; M. Krykun, *Losy insygniów wywiezionych ...*, [w:] *Annales Universitatis ...*, s. 7.

⁹¹⁷ J. Perdania, *Hetman Piotr Doroszenko a ...*, s. 84-85.

⁹¹⁸ Wydarzenie w Rawie w oparciu o: AGAD, Zbiór Branieckich w Sucheju, rkp. 124/127, k. 130; *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 323; M. Nagielski, *Rokosz Jerzego Lubomirskiego ...*, s. 36; Tegoż, *Druga wojna domowa w Polsce...*, s. 262.

⁹¹⁹ Н.И. Костомаров, *Пушна. Мазенаю...*, s. 54.

⁹²⁰ Ostatecznie jednak nie uwolniono metropolity kijowskiego i Chmielnickiego z więzienia. Obu uwolniono w 1667 roku.

w sferze gromadzenia majątku. W lutym 1666 roku szlachta kijowska domagała się ukarania Tetery za śmierć Jana Wyhowskiego⁹²¹. Tymczasem Samuel Krzysztof Drohojewski oskarżył Teterę o najazd na jego posiadłości w województwie kijowskim⁹²². Ofiarami napadu Kozaków Tetery padły także jego majątkości: Zahale, Druznia i Piskówka. W tej sprawie doprowadzono do skazania go na banicję. Jednak już 23 lipca 1667 roku wyrok trybunału litewskiego skasował tę karę. Natomiast sam Tetera wystąpił z oskarżeniem rodziny Wyhowskich o zrabowanie jego skarbów w Braclawiu⁹²³.

Konsekwentnie Piotr Doroszenko żądał zwrotu wszystkich rzeczy, które Tetera zabrał z sobą, kiedy wyjeżdżał z ziem ukraińskich, a w szczególności insygniów hetmańskich⁹²⁴. Najprawdopodobniej chodziło tu o oddanie chorągwi, buławy, buńczyka, bębnow (względnie litawrow), a możliwe, że także laski, szabli i pieczęci⁹²⁵. Niestety nie istnieje kompletny wypis wywiezionych przedmiotów⁹²⁶. Elita Rzeczypospolitej zdawała sobie sprawę z wagi posiadanych przedmiotów, a przede wszystkim insygniów, i wykorzystwała je do prowadzenia gry politycznej. Rzeczy te stały się formą nacisku na Doroszenkę i Chanenkę, ponieważ obaj pragnęli je odzyskać i tym samym potwierdzić swoją władzę nad częścią Kozaczyzny⁹²⁷.

W instrukcji dla posłów kozackich na sejm w 1666 roku poruszono tę sprawę w następujący sposób: *„I to nas, wszystkiego Woyska, wiernego Maiestatowi JE^o Kr. Mści, niemniej boli, iż JE^o Mśc Pan Tetera, przeszły hetman nasz, dla swoich naybarziewy privat, a nie dla iakiego niebespieczeństwa, od nas z Ukrainy ustąpił, nas osierocałych porzucił w nieopisanych złych terminach, które my iednak za łasko Bożą y za szczęśliwym JE^o Kr. Mści panowaniem poruszywszy, zgodliwym pokoiem przewrotnych ludzi y uporczywych*

⁹²¹ *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 323.

⁹²² M. Ferenc, *Paweł Tetera ...*, [w:] *Studia Historyczne...*, s. 343.

⁹²³ *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 323.

⁹²⁴ „Walkę” i dalsze losy wywiezionych z ziem ukraińskich przedmiotów przedstawiam głównie w oparciu o: M. Krykun, *Losy insygniów wywiezionych ...*, [w:] *Annales Universitatis ...*, s. 7-36.

⁹²⁵ Tamże, s. 8.

⁹²⁶ Informacje przytaczane w źródłach są niepełne. Często przekazy ograniczają się do zakomunikowania, że Tetera zabrał ze sobą m.in. insygnia hetmańskie bez uszczegółowienia o jakie konkretnie chodziło. W dodatku w kolejnych źródłach wymieniane są inne nie zawsze pokrywające się ze sobą szczegóły, które nie pozwalają w pełni odtworzyć listę przedmiotów wywiezionych przez hetmana. Przyglądając się wszelkim kolejnym skargom, przede wszystkim Doroszenki, nasuwa się wątpliwość czy strona kozacka w ogóle zdawała sobie sprawę co dokładnie Tetera wywiózł z Braclawia i czy przypadkiem z biegiem czasu nie zrzucano odpowiedzialność na byłego hetmana za wszystko czego im brakowało. Pomijając w tym miejscu problem jak by miał wywieźć to wszystko o co go oskarżano skoro towarzyszyło mu mało ludzi. Nie ulega jednak wątpliwości, że Tetera wywiózł pewne rzeczy z ziem ukraińskich.

⁹²⁷ Przekazanie insygniów oznaczało zatwierdzenie przez króla władzy hetmańskiej któregośkolwiek z pretendentów do buławy.

utwierdziwszy, do wiernego a szczerego poddaństwa maiestatowi JEKMPNWMH nawróciliśmy. A że JE° Mść Pan Tetera woyskowe na ten czas pozabierał z sobą przywileia, confirmatię, declaratię łaski Pańskiej, wszystkie kleynota, armaty y skarby, od kilkanaście lat krwawo tak antecessorow [przodków] naszych, iako y nas samych nabyte, – wielce y pokornie upraszac posłowie nasi powinni maiestatu JE° KM, aby ex dementia y dobrotliwości oycowskiej byli nam, Woysku wiernemu Zaporozkiemu, totaliter [w całości] przywrócone y oddane, z cze° byśmy się mogli cieszyć nie tylko teraz, ale et in posterum [i w przyszłości]”⁹²⁸. Ponadto strona kozacka żądała, aby król zatwierdził Doroszenkę na urzędzie hetmańskim i nadał mu starostwo czehryńskie⁹²⁹. Dodatkowo ze względu na zniszczenia tego starostwa proszono o przyznanie Doroszence indukty w województwie braclawskim i kijowskim oraz potwierdzenia tej decyzji przez sejm. Dochody te miały zostać przeznaczono na cele wojskowe. Tradycyjnie w instrukcji poselskiej znalazły się punkty dotyczące obrony praw i wolności prawosławia w Rzeczpospolitej. Przede wszystkich domagano się zniesienia unii albo chociaż wydania zakazu prześladowania religii prawosławnej w całej Rzeczpospolitej i zwrotu dóbr oraz cerkwi zagarniętych przez unitów. Tym samym powrócono do dawnego postulatu likwidacji unii, z którego za czasów hetmaństwa Tetery zrezygnowano. Proszono, aby został wydany zakaz stacji żołnierskich w dobrach duchownych oraz w monasterze mieleckim. Poruszono także kwestię elekcji metropolity kijowskiego. Kozacy ukazywali, że wybór Tukalskiego był przeprowadzony zgodnie z prawem jednak z nieznanymi im przyczynami król miał jakieś obiekcje w stosunku do niego. Wedle twórców instrukcji to Winnicki wciąż uzurpował władzę metropolitalną. Niezapomniano wspomnieć stronie polskiej niedotrzymanie ugody zborowskiej jeśli chodzi o przyznanie miejsc w senacie dla metropolity kijowskiego i biskupów prawosławnych. Kolejne punkty instrukcji dotyczyły prośby o wydanie przywileju na cerkiew lubelską oraz pozwolenia na budowę burs i seminariów prawosławnych. Poruszono także kwestię szkolnictwa prawosławnego w Kijowie. W stosunku do czasów Tetery punkt dotyczący szkolnictwa był o wiele skromniejszy. Zwrócono uwagę na konieczność potwierdzenia praw i przywilejów kozackich. Interesująco przedstawiał się punkt instrukcji dotyczący rejestru kozackiego, ponieważ to Jan Kazimierz miał rozstrzygnąć jego wielkość. Była to nowość w instrukcjach kozackich dotąd zawsze to strona kozacka podawała konkretną liczbę jaką

⁹²⁸ Biblioteka Czarotoryskich w Krakowie, rkp. 402, k. 629; М. Крикун, *Між війною і радою ...*, s. 221.

⁹²⁹ Treść instrukcji posłom Wojska Zaporowskiego wyprawionym na warszawski sejm zwołany na 17 marca 1666 roku przedstawiam w oparciu o: Biblioteka Czarotoryskich w Krakowie, rkp. 402, k. 615-633, М. Крикун, *Між війною і радою ...*, s. 213-223.

powinien wynosić rejestr. Powodem takiego stanowiska Kozaków, jak tłumaczyli sami twórcy instrukcji, była sytuacja na ziemiach ukraińskich i podległość części Kozaków carowi. Ponadto chciano by Kozacy mogli przebywać w dobrach królewskich i prywatnych, a podlegać mieli sądownictwu kozackiemu. Proszono o listy i uniwersały potwierdzające prawa kozackie, które miał zostać skierowane zarówno na Zaporozże i na Zadnieprze, aby móc skłonić ich ku Rzeczypospolitej. Wnoszono także o powtórne wydanie przywileju na Lisiankę, a także o to by dochody z niej można było przeznaczać na utrzymanie artylerii. Niezapomniano dopominać się o zwrot wywiezionego przez Teterę dokumentu nadania Lisianki. Podobne potwierdzenia przywilejów chciano uzyskać dla monasteru Trechtymirowskiego oraz przywileju asekuracji i inkorporacji dla pułku humańskiego⁹³⁰. Polecono posłom kozackim wytłumaczyć królowi uczestnictwo w zeszłorocznym buncie i przechodzenie na stronę Brzuchowieckiego, rozmieszczenie pułków serdeniackich oraz wysłanie do chana dwóch pułków kozackich. Domagano się zwrotu, wywiezionej za czasów Tetery, artylerii do Białej Cerkwi. To żądanie będzie powtarzać się także w kolejnych instrukcjach kozackich np. na sejm koronacyjny w 1669 roku oraz z 1670 roku. W związku z sytuacją i ze zniszczeniami na ziemiach ukraińskich proszono, aby wojsko koronne utrzymywane było ze skarbu oraz aby sami Kozacy otrzymali cokolwiek z niego. Wdowy kozackie miały być wolne od stacji żołnierskich oraz podlegać miały jurysdykcji kozackiej. W instrukcji zwracano uwagę na liczne krzywdy kozackie, szczególnie w województwie braclawskim, liczone na reakcję królewską poprzez wysłanie odpowiednich listów do urzędników zabraniających ucisków. Proszono o wstawiennictwo za uwięzionymi Kozakami w państwie moskiewskim, a szczególnie polecano dwóch braci Piotra Doroszenki. Jednocześnie Wojsko Zaporoskie zastrzegało, aby król już więcej nie czynił indywidualnych nadań, ponieważ to one były źródłem prywaty i zamętu. Wypełnienie wszystkich tych postulatów miało oznaczać łaskę królewską, a w zamian za co Kozacy obiecywali swoją wierność.

Jan Kazimierz w swojej odpowiedzi na prośby kozackie zapewnił, że zatwierdził Doroszenkę na urzędzie hetmańskim⁹³¹. Uczynił to w następujących słowach: „*A przeto proźbie Woyska stawiając się Jego Królewska Mość łaskawym y przychylnym, lubo y urodzony Tetera, hetman przeszły Woyska Zapororowskiego, dobrze się na swoim urzędzie sprawował y władnąć nim umiał, iednak iż się gwałtem z niego wyprosił dla słabego zdrowia swego, tedy, kontentuiąc Jego Krolewska Mość Woyska proźbę, tenże urząd hetmaństwa urodzonemu*

⁹³⁰ Niewiadomo o jaki dokładnie przywilej chodziło.

⁹³¹ Odpowiedź królewska na tę instrukcję, patrz; М. Крикун, *Між війною і радою ...*, s. 223-229.

*Doroszenkowi (którego cnota y wiara ku nam acz dobrze przedtym wiadoma, iednak y teraz przez pomienionego urodzonego Pawła Teterę zalecona) konferuję y przywilejem swoim onego utwierdza*⁹³². Warto zauważyć z jaką natarczywością Jan Kazimierz podkreśla samą osobę i rolę Tetery w podjęciu przychylniej decyzji dla Doroszenki. Z jednej strony podkreślał dobre wypełnianie urzędu przez starostę braclawskiego tym samym dawano do zrozumienia, że gdyby nie jego zdrowie to zgody królewskiej na zmianę hetmana nie byłoby. Zastanawiające jest co chciał przez to osiągnąć dwór królewski bowiem trudno przypuszczać by była to tylko prowokacja. Król obiecał jednocześnie, że wyśle hetmanowi insygnia hetmańskie przez swojego komisarza. Władca wcale się z tym nie spieszył. Czekał na bardziej kompromisowe stanowisko Doroszenki oraz dowody wierności z jego strony. Liczył na to, że skoro Doroszence zależy na wspomnianych insygniach to będzie bardziej uległy wobec Rzeczypospolitej. Jeśli chodzi o reakcję na pozostałe postulaty kozackie to trzeba zaznaczyć, że w gruncie rzeczy większość z nich spotkała się z chłodnym przyjęciem strony polskiej. Najlepiej świadczyć o tym może fakt, że znaczna ich część została oddana do decyzji kolejnego sejm. Co więcej spełnienie postulatów uzależniono od poprawy sytuacji w kraju i na ziemiach ukraińskich, a niektóre prośby zostały od razu odrzucone. Dwór musiał zdawać sobie z tego sprawę, że zgoda na nie oznaczałaby zgodę na formalną utratę władzy i kontroli na Prawobrzeżu. Tak zdecydowanie negatywna reakcja spotkała się z prośbami o utrzymywanie oddziałów koronnych na ziemiach ukraińskich oraz kwestii elekcji metropolity kijowskiego. Kozakom polecono zaakceptować wybór Winnickiego i nie wnosić ponownie przed majestat królewski sprawy Tukalskiego. Stwierdzono także, że nie zostaną wydane ponownie przywileje dla wojska zaporoskiego, ponieważ znajdowały się one już w aktach. Odroczone z kolei decyzję w kwestii likwidacji unii. Tłumaczono to potrzebą zgody sejmu na taką decyzję. Zaznaczono przy tym, że tylko Kozacy skarżyli się na krzywdy czynione przez unitów, a skarg od szlachty ruskiej w tej sprawie nie było. Od decyzji i aprobaty sejmu zależęć miało także miejsca w senacie dla metropolity kijowskiego i biskupów prawosławnych oraz kwestia nadania przywileju na cerkiew lubelską, którą sprawę rozpatrywała jeszcze komisja. Również zakładanie szkół w Kijowie, wolności kozackie, wysokość rejestru kozackiego oraz przyznanie dochodów indukty z województw ukraińskich dla Doroszenki uzależniono od decyzji sejmu. Podobnie przywilej dla monasteru Trechtymirowskiego miał wydać następny sejm. Polecono Doroszence żeby zachęcał do dalszej służby Kozaków zastrzeżono jednak, że pieniędzy za służbę, na razie, nie będzie.

⁹³² Tamże, s. 226.

Powodem tego było zerwanie sejmu. Jan Kazimierz obiecał wypełnienie danych obietnic poszczególnym pułkom (szczególnie dotyczyło to pułku humańskiego) oraz wysłanie komisarza. Starostwo czechryńskie przyznano Doroszence pod warunkiem, że z jego dochodów byłaby utrzymywana także załoga polska. Wyrażono zgodę na zwolnienie od stacji żołnierskich dóbr duchownych oraz monasteru mieleckiego. Oznajmiano o łasce i amnestii dla miast, które poddały się Brzuchowieckiemu. Wysłano do Kozaków także uniwersały na Zaporozie i do Kozaków lewobrzeżnych. Dochody z Lisianki miały być przeznaczone na utrzymanie artylerii. Zaznaczono również, że powinna znajdować się tu także część artylerii. Warto jednak zaznaczyć, że jednocześnie w tej samej odpowiedzi królewskiej zastrzeżono, że artyleria kozacka ma zostać w Białej Cerkwi ze względu na odpowiednie położenie tego miasta na Prawobrzeżu. Zapewniono także, że komisarze królewscy będą starać się o uwolnienie z moskiewskiej niewoli Kozaków, a w szczególności braci Doroszenki. Zawiadamiano o wydaniu uniwersałów do ludności województwa braclawskiego, aby nie krzywdziła Kozaków. Jeśli chodzi o wymierzenie sprawiedliwości Strzałkowskiemu to polecono dochodzić ją drogą sądową, natomiast w przypadku komendanta korsuńskiego u hetmana wielkiego lub Stachurskiego.

Pod wpływem żądań kozacki Jan Kazimierz wyznaczył specjalną komisję, która miała rozpatrzyć ich pretensje w stosunku do Tetery. Jej rezultat był łatwy do przewidzenia, ponieważ na jej czele stanął wielki kanclerz koronny Mikołaj Prażmowski. Toteż nie dziwi fakt, że w wyniku jej posiedzeń 24 maja 1666 roku, odrzucono wszelkie pretensje kozackie wobec Tetery. W czasie obrad komisji *„Wywiedziono tedy (...) ze żadnych skarbów od Woyska Zaporowskiego nie odbierał”*⁹³³. Co więcej przedstawił rachunki kosztów jakie poniósł na potrzeby wojskowe – wyniosły one 70 tysięcy polskich złotych ze swojej kasy i tyleż z Jerzego Chmielnickiego⁹³⁴. Do tych sum należało dodać wszystko to co zagrabili Sirko w Braclawiu. O wynikach komisji król poinformował wojsko zaporoskie w tejże odpowiedzi na instrukcję poselską. Dodając jednocześnie, że wobec Tetery *„nie uznał Jego Królewska Mość rzetelney w tym punkcie do niego od Woyska pretensyey albo słuszney skargi, a zatym aby onego wiecey o te skarby, których mu nie oddawało, nie turbowało, tego iest Jego Królewska Mość zdania”*⁹³⁵. Dodatkowo król nie zapomniał także stwierdzić, że

⁹³³ Tamże, s. 228.

⁹³⁴ Co ciekawe zgodnie z odpowiedzią królewską Chmielnicki miał tą sumę przekazać Teterze, a niektórzy z obecnych posłów kozackich potwierdzili podział skarbów Tetery wziętych w Braclawiu pomiędzy Kozaków Sirki; М. Крикун, *Між війною і радою ...*, s. 228 oraz przypis 74; *Володарі гетьманської булави...*, s. 276.

⁹³⁵ М. Крикун, *Між війною і радою ...*, s. 228.

jego protegowany opuścił ziemie ukraińskie posiadając słuszne powody⁹³⁶. Odrzucając tym samym zarzut Kozaków, że porzucił ich w tak trudnej sytuacji na skutek prywatnych interesów.

Także w tym czasie, w sprawie wywiezionych przedmiotów, przyjął Tetera posłów kozackich w Warszawie jednak żądanych rzeczy nie oddał. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że Daszkiewicz sugerował, że ponadto jakieś poselstwo kozackie miało w tym czasie prosić Teterę, aby powrócił na urząd hetmański⁹³⁷. Ten jednak zadeklarował podporządkowanie się woli Jana Kazimierza. Okazało się, że król nie chciał już by Tetera ponownie objął buławę zaporoską. Jednocześnie nie miało to oznaczać, że Tetera popadł w niełaskę królewską, ponieważ pomimo to król nadal wspierał go i chronił przed wszelkimi pretensjami wobec niego. Niestety brakuje potwierdzenia dla tezy Daszkiewicza, że posłowie kozaccy chcieli ponownie oddać buławę zaporoską Teterze. Trudno też stwierdzić, z jakiego stronnictwa czy grupy taka prośba mogłaby zostać skierowana. Pamiętać trzeba, że jako powód wyjazdu Tetera podawał, że nawet jednego pułku nie mógł nakłonić do wierności. Wydaje się wątpliwe by w tym momencie, kiedy Tetera był daleko od Prawobrzeża ktokolwiek na tych ziemiach ukraińskich chciał jego powrotu do władzy tym bardziej, że ostrze powstania z lat 1664-1665 było skierowane przeciwko panowaniu polskiemu i utożsamianym z nim Teterą o tym musiano zdawać sobie sprawę, a nawet jeśli czy ci spośród Kozaków, co pozostali wierni Teterze czy byłiby w stanie odzyskać władzę m.in. od Doroszenki. Tym bardziej, że Tetera nie mógłby liczyć na pomoc sił koronnych ze względu na wciąż niewyjaśnione sprawy wewnętrzne i rokosz Lubomirskiego. A w tej chwili Doroszenko nie zgodziłby się dobrowolnie oddać jemu świeżo zdobytej władzy w momencie, kiedy zdołał przekonać chana do poparcia swojej osoby i uzyskał już prawie powszechne poparcie Kozaków. Nieprzychylna wobec Teterzy byłaby także postawa Tatarów. Dlatego próba odzyskania władzy oznaczałaby kolejne walki na Prawobrzeżu. Nie wolno także zapominać, że Doroszenko cieszył się szerszą sympatią wśród Kozaków. Zachowane informacje świadczą jedynie o tym, że Kozacy skupieni wokół Doroszenki chcieli odzyskać od Teterzy wszystko to, co wywiózł z ziem ukraińskich, a należało do wojska zaporoskiego.

Jan Kazimierz wspierał Teterę nie tylko w kwestiach politycznych. Nie zapomniał o trosce o sprawy materialne swego podopiecznego. Nadał mu prawo magdeburskie i jarmarki

⁹³⁶ Tamże, s. 226 i 228.

⁹³⁷ *Володарі гетьманської булави...*, s. 276.

dla dziedzicznego miasteczka Rachwałówka w powiecie łuckim⁹³⁸. Pomimo posiadania dużego majątku oraz nowych nadań Tetera znalazł się w kłopotach finansowych. Próbował mu pomóc Samuel Leszczyński, który wystosował list do jego wierzycieli w marcu 1667 roku⁹³⁹. Zapewniał też Leszczyński Teterę, że „*Tych kredytów uspokoić tak się o to starać będę, abys WMPan żadnej od nich nie miał turbacji*”⁹⁴⁰.

Kolejne korzystne decyzje zapadły podczas sejmu 1667 roku. Zwolniono go z odpowiedzialności za czyny popełnione podczas hetmaństwa oraz zwolniono z podatków i wszelkich ciężarów jego dwór w Lublinie⁹⁴¹. W czerwcu tego roku otrzymał w lenno kolejne miasteczka w starostwie białocerkiewnym – Kamienny Bród, Bojarkę, Czarną Kamionkę⁹⁴². Niedługo Tetera cieszył się spokojem, ponieważ już w grudniu tego roku szlachta kijowska ponownie wystąpiła przeciwko niemu z żądaniem, aby jego dobra przeznaczono na utrzymanie wojska koronnego.

Ważne dla przyszłości ziem ukraińskich były decyzje zawartego w styczniu 1667 roku rozejmu w Andruszowie pomiędzy Rzeczpospolitą a państwem moskiewskim⁹⁴³. Zgodnie z jego decyzjami Rzeczpospolita zrzekła się Drohobuża, Białej, Newelu, Krasnego, Wileża wraz z ich powiatami oraz całej Smoleńszczyzny, Siewierszczyzny, województwa czernihowskiego z Czernihowem, a także całego Zadnieprza i teoretycznie na dwa lata Kijowa na rzecz Moskwy⁹⁴⁴. Zaporozie miało znajdować się pod wspólną władzą Rzeczpospolitej i Moskwy. W przypadku agresji bisurmańskiej przewidywano, że Kozacy służyć mieli któremukolwiek z tych monarchów. Uzgodniono, że władcy nie będą udzielać protekcji Kozakom odpowiednio z drugiej strony Dniepru, a Kozacy lewobrzeżni nie będą prześladowani za przychyłność wobec Rzeczpospolitej. Zapewniono wolność wyznania prawosławnego w Rzeczpospolitej a katolickiego w Moskwie. Zawarto także sojusz przeciwko Tatarów i Turkom gdyby ci nie pogodziliby się z zawartym rozejmem pomiędzy krajami.

⁹³⁸ Руська (Волинська) Метрика..., s. 787; *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 323.

⁹³⁹ *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 323.

⁹⁴⁰ Cyt. za: *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 323.

⁹⁴¹ *Volumina legum...*, t. IV, s. 445.

⁹⁴² O nadaniu Kamiennego Brodu i Czarnej Kamionki w województwie kijowskim, patrz; *Руська (Волинська) Метрика ...*, s. 788; *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 323.

⁹⁴³ Archiwum Państwowe w Gdańsku, rkp. 300,53/96, k. 1-30; Z. Wójcik, *Traktat andruszowski...*, s. 255-257; Т. Яковлева, *Руїна гетьманщини ...*, s. 560-561.

⁹⁴⁴ Kijów miano zwrócić 15 kwietnia 1669 roku.

Decyzje zapadłe w Andruszowie oznaczały faktyczne rozgraniczenie wpływów na ziemiach ukraińskich i zarazem kończyły okres sojuszu polsko-tatarskiego. Co prawda sam podział Kozaczyzny na dwie części rozpoczął się o wiele wcześniej, a zapadłe decyzje przypieczętowały tylko rozpoczęty przez samych Kozaków proces rozpadu społeczności kozackiej, to jednak podjęte rozstrzygnięcia wywołały ostry sprzeciw na ziemiach ukraińskich. Jednocześnie takie postanowienia coraz bardziej pchały Kozaków w ramiona Turcji i Tatarów.

Doroszenko oficjalnie protestował przeciwko podziałowi ziem ukraińskich⁹⁴⁵. Podkreślał jednocześnie, że nie był informowany o przebiegu rozmów w Andruszowie. Już na początku lutego 1667 roku wysłał on poselstwo na Krym w celu zawarcia sojuszu wojskowo-politycznego⁹⁴⁶. Jednocześnie hetman dążył do rozerwania sojuszu polsko-moskiewskiego poprzez odnowienie stosunków pomiędzy chanem krymskim i carem oraz doprowadzeniem do wspólnej akcji zbrojnej przeciwko Rzeczypospolitej. Sojusz antypolski miał objąć Turcję, Krym, Moskwę i Kozaczyznę. Doroszenko podjął także akcję dyplomatyczną w Turcji. Podczas niej zapewniano o gotowości poddania się pod władzę turecką i wysłania na potrzeby sułtana 50-tysięcznego wojska. Jednocześnie podkreślano chęć rozprawienia się z Polakami. Najprawdopodobniej proszono również o pomoc wojskową. Natomiast podczas rozmów Doroszenki z Szeremietiewem i Tiapkinem hetman odrzucił żądanie moskiewskie, aby zerwał z chanem krymskim, ponieważ jak tłumaczył Jan Kazimierz miał sojusz z chanem, a on sam był poddanym króla polskiego. Również na Syczy decyzje andruszowskie spotkały się z niechęcią i niezadowoleniem. Relacje pomiędzy Zaporozcami a Moskwą znacznie się pogorszyły. Z kolei Brzuchowiecki zareagował podobnie do Doroszenki – wysłał poselstwo do Mehmeda IV i prosił by sułtan bronił ziem ukraińskich przed zakusami Polaków i Moskali. Jednocześnie wydawał uniwersały do ludności Lewobrzeża informujące o decyzjach Andruszowa.

Jednak wszelki próby podjęte przez Doroszenkę w celu uniemożliwienia ratyfikacji rozejmu andruszowskiego okazały się nieskuteczne. A tak wyraźny zwrot Doroszenki ku Krymowi i Turcji tym bardziej spowodował, że pod wpływem niebezpieczeństwa ze strony turecko-tatarskiej koniecznością okazało się podwójne podporządkowanie ziem ukraińskich. W obliczu tego wojna z Turcją i Tatarami stawała się coraz bardziej realna.

⁹⁴⁵ О. Р. Рєснт, І. А. Коляда, *Усі гетьмани України...*, s. 185.

⁹⁴⁶ Reakcje na ziemiach ukraińskich na skutek zawarcia rozejmu andruszowskiego przedstawiam w oparciu; Т. Чухліб, *Козаки і Монархи. ...*, s. 137-150.

Jeszcze w grudniu 1666 roku Doroszenko rozbił siły polskie Sebastiana Machowskiego pod Ścianą i Braiłowem⁹⁴⁷. Z kolei Jerlicz wspominał, że w lipcu i sierpniu 1667 roku orda nie dawała „pokoju przez całe lato, jedni ustępują, drudzy przyjdą”⁹⁴⁸. Na ziemię ukraińską przybyły siły tatarskie pod dowództwem kałgi sułtana Krym Gireja. Jan Sobieski zdawał sobie sprawę z trudnej sytuacji przed jaką stanął. W obliczu napadu przeważających sił kozacko-tatarskich zorganizował obronę zagrożonego terytorium. Rozdzielił swoje oddziały na kilka grup oddalonych od siebie o ponad 100 km. Każda z nich znalazła oparcie w twierdzach. Z tych grup z kolei wydzielono mniejsze oddziały jazdy, które miały bronić ludności przed napadami czambułów tatarskich. Sam Sobieski stał z głównymi siłami w Kamieńcu Podolskim. Na wieść, że siły nieprzyjacielskie ruszyły na zachód spod Starego Kamienia Sobieski przerzucił swoje siły do Podhajca. Doroszenko razem z Krym Girejem nie mogli pozwolić sobie na przerwanie swoich linii komunikacyjnych i ruszyli pod Podhajce. Nie udało się stronie kozacko-tatarskiej zdobyć polskiego obozu szturmem i rozpoczęli regularne oblężenie. Sytuację oblężonych wojsk koronnych uratował Sirko, który napad na Krym pustosząc go i grabiąc. W dodatku pod Podhajce dotarła nieprawdziwa informacja o prowadzonej przez Dymitra Wiśniowieckiego odsieczy. Na wieść o tym 16 października 1667 roku Tatarzy zawarli ugodę z Sobieskim. W wyniku, której odnowiono pokój pomiędzy Krymem a Rzeczpospolitą. Następnie 19 października doszło do zawarcia ugody z Doroszenką. Na jego mocy Doroszenko ponownie uznał zwierzchność króla polskiego. Kozakom obiecano amnestię oraz zwołanie komisji, która miała rozpatrzyć prośby kozackie. Sobieski zobowiązał się nie wprowadzać sił koronnych do miast i wsi podległym Kozakom oraz polecił Stachurskiemu niekrzywdzenie Kozaków. Efekty tych układów były krótkotrwałe jednak w tym momencie zażęgały duże niebezpieczeństwo nad Rzeczpospolitą. Mimo zawarcia ugody pod Podhajcami Doroszenko nadal protestował przeciwko podziałowi ziem ukraińskich i oskarżał zarówno stronę polską jak i moskiewską o nieliczenie się z interesami ludności ukraińskiej⁹⁴⁹.

⁹⁴⁷ Kampanię podhajecką przedstawiam w oparciu o: J. Jerlicz, *Latopisiec albo kroniczka ...*, s. 124-128; *Літопис гадяцького полковника ...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); W. Kochowski, *Historyja panowania ...*, t. 3, s. 128-144; Z. Wójcik, *Jan Sobieski ...*, s. 130-146; Т. Чухліб, *Гетману правобережної України ...*, s. 70. Treść ugody znajdują się także w archiwum w Gdańsku, patrz; Archiwum Państwowe w Gdańsku, rkp. 300,29/256, k. 117-122.

⁹⁴⁸ J. Jerlicz, *Latopisiec albo kroniczka ...*, s. 118.

⁹⁴⁹ W 1670 roku zwrócił się do Sobieskiego aby przysłał mu posiłki wojskowe w celu odzyskania Zadnieprza od państwa moskiewskiego. Podobne wezwanie skierował do komendanta białocerkiewnego; Т. Чухліб, *Козаки і Монархи. ...*, s. 146-147.

Ponowne podporządkowanie się Doroszenki Rzeczypospolitej po ugodzie podhajeckiej oznaczało także, że znowu aktualnym problemem stała się kwestia zwrotu wywiezionych przez Teterę m.in. insygniów hetmańskich. W momencie, kiedy Doroszenko dowiedział się o wyznaczeniu komisji, która miała rozpatrzyć postulaty kozackie w liście do Sobieskiego prosił o podanie mu czasu, miejsca oraz ilość komisarzy⁹⁵⁰. Żądał, aby komisarze nie zmienili warunków dawnych komisji. Jako warunek strony kozackiej przystąpienia w ogóle do rozmów Doroszenko postawił zwrot wszystkich oryginałów, które wywiózł Tetera oraz przedmioty liturgiczne metropolity kijowskiego, które przedtem znajdowały się w Białej Cerkwi⁹⁵¹. Jednocześnie Doroszenko pragnął by komisja odbyła się później ze względu na obecnie dogodny czas na podporządkowanie Zadnieprza⁹⁵².

Ze swojej strony Jan Sobieski polecił swoim posłom obiecać hetmanowi kozackiemu, że wreszcie zostaną mu wręczone upragnione symbole władzy hetmańskiej⁹⁵³. Dodawał przy tym, że oprócz buławy wyjednał już także starostwo czechryńskie, amnestię i zgodę na powrót Jerzego Chmielnickiego na ziemie ukraińskie, a teraz starał się o odebranie od Tetry wywiezionych od niego przywilejów zarówno wojskowych jak i cerkiewnych. Jednak po raz kolejny skończyło się tylko na obietnicach. Rzeczpospolita pragnęła skrupulatnie wykorzystać posiadane znaki i grała na czas. Czyniła to pomimo, że w marcu 1668 roku na posiedzeniu senatu Sobieski przedstawiał dokumenty związane z układem zawartym pod Podhajcami, a 30 marca 1668 roku został wydany przywilej królewski, w którym zatwierdzono Doroszenkę jako hetmana⁹⁵⁴. Ten z kolei musiał uwierzyć w to, że w końcu otrzyma upragnione insygnia od Rzeczypospolitej, skoro w czerwcu 1668 roku pisał do Sobieskiego, że „*Wojskowe klejnoty, Buławę, chorągiew, Buńczuk, insygnia hetmańskie, już od Pana Tetry odebrane, dla mnie WMćMPan trzymać raczysz*”⁹⁵⁵.

Rok 1668 przyniósł poważne zmiany w życiu Tetry. Wtedy też zaczął porządkować swoje sprawy majątkowe oraz pożyczał duże sumy pieniędzy⁹⁵⁶. Podejrzewano, że był to

⁹⁵⁰ *Pisma do wieku ...*, s. 361-362; J. Perdania, *Hetman Piotr Doroszenko a ...*, s. 152.

⁹⁵¹ *Pisma do wieku ...*, s. 362.

⁹⁵² Doroszenko w połowie czerwca 1668 roku udało się zjednoczyć większość ziem ukraińskich po uwięzieniu i zabiciu Brzuchowieckiego. W tym czasie również Sirko podporządkował się władzy Doroszenki. Co ciekawe Doroszenko podkreślał, że Zadnieprze zajmował dla Rzeczypospolitej; J. Perdania, *Hetman Piotr Doroszenko a ...*, s. 156.

⁹⁵³ M. Krykun, *Losy insygniów wywiezionych ...*, [w:] *Annales Universitatis ...*, s. 15; J. Perdania, *Hetman Piotr Doroszenko a ...*, s. 157.

⁹⁵⁴ M. Krykun, *Losy insygniów wywiezionych ...*, [w:] *Annales Universitatis ...*, s. 16.

⁹⁵⁵ *Pisma do wieku ...*, s. 382.

⁹⁵⁶ M. Andrusiak, *Z ostatnich lat ...*, [w:] *Kwartalnik Historyczny ...*, s. 557-588; *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 324.

efekt złego stanu zdrowia, braku potomstwa, a niektórzy badacze podejrzewali nawet, że zamierzał odzyskać władzę hetmańską. Starostwo braclawskie przekazał podstolemu braclawskiemu Stefanowi Konstantemu Piasoczyńskiemu. Nie przeszkadzało mu to wcale w dalszym używaniu tego tytułu⁹⁵⁷. W tym okresie zaczęto także podejrzewać go o zmianę wyznania, a przecież już przedtem w jego otoczeniu znajdowali się katolicy i unici, ale tym razem u podstaw takich wniosków leżały nadania uczynione przez Teterę: dobra wysokie, wierzytelności w wysokości 150 tys. zł na dobrach kołakowskich oraz dom na Solcu w Warszawie nadał na rzecz fundacji kolegium jezuickiego w Warszawie⁹⁵⁸. Warunkiem przekazania dóbr wysokich było wypłacanie do końca życia Teterze pensji rocznej w wysokości 8 tysięcy złotych polskich. Po tych nadaniach wyjechał do Lublina, a tam Piasoczyński przekonał go, żeby „*mu Wysock w Arendę puścić*”⁹⁵⁹. Wtedy też obiecał reprezentować Teterę w każdej sprawie oraz zwiększyć dochody z tych dóbr. Udało się także Piasoczyńskiemu przekonać starostę braclawskiego do tego by zapisał mu sumy kołakowskie.

Tetera porządkował także i inne sprawy majątkowe i tak dobra w ekonomii brzeskiej i starostwo niżyńskie przekazał M. K. Radziwiłłowi⁹⁶⁰. Część majątku Tetera zapisał także swoim siostrzeńcom: Iskrzyckiemu - miasteczko Moczachów i Pirockiemu⁹⁶¹. Natomiast 30 kwietnia 1668 roku Tetera wziął pożyczkę u przeora lwowskiego zakonu bonifratrów Emeryka Szaforskiego na 15 tysięcy złotych polskich⁹⁶². Jej powodem były pilne potrzeby byłego hetmana. Jednocześnie Tetera zobowiązał się zwrócić ją w przeciągu roku, a gdyby tego nie zrobił to w posiadanie zakonu miał przejść dwór Tetery na Podzamczu Lubelskim wraz z przyległymi majątkami. Starosta braclawski kwoty tej nie zwrócił, a 1 sierpnia 1669 roku przeor Szaforski w urzędzie grodzkim we Lwowie wniósł pozew przeciwko Teterze z powodu niezwrócenia długu. Tym bardziej, że okazało się jeszcze, że zdążył już dwór na Podzamczu Lubelskim zapisać Zachariaszowi Sarcie.

⁹⁵⁷ Przykładem tego były listy pisane do Michała Kazimierza Radziwiłła i Jerzego Karola Hlebowicza, patrz; AGAD, ARV, rkp. 16241, k. 1-23.

⁹⁵⁸ Biblioteka PAU w Krakowie, rkp. 2220, k. 204.

⁹⁵⁹ Tamże.

⁹⁶⁰ Tetera informował w liście do Hlebowicza, że przez siostrzeńca wysłał przywileje na Kijowiec i Mielczyce; AGAD, ARV, rkp. 16241, k. 8.

⁹⁶¹ Tetera nie posiadał swoich dzieci, a Olena najprawdopodobniej w tym czasie nie żyła. Wzmianki w latopisach sugerują, że towarzyszyła mężowi w wyjeździe z ziem ukraińskich. Jednak Daszkiewicz informował, że rozwiedli się; *Володарі гетьманської булави...*, s. 277. Powodem rozwodu miały być naciski cerkwi na zbyt bliskie związki rodzinne pomiędzy nimi – Bohdan Chmielnicki był ojcem Oleny i chrzestnym Tetery; Я. Дашкевич, *Клан Хмельницького...*, [w:] *Україна в минулому...*, s. 88-89. Możliwe, że unieważniono to małżeństwo. Taką sytuację sugeruje także użyte zdanie w liście Jana Sobieskiego do Doroszenki: „*O Rodzoną Ojca Gedeona Chmielnickiego a przeszłą Żonę Pana Tetery pilne czynię i czynic będę Starania*”, patrz; Archiwum Państwowe w Gdańsku, rkp. 300,29/256, k. 505.

⁹⁶² M. Andrusiak, *Z ostatnich lat ...*, [w:] *Kwartalnik Historyczny...*, s. 558.

W 1669 roku unieważnił nadanie Wysocka jezuitom i ponownie sprzedał go Stefanowi Konstantemu Piasoczyńskiemu za 60 tysięcy złotych polskich. Także inne dobra zapisał Piasoczyńskiemu, za które ten miał płacić pensje jego matce i najbliższym⁹⁶³. Ten jednak tego nie czynił. Co więcej skarżył się, że dobra uzyskane od Tetery były bardzo zniszczone. Te podwójne nadanie dóbr wysockich znalazło swój finał w kolejnych rozprawach sądowych, a ostatecznie musiało zostać rozstrzygnięte przez Trybunał Lubelski. Tetera pozwał Piasoczyńskiego do sądu za niewypłacenie mu należnej raty. Ten jednak bronił się podczas rozprawy i dowiódł, że nie tylko zapłacił ratę, ale to Tetera nie pokwitował odbioru pieniędzy od Samuela Skirdy, a w dodatku naraził go na utratę 100 tysięcy złotych przez podwójne nadanie tych dóbr. W czasie procesu o dobra wysockie Piasoczyński zarzucał Teterze pomieszanie zmysłów. W listopadzie 1669 roku w Krakowie Tetera uzyskał unieważnienie umowy z Piasoczyńskim oraz nowy przywilej na starostwo braclawskie⁹⁶⁴. Jednak już w grudniu w Łucku ponownie przyznano rację Piasoczyńskiemu. Wyrok sądu był niekorzystny dla Tetery – skazano go na banicję i infamię. Jedynym ratunkiem dla niego była pomoc króla i 10 kwietnia 1670 roku udało się Teterze uzyskać giejt królewski na 6 miesięcy⁹⁶⁵. Jednocześnie Michał Korybut skasował wyroki infamii i banicji. Władca wzywał obie strony konfliktu przed Trybunał Lubelski, który miał sprawę rozstrzygnąć od początku. Dnia 19 kwietnia 1670 roku wydano wyrok, który ponownie był niekorzystny dla Tetery.

Cały konflikt pomiędzy Teterą, Piasoczynskim i jezuitami o Wysock i sumy kołakowskie przedstawia się inaczej w: *„Informacyi w sprawie Foundationis Collegij Varsaviensis Societatis IESU od Iego Mosci Pana Tetery wprzód z Iasnie Wielmożnym Iego Mosci Panem Piasoczyńskim Woiewodą Smolenskim, a teraz z Iego Mościa Jerzym Piasoczyńskim starostą Nowogrodzkim”*⁹⁶⁶. Wedle niej Piasoczyński skoro tylko uzyskał od Tetery kontrakt na sumy kołakowskie i arenę Wysocka postanowił wykorzystać okazję i zaczął namawiać Teterę by w ogóle skasował nadania dla jezuitów. Początkowo Tetera nie chciał się na to zgodzić, ale nie zniechęcało to Piasoczyńskiego, który w dalszym ciągu przekonywał starostę braclawskiego do zmiany decyzji. W końcu Tetera ustąpił, ale zastrzegł, żeby Piasoczyński *„nie wprowadził w iakowe intrygi prawne z Oycami Societatis IESU”*⁹⁶⁷.

⁹⁶³ *Володарі гетьманської булави...*, s. 277.

⁹⁶⁴ Przekazanie starostwa braclawskiego po Piasoczyńskim Teterze, patrz; *Руська (Волинська) Метрика. ...*, s. 794.

⁹⁶⁵ *Akta grodzkie i ziemskie...*, s. 309.

⁹⁶⁶ Biblioteka PAU w Krakowie, rkp. 2220, k. 204-205.

⁹⁶⁷ Tamże, k. 204v.

Następnie Piasoczyński miał sporządzić na podpisanej przez Teterę karcie uszczypliwą protestację, którą wniósł do akt włódimierskich. W niej zawarł informację zgodnie, z którą Tetera przyznawał się, że uczynił nadanie dla jezuitów będąc „*nie przy zupełnym rozumie*”⁹⁶⁸. Jednak w taką deklarację nie uwierzyli ani jezuita, ani kanclerze zarówno koronni jak i litewscy, przy których Tetera dokonał swego zapisu. Jakiś czas później Tetera zeznawał w Krakowie przeciwko Piasoczyńskiemu, „*że tey Protestacyey czynić nie dozwalał*”⁹⁶⁹. Jednak wpierw Piasoczyński doprowadził do tego, że 14 kwietnia 1669 roku Tetera zapisał mu na wieczność Wysock. Następnie prosił o wysłaniu mu wszelkich dokumentów dotyczących nadania tych dóbr jezuitom. Jednocześnie miał ostrzegać Teterę przed jezuitami i zabraniał mu kontaktowania się w tej sprawie z kimkolwiek i na domiar złego wyjawiał mu, że wszystkie dokumenty dotyczące Wysocka podpisane zostały przez niego samego. Gdy Tetera zorientował się w swoim błędzie pojechał na sejm koronacyjny do Krakowa i złożył protest w grodzie krakowskim i anulował zapisy uczynione dla Piasoczyńskiego. Następnie 16 listopada 1669 roku w obecności licznie zgromadzonych senatorów powtórnie nadał te dobra i kwoty kołczakowskie jezuitom. Te nadanie potwierdził umierając w Adrianopolu w obecności Wysockiego. Sam spór pomiędzy Piasoczyńskim i jego spadkobiercami a jezuitami trwał jeszcze po śmierci Tetery⁹⁷⁰. W relacji tej Piasoczyński jawił się jako zły duch Tetery, który go skutecznie omamił i zwyczajnie wykorzystał do z bogacenia się. Z kolei w tej wersji wydarzeń były hetman z łatwością ulegał wszelkim manipulacjom i z wielką łatwoumiernością uwierzył w każde zapewnienie Piasoczyńskiego. Odbiera się też Teterę jako ofiarę pazerności Piasoczyńskiego.

Na lata 1668-1670 przypada okres korespondencji Pawła Tetery z księciem Michałem Kazimierzem Radziwiłłem⁹⁷¹. Ten okres był ciekawy i niezwykle trudny, ponieważ w życiu starosty braćławskiego obok innych problemów wykształcił się kłopot innej natury. Tetera stanął w obliczu starty swojego opiekuna i dobrodzieja w osobie króla Jana Kazimierza i musiał szukać jego zastępcy. Musiał dokonać poważnego wyboru, a krąg życzliwych mu osób na dworze króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego był dość wąski. Ta pałaca potrzeba znalezienia nowego protektora była tym istotniejsza, że np. M. Prażmowski już w 1666 roku

⁹⁶⁸ Tamże.

⁹⁶⁹ Tamże.

⁹⁷⁰ Nie przebiegano przy tym w środkach: zajazdy, wyroki trybunału wileńskiego, patrz; Tamże, k. 205- 205v.

⁹⁷¹ W tym miejscu nie będę omawiać każdego z tych listów osobno. Są to listy skierowane przez Pawła Teterę do księcia i niestety nie znamy odpowiedzi księcia na te pisma. Zbiór tej korespondencji znajduje się w Archiwum Głównym Akt Dawnych we Warszawie, patrz: AGAD, ARV, rkp. 16241, k. 1- 23.

przesłał być kanclerzem koronnym, a w związku z tym również utracił możliwość wspierania go w kołach dworskich. Jeśli chodzi o Jana Sobieskiego to trudno powiedzieć czy nadal utrzymywali ze sobą jakiekolwiek kontakty. W dodatku sam hetman koronny był w opozycji królewskiej i wsparcie z jego strony mogło być kłopotliwe. Na niekorzyść Tetery działało też to, że po abdykacji Jana Kazimierza wśród otoczenia nowego władcy zaleźli się zwolennicy Lubomirskiego, którzy pamiętali niedawną negatywną dla nich postawę Tetery i teraz nie zamierzali popierać jego spraw. Ostatecznie Tetera wybierając nowego protektora zdecydował się na osobę księcia Michała Kazimierza Radziwiłła, który początkowo był związany z Janem Kazimierzem, a potem nawiązał dobre relacje z Michałem Korybutem Wiśniowieckim, a takiej właśnie osoby potrzebował Tetera.

Początkowo Paweł Tetera kontaktował się z księciem w sprawach finansowo-gospodarczych w zamian za odstąpienie dóbr książę miał wyznaczyć pensję staroście braclawskiemu⁹⁷². Z kolei w lipcu 1668 roku otwarcie wyraził to, czego oczekiwał po wzajemnych relacjach. Pisał bowiem, że pragnął, aby książę stał się: „*jego Patronem, Protectorem y Dobrodzieiem*”⁹⁷³. Jeszcze dobitniej widać to w liście pisanym w Lublinie w 1668 roku, w którym ze słów Tetery widać, że przepełniał go żal i gorycz, które były echem ostatnich wydarzeń. Tak pisał do Radziwiłła: „*Niedosyć natym iż mie ze wszystkiego wyzuto cale y z ostatniey substanciey wysmazona y wysuszoną takiz iuz y Krwie we mnie małą, to wostatku y z honoru mnie Ubogiego wyzac Ichmści kazali się stych woiewodztw ukraińskich, gdyż starostwo braclawskie chcą mieć (...), którego slusznego miałbym być w sądzie bożym wiedzieć niemogę gdyż służyło się na to dobrze cnotliwie, w ostatku kupiłem go sobie od nieboszcza Im Pana Czarnieckiego Woiewody Ruskiego, y nie jest sądowym starostwem Nietegom się spodziewał za moje zyczliwe honorowanie gdym Czyściec Cierpiał w Ukrainie, ale (...) Panu Bogu niech będzie cześć i chwala, (...) Upraszam (...) nie daj mi cale upaść i bydź posmiewiskiem uniezbożnych ludzi, gdyż po Bogu nie Kogo inszego obrałem sobie*”⁹⁷⁴ za opiekuna, a dalej Tetera prosił: „*abyś mnie skrzydłami swymi raczył okryć, jako unizonego sługę swego pewien tego będąc iż po śmierci moiey (...) przysługę moie powna zostanie Waszey Xecey Mści dobrodzieiowi memu, według rozkaania Waszej Xącey Mości oddawca listu przez Sejm będzie zostawał presentuiąc się zawsze Waszey Xącey Mści dobrodzieiowi memu (...) zunizonemi usługami memi pilno zalecam*”⁹⁷⁵. Na skutek ostatnich

⁹⁷² Listy z 18 lutego 1668 roku i 8 marca; Tamże, k. 6 i 8.

⁹⁷³ Tamże, k. 14.

⁹⁷⁴ Tamże, k. 16.

⁹⁷⁵ Tamże.

wydarzeń wśród, których nadal panowały oskarżenia o nadużycia popełnione w czasie hetmaństwa, podjętą przez przeciwników próbę odebrania mu starostwa braclawskiego odczuł jako kolejny cios stąd taki niecodzienny dla niego ton listu. Warto przyjrzeć się temu listowi z jeszcze jednego powodu po raz pierwszy w ten sposób pisał – bez całej sobie zwykłej otoczki w prosty sposób wyrażał swoje potrzeby co powoduje, że tym razem czytając ten list nie ma potrzeby przedzierania się do właściwego sensu wypowiedzi - nie stawiał żadnych warunków, prosił tylko o pomoc książęcą. Natomiast podkreślenie pozycji księcia jako pierwszego po Bogu opiekuna miała zapewne odegrać swoją pozytywną rolę i przekonać Radziwiłła o konieczności opieki. W kolejnych listach pisał już tak jak zwykł w swoim stylu: z jednej strony Radziwiłł miał być jego obrońcą, a jednocześnie miał wypełniać wolę Tetery. Chyba jednym z najlepszych przykładów takiego postępowania Tetery był list z lutego 1670 roku⁹⁷⁶. Informował księcia, że ledwo z Krakowa przyjechał do Perehińska, ponieważ był chory. W związku z tym oczekiwał, że podczaszy braclawski przyjechałby z należną mu sumą pieniędzy do Lwowa. Tłumaczył przy tym Radziwiłłowi, *„żeby y do Olyki iechał, co bydz żadną miara dla słabego zdrowia mego nie mogło, a na jakąż by pamiątkę ta była tak wielka Processyia, z Gur iechac do Olyki, a z Olyki koniecznieby postaremu trzeba iechać do Lwowa, a to dla podpisanie w Grodzie Lwowskim raboratney, snadniey mnie ztąd iako tako zawlec się do Lwowa, iakoz y dla Doctora tam wybieram się, a ile mi tu y blisko, anizeli po Świecie y mniey potrzebniey włączyć się aż na Wołyń, niechibniey mie nazad dla samych tylko ciężkich mrozow trupem przywieziono”*⁹⁷⁷. Prosił zatem księcia Michała Kazimierza, żeby rozkazał, aby pieniądze jak najszybciej przywieziono do Lwowa. We Lwowie miał podpisać także odpowiedni akt. Ostrzegał księcia także, że zwłoka z wypłaceniem mu należnych sum mogła okazać się niekorzystna dla Radziwiłła, ponieważ nadal w mocy zostawał stary zapis testamentu, który był nie po myśli dla księcia – słowem: Radziwiłł dóbr by nie otrzymał. Pisał bowiem, *„że Raboratia nie podpisana, a ia bym nie y przed Bogiem moim wtym niebył Winien, ponieważ mam Wolę trzymać słowo, nic tu więcey nie idzie tylko ze Pieniądze liczyć we Lwowie, a nie w Ołyce”*⁹⁷⁸. Pozwolił także, że w przypadku braku finansów na podwoły to z jego sum mieli przeznaczyć odpowiednie kwoty. Nalegał na pośpiech w tej sprawie. Podkreślał jednocześnie, że skoro początek kontraktu miał miejsce we Lwowie tak i koniec powinien tam mieć. Na zakończenie chciał upewnić się, że marszałek orszański wyliczyć miał mu resztę sum. Dodawał jednocześnie, że jego pretensje nie zostały wypełnione przez

⁹⁷⁶ Tamże, k. 20-21.

⁹⁷⁷ Tamże, k. 20.

⁹⁷⁸ Tamże, k. 21.

komisarzy książęcych a jego zdrowie spowodowało zwolnienie negocjacji. Ten list ukazał kolejny rys charakteru Tetery, aby osiągnąć swój cel nie cofnął się nawet przed jawnym szantażem wobec księcia, a jednocześnie wskazał jak fatalna była jego sytuacja materialna i jak bardzo potrzebował w tym czasie pieniędzy, że nie cofnął się nawet przed takim krokiem. Nie po raz pierwszy dopominał się o należne mu sumy wcześniej też napominał Radziwiłła o jak najszybszą wypłatę 10 tys. zł⁹⁷⁹.

Zastanawiające jest także na ile tak naprawdę Tetera miał zaufania do księcia. Pomijając przytoczony wyżej list i fakt, że nie podpisał jeszcze zmiany zapisu testamentu. To w innym swoim liście prosił księcia by zgodnie z wyjawiony już wcześniej powodami nie starał się nic więcej uzyskać oprócz zatwierdzenia uzgodnionych już aktów i wpisanych już do ksiąg. Prosił także o wypełnienie złożonej mu deklaracji. Ze swojej strony obiecywał, że przybędzie na elekcję i dopiero tam Radziwiłł miał uzyskać taką umowę jakiej pragnął, a jednocześnie dopiero wtedy odda mu dawne kontrakty⁹⁸⁰.

Starał się uzyskać łaskę książęcą, ale w swoim postępowaniu przypomina trochę to jak traktował Jana Kazimierza – deklaracja służby, jednak w zamian musiał uzyskać to co pragnął i potrzebował. I tak w liście z lutego 1668 roku w zamian za zgodę na utrzymywanie służby gwarantował swoją dożywotnią służbę: „*pociągniesz mnie Wasza Xca Mść tą swoją łaską do dożywotnich usług swoich z dalszymi a prawie wszystkimi interessami memi*”⁹⁸¹. Przykłady takiego stanowiska Tetery można mnożyć. W jednym z listów pochodzącym z 16 maja 1668 roku informował księcia o wysłaniu umów do podpisu przez parę książęcą uprzedzał, że znalazł się w nim dodatek, który miał zabezpieczyć jego sytuację życiową w przypadku śmierci księcia⁹⁸². Zapewniał przy tym, że w chwili śmierci książęcej nie miałby co zrobić. Bał się, że w takim przypadku żona księcia i jego syn odebraliby mu to co miał otrzymać dlatego żądał, żeby już teraz zapisano mu dwa folwarki w Białej. By uzyskać to co chciał zagrał nawet na emocjach książęcych sugerował, że jeśli Radziwiłł nie spełni jego próśb to będzie miał podstawy sądzić, „ *iż na łodzie Dom zbudowałem, iako cale na niepewnym fundamencie i doczesnym*”⁹⁸³. Wyrażał przy tym nadzieje, że sądził, że nie musi źle myśleć o rodzinie książęcej. Gwarantował przy tym, że spełnienie wszelkich jego próśb także tych przekazanych przez posła miało spowodować jego przejście wraz z całym majątkiem pod

⁹⁷⁹ Tamże, k. 23.

⁹⁸⁰ Tamże.

⁹⁸¹ Tamże, k. 6.

⁹⁸² Tamże, k. 11-12.

⁹⁸³ Tamże, k. 11.

opiekę książęcą: „*nie do Kogo się będę z resztą substantiey moiey garnął jedno do Waszey Xcey Mści Dobrodzieya mego*”⁹⁸⁴.

W 1669 roku Tetera ponownie zachorował i leczył się we Lwowie. W tym czasie kontaktował się ponownie z Radziwiłłem⁹⁸⁵. Dążył do osobistego spotkania z księciem. Zgodnie z informacją jaką przekazał mu hetman wielki miał czekać we Lwowie. Był nawet gotowy osobiście pojechać do Ołyki tylko chciał mieć pewność, że nie minąłby się z Radziwiłłem po drodze. Powodem tej gotowości do drogi były koszty pobytu we Lwowie.

Warto zaznaczyć, że nie można odtworzyć wszystkich problemów, które poruszał starosta braclawski w swoich listach do Radziwiłła, ponieważ często powoływał się w nich, że poszczególne sprawy poseł przekaże ustnie albo były one zapisane na osobnych kartach⁹⁸⁶.

Warto zastanowić również nad samym postępowaniem Tetery w tym okresie, ponieważ jeśli przyjmiemy, że w „*Informacyi w sprawie Foundationis Collegij Varsaviensis ...*” został właściwie opisany zatarg o dobra wysockie i sumy kolczakowskie to nasuwa się pytanie: dlaczego Tetera tak ostrożny w stosunkach z Radziwiłłem tak łatwo dał się podejść Piasoczyńskiemu? Co działo się wtedy z byłym hetmanem? Piasoczyński podczas procesu o dobra wysockie w 1669 roku zarzucał Teterze pomieszenie zmysłów, a część historyków wskazuje, że w tym okresie był w głębokiej depresji i tą chorobą tłumaczono jego kroki i decyzje w tym także wszelkie zapisy dla Piasoczyńskiego. Depresja byłaby wygodnym tłumaczeniem, ponieważ znając wcześniejsze postępowanie Tetery trudno inaczej wytłumaczyć jego zachowanie. Jednak w tym samym okresie Tetera korespondował z Radziwiłłem i ona nasuwa poważne wątpliwości co do prawdziwości twierdzenia o depresji, ponieważ Tetera pisał do osoby, która miała być, jak sam to określał, jego opiekunem. W związku z tym czyżby jego depresja odzywała się tylko podczas kontaktów z Piasoczyńskim, który dostał od niego wszystko co chciał, a podczas rozmów z Radziwiłłem się nie uaktywniała i starosta był po prostu sobą. Możliwe, że na postawę Tetery wpłynęły ostatnie wydarzenia i konsekwentne ataki na jego osobę, ale nie tłumaczą one wszystkiego, ponieważ te same wydarzenia spowodowały wielką ostrożność wobec umów z Radziwiłłem. Może Tetera po prostu nie docenił Piasoczyńskiego. Wydaje się, że to Tetera przesadził oskarżając Piasoczyńskiego o niewypłacenie należnej kwoty za Wysock, a gdy sprawa

⁹⁸⁴ Tamże.

⁹⁸⁵ Tamże, k. 18.

⁹⁸⁶ Tamże, k. 8, 11 i 14. Niestety karty na których znajdowały się kolejne interesy, które miał poruszyć poseł nie zachowały się.

znalazła się w sądzie to wymknęła się spod kontroli Tetery⁹⁸⁷. Niewątpliwie Piasoczyński umiejętnie wykorzystał nadarzącą się okazję i czas w relacjach z Teterą.

W styczniu 1669 roku do Warszawy przybyli posłowie kozaccy, którzy wbrew swoim zamiarom nie spotkali Tetery w stolicy⁹⁸⁸. W związku z tym nie dowiedzieli się niczego od niego na temat wszelkich rzeczy, który wywiózł z ziem ukraiennych. Radzono zatem Kozakom, aby Tetera odpowiedział na stawiane przez nich zarzuty podczas sejmku elekcyjnego, a nawet zaproponowano by pociągnięto go do sądu kapturowego.

Zgodnie z tym zaleceniami Doroszenko w swoich prośbach na sejm elekcyjny umieścił punkt dotyczący „*zabrania klejnotów y inszych rzeczy*”⁹⁸⁹. Ponadto Kozacy: „*Skarżą na pana Teterę o zabraną successią oyca Bałabana*”⁹⁹⁰. Również w instrukcji na sejm koronacyjny zawarto żądanie, aby wszystkie rzeczy, które Tetera wywiózł ze skarbnicy wojskowej, czyli klejnoty i przywileje oraz aparaty cerkiewne zabrane po zmarłym archimandrycie i ihumenie Iwanie Zajączkowskiego, zostały zwrócone Kozakom⁹⁹¹. Kozacy żądali, aby do momentu dopóki Tetera nie oddałby wszystkich przedmiotów on i jego spadkobiercy nie mogliby czerpać dochodów z Wysocka, Rafałówki, Kijowca i Mielejczyń⁹⁹². Dodatkowo Tetera miał odesłać córkę Kowalewskiego z jej drogocенnościami i pieniędzmi. Podczas obrad sejmku koronacyjnego Tetera przebywał w Krakowie. Powodem tego były sprawy sądowe związanych głównie z zatargiem z Piasoczyńskim. W tym czasie spotkał się także z księciem Michałem Kazimierzem Radziwiłłem. Na ten sejm przybyło także poselstwo od Chanenki, który szukał zbliżenia z Rzeczpospolitą oraz jej poparcia. Strona polska nie wierzyła żadnemu z dwóch pretendentów do władzy nad prawobrzeżną Kozaczyzną, czyli ani Chanence, ani Doroszence.

Tymczasem na ziemiach ukraiennych sytuacja komplikowała się coraz bardziej. Podczas marcowej rady w Korsuniu Doroszenko z wiernymi sobie Kozakami zawarł układ polityczno-wojskowy z Portą Ottomańską⁹⁹³. Całość skomplikowanej sytuacji na Prawobrzeżu dopełnił wybór Chanenki na hetmana podczas rady przeciwników Doroszenki

⁹⁸⁷ Po raz kolejny wskazywałoby to na ciężką sytuację majątkową Tetery.

⁹⁸⁸ M. Krykun, *Losy insygniów wywiezionych ...*, [w:] *Annales Universitatis ...*, s. 17.

⁹⁸⁹ Archiwum Państwowe w Gdańsku, rkp. 300,53/105, k. 260; M. Крикун, *Між війною і радою ...*, s. 301.

⁹⁹⁰ Archiwum Państwowe w Gdańsku, rkp. 300,53/105, k. 260; M. Крикун, *Між війною і радою ...*, s. 301.

⁹⁹¹ M. Крикун, *Між війною і радою ...*, s. 305, punkt 15. W kolejnym punkcie proszono o zwrot artylerii wywiezionej do Białej Cerkwi za hetmaństwa Tetery.

⁹⁹² A przecieж o Wysock toczyła się sprawa sądowa. Piasoczyński opanował przepisane mu miejscowości i nie chciał z nich ustępować. Natomiast Kijowiec Tetera przekazał Radziwiłłowi.

⁹⁹³ M. Krykun, *Losy insygniów wywiezionych ...*, [w:] *Annales Universitatis ...*, s. 17.

w Humaniu w 1669 roku⁹⁹⁴. Tym samym odtąd było już dwóch hetmanów po tej stronie Dniepru, którzy starali się uzyskać legitymizację swojej władzy od Rzeczypospolitej a ta z kolei próbowała wykorzystać zaistniałą sytuację dla własnych celów. Jedną z kart przetargowych były wciąż nieprzekazane insygnia hetmańskie. Zgodnie z postanowieniami senatu starano się nie zniechęcić ani Doroszenka – ukazując mu chęć normalizacji stosunków, ani Chanenkę, którego miano zapewniać o poparciu dla niego⁹⁹⁵.

Zgodnie z zapowiedzią obecnego na radzie korsuńskiej w 1669 roku przedstawiciela Jana Sobieskiego do Doroszenki zmierzał Detyniecki, który miał wręczyć hetmanowi buławę, chorągiew i bębny. Jednak po drodze pomiędzy Dubnem a Czehryniem insygnia te musiały zawrócić, ponieważ jako warunek przystąpienia Kozaków do rozmów podczas komisji w Ostrogu w 1670 roku ponownie stawiano żądanie zwrotu rzeczy wywiezionych przez Teterę⁹⁹⁶. Dodatkowo instrukcja dla polskich komisarzy na tę komisję przywidywała, że w odpowiedzi na prośby kozackie skierowane na sejm koronacyjny a dotyczące sprawy zwrócenie wszelkich rzeczy to komisarze mieli wykazać, że Kozacy nie skorzystali z okazji i nie postawili Teterę przed sądem kapturowym, a co więcej sam Tetera udał się do Warszawy by odeprzeć zarzuty kozackie i pomimo gotowości starosty braćławskiego sprawy w sądzie nie było⁹⁹⁷. Mimo wszystko Michał Korybut pozwalał Kozakom nadal pozwać go do Trybunału Koronnego. Jednocześnie komisarze mieli wytłumaczyć, że król nie może w jakikolwiek sposób ukarać Teterę bez wyroku sądowego, ponieważ ten był szlachcicem. Tym samym ponownie odrzucono roszczenia kozackie wobec Teterę za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego, który z drugiej strony dał Kozakom możliwość rozwiązania tej sytuacji - zalecił im oddanie tej sprawy do Trybunału Koronnego⁹⁹⁸. Powyższe wydarzenia przeczą twierdzeniu, że część z wywiezionych przedmiotów oddano w 1669 roku⁹⁹⁹. Podstawą tego twierdzenie były słowa Wasyla Dworeckiego, który poinformował, że był świadkiem, kiedy polski wysłannik wręczał Doroszence wspomniane insygnia w Czehryniu¹⁰⁰⁰.

⁹⁹⁴ Na Prawobrzeżu rósł opór wobec protureckiej polityki hetmana. Dla pozycji Chanenki było ważne udzielone mu poparcie Zaporozża.

⁹⁹⁵ M. Krykun, *Losy insygniów wywiezionych ...*, [w:] *Annales Universitatis ...*, s. 20-21.

⁹⁹⁶ Tamże, s. 19, 21 i 22; J. Perdania, *Hetman Piotr Doroszenko a ...*, s. 228 i 234.

⁹⁹⁷ J. Perdania, *Hetman Piotr Doroszenko a ...*, s. 218-221; M. Krykun, *Losy insygniów wywiezionych ...*, [w:] *Annales Universitatis ...*, s. 21; Д. Дорошенко, *Гетьман Петро Дорошенко...*, s. 294. Ostatecznie porozumienie w Ostrogu zawarto z przedstawicielami Chanenki.

⁹⁹⁸ *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 324.

⁹⁹⁹ *Літонуець Дворецких ...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 323.

¹⁰⁰⁰ *Літонуець Дворецких- ...*; [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011); M. Krykun, *Losy insygniów wywiezionych ...*, [w:] *Annales Universitatis ...*, s. 18.

Tymczasem w Warszawie zapadła decyzja, żeby to właśnie Chanence wysłać przywilej i buławę. Jeszcze w czerwcu 1670 roku mamiono Doroszenkę wręczeniem mu buławy zaporoskiej a obietnica natychmiastowego przekazania jej znalazła się nawet w liście królewskim¹⁰⁰¹. Taka postawa Rzeczypospolitej nie mogła zmniejszyć podziału i wzajemnej rywalizacji w walce o władzę. Z drugiej strony można tłumaczyć postępowanie dworu, że chciał wręczyć buławę temu, który okazał się najwierniejszy Rzeczypospolitej. Po zawarciu porozumienia pomiędzy Rzeczypospolitą a stronnikami Chanenki (a dokładnie delegacji Niżowego Wojska Zaporoskiego) w Ostrogu i ponownej obietnicy wręczenia Chanencę buławy Doroszenko we wrześniu 1670 roku na radzie w Czehryniu potwierdził przejście Wojska Zaporoskiego pod protekcję turecką. Pomimo to Doroszenko nadal starał się o otrzymanie buławy z rąk królewskich. W instrukcji poselskiej z 1670 roku ponownie żądał zwrotu takich przedmiotów jak: przywileje wydanych dla wojska zaporoskiego datowanych od czasów Giedymina, chorągwi, znaków, buńczyków, armat, namiotów i klejnotów wojskowych¹⁰⁰². Domagano się, aby oddana została kwota pieniężna, którą Tetera wziął po zmarłym metropolicie kijowskim Bałabanie i zdeponował w Białej Cerkwi, z której wywiózł ją Stachurski. Ponownie przypomniano o dzieciach Kowalewskiego i ich rzeczach oraz testamentie i przedmiotach ojca Zajączkowskiego. Kozacy chcieli anulowania kontraktów zawartych przez Teterę z jezuitami, ponieważ jak tłumaczyli czynione one były ze skarbu wojska zaporoskiego. Ciekawym żądaniem było wstawienie się Kozaków za wdową po Danile Wyhowskim i jego dziećmi aby oddano im dobra i pieniądze. Postulat jest dlatego interesujący, że żoną i wdową po Danile była przecież Olena, która była żoną Tetery¹⁰⁰³! Kozacy deklarowali również, że będą konsekwentnie dopominali się o wszystkie zabrane rzeczy. W odpowiedzi na tą instrukcję król ponownie oddał pretensje kozackie wobec osoby Tetery¹⁰⁰⁴. Po raz kolejny wskazywano, że to Kozacy ponoszą winę za nierozwiązanie sporu, ponieważ dotąd nie pozwali Tetery ani przed sąd kapturowy, ani do Trybunału Koronnego, a król nie może karać osoby nieskazanej przez sąd poza tym Tetera obecnie znajdował się już poza granicami kraju. Ostatecznie buławę otrzymał Chanenko w listopadzie 1671 roku po wybraniu go hetmanem przez Kozaków w taborze pod Illińcami¹⁰⁰⁵. Elekcji tego hetmana dokonali przede wszystkim Zaporozcy i pułk braclawski. Ale na tym nie zakończyły się pretensje wobec Tetery, ponieważ jeszcze w lipcu 1671 roku Doroszenko domagał się, aby:

¹⁰⁰¹ M. Krykun, *Losy insygniów wywiezionych ...*, [w:] *Annales Universitatis ...*, s. 22.

¹⁰⁰² *Універсали українських гетманів ...*, s. 397.

¹⁰⁰³ W dodatku posiadane informacje świadczą o tym, że umarła w 1668 roku.

¹⁰⁰⁴ J. Perdania, *Hetman Piotr Doroszenko a ...*, s. 252.

¹⁰⁰⁵ M. Krykun, *Losy insygniów wywiezionych ...*, [w:] *Annales Universitatis ...*, s. 29.

„*Summy wojskowe u kogo się znajdować będą, które na majątkach różne u różnych Panów lokował P. Tetera, aby wojsku oddane były, także prawa dawne, przywileje aby zwrócone były wojsku zaporozkiemu*”¹⁰⁰⁶. A w 1672 roku Doroszenko ponownie żądał zwrotu insygniów i skarbów¹⁰⁰⁷. Z kolei w 1675 roku tym razem już Jan III Sobieski obiecywał, oddać armatę, klejnoty i szaty liturgiczne pod warunkiem, że zostaną one odnalezione¹⁰⁰⁸. Los wszystkich przedmiotów, które Tetera zabrał ze sobą jest bardzo trudny do otworzenia i nie ma żadnej pewności, że Chanenko w 1671 roku otrzymał właśnie tą wywiezioną do Polski buławę. Trudność polega też na tym, że z każdym żądaniem o zwrot wspomnianych rzeczy pojawiają się nowe szczegóły. Wątpliwe jest też to czy Kozacy zdawali sobie sprawę co tak naprawdę Tetera zabrał ze sobą a za jakie braki go po prostu obwiniano.

W omawianym okresie Tetera utrzymywał kontakty z stauropigią lwowską. Trwały one aż do końca jego pobytu w Rzeczypospolitej¹⁰⁰⁹. Wyraził swoją radość z faktu, że został członkiem tego bractwa: „*Maiąc czego winszować sobie, iż mie Bóg moy grzesznika powołał nad wszelką godność moją abym w tym pobożnym prawosławnym Bractwie Lwowskim został spółbratem y sługą. Obliguję się zarówno z Ich mościami panem Bractwem w koźdych sprawach potrzebach tak publicznych iako i prywatnych tak pomyslnych iako y przeciwnych za całość cerkwie Bożey Bractwa Lwowskiego stawać, tak iakobym za podjęte dla imienia świętego nieudolne pieczołowanie zarówno z Ich M.M. Panem Bractwem posłyszał głos sprawiedliwego trybunału Bożego: приидѣте благословенные Отца моего наслѣдуйте...* [przyjdźcie błogosławieni Ojca mojego naśladowajcie...]

¹⁰¹⁰. Podpisał się pod tym jako starosta bractwowski i niżyński. Wiadomo, że w 1666 roku po śmierci bp A. Żeliborskiego, stauropigia lwowska kontaktowała się z Teterą w sprawie wyboru następcy biskupa. Z kolei w kwietniu 1668 roku bractwo zwróciło się z prośbą do Tetery, aby wyjednał u Jana Kazimierza wydanie zakazu zagarniania jurysdykcji biskupiej dla Szumlańskiego. Stanowiło to element walki o biskupstwo lwowskie pomiędzy Szumlańskim, Winnickim, Swistelskim. Taka prośba do Tetery świadczy natomiast o tym, że członkowie bractwa zdawali sobie sprawę, że tylko on byłby w stanie przekonać swojego protektora do wydania korzystnej decyzji. Natomiast 5 grudnia 1669 roku Tetera przekazał relikwie św. Merkuriusza bractwu.

¹⁰⁰⁶ *Ojczyste spominki ...*, t. 2, s. 309.

¹⁰⁰⁷ J. Perdania, *Hetman Piotr Doroszenko a ...*, s. 330.

¹⁰⁰⁸ Tamże, s. 415.

¹⁰⁰⁹ Kontakty i wzajemne relacje pomiędzy bractwem a Teterą przedstawiam w oparciu o, patrz; М Андрусяк. *Павло Тетера ма ...*, [w:] *Zapiski Naukowego Towarzystwa im. Szewczenki...*, s. 181-188.

¹⁰¹⁰ Cyt. za: Tamże, s. 183, przypis 1.

Z kolei samo bractwo miało dzięki niemu proces sądowy, który niestety niewiadomo czym się zakończył. W 1672 roku odbyły się trzy rozprawy jednak nie wydano wyroku. Do sądy pozwał bractwo czerńca Zarudny, który pożyczył Teterze 300 węgierskich złotych i żądał wypłacenia należnej mu sumy ze zdeponowanych srebrnych naczyń w bractwie. Jednak członkowie bractwa odmówili wobec czego sprawa trafiła do sądu¹⁰¹¹. Zarówno bractwo i Zarudny w maju 1672 odwołali się do sądu królewskiego¹⁰¹².

Nie wolno zapominać, że Tetera starał się także o przyjęcie do Ławry Peczerskiej¹⁰¹³. O swoim pragnieniu pisał w liście z 3 kwietnia 1669 roku do Sofoniowicza - ihumena monasteru michałowskiego Kijowie. Są także informacje od ambasadora francuskiego w Adrianopolu, że Tetera przyjął komunię św. z rąk Greków¹⁰¹⁴. To wszystko świadczy o tym, że należy odrzucić często przytaczany pogląd o tym, że pod koniec życia przeszedł na katolicyzm. A takie pogłoski doszły i na Zadnieprze¹⁰¹⁵. U podłoża takich wniosków z pewnością leżały jego kontakty z jezuitami oraz liczne nadania na ich rzecz. Jakby tego było mało to jeszcze sam Tetera podczas rozprawy w Krakowie zeznał, że pod wpływem jezuitów przeszedł na katolicyzm¹⁰¹⁶. Pogłoski wzmagaly także wcześniejsze niepewne informacje dotyczące przejścia na katolicyzm żony Tetery – Oleny, która miała zostać zakonnicą¹⁰¹⁷. Z kolei w 1667 roku unicy naciskali na niego, aby zmienił wyznanie i pojechał do Rzymu¹⁰¹⁸. Same kontakty z katolikami i prawosławnymi miały miejsce prawie jednocześnie.

Rozczarowany postawą Rzeczypospolitej Tetera odmówił pomocy Chanence, który przysłał do Tetery pustą kartę wraz z podpisami swoich zwolenników i prosił, aby starosta napisał punkty nowej ugody pomiędzy Rzeczypospolitą a Kozaczyzną¹⁰¹⁹. Zawiedziony takim obrotem sytuacji był Jan Sobieski, który nie krył swojego rozczarowania w liście do podkanclerzego koronnego Andrzeja Olszewskiego, w którym napisał, że „*Pan Bóg na nas*

¹⁰¹¹ Dodatek nr 1 i nr 2, patrz; Tamże, s. 185-188.

¹⁰¹² Dodatek nr 3, patrz; Tamże, s. 188.

¹⁰¹³ Akty IO3P, t. VIII, s. 264; M. Ferenc, *Paweł Tetera ...*, [w:] *Studia Historyczne...*, s. 345.

¹⁰¹⁴ M. Andrusiak, *Z ostatnich lat ...*, [w:] *Kwartalnik Historyczny...*, s. 558, przypis 2.

¹⁰¹⁵ Akty IO3P, t. VII, s. 185.

¹⁰¹⁶ M. Andrusiak, *Z ostatnich lat ...*, [w:] *Kwartalnik Historyczny...*, s. 558.

¹⁰¹⁷ *Володарі гетьманської булави...*, s. 277. Niewiadomo co faktycznie stało się z żoną Tetery wiadomo jedynie, że wyjechała wraz z nim z ziem ukraińskich. W 1668 roku, kiedy to Tetera rozdysponował swój majątek nie wymieniał jej w żadnym z zapisów. Możliwe, że w tymże roku zmarła.

¹⁰¹⁸ *Володарі гетьманської булави...*, s. 277.

¹⁰¹⁹ Wpływ na taką decyzję Chanenki mógł mieć taki fakt, że za Teterą przemawiało doświadczenie w zawieraniu takich uгод - negocjował warunki dla perejasławskiej ugody i hadziackiej. Nie wolno zapominać o projekcie przedstawionym na sejm w 1664, która zawierała nowe warunki wzajemnych relacji pomiędzy Rzeczypospolitą a Kozaczyzną oraz o jego znajomości samej Rzeczypospolitej.

się jeszcze snąć nie przestał gniewać, bo P. Tetera, który miał co dobrze zrobić, (mając takową u Hanenka i tamtych ludzi confidencją, że mu goły membran przysłali z podpisami swemi, aby takowy między nimi a Rzplitą napisał traktat, jakiby był sam rozumiał), z desperacją o wielkie sobie od różnych poczynione krzywdy, i niemogąc dojść sprawiedliwości, (jako z pewnego listu, który Krol Jmć do niego pisał, aby on jeszcze tym co mu wszystko pobrali czynił satysfakcją) za granice do Wołoch wyjechał¹⁰²⁰.

Jeszcze przed wyjazdem, 29 kwietnia 1670 roku, Tetera upoważnił swoją matkę Anastazję, archimandrytę Innocentego Gizela, ihumen Sofoniasza i Anatazego Pirockiego do swoich dóbr ukraińskich, m.in. Steblowa, Demidowa, Litwiniówki, Abramówki, Kamiennego Brodu, Rachówki, Bojarki, Czarnej Kamionki i Moczachu¹⁰²¹.

Najpóźniej w lipcu 1670 roku Tetera wyjechał z Rzeczpospolitej. Wedle Daszkiewicza towarzyszyło mu niewiele osób, a wśród nich W. Iskrzycki¹⁰²². Jechał się do Mołdawii - kierował się do Jass. Jako przyczynę wyjazdu podawano chęć pielgrzymki do Ziemi Świętej z powodu złego stanu zdrowia¹⁰²³. Jednak bardziej prawdopodobne był jakieś motywy polityczne. Nie bez znaczenia były ostatnie wydarzenia, a w tym wyrok Trybunału Lubelskiego, oraz wynikający z tego faktu osobisty zawód wobec Rzeczpospolitej. W. Lipiński tak podsumował ten wyjazd: „nieszczęśliwy Tetera, wyśmiany, zhańbiony i oszukany „wierny sługa Rzeczpospolitej” jedzie w 1670 roku do Turcji”¹⁰²⁴. Jan Sobieski informował o tym, że otrzymał od Tetery list, w którym „uskarża się, że go sama desperacja z ojczyzny wygnała, której wiele dobrego myślił. Jakoż jam się sam dobrze przypatrzył jego życzliwości”¹⁰²⁵.

Sam wyjazd byłego hetmana kozackiego poważnie zaniepokoił elitę Rzeczpospolitej. Bano się tego co może zrobić sam Tetera oraz tego, że to Porta mogła wykorzystać Teterego jako swojego pretendenta do buławy zaporoskiej. Te lęki najbardziej dostrzega się w korespondencji Sobieskiego, który niepokoił się, że Tetera byłby w stanie pogodzić Doroszenka z Chanenką albo, że poddałby się pod protekcję turecką, co oznaczałoby wielkie niebezpieczeństwo dla Rzeczpospolitej¹⁰²⁶. Dlatego hetman koronny prosił o interwencję podkanclerzego koronnego, aby znalazł skuteczny sposób do nakłonienia Tetery do powrotu.

¹⁰²⁰ *Ojczyście spominki ...*, s. 325.

¹⁰²¹ *Володарі гетьманської булави...*, s. 279.

¹⁰²² Tamże.

¹⁰²³ *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 324. Warto przypomnieć list Tetery do Radziwiłła z lutego 1670 roku, w którym odmawiał przyjazdu do Ołyki ze względu na fatalny stan zdrowia.

¹⁰²⁴ W. Lipiński, *Stanisław Michał Krzyczewski ...*, s. 166.

¹⁰²⁵ *Ojczyście spominki...*, s. 325.

¹⁰²⁶ Tamże.

Ponadto uważał, że już po powrocie do kraju Tetera mógłby zostać hetmanem lub pisarzem u hetmana zaporoskiego¹⁰²⁷. Te starania Sobieskiego świadczyły o tym, że hetmanowi koronnemu musiało zależeć na powrocie Tetery i w związku z tym był gotów obiecywać cokolwiek byle tylko osiągnąć swój cel. Faktycznie na taką prośbę zareagował podkanclerz Andrzej Olszewski i w instrukcji do posła polskiego Franciszka Wysockiego nakazał przekonać Teterę do powrotu do Rzeczypospolitej i obiecać mu wszelką pomoc oraz wstawiennictwo znacznych ludzi w jego sprawie i wynagrodzenia mu jego krzywd. Niewiadomo czy polskiemu posłowi udało się przekonać Teterę do powrotu¹⁰²⁸.

Na wyjazd byłego hetmana zareagował także Piotr Doroszenko, który zarzucał stronie polskiej, że ta nie przeszkodziła mu w opuszczeniu kraju. To zainteresowanie osobą Tetery było wyłącznie spowodowane dążeniem Doroszenki do odzyskania wszystkich rzeczy, które ten wywiózł z ziem ukraińskich, a zarazem stanowiło to też otwartą deklarację, że Kozaczyzna pod kierunkiem Doroszenki nie zrezygnowała ze swoich żądań. *„Co do Tetery, to według zdania Doroszenki wyjechał on do Turcji, ponieważ Wojsko Zaporoskie upomniało się o zwrot wywiezionych przez niego rzeczy, czego dokonał za namową niezycyliwych Kozakom ludzi. Rzplita może z nim postąpić według własnego uznania, jednak Wojsko Zaporoskie nie cofnie swych żądań i podobnie jak w dawnych instrukcjach domaga się aby wszystkie „splendory” zostały zwrócone przed rozpoczęciem pertraktacji. Tetera, uchodząc za granicę, ani armat, ani szat liturgicznych ze sobą nie wziął, pozostały one w Polsce”*¹⁰²⁹. Doroszenko twierdził, że Piotr Doroszenko zwrócił się też do sułtana, aby ten odebrał klejnoty i przywileje od Tetery¹⁰³⁰. Władca turecki miał zresztą to uczynić, ale nie ufał hetmanowi kozackiemu i dlatego mu ich nie wysłał, a sam Tetera niebawem zmarł.

Tymczasem pojawienie się Tetery w Jassach pragnął wykorzystać do swoich własnych celów gospodarz mołdawski. Przyjmował go z honorami. A Tetera spotkał się tam także z patriarchą. Właśnie w Jassach spotkał Teterę poseł moskiewski, który wypytywał go o sens podróży do sułtana¹⁰³¹. Tetera wyjaśnił mu, że w Polsce nie okazano mu nijakiego honoru.

¹⁰²⁷ Szkoda, że Sobieski nie napisał przy którym z prawobrzeżnych hetmanów (Doroszenko czy Chanence) Tetera miałby zostać pisarzem zaporoskim nie mówiąc już w tym miejscu o samej możliwości odzyskania buławy zaporoskiej.

¹⁰²⁸ Teoretycznie Tetera miał się zgodzić na wysłanie swoich posłów do Rzeczypospolitej w celu negocjacji, potwierdził także nadania dla jezuitów o czym świadczy wzmianka w *„Informacyi w sprawie Fundationis Collegij Varsaviensis ...”*. Z kolei D. Doroszenko twierdzi, że posłaniec od podkanclerzego nie zastał Teterę żywego; Д. Дорошенко, *Гетьман Петро Дорошенко ...*, s. 343.

¹⁰²⁹ J. Perdania, *Hetman Piotr Doroszenko a ...*, s. 235.

¹⁰³⁰ Д. Дорошенко, *Гетьман Петро Дорошенко ...*, s. 400.

¹⁰³¹ С. М. Соловьев, *История России с...*, s. 549.

Jednak już wkrótce to sułtan turecki chciał widzieć Teterę w Turcji. W tym celu do Jass wysłał specjalnego wysłannika.

O jego pobycie w Turcji trudno cokolwiek pewnego powiedzieć. Informacje, które posiadamy w większości opierały się na domysłach o przebiegu i celu tej podróży. Wynikały one ze strachu i obaw przed możliwymi konsekwencjami wyjazdu starosty braclawskiego. Najlepiej o tym świadczyły nerwowe reakcje elit Rzeczypospolitej. Wedle niektórych informacji Tetera w czasie audiencji u sułtana i wezyra miał poinformować Turcję o fatalnej sytuacji w Rzeczypospolitej oraz także chciał „*wydać Apologią, w której ma mianować wszystkich Rzplitej zdrajców, i którzy umyślnie wojnę kozacką z nami przewłóczą*”¹⁰³². Oskarżano go o to, że wpłynął na decyzję sułtana o rozpoczęciu wojny z Rzeczypospolitą: „*Powodem zaczęcia tey woyny był Tetera, (który już nie żyje). Ten wiedząc dobrze statum debilem Reipcae [słaby stan], y Kozackich interessów, incitamento [pobudką] onym był*”¹⁰³³. Wedle innych informacji miał oddać się pod protekcję sułtana, a pogodziwszy Doroszenkę i Chanenkę Ukraina miała odzyskać dawne znaczenie i siłę¹⁰³⁴. Mimo braku potwierdzenia w źródłach wspomina się także, że Tetera został osobiście przyjęty przez sułtana Mechmeda IV, który miał mu wręczyć sandżak¹⁰³⁵. W dodatku sułtan miał wyznaczyć mu pensję dzienną w wysokości 40 florenów. Nie posiadamy także informacji by Tetera był w jakiś sposób więziony w Turcji jak np. Jerzy Chmielnicki.

Przytaczane stanowisko Sobieskiego może sugerować, że hetman koronny dostrzegał krzywdy uczynione Teterze a jednocześnie bał się z jego strony odwetu. Tym bardziej, że starosta braclawski dobrze orientował się w sytuacji wewnętrznej kraju. Tetera znał i Doroszenkę, i Chanenkę z obydwojma ściśle współpracował w czasie swojego hetmaństwa¹⁰³⁶. Pytaniem jest jednak to jaki w tym czasie wpływ miał na ich obu, a w dodatku, który z nich miałby rządzić Kozaczyzną. Znalezienie odpowiedzi na te wątpliwości dałoby możliwość dania odpowiedzi na ile realne było zagrożenie i strach Sobieskiego w związku z wyjazdem Tetery. Tetera doskonale orientował się w sprawach wewnętrznych Rzeczypospolitej i zdobycie jakichkolwiek od niego informacji mogło okazać

¹⁰³² *Ojczyście spominki...*, s. 325.

¹⁰³³ *Pisma do wieku i spraw ...*, s. 654.

¹⁰³⁴ *Ojczyście spominki...*, s. 325; W. Lipiński, *Stanisław Michał Krzyczewski ...*, s. 166.

¹⁰³⁵ *Володарі гетьманської булави...*, s. 280; *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 324.

¹⁰³⁶ Sam Chanenko w instrukcji poselskiej z 1672 roku domagał się zwrotu zagrabionych przez magnatów dóbr Tetery i Iskrzyckiego. Przekonywał, że odebranie ich będzie świadectwem sprawiedliwości Rzeczypospolitej. Jednocześnie prosił króla o zezwolenie by w dobrach Tetery mógł rewindykować 12 tys. złotych, które przekazał Teterze, kiedy Chanenko wysyłał syna na dwór królewski a ówczesny hetman miał wstawić się za młodym Chanenką; J. Perdania, *Hetman Piotr Doroszenko a ...*, s. 315; Д. Дорошенко, *Гетьман Петро Дорошенко ...*, s. 469-470.

się groźne. Ten lęk hetmana koronnego może zarazem świadczyć o tym, że Tetera nadal miał wpływy na ziemiach ukraińskich i był znaczącą postacią wśród Kozaczyzny.

Tak samo oskarżenie o wpływ Tetery na decyzję sułtańską o rozpoczęciu wojny może świadczyć także o tym, że bano się Tetery jako człowieka, który niejednokrotnie prowadził rozmowy z władcami i umiał ich sobie pozyskać¹⁰³⁷.

Dnia 10 marca 1671 roku Paweł Tetera zmarł w Adrianopolu¹⁰³⁸. Najprawdopodobniej został też tam pochowany na jednym z prawosławnych cmentarzy. Możliwe, że został otruty. O śmierć Tetery powszechnie oskarżano polskiego agenta. Dwaj siostrzeńcy Tetery, czyli Pirocki wraz z Iskrzyckim, otwarcie oskarżyli o zabójstwo swojego wujka Piasoczyńskiego¹⁰³⁹. Co ciekawe oskarżony nie zaprzeczał temu jednak uniewinniono go. A mimo to nawet jakby się ktokolwiek przyznał do zabójstwa Tetery i tak mógłby uniknąć odpowiedzialności i kary przeciw na Teterze ciążył wyrok infamii i banicji.

Uznawszy Teterę za zdrajcę już w maju 1671 roku król nadał Demidów, Litwinówkę i wsie J. Ładzie¹⁰⁴⁰. Jednak niedługo później skasowano te nadanie.

Ostatnie lata życia Pawła Tetery były okresem trudnym w jego życiu. Przez ten czas musiał zmagać się z piętrzącymi się problemami. Oficjalnie nie zrezygnował ani nie zrzekł się hetmaństwa, ale faktycznie utracił władzę nad Kozaczyzną. Często także chorował. Ten czas obfitował w liczne oskarżenia dotyczące jego działalności z czasów hetmaństwa. Zarzucano mu liczne nadużycia oraz chęć bogacenia się dzięki pełnionej funkcji. Cześć tych oskarżeń zaowocowała sprawami sądowymi. W dodatku z nieznanymi przyczyn w 1668 roku zaczął rozprzedawać swój majątek, a mimo to miał problemy finansowe, o czym świadczą pożyczki i uporczywe dopominanie się o należne pieniądze m.in. od Michała Kazimierza. Podwójne nadanie dóbr wysockich i należności na dobrach kołakowskich doprowadziły do poważnego zamieszania i do przedłużającego się procesu sądowego, który ostatecznie skończył się porażką Tetery. To w tej sprawie Trybunał Lubelski wydał wyrok skazujący go na infamię i banicję. Nie pozostało mu nic innego jak tylko wyjechać z Rzeczypospolitej.

¹⁰³⁷ Dostał co chciał od cara, a o stosunkach z Janem Kazimierzem nawet nie wspominając. Jedynym wyjątkiem, który nie odczułby wpływu Tetery byłby Michał Korybut, który nie tylko w tym względzie byłby zatem wyjątkowy.

¹⁰³⁸ Biblioteka PAU w Krakowie, rkp. 2220, k. 205.

¹⁰³⁹ *Володарі гетьманської булави...*, s. 280-281.

¹⁰⁴⁰ W rejestrze dokumentów z metryki wołyńskiej znajduje się taki zapis tego nadania: „*Danina dobr Dymidow y Liwinowki alias Lutorowki, Liturowki, także Abrahamowki, Rakowki, Woronkowi po śmierci urodzonego Pawła Tetery urodzonemu Ładzie*”, patrz; *Руська (Волинська) Метрика ...*, s. 798. O samym nadaniu, patrz także; *Hetmani zaporoscy w służbie ...*, s. 324.

Na domiar złego pod koniec 1668 roku stracił swojego największego protektora - Jana Kazimierza – był to osobisty cios dla niego, ponieważ w osobie króla tracił on przemożnego obrońcę, który jak tylko mógł osłaniał go przed odpowiedzialnością. Władca kasował niepomysłne dla niego wyroki. Najlepiej tą opiekę królewską widać np. w przypadku roszczeń kozackich. Jan Kazimierz powołał w tej sprawie komisję, ale jej przewodniczący był stronnicy a decyzje łatwe do przewidzenia.

Stosunki Pawła Tetery z królem Michałem Korybutem Wiśniowieckim nie były z gruntu negatywne ani także bardzo dobre. Teterze z pewnością ciężko było pogodzić się z obojętnością władcy. Był przyzwyczajony do opieki królewskiej. Tym bardziej, że wcześniej miał świadomość, że w razie jakiś sporów uzyska poparcie Jana Kazimierza. W przypadku Wiśniowieckiego tej pewności już brakowało. Nie miał Tetera z Michałem Korybutem głębszych relacji, choć możliwe, że znali się wcześniej¹⁰⁴¹. Nowemu władcy po prostu nie zależało na osobie starosty braclawskiego. Uchylił się od decyzji w sprawie m.in. insygniów zasłaniając się brakiem możliwości skazania Tetery ze względu na to, że ten był szlachcicem i nie było żadnego wyroku w tej sprawie. Jednocześnie jednak pokazał Kozakom sposób jak mogą doprowadzić do ukarania Tetery, z którego jednak strona kozacka nie skorzystała.

W omawianym okresie jego relacje z Kozaczyzną ograniczyły się w zasadzie tylko do sprawy odzyskania przez Kozaków wszystkiego tego, co wywiózł z ziem ukraińskich. Konsekwentne pretensje ze strony przede wszystkim Doroszenki świadczą o wadze posiadanych przedmiotów. Ale nie były to jedyne rzeczy, które Tetera zabrał. W jego rękach pozostawały także dokumenty i przedmioty monasteru kaniowskiego i trechtymirowskiego, o czym świadczy list ihumena do cara¹⁰⁴². Trudno odgadnąć w jakim celu zabrał je ze sobą. To, że miał ze sobą insygnia hetmańskie było zrozumiałe nie złożył przecież władzy hetmańskiej. Możliwe, że w ten sposób chciał się zabezpieczyć lub mieć kartę przetargową. Uważam też, że wbrew twierdzeniu Andrusiaka nie sprzedał wszystkich wywiezionych rzeczy¹⁰⁴³. W 1665 roku nie miał takich potrzeb materialnych, żeby był zmuszony to zrobić. W tym czasie jego majątek porównywano z latyfundiami magnackimi. Dowodzą tego także usilne zapewnienia Sobieskiego składane Doroszence, że czynił wszystko, aby odzyskać od

¹⁰⁴¹ W końcu Michał Wiśniowiecki uczestniczył w wyprawie Jana Kazimierza na Moskwę.

¹⁰⁴² Akty IO3P, t. VI, s. 65.

¹⁰⁴³ M. Andrusiak, *Z ostatnich lat ...*, [w:] *Kwartalnik Historyczny...*, s. 557, przypis 7.

Tetery wspomniane przedmioty i dokumenty. Losy tych przedmiotów i dokumentów trudne są do odtworzenia tym bardziej, że wokół nich narosły rozliczne legendy¹⁰⁴⁴.

Warto podkreślić, że Tetera do końca swojego życia dbał o przyszłość swojej najbliższej rodziny. Świadczą o tym zawierane przez niego umowy z Piasoczyńskim, który w zamian za dobra miał wypłacać pensje matce i siostrzeńcom Tetery oraz wydanie pełnomocnictw dla rozporządzania dobrami ukraińnych. O dobrych relacjach z najbliższymi może świadczyć fakt, że siostrzeńcy towarzyszyli mu w podróży do Turcji¹⁰⁴⁵. Niestety niewiadomo co stało się z jego żoną. Wiadomo tylko, że wyjechała z nim z Braławia, a reszta informacji o niej to już tylko domysły.

Mimo starań Chanenki, sam Tetera nie dał się już wciągnąć w sprawy ukraińskie. Nie wykorzystał okazji by ponownie stać się twórcą kolejnej ugody zawartej przez Kozaczyznę. Tymczasem Doroszenko poprowadził część Kozaków pod władzę sułtana, ale mimo wszystko nadal próbował utrzymać kontakty z Rzeczpospolitą. W przeciwieństwie do Tetery dążył do wyprowadzenia z Prawobrzeża wszystkich sił koronnych. W tym okresie Kozaczyzna coraz bardziej pogrążała się w chaosie oraz upadało jej znaczenie. A same ziemie ukraińskie zostały bezpowrotnie podzielone pomiędzy Rzeczpospolitą a Moskwę, a tylko kwestią czasu stał się konflikt z Portą Ottomańską.

Piotr Doroszenko, ilus. *Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diariusze, relacye, pamiętniki itp. służyć mogące do objaśniania dziejów krajowych tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego z rękopisów zebrane przez Ambrożego Grabowskiego*, t. 2, Kraków 1845.

¹⁰⁴⁴ Przykładem może być buława, która znalazła się w klasztorze jasnogórskim a przez długi okres była przypisywana właśnie Teterze.

¹⁰⁴⁵ Później Bazyli Iskrzycki został nawet dworzaniem królewskim; Z. Wójcik, *Jan Sobieski ...*, s. 305.

Zakończenie

Postać Pawła Tetery była dotąd niesłusznie pomijana w historiografii. Mimo tego, że historycy mogli spotykać się z nią dość często przy okazji nieraz wielkich, przełomowych wydarzeń, takich jak: ugoda perejaśławska z 1654 roku czy unia hadziacka. Wydaje się, że przechodzono koło niej bez większego zastanowienia i zainteresowania. Wpływ na to miało zapewne kilka czynników m.in. niekorzystna legenda, która narosła wokół tego człowieka, u jej źródeł leżały oceny zawarte w latopisach kozackich, które w większości przyjęły krytyczne i niechętnie stanowisko wobec jego osoby. Przykład takiej opinii możemy znaleźć w latopisie Dworeckich¹⁰⁴⁶. Wydaje się, że główną przyczyną takiego przedstawiania Tetery w latopisach miała jego polityka i próba ponownego związania Kozaczyzny z Rzeczpospolitą. Dodatkowo należy pamiętać, że same czasy Ruiny kozackiej nie cieszyły się wielkim zainteresowaniem wśród historyków.

Tymczasem Tetera był niecodzienną osobą wśród społeczności kozackiej. Początkowo nic nie wskazywało, że miał on wiązać swoje życie z tą społecznością. W młodości uzyskał gruntowne wykształcenie, które miało procentować wpierw karierą urzędniczą, a potem kolejnymi awansami w wojsku zaporoskim. W dodatku posiadał bliskie kontakty z Mikołajem Prażmowskim oraz Stanisławem Kazimierzem Bieniewskim. Jednak pomimo już wtedy istniejących związków z Rzeczpospolitą, w chwili wybuchu powstania Chmielnickiego, przeszedł na stronę powstańców. Pierwsze ślady jego obecności w wojsku zaporoskim pochodziły z rejestru kozackiego, sporządzonego po ugodzie zborowskiej. Wpisano go do niego jako pisarza pułku perejaśławskiego pod nazwiskiem Morzkowski, co stanowi rzadki przypadek, gdyż sam Tetera nie używał tego nazwiska. Funkcję pisarza pułku perejaśławskiego pełnił do 1653 roku, kiedy został pułkownikiem tegoż pułku. Przy boku Chmielnickiego nabierał doświadczenia politycznego. Stał się też wychowankiem jego szkoły politycznej. Wyrazem rosnącego zaufania Chmielnickiego do Tetery było obciążanie go kolejnymi odpowiedzialnymi zadaniami m.in. hetman wysyłał go w coraz liczniejsze poselstwa czy to do Jerzego II Rakoczego, czy do Moskwy. Z biegiem czasu zaczęto go

¹⁰⁴⁶ „В том же року Павел Тетера по нем [Jerzym Chmielnickim] у Чигирині гетманом зостал, болийий згубца и разорител всей України, одной мысли из Выговским Иваном, увесь дух лядзкий, и на лядзкую руку всю Україну он хотів подвести.”, patrz; *Літописець Дворецких...*, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011).

nawet uznawać za drugą osobę po Wyhowskim u boku Bohdana Chmielnickiego, niejako szarą eminencję dworu czechryńskiego. Należy pamiętać, że sam Chmielnicki widział w nim kandydata na urząd hetmański.

Po śmierci Chmielnickiego władza przeszła w ręce Jana Wyhowskiego. Stosunki między nim a Teterą były bardzo skomplikowane. Początkowo ich relacje nie mogły być z gruntu złe. Znali się od dłuższego czasu, ponieważ razem pracowali w kancelarii grodzkiej w Łucku, a Tetera został szwagrem Wyhowskiego żeniąc się z jego siostrą. Jednak już wkrótce - po śmierci żony Tetery - rozpoczął się wciąż pogłębiający się konflikt pomiędzy nimi, który miał przynieść poważne konsekwencje dla nich obu. U podłoża tego zaostrzającego się antagonizmu leżały kwestie majątkowe - spadek po zmarłej żonie. Z biegiem czasu dochodziły tylko kolejne jego przyczyny, które pogłębiały tylko wzajemną wrogość (m.in. był to spór o spadek po Danile Wyhowskim). Konflikt pomiędzy Wyhowski a Tetera zakończył się w 1664 roku rozstrzelaniem wojewody kijowskiego. Przyczyniło się to do dalszego upadku prestiżu Tetery w oczach Kozaków.

Wbrew licznym oskarżeniom w źródłach brakuje jednoznacznego dowodu na to, że to Tetera rozkazał rozstrzelanie wojewody, a wręcz widać usilne starania do zrzucenia odpowiedzialności na Sebastiana Machowskiego. Należy jednak podkreślić, że w przypadku Tetery brak jego osoby w źródłach o niczym nie przesądza, ponieważ np. brakuje jego podpisu także pod zawartą unią hadziacką, a przecież jego rola w zawarciu jej była znaczna. Tetera miał tendencje do ukrywania swojej osoby, swojego udziału w niektórych wydarzeniach i tylko dzięki pośrednim relacjom i informacjom, które unaoczniły jego realny udział w poszczególnych zdarzeniach, można odtwarzać jego życie. W przypadku skazania i wykonania wyroku na Wyhowskim to nie ulega wątpliwości, że dowodów zdrady wojewody kijowskiego nie brakowało. Postąpiono jednak fatalnie, faktycznie łamiąc prawo Rzeczypospolitej, kiedy skazano senatora bez wiedzy oraz zgody króla i senatu. Jeśli Tetera nie brałby jakiegokolwiek udziału lub co gorsze nie wiedziałby nic o sądzie i wyroku na Wyhowskim to oznaczałoby, że już wówczas utracił wszelką władzę i kontrolę nad wypadkami toczącymi się na prawobrzeżnych ziemiach ukraińskich i pozostawałby tylko marionetką na scenie politycznej. Z tego względu lepiej byłoby gdyby w jakikolwiek sposób wiedział lub był zaangażowany w stracenie Wyhowskiego. Możliwe, że kiedy Tetera zobaczył reakcje na rozstrzelanie wojewody kijowskiego mógł po prostu dążyć do zrzucenia z siebie odpowiedzialności za ten czyn. W jakim celu miałby mnożyć sobie wrogów, których i tak już nie brakowało, a przyznanie się do udziału w kaźni pociągnęłoby poważne dla niego

następstwa. Tym samym dałby swoim przeciwnikom tylko niepotrzebny, kolejny pretekst do walki z sobą. Jednocześnie nie sądzę by Tetera chciał zabić Wyhowskiego i dlatego uknuł intrygę dla pozbycia się przeciwnika. Był to raczej efekt rozwoju zaistniałych wypadków i całej sytuacji na Prawobrzeżu. Świadczyć o tym może pośpiech zorganizowanego sądu i wykonanie wyroku. Możliwe, że takie postępowanie wynikało z rodzących się obaw, które dotyczyły tego, jak mogliby wykorzystać Wyhowskiego Tatarzy, którzy żądali wydania im wojewody kijowskiego.

W czasach swego hetmaństwa Jan Wyhowski powierzał Teterze odpowiedzialne misje, jak np. prowadzenie rozmów z S. K. Bieniewskim, które zakończyły się zawarciem porozumienia w Hoszczy. Te ustalenia stały się podstawą do zawarcia ugody hadziackiej. Wydaje się, że Wyhowski w tym czasie usilnie wysyłał Teterę jak najdalej od siebie, ponieważ chciał pozbyć się go ze swojego otoczenia. Sam Tetera skorzystał z tego oddalenia od Kozaczyzny. Został dworzaninem Jana Kazimierza i otoczyła go łaska królewska, która owocowała dla niego kolejnymi, najróżniejszymi korzyściami.

Próbując ocenić Pawła Teterę jako polityka, dyplomata i hetmana stajemy przed poważnym problemem, ponieważ jako hetman realnie utracił władzę nad Kozaczyzną, co niekorzystnie wpływa na naszą opinię w tej sprawie. Jednak na pozbawienie go buławy zaporoskiej złożyło się kilka czynników i nie wszystkie były zależne od Tetery, takie jak: stan rozkładu Kozaczyzny czy rokosz Lubomirskiego, który odwrócił uwagę Jana Kazimierza od ziem ukraińskich, a w konsekwencji tego oznaczało to brak pomocy wojsk koronnych w walce z powstaniem na Prawobrzeżu. Dlatego chcąc rzetelnie ocenić jego działalność należy szerzej przyjrzeć się jego czynom i okresowi jego władzy oraz całemu życiu.

Bez wątpienia Tetera uczestniczył i przyczynił się do zawarcia dwóch ugód mających duże znaczenie dla dalszych losów Kozaczyzny oraz Rzeczypospolitej i Moskwy. Wbrew często przytaczanej opinii, brak jakichkolwiek dowodów na to, że brał udział w zawarciu ugody cudnowskiej.

Często zarzucano mu brak zdecydowania i niską samoocenę. Trudno jednak uwierzyć, żeby osoba obdarzona takimi cechami równocześnie mogła być utalentowanym politykiem i zdolnym dyplomata, co także niejednokrotnie powtarza się w opiniach dotyczących jego osoby. Argumentem dla przypisywania mu takich cech, jak: chwiejność charakteru oraz niewiarę we własne możliwości, miał być, np. zbyt pochopny wyjazd z ziem ukraińskich

w czerwcu 1665 roku. Zastanawiające jest na ile taka właśnie ocena tego kroku jest słuszna i czy faktycznie wyjazd ten był zwykłą ucieczką. W chwili, kiedy Tetera jak sam podkreślał w liście do kanclerza, nie mógł pozyskać wierności, chociaż jednego całego pułku, kiedy dramatycznie zmniejszało się jego zaplecze polityczne, a na ziemiach ukraińskich toczyły się walki, w których zmieniano sojusze z dnia na dzień i każdy walczył przeciwko każdemu zastanawiające jest na co mógł liczyć, gdyby pozostał dłużej na Prawobrzeżu. Na co miał czekać? Tym bardziej, że w czerwcu 1665 roku nie zrzekł się buławy zaporoskiej. Na ziemiach ukraińskich panował wtedy totalny chaos. Sytuacja była bardzo skomplikowana, ponieważ przykładowo: Hohol początkowo wspierał powstańców by we wrześniu 1664 roku przejść na stronę Tetery, aby następnie ponownie poprzeć buntowników. Nie wolno zapominać także o obecności Brzuchowieckiego, który może i nie wykazywał większej aktywności militarnej, ale jego pobyt w Kaniowie powodował to, że wśród powstańców istniała nadzieja na otrzymanie posiłków zbrojnych. Na całą złożoną sytuację nakładały się także niepowodzenia militarne zwłaszcza po śmierci Stefana Czarnieckiego. Wierne Teterze oddziały ponosiły kolejne klęski, a po zajęciu Korsunia do niewoli trafili hetman nakaźny T. Nosacz i generalny sędzia I. Krehowiecki. W dodatku Tetera nie miał zaufania do niektórych pułkownikom, bo też nie mógł go mieć. Zbyt dobrze pamiętał zeznania uczynione przez Iwana Popowicza w czerwcu 1663 roku, aby móc w pełni zaufa starszyźnie. Zeznania te obnażyły wielkie rozmiary spisku przeciwko niemu także wśród starszyzny. Natomiast paradoksalnie to wydarzenia związane z czarną radą w Niżynie spowodowały umocnienie jego władzy i pozycji na Prawobrzeżu. Na jego decyzje o opuszczeniu ziem ukraińskich wpłynęło także wycofywanie się skonfederowanych oddziałów koronnych i pozostałych wiernych królowi wojsk ze względu na walkę z rokoszem Lubomirskiego. Na skutek tego Teterze musiało brakować sił do walki z wszechogarniającym powstaniem, ponieważ nawet Tatarzy, którzy wówczas przebywali na ziemiach ukraińskich, prowadzili swoją, własną politykę. Dlatego uważam, że Tetera utrzymał się przy władzy tak długo jak było to możliwe. A fakt, że po wyjeździe Tetery walki trwały dalej może sugerować, że sama osoba hetmana nie była najważniejszą przyczyną buntu na Prawobrzeżu.

Jako hetman Tetera próbował kontynuować politykę swoich poprzedników. Początkowo, tak jak oni, chciał lawirować pomiędzy Rzeczpospolitą, Moskwą i Krymem. Jednak w przeciwieństwie np. do Chmielnickiego Tetera w Moskwie postrzegany był jako zdrajca. Car wiedział, że to właśnie on przyczynił się do zerwania pierwszej ugody perejasławskiej i do próby powrotu pod zwierzchnictwo polskie. Także dla Tatarów Tetera

był stronnikiem Rzeczypospolitej. Tak jednoznacznie odbierana jego orientacja polityczna utrudniała manewrowanie pomiędzy sąsiadami. Bardzo ostrożnie i krytycznie podchodzono do kontaktów z nim i jego deklaracji. To postrzeganie Tetery jako zwolennika Rzeczypospolitej nie oznaczało, że chan tatarski nie próbował nakłonić go do zmiany protektora zalecając samego siebie.

Wszystko wskazuje na to, że w odróżnieniu od swoich poprzedników był on zdeklarowanym zwolennikiem związku Kozaczyzny z Rzeczypospolitą. Jednak nie miała być to jakaś ślepa współpraca z Rzeczypospolitą. Z jego postępowania wynika, że sojusz miał mieć charakter partnerski i w żadnym wypadku nie oznaczało to zwykłej podległości. Zdawał sobie sprawę z tego, że Kozaczyzna była wówczas za słaba, zbyt podzielona, by mogła istnieć niezależnie od któregoś z sąsiadów. Tym bardziej, że zarówno w Moskwie, Rzeczypospolitej i Krymie wzrósł apetyt na Kozaczyznę i ziemie ukraińskie. Prawdopodobnie uważał, że właśnie Rzeczypospolita była najlepszą możliwością dla dalszego istnienia Kozaczyzny. Posłując do państwa moskiewskiego i przebywając w otoczeniu Bohdana Chmielnickiego mógł wyrobić sobie przekonanie o niebezpieczeństwach jakie czyhają na społeczeństwo kozackie w strukturach tego państwa. Musiał dostrzegać rosnące wysiłki Moskwy do ograniczania autonomii Wojska Zaporoskiego, kiedy m.in. analizował ostatnie wydarzenia na Zadnieprzu. Co do Krymu i Turcji to Tetera jako pierwszy tak wyraźnie ostrzegał Jana Kazimierza przed zaborczymi planami chana dostrzegając realne niebezpieczeństwo, które pochodziło z ich strony. Wybór Rzeczypospolitej jako sojusznika był zatem podyktowany jego przekonaniami politycznymi i doświadczeniem, a nie z zarzucanej mu chciwości czy koniunkturalizmu. Poznał realia i Rzeczypospolitej, i Moskwy oraz wyrobił sobie zdanie o celach politycznych Krymu. Nawet pomimo trudnej sytuacji na ziemiach ukraińskich Tetera pozostał wierny Janowi Kazimierzowi do końca. To także jest warte podkreślenia, zwłaszcza jeśli pamiętamy postępowanie ostatnich przywódców Kozaczyzny w tym względzie.

Przyglądając się listom hetmańskim do Jana Kazimierza nie widać jakiejś specjalnej uległości. Raczej traktował króla jako partnera w rozmowach. Z zachowanej korespondencji nie wynika także by Tetera uzgadniał z królem jakąkolwiek linię postępowania na ziemiach ukraińskich. On tylko informował Jana Kazimierza o stanie faktycznym. Czasami wyolbrzymiał zagrożenie, szantażował zrzeczeniem buławy, ponieważ pragnął nakłonić władcę do właściwych dla siebie kroków. Bo to Jan Kazimierz stanąłby przed poważnym problemem, gdyby na czele prawobrzeżnej Kozaczyzny stanął człowiek, który pragnąłby

wykorzystać sytuację i zerwać z Rzeczpospolitą lub chociażby poparłby rokosz Lubomirskiego czy konfederację wojska. Tetera na urzędzie hetmańskim oznaczał zabezpieczenie interesów królewskich na ziemiach ukraińskich.

Warto podkreślić, że Tetera orientował się kto rządzi Rzeczpospolitą. Widać to na podstawie korespondencji do kanclerza i króla. W przypadku listów do Jana Kazimierza były one zwykłą relacją zaistniałych wypadków. Natomiast w listach do Prażmowskiego, który miał ścisłe związki z królową, widać jak starał się przekonać kanclerza do interwencji na swoją korzyść np. by otrzymać posiłki wojskowe czy otrzymać od niego, co potrzebował np. przywilej potwierdzający elekcje Tukalskiego na metropolitę kijowskiego.

Na korzyść Tetery jako polityka wypada także dostrzeżenie przez niego zagrożenia tatarskiego dla ziem ukraińskich oraz niemal histeryczna reakcja Jana Sobieskiego na jego wyjazd z Rzeczpospolitą. Gdyby nie potrafił przekonywać o słuszności swoich decyzji i nie umiał wywierać wpływu na otoczenie to hetman koronny nie bałby się tak bardzo jego pobytu w Turcji. Co więcej taka reakcja świadczy, że Tetera orientował się także w wewnętrznych problemach Rzeczpospolitej, a będąc rozgoryczony jej postawą wobec siebie, mógłby nie oprzeć się przed wykorzystaniem posiadanej przez siebie wiedzy chociażby dla prostej zemsty. Tym bardziej, że jako były hetman ciągle mógł zostać wykorzystany do walki o władzę nad Kozaczyzną.

Ważnym elementem jest także próba znalezienia odpowiedzi na pytanie czyje interesy popierał i w konsekwencji czyim był hetmanem? Jest to niezwykle kluczowe pytanie, które będzie wpływać na ostateczną ocenę hetmaństwa Pawła Tetery. Tutaj także należy rozstrzygnąć kwestię jego kolaboracji i tego czy naprawdę *„jedynym celem Tetery był majątek. Losu ludu, którym miał rządzić, losu kraju, były mu wysoce obojętne. Stanął na czele tego ludu tylko po to, by dorobić się na nim, by wyciągnąć zeń co się da, a potem opuścić go na zawsze”*¹⁰⁴⁷.

Tetera jako hetman dążył do zjednoczenia całej Kozaczyzny. To był główny cel jego polityki. W tym celu wysyłał listy na Zaporozże oraz uniwersały na Zadnieprze, próbował także nawiązać stosunki z Jakimem Somkiem oraz poparł wyprawę Jana Kazimierza na Moskwę. W ostatecznym rozrachunku nie udało mu się tego zrealizować, a sytuacja na Prawobrzeżu uległa znacznemu zaostrzeniu w efekcie wybuch buntu antypolskiego i antyhetmańskiego.

¹⁰⁴⁷ Z. Wójcik, *Ukraina w latach...*, s.145.

Przyszłość Kozaczyzny Tetery widział w związku z Rzeczpospolitą, dlatego próbował uregulować wzajemne relacje np. nalegał na przekazanie starostw w wyłączne posiadanie Kozaków oraz wraz ze starszyzną wysunął projekt zamieszczony w instrukcji poselskiej na sejm w 1664 roku, który przewidywał głęboką reformę Kozaczyzny w strukturach Rzeczypospolitej. Ten projekt pozostał niedostrzeżony przez posłów zajętych sprawą Lubomirskiego na sejmie, ale dla części historyków ukraińskich stał się jawnym dowodem kolaboracji ze strony Tetery i dążeniem do zniszczenia wszelkich zdobyczy powstania Chmielnickiego. Oto bowiem hetman kozacki zmierzał do poważnego ograniczenia rejestru, terytorium kozackiego oraz rezygnował z walki o uniezależnienie się od Rzeczypospolitej na rzecz przywilejów stanowych. Zapomina się, że projekt ten można uznać za próbę zaprowadzenia kompromisu na terenach ukraińskich. Jednocześnie postulaty w nim zawarte były wyraźnym dążeniem do wyjścia z kryzysu Kozaczyzny zaproponowaną przez zgromadzoną wokół Tetery starszyznę m.in. poprzez wzmocnienie władzy hetmańskiej oraz zwiększenie kontroli nad Zaporozem. Zadbano także o kwestię szkolnictwa prawosławnego przez żądanie rozbudowy sieci szkół, co może świadczyć o dostrzeganiu roli wykształcenia oraz chęci zapewnienia odpowiednich wpływów ideologicznych na tych terenach. Te wysiłki Tetery mogą świadczyć o tym, że Tetera zwracał uwagę na interesy podległej sobie ludności.

Hetman pragnął także zaprowadzić porządek w rejestrze kozackim, dlatego miał w planach, aby po powrocie z wyprawy na Moskwę rozliczyć wszystkich tych, którzy uważali się za Kozaków, a nie wzięli udziału w walce. Podstawą do tego były deklaracje jakie zostały złożone na radzie białocerkiewnej w 1663 roku. Zgodnie z nimi wszystkich, którzy nie przybyli albo do Bohuna albo do Tetery miano wykreślić z rejestru i pozbawić ich praw kozackich. Aby przeprowadzić tę operację przewidywano, że konieczna będzie obecność Jana Kazimierza na ziemiach ukraińskich. Jednak ze względu na rozwój sytuacji na Prawobrzeżu do realizacji tego posunięcia nie doszło. Samo postawienie takiej deklaracji w przeddzień wyprawy na Moskwę sugeruje, że hetman chciał w ten sposób zmobilizować Kozaków do udziału w wojnie.

Pod wpływem wydarzeń powstania z lat 1664-1665 widząc, że metody egzekucji i represji nie przynosiły żądanych efektów, a w dodatku liczba powstańców wciąż rosła, Tetera zmienił sposób podejścia do buntowników. Próbował doprowadzić do kompromisu, pozyskać ich drogą mediacji. Te metody także przynosiły tylko czasowe efekty, ale widać, że hetman kozacki próbował znaleźć jakieś wyjście z sytuacji.

Tetera oparł swoją władzę hetmańską na interesach starszyny i to tej warstwy najbogatszej, która przekształcała się na wzór znieawidzonej przez ludność ukraińską szlachty polskiej. Taka postawa spowodowała to, że zarzucano mu, że zaniedbał interesy prostej ludności i mieszczan, co miało go pozbawić dużego poparcia społecznego. Tymczasem on dążył do zapewnienia przywilejów tej warstwy, z której pochodził. A jego i części starszyny stosunek do ludności najlepiej ilustrował fragment rozmowy z Dedesz aga, w której hetman stwierdził, że gdyby stacji nie wybierali polscy żołnierze to starszyna sama dla siebie by ją wybrała. Ukazywało to jednocześnie głębokie zmiany społeczne, jakie zaszły na ziemiach ukraińskich.

Sama propolska polityka Tetery nie znalazła poparcia wśród ludności ukraińskiej i dużej części Kozaczyzny. Była to też jedna z przyczyn jego klęski politycznej. Powstanie z lat 1664-1665 można traktować jako wyraz sprzeciwu wobec tej koncepcji politycznej hetmana, która oznaczała powrót znieawidzonej władzy polskiej i szlachty na te obszary, a na to nie chciano się zgodzić. Przeciwnicy polityczni nie wyobrażali sobie powrotu do sytuacji jaka panowała na tym terytorium przed wybuchem powstania Chmielnickiego. Co więcej samego Tetere utożsamiano z polską władzą oraz obarczono go odpowiedzialnością za swawolę polskich i tatarskich żołnierzy, obwiniano go za wszelkie krzywdy ponoszone przez ludność dlatego też ostrze powstania zwróciło się przeciwko niemu. Sam hetman trwał przy Rzeczypospolitej nawet wówczas kiedy było już jasne, że król nie może przysłać posiłków wojskowych, bez których Tetera nie mógł utrzymać się przy władzy.

Jeśli chodzi o politykę wobec Cerkwi prawosławnej to Tetera wpisał się w prowadzoną politykę wobec niej swoich poprzedników na tym urzędzie. Czynił nadania, bronił jej interesów nawet w starciach z przedstawicielami wojska zaporoskiego oraz także w kierowanych instrukcjach poselskich na sejm Rzeczypospolitej. Zawsze domagał się obrony praw i przywilejów Cerkwi. Co prawda zrezygnował z żądań likwidacji unii, ale wynikało to z tego, że zdawał sobie sprawę z nierealności tego postulatu. Jego działalność, w tym aspekcie, istotnie różniła się od polityki Iwana Brzuchowieckiego, który doprowadził do otwartego konfliktu z przedstawicielami duchowieństwa prawosławnego a zwłaszcza z biskupem Metodym, co pociągnęło za sobą odpowiednie konsekwencje dla wydarzeń na Zadnieprzu.

Pewnym cieniem na polityce cerkiewnej Pawła Tetery położyła się sprawa wyboru metropolity kijowskiego. A podwójny przywilej Jana Kazimierza potwierdzający elekcję dla Winnickiego i Tukalskiego pogłębił tylko chaos organizacji kościoła prawosławnego na

terenach Rzeczypospolitej. Sam Tetera próbował rozwiązać ten konflikt wydając przywilej nawołujący do posłuszeństwa wobec Tukalskiego. Jednak nie przyniósł on większego rezultatu. Przy okazji problemu elekcji metropolity warto zaznaczyć, że hetman podporządkował się woli większości i nie dążył do zaognienia sytuacji przez próbę narzucenia odpowiedniego dla siebie kandydata. Taka sytuacja doprowadziłaby tylko do wzrostu niepokoju społecznych i to w przeddzień planowanej wyprawy Jana Kazimierza na Moskwę w efekcie, której miano zjednoczyć Kozaczyżnę. Początkowo Tetera najprawdopodobniej próbował nawiązać poprawne stosunki z nowym metropolitą, ponieważ parokrotnie starał się o wydanie przywileju dla Tukalskiego u króla i kanclerza. Z kolei Prażmowskiego przekonywał o życzliwości Tukalskiego wobec Rzeczypospolitej. Stosunki z metropolitą popsły się w chwili wybuchu buntu na Prawobrzeżu. Nieznana jest sama rola metropolity w tych wydarzeniach. Wiadomo, że został aresztowany i odesłany do Malborka. Tetera, kiedy zobaczył niezadowolenie z faktu uwięzienia metropolity, dążył do jego uwolnienia. Liczył on bowiem na to, że z pomocą metropolity zdołałby uspokoić nastroje społeczne.

Najtrudniej cokolwiek powiedzieć o Teterze jako dowódcy wojskowym, ponieważ może i wprost nie unikał walki, ale często w okresie jego hetmaństwa dowodzili hetmani nakażni. Z drugiej strony w trakcie walk z powstaniem z lat 1664-1665 miejsca oporu były rozrzucone i niemożliwością było, aby Tetera sam mógł być wszędzie i dławić bunt. Natomiast w czasie wyprawy na Moskwę, kiedy razem z Sobieskim wyruszyli na Zadnieprze, to Tetera częściej dążył do porozumienia z miejscową ludnością niż do walki. Taka postawa procentowała dużymi sukcesami. Podobnie Tetera postępował na początku 1665 roku, kiedy w ten sposób doprowadził do poddania się m.in. Kiślaku.

Zastanawiający jest stosunek Tetery do urzędu hetmańskiego. Czytając jego listy nie tylko z czasów hetmaństwa, ale także te późniejsze, można odnieść wrażenie, że wręcz go zmuszono do tej funkcji i byłby najszczęśliwszym człowiekiem pod słońcem, gdyby pozwolono mu wrócić do boku królewskiego lub po prostu zrezygnować z buławy. Wydaje mi się, że mimo wszystko była to gra Tetery. Będąc dyplomatą nauczył się tak pisać by zasłaniać prawdziwe swoje cele i ukrywać swoje przekonania, a tak wyraźne deklaracje chęci porzucenia hetmaństwa sugerują wręcz co innego. A przecież on zmierzał do osiągnięcia tej władzy. Najpóźniej od momentu przybycia do Jerzego Chmielnickiego w 1662 roku w roli jego anioła stróża, który miał pilnować interesów polskich na dworze hetmańskim jako rezydent królewski.

Warto także zastanowić się czy elity Rzeczypospolitej traktowały Teterę jako partnera w polityce i czy miał być tylko wykonawcą dyrektyw Warszawy. Na pewno nie był łatwym człowiekiem do współpracy oraz trudno było mu narzucić, aby wykonał czyjąś wolę. Wynikało to także z postawy samego hetmana kozackiego. Tetera wykorzystywał sytuację i próbował forsować własne koncepcje oraz zabezpieczać swoją przyszłość. Nawet jeśli zasłaniał się wykonywaniem woli królewskiej to w żadnym razie nie czuł się tylko prostym, bezmyślnym narzędziem Jana Kazimierza. Tetera uważał się za partnera w polityce, a spełnienie woli króla uzależniał od realizacji swoich postulatów. Nic nie przeszkadzało mu w składaniu władcy niemożliwych do zrealizowania obietnic jak np. przysłanie 12 tysięcy Kozaków pomimo tego, że jasne było, że w kwietniu 1665 roku nie mógł wydzielić takiej liczby ludzi na usługi króla. Z kolei król, kanclerz i chyba także Czarniecki zdawali sobie sprawę z tego, że zabezpieczał on interesy Rzeczypospolitej na ziemiach ukraińskich, dlatego też tolerowali takie zachowanie Tetery.

Wszystko wskazuje, że Tetera był także dobrym gospodarzem swoich majątków. Przykładem tego może być ponowne zasiedlenie Steblowa i budowa tam umocnień, które zresztą potem zostały użyte do walki przeciwko jemu samemu, a Czarniecki kazał je zniszczyć.

Paweł Tetera nie był także fanatykiem religijnym. Świadczyło o tym jego postępowanie: członkostwo w lwowskim bractwie i jednocześnie wspieranie nadaniami jezuitów oraz np. oczekiwania i nadzieje jakie podkładali w nim wyznawcy unii oraz nuncjusze, którzy przewidywali, że będzie można doprowadzić do nowej unii prawosławia z katolicyzmem.

Kozaczyzna tego okresu nie była już jednolitą społecznością, jak w chwili wybuchu powstania Chmielnickiego. Była pogrążona w głębokim kryzysie wewnętrznym, podzielona nie tylko ze względu na przynależność państwową, ale także na najróżniejsze orientacje polityczne, z którą wiązano nadzieję na przyszłość. Tetera nie miał takiego autorytetu wśród Kozaczyzny jak Bohdan Chmielnicki i nie był w stanie pociągnąć za sobą Kozaków ani przeciwstawić się procesowi rozpadu tej społeczności. Wcześniej niejednokrotnie wpłynął na decyzje tłumu. Wybór jego na hetmana kozackiego nie był tylko efektem przekupstwa, ale

spowodowany był również nadzieją części starszyny na pomoc Rzeczypospolitej. Należy pamiętać, że Kozaczyzna coraz bardziej pogrążyła się w odmętach Ruiny, a sytuacja międzynarodowa była skomplikowana, a to utrudniało wykonywanie funkcji hetmańskiej. Sami Kozacy traktowani byli już jako przedmiot polityki, a nie jej podmiot.

Rozgoryczenie postawą Rzeczypospolitej wpłynęło także na klęskę hetmaństwa Tetery i nie bez znaczenia na ten stan rzeczy pozostawała postawa przybywających żołnierzy, którzy dopuszczali się okrucieństw i swawoli. Wydaje się, że szlachta nie chciała zaakceptować, że jej panowanie w dawnych kształcie na ziemiach ukraińskich się skończyło, a w latach sześćdziesiątych XVII wieku istniejące warunki wymagały zaprowadzenia tam nowych porządków.

Paweł Tetera był zdolnym politykiem i utalentowanym dyplomata. Niestety nie posiadał powszechnego poparcia, co utrudniało mu realizację zamierzeń politycznych. Ocena jego hetmaństwa może być niejednoznaczna, ponieważ pogłębiał się chaos, trwały wyniszczające walki. Na jego ocenę często wpływa także osobista, subiektywna opinia wobec dokonanego przez Teterę wyboru sojuszu politycznego. Należy pamiętać o wszystkich warunkach w jakich przyszło mu pełnić swój urząd hetmański.

Należy podkreślić, że nie dążył za wszelką cenę do wzbogacenia się kosztem ludności ukraińskiej. Miał co prawda duży majątek i go rozszerzał, ale nie było to zupełnie coś wyjątkowego w tamtych czasach. Los Kozaczyzny wcale nie był mu obojętny. Starał się o zapewnienie przyszłości Kozakom ratując co tylko się dało w czasach kryzysu tej społeczności. Próbował zapewnić jej godne warunki egzystencji w ramach Rzeczypospolitej. Tetera był też realistą zdawał sobie, że szlachta nie zgodzi się na wejście w życie postanowień ugody hadziackiej czy cudnowskich, dlatego zrezygnował z prób odnowienia tych warunków i wysunął propozycję obustronnych ustępstw możliwych do zaakceptowania przez obie strony. Kozacy w jego osobie stracili rozumnego przywódcę.

Tetera dbał o zagwarantowanie przywilejów kozackich i dążył do zjednoczenia Kozaczyzny. Widział w tym szansę na odzyskanie znaczenia i siły wojska zaporoskiego. Nie zerwał też z linią polityczną swoich poprzedników. Przyszłość Kozaczyzny łączył z Rzeczypospolitą, która z przyczyn wewnętrznych nie wykorzystała okazji do odzyskania władzy nad Kozaczyzną tracąc wraz z wyjazdem Tetery resztę władzy, a potem i wpływów nad społecznością kozacką.

Aneks

skład starszyzny kozackiej w czasach hetmaństwa Pawła Tetery:

- generalny oboźny

Dymitr Swiatucha (od 1661 do 1663)

Semen Połowiec (do 1664)

Michaiło Radkiewicz (od 1664)

Tymosz Nosacz (1665)

- generalni sędziowie:

Iwan (Jan) Krehowiecki

Uctim Zelenko - 1664

Herman Haponowicz

- pisarz generalny

Swiatosław Kriwiecki

- assawułowie

Piotr Doroszenko

Iwan Bohun do 1664

Iwan Łupiczenko (Łupinenko)

- pułkownicy:

czehryński - F. Korobka

czerkaski - F. Dżułaj

kaniowski - I. Demidenko

białoczekiewski - S. Fridrichowicz

humański - M. Chanenko

pawłocki - J. Hrycyna

kalnicki - T. Chmura

korsuński - H. Pododnia

braclawski - O. Hohoł

piechotny (serdynacki) - H. Hodunenko

kijowski - P. J. Chmielnicki

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne:

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

- Archiwum Radziwiłłów:

- dział II:

księga 20;

1431;

1584;

- dział V:

16241;

- Archiwum Koronne Warszawskie:

- dział kozacki: 42/69; 42/74; 42/75; 42/99; 42/100; 42/101;

- dział tatarski: 60/20-81;

- dział rosyjski: 54/34;

- Metryka Koronna:

364; 365;

-Sigillata

1; 2; 5; 7;

-Archiwum Zamoyskich:

3036;

- Zbiór Branieckich z Suchej:

124/147;

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie:

151; 156; 157; 158; 159; 402; 415; 429; 1351; 1380; 2058; 2099; 2105; 2109;

Biblioteka Jagiellońska:

5;

Biblioteka PAU w Krakowie

253; 267; 269; 270; 272; 1017; 1056; 1065; 2220; 2385;

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu:

237; 216; 210; 208; 207; 1905;

Archiwum Państwowe w Gdańsku:

300,27/77;

300,29/256;

300,29/257;

300,53/88;

300,53/89;

300,53/96;

300,53/98;

300,53/100;

300,53/101;

300,53/102;

300,53/105;

Biblioteka PAN w Kórniku:

342 (*Początek wojny moskiewskiej w 1604 i inne pisma do 1670*);

358 (*Pamiętniki Michała Obuchowicza z lat 1660-1662 i 1664-1665 oraz związane po części z jego osobą mowy i wiersze*);

968 (*Symariusz kopii listowych i inszych, który dziei się na cztery części zaczęty Roku Pańskiego 1652*);

973 (*Miscellanea polityczne, religijne, literackie, obyczajowe i gospodarcze z okresu XIV-XVIIIw. Materiały, manifesty, listy posłowi senatorów, kazania, modlitwy, wzory, ćwiczenia oratorskie, przywileje królewskie*);

Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського

Ф I, № 1403;

Ф I, № 60351;

Ф II, № 2240;

Ф II, № 13712;
Ф II, № 15402;
Ф II, № 15403;
Ф II, № 15408;
Ф II, № 15410;
Ф II, № 15412;
Ф II, № 15425 – 15487;
Ф II, № 15489-15538;
Ф II, № 15544;
Ф II, № 15576;
Ф II, № 21962;
Ф X, № 3987;
Ф X, № 4157;

Центральний Державний Історичний Архів України у м. Києві:

кмф. 7, оп. 1, спр. 284;
кмф. 7, оп. 1, спр. 290;
кмф. 7, оп. 1, спр. 291;
кмф. 7, оп. 1, спр. 302;
кмф. 7, оп. 1, спр. 304;
кмф. 7, оп. 1, спр. 313;
кмф. 7, оп. 1, спр. 315;
кмф. 7, оп. 1, спр. 318;
кмф. 7, оп. 1, спр. 319;
кмф. 7, оп. 1, спр. 324;
кмф. 7, оп. 1, спр. 327;
Ф. 51, оп. 1, спр. 2;
Оп. 3, спр. 8710;

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника:

Ф 5, оп. 1, № 231;
Ф 5, оп. 1, № 335;
Ф 5, оп. 1, № 1411;

Ф 5, оп. 1, № 7375/II;

Ф 5, оп. 1, № 7365 II;

Ф 5, оп. 1, гкр. 189/II;

Державний архів Львівської області:

Ф 26, оп. 4, спр. 678

Źródła drukowane:

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem galicyjskiego wydziału krajowego, t. X, Lwów 1884.

Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археологическою Комиссією, t. IV (1657-1659), Санктпетербургъ 1863; t. V (1659-1665), Санктпетербургъ 1867; t. VI (1665-1668), Санктпетербургъ 1869; t. VII (1657-1663, 1668-1669), Санктпетербургъ 1872; t. XI (1672-1674, 1657), Санктпетербургъ 1879; t. XV (1658-1659), Санктпетербургъ 1892).

Archiv Jugo-Zapodnoj Rossii, t. 1, cz. 3-4, Kijów 1859.

Chrapowicki Jan Antoni, *Diariusz*, cz. 1- 2 , lata 1665-1669, Warszawa 1988.

Чернігівський Літопис, підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011).

Diariusz sejmu koronacyjnego 1669 roku, opr. K. Przyboś, M. Ferenc, Kraków 2004.

Diariusz sejmu zwyczajnego 1670, opr. K. Przyboś, M. Ferenc, Kraków 2005.

Документи Богдана Хмельницького, урядники І. Крип'якевич, І. Бутич, Київ 1961.

Dwa pamiętniki z XVII wieku. Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drybosza Tuszyńskiego, wydał i wstępem opatrzył A. Przyboś, Wrocław- Kraków 1954.

Грамон Антуан, *Из истории московского похода Яна Казимира 1663 - 1664 гг.*, Юрьев 1929.

Hadży Mehmed Senai z Krymu, *Historia chana Islama Gereja III*, przeł. i opr. Z. Abrahamowicz, Warszawa 1971.

Гарасимчук Василь, *Матеріали до історії Козаччини XVII віку*, Львів 1994.

Holsten Hieromin Christian, *Przygody wojenne 1655-1666*, tłum. J. Leszczyński, opr. T. Wasilewski, Warszawa 1980.

Источники Малороссіской исторіи, собранные Д. Н. Бантушетъ-Каменескитъ, ч. 1 (1649-1687), Москва 1858.

Jemiołowski Mikołaj, *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648-1679)*, opr. J. Dzięgielowski, Warszawa 2000.

Jerlicz Joachim, *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza*, t. 1-2, Warszawa 1853.

Józefowicz Jan Tomasz, *Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza historia arcybiskupstwa lwowskiego w tejsze epoce*, przeł. M. Piwocki, Lwów 1854.

Kaczmarczyk Janusz, „*Działo się to w obozie pod Cudnowem dnia 17. Octobra Anno 1660*”, [w:] Z dziejów Europy Środkowo-wschodniej. Księga pamiatkowa ofiarowana prof. dr hab. Władysławowi A. Serczykowi w 60 rocznicę Jego urodzin, Białystok 1995, s. 221-226.

Kaczmarczyk Janusz, *Szesnaście dni z życia Stanisława Kazimierza Bieniewskiego „Rellatia Stanisława Kazimierza Bieniewskiego wojewody czernihowskiego. Pismo całe własnoręczne S.K. Bieniewskiego bez daty, ale zajmujące wypadki zaszłe od 7 listopada do 23 tegoż miesiąca 1660 R.”*, [w:] *Między Odrą a Uralem. Księga dedykowana Profesorowi Władysławowi Andrzejowi Serczykowi*, pod red. W. Wierzbieńca, Rzeszów 2010, s. 80-86.

Kochowski Wespazjan, *Historyja panowania Jana Kazimierza*, t. 2-3, Poznań 1859.

Крикун Микола, *Між війною і радою. Козацтво правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття*, Київ 2006.

Kroll Piotr, *Źródło do dziejów bitwy pod Konotopem w 1659 roku z Archiwum Radziwiłłów w Warszawie*, [w:] *Studia Historyczno-Wojskowe*, red. K. Bobiatyński, P. Gawron, M.

Nagielski, t. 2, Zabrze 2008, s. 277- 283.

Літописецъ Дворецких- пам'ятник українського летописання XVII в., [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011).

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011).

Літопис Самовидця, видання підготував Я. І. Дзира, Київ 1971.

Літопис Малоросії або історія козаків-запорозжців та козаків України або Малоросії, Київ 1994.

Litterae nontiorum apostolicorum Ucrainae illustrantes, coegit P. Athanasius, G. Węłyhyj OSBM, vol. IX : 1657-1659, Roma 1963; vol. X : 1659-1663, Roma 1965; vol. XI : 1664-1669, Roma 1967.

Łoś Jakub, *Pamiętnik towarzysza chorągwi pancерnej*, opr. R. Średniawa- Szypkowski, Warszawa 2000.

о. Мицик Юрій, *Кілька документів до історії України та Кримського ханства XVII – початку XVIII ст.*, [w:] Україна в минулому, Випуск 8, Київ – Львів 1996, s. 205-214.

о. Мицик Юрій, *Віршована Хроніка (1682 р.) про похід на Сіверщину короля Яна-Казимера у 1663-1664рр.*, [w:] Сіверянський літопис, Черніхів 2007, № 6, s. 85-105.

о. Мицик Юрій, *Віршована Хроніка проподії часів Руїни (1664-1665)*, [w:] Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.), Випуск 8, Київ 2008, s. 285 – 315.

о. Мицик Юрій, *Українські події 1665 р. у описі польської віршованої хроніки*, [w:] Наукові засади збалансованого розвитку регіону : матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (1-4 жовтня 2008 року), Житомир 2008, s. 292-303.
Ochman-Staniszevska Stefania, *Listy Jana Andrzeja Morstina*, Warszawa 2002.

Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diariusze, relacje, pamiętniki itp. służyć mogące do objaśniania dziejów krajowych tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego z rękopisów zebrane przez Ambrożego Grabowskiego, t. 2, Kraków 1845.

Памятники изданные Временною комиссией для разбора древних актов, t. II, Kijów 1846; t. III, cz.3, Kijów 1852; t. IV, cz.3, Kijów 1859.

Pasek Jan Chryzostom, *Pamiętniki*, opr. R. Pollak, Warszawa 1987.

Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego, wyd. F. Kluczycki, t. 1, cz. 1, Kraków 1880.

Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668. Publicystyka – eksorbinacje –projekty - memoriały, t. II-III, opr. S. Ochman-Staniszevska, Warszawa 1990.

Poczobut Odlanicki Jan Władysław, *Pamiętnik [1640-1684]*, opr. A. Rachuba, Warszawa 1987.

Portofolio królowej Maryi Ludwiki. Czyli zbiór listów, aktów urzędowych i innych dokumentów, ściągających się do pobytu tej monarchini w Polsce, przeł. K. hr. Raczyńską, hr. J. Kadolińską, R. Zioleckiego i Jastrzębskiego, t. 2, Poznań 1844.

Radziwiłł Albrycht Stanisław, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3, przeł. i opr. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980.

Relacja podróży na Ukrainę przez niewiadomego agenta w celu politycznym za panowania Jana Kazimierza odbytej, dana temuż Królowi w Warszawie 29 Kwietnia 1665 roku, [w:] Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych, posługujących do rozjasnienia dziejów Litwy i złączonych z nią krajów, (od 1378 do 1710r.), wydany przez Komissja Archeologiczną wileńską, pod red. M. Krupowicza, cz. 1, Wilno 1858, s. 134-135.

Rudawski Wawrzyniec Jan, *Historja Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza*, przeł. i oprac. W. Spasowicz, t. 1, Petersburg- Mohylew 1855.

Руська (Волинська) Метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569-1673, книга 29 (1652-1654, 1658-1673), передмова П. К. Грімстед, Київ 2002.

Сборникъ лѣтонисей, относящихся къ исторіи Южной и Заподной Руси изданный комиссією для разбора древних актов, Київ 1888.

Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657, Київ 1998.

Універсали українських гетманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687), Київ – Львів 2004.

Volumina legum, przedruk zbioru praw staraniem XX Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydawanego, t. 4, Petersburg 1859.

Величко Самійло, *Літонис*, t. 2, пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука, Київ 1991, [w:] <http://litopys.org.ua/> (data dostępu: 27.01.2011)

Воссоединение Руси. Сборник документов і материалов для преподавателей і учителей истории, Київ 2008.

Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem, tłum. i oprac. A. Hniłko, Warszawa 1922.

Wójcik Zbigniew, *Nieznane dokumenty do biografii Pawła Tetery, Jerzego Chmielnickiego i Józefa Tukalskiego*, [w:] *Przegląd Historyczny*, Warszawa 1961, t. 52, z. 3, s. 521-525.

Zbiór pamiętników do dziejów Polskich wydał Włodzimierz Stanisław Broel-Plater, t. 4, Warszawa 1859.

Literatura:

Album armorum nobilium Regni Poloniae XV-XVIII saec. Herby, nobilitacje i indyganatów XV-XVIII w., oprac. B. Trelińska, Lublin 2006.

Andrusiak Mikołaj, *Z ostatnich lat Pawła Tetery (1665-1671)*, [w:] *Kwartalnik Historyczny*, R. 51, Lwów 1937, s. 556-561.

Андрусяк Микола, *Павло Тетера та львівська Ставропігія*, [w:] *Zapiski Naukowego Towarzystwa im. Szewczenki*, t. CLI, Lwów 1931, s. 181-188

Bartoszewicz J., *Tetera*, [w:] *Encyklopedia powszechna Orgelbranda*, Warszawa 1867, s. 225-238.

Biernacki Witold, *Żółte Wody- Korsuń 1648*, Warszawa 2008.

Bobiatyński Konrad, *Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2008.

Bobiatyński Konrad, *Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654-1655*, Zabrze 2004.

Бульвінський Андрій, *Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657- серпень 1659 рр.)*, [w:] *Український Історичний Журнал*, N. 1, Київ 2005, s. 125-138.

Бульвінський Андрій, *Конотопська битва 1659 р.*, [w:] *Український Історичний Журнал*, N. 3, Київ 1998, s. 76- 82.

Бульвінський Андрій, *Конотопська битва 1659 р.*, [w:] *Український Історичний Журнал*, N. 4, Київ 1998, s. 33-43.

Ciesielski Tomasz, *Kampania zwaniecka 1653r.*, [w:] *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. XLI, Białystok 2004, s. 27-59.

Ciesielski Tomasz, *Od Batołu do Żwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653*, Zabrze 2007.

Czapliński Władysław, *Władysław IV i jego czasy*, Kraków 2008.

Чухліб Тарас, *Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.)*, Київ 2008.

Чухліб Тарас, *Гадяцька угода 1658 р. та ідея її відновлення в українсько-польських стосунках другої половини XVII ст.*, [w:] *Український Історичний Журнал*, N. 3, Київ 2008, s. 45-74.

Чухліб Тарас, *Гетмани правобережної України в історії Центральної Європи*, Київ 2004.

Чухліб Тарас, *Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр.*, Київ 2009.

Чухліб Тарас, *Козаки ма Яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 рр.*, Київ 2010.

Дашкевич Ярослав, *Клан Хмельницького – Легенда чи дійсність?*, [w:] Україна в минулому, випуск 2, Київ-Львів, s. 78-92.

Дорошенко Дмитро, *Гетьман Петро Дорошенко огляд життя і політичної діяльності*, ред. В. Омельченко, Нью-Йорк 1985.

Ferenc Marek, *Paweł Tetera Hetman kozacki*, [w:] *Studia Historyczne*, R. 37, 1994, z. 3, s. 329-347.

Franz Maciej, *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI i XVII wieku*, Toruń 2007.

Franz Maciej, *Wojskowość kozaczyzny zaporoskiej XVI- XVII wieku. Geneza i charakter*, Toruń 2002.

Franz Maciej, *Od Zborowa do Hadziacza rozdroża myśli politycznej Bohdana Chmielnickiego*, [w:] *Między Odrą a Uralem. Księga dedykowana Profesorowi Władysławowi Andrzejowi Serczykowi*, pod red. W. Wierzbienca, Rzeszów 2010, s. 68-79.

Фиров П. Т., *Гетманы украинского казачества. Биографические справки*, Севастополь 2005.

Gawroński Franciszek Rawita, *Bohdan Chmielnicki*, t. 1-2, Lwów 1908.

Gawroński Franciszek Rawita, *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w. Zarys historyczno-polityczny*, Warszawa 1925.

Gawroński Franciszek Rawita, *Krwawy gość we Lwowie. Kartka ze smutnych dziejów Polski i Rusi*, Lwów 1905.

Gawroński Franciszek Rawita, *Poselstwo Bieniawskiego od śmierci Bohdana Chmielnickiego do umowy hadziackiej*, Lwów 1907.

Gawroński Franciszek Rawita, *Ostatni Chmielniczenko. Zarys monograficzny 1640-1679*, Poznań 1919.

Gawroński Franciszek Rawita, *Kozaczyzna Ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku. Zarys polityczno-historyczny*, Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Poznań-Wilno-Zakopane 1925.

Газін Володимир, *Гетман Пабло Тетеря. Соціально-політичний портрет*, Кам'янець-Подільський 2007.

Газін Володимир, *Гетьманство Павла Тетері: спроба подання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663-1665рр.)*, дис. канд. іст. наук 07.00.01.

Газін Володимир, *Крим – Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663-1665 рр.)*, [w:] Український Історичний Журнал, N. 1, Київ 2001, s. 62-72.

Газін Володимир, *Політична програма гетьмана П. Тетері*, [w:] Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку, Вируск 7, Київ 2000, s. 190-197.

Газін Володимир, *Чорна рада 1663 року: підготовка та наслідки для української держави*, [w:] Наукові праці історичного факультету, т. 2, Кам'янець-Подільський 1996, s. 33-46.

Голобуцький Володимир, *Запорозьке Козацтво*, Київ 1994.

Горобець Віктор, *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665*, Київ 2001.

Горобець Віктор, *„Волимо царя східного...” Український Гетманат та російська династія до і після Переяслава*, Київ 2007.

Горобець Віктор, *Козацький гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитой: проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664*, [w:] Молода нація, 2000, № 1, s. 40-61.

Горобець Віктор, *„Це вікопомне склеювання знову в одне...”. Зовнішньополітичні стимули та соціополітичні аванси для впровадження гадяцької унії 1658 р.*, [w:] Український Історичний Журнал, N. 4, Київ 2009, s. 48-66.

Горобець Віктор, *„... Нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все військо любить”. Елекційні змагання на лівобережній Україні початку 60-х рр. XVII ст.*, [w:] Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.), Вируск 4, Київ 2004, s. 237-264.

Горобець Віктор, *Інститут генеральних старшин війська запорозького як соціальна корпорація: персональний склад та стратегія службового зростання*, [w:] Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова, Київ 2007, s. 93-140.

Горобець Віктор, *Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесів*, [w:] Український Історичний Журнал, N. 2, Київ 2005, s. 16-47.

Гуржій Олександр, Чухліб Тарас, *100 великих постатей і подій козацької України*, Київ 2008.

Гуржій Олександр, *Українська козацька держава в другій половина XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право*, Київ 1999.

Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopisów dowodów urzędowych i wydany przez J. Nep. Bobrowicza, t. IX, Lipsk 1842.

Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej, red. P. Kroll, M. Nagielski, M. Wagner, Zabrze 2010.

Гнірко Антоні, *Wyprawa cudnowska 1660*, Lwów 1931.

Історія українського козацтва: нариси у двох томах, вид. 2, т. 1-2, ред. В. А. Смолій, Київ 2011.

Іван Сірко. *Кошові Запорозької Січі*, Київ 1992.

Jakowenko Natalia, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII w.*, Lublin 2000.

Jakowenko Natalia, *Historia Ukrainy do 1795*, tłum A. Babiak-Owad, K. Kotyńska, Warszawa 2011.

Janas Eugeniusz, *Konfederacja wojska koronnego w latach 1661-63: dzieje i ideologia*, Lublin 1998.

Яворницький Дмитро І., *Історія запорозьких Козаків у трьох томах*, Львів 1991.

Яковлева Тетяна, *Гетьманщина в другій половині 50-х років століття. Причини і початок Руїни*, Київ 1998.

Яковлева Тетяна, *Руїна гетьманщини. Від переяславської ради-2 до аидрусівської угоди (1659-1667 рр.)*, Київ 2003.

Яковлева Тетяна, *Іван Богун: проблеми біографії*, [w:] Український Історичний Журнал, N. 2, Київ 2000, s. 147-157.

Яковлева Тетяна, *Іван Богун: проблеми біографії*, [w:] Український Історичний Журнал, N. 4, Київ 2000, s. 144-152.

Jurków Eustachy, *Paweł Tetera, hetman Ukrainy prawobrzeżnej w l. 1662-1665. (Rola polityczna)*, Lwów 1928.

Kaczmarczyk Janusz, *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław 2007.

Kaczmarczyk Janusz, *Paweł Tetera-Morzowski – najbardziej szlachecki z kozaków*, [w:] *Язык, литература, культура, historia Ukrainy*, pod red. W. Mokrego, t. 8, Kraków 2003, s. 301-315.

Kaczmarczyk Janusz, *Rzeczpospolita Trojga Narodów mit czy rzeczywistość. Ugoda hadziacka – teoria i praktyka*, Kraków 2007.

Kaczmarczyk Janusz, *Ugoda w Perejasławiu – konieczność czy wybór?*, [w:] *Studia Historyczne*, R. XXVII, z. 3 (106), s. 413-435.

Kersten Adam, *Stefan Czarniecki 1599-1665*, Lublin 2006.

Koko Eugeniusz, *Kozaczyzna w latach 1657-1676 w piśmiennictwie Franciszka Rawity-Gawrońskiego. Od śmierci Chmielnickiego do ustąpienia Doroszenki*, [w:] *Przegląd Wschodni*, t. 9, z. 2 (34), 453-466.

Korzon Tadeusz, *Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629-1674*, t. 1, Kraków 1898.

Костомаров Николай И., *Руина. Мазепаню. Мазепинцы*, 1995.

Коваленко Сергій, *Іван Бонун – український Дон Кіхот*, Київ 2011ю

Коваленко Сергій, *Останній чин великого Гетьмана. Історичний нарис*, Київ 2010.

Krajewski Tadeusz, *Dzieje panowania Jana Kazimierz od roku 1656 do jego abdykacji w roku 1668*, Warszawa 1846.

Кпип'якевич І. П., *Богдан Хмельницький*, вид. 2, Львів 1990.

Кпип'якевич І. П., *Студії над державою Богдана Хмельницького*, [w:] *Zapiski Naukowego Towarzystwa im. Szewczenki*, t. CLI, Lwów 1931, s. 115-150.

Kroll Piotr, *Bitwa pod Konotopem (8 lipca 1659) – przyczynek do dziejów wojskowości kozackiej*, [w:] *Materiały do Historii Wojskowości*, nr 2, Pułtusk 2004, s. 113-131.

Kroll Piotr, *Działanie zbrojne pułkownika Iwana Nieczaja na Białorusi w latach 1658-1659*, [w:] *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. XLIII, Białystok 2007, s. 121-138.

Kroll Piotr, *Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660*, Warszawa 2008.

Kroll Piotr, *Walka Kozaczyzny o autonomię w ramach Rzeczpospolitej w latach 1660-1664*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań XVI-XVIII wiek*, pod red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa-Opole 2008, s. 479-501.

Kroll Piotr, *Rada perejasławska w 1654 roku*, [w:] *Mówią Wieki*, nr 09/08 (585), s. 40-45.

Krykun Mykoła, *Losy insygniów hetmańskich wywiezionych do Polski przez Pawła Teterę w 1665r.*, [w:] *Annales Uniwersytetu M. Curie-Skłodowska, Sec. F: Historia*, t. 57, Lublin 2002, s. 7-36.

Кривошея Володимир В., *Козацька еліта Гетьманщини*, Київ 2008.

Кривошея Ірена І., *Козацька старшина переяславського полку (1648-1782)*, дис. канд. іст. наук, Умань 1998.

- Kryszak Anna, *Konsekwencje kulturowe i polityczne rady w Niżynie. Kartka z dziejów narodzin tożsamości ukraińskiej*, [w:] *Ukraińcy – Historia i kultura*, Szreniawa 2011, s. 81-86.
- Kryszak Anna, *Próby podporządkowania Lewobrzeża w czasach hetmaństwa Jerzego Chmielnickiego*, [w:] *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, історичні науки*, t. 21, Кам'янець-Подільський 2011, s. 232-241.
- Kubala Ludwik, *Przysięga w Pereasławiu i „stati” Bogdana Chmielnickiego*, [w:] *Kwartalnik Historyczny*, R. XVIII, Lwów 1904, s. 220-242.
- Kubala Ludwik, *Wojny duńskie i pokój oliwski 1657-1660*, [w:] *Szkice historyczne*, seryja VI, Lwów 1922.
- Kubala Ludwik, *Wojna moskiewska r. 1654-1655*, [w:] *Szkice historyczne*, seryja 3, Warszawa 1910, reprint Poznań 2004.
- Kubala Ludwik, *Jerzy Ossoliński*, Warszawa 1924.
- Lipiński Wacław, *Stanisław Michał Krzyczewski z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą B. Chmielnickiego*, Kraków 1912.
- Majewski Wiesław, *Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. okres wiosenny*, cz. 1, [w:] *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. XV, cz. 2, Warszawa 1969, s. 61-115.
- Majewski Wiesław, *Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. okres wiosenny*, cz. 2, [w:] *Studia i materiały do historii wojskowości*, t. XVI, cz. 1, Warszawa 1970, s. 95-150.
- Majewski Wiesław, *Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec-grudzień)*, [w:] *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. XVIII, cz. 2, Warszawa 1972, s. 147-199.
- Majewski Wiesław, *Struktura społeczna a orientacje polityczne na Ukrainie Prawobrzeżnej (1659-1662)*, [w:] *Rocznik Przemyski*, t. IX, 1967, s. 105-138.
- Majewski Wiesław, *Machowski Sebastian*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVIII, Wrocław – Warszawa- Kraków- Gdańsk 1973, s. 637-639.
- Maroń Jerzy, *Kampania zadnieprzańska Jana Kazimierza 1663-1664*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej (XVI-XX w.)*, pod red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1998, s. 73-88.
- Materiały geanologiczne, nobilitacje, indygenaty w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, opr. A. Waajs, Warszawa 1995.
- о. Мицик Юрій, *Чигирин – гетьманська столиця*, Київ 2007.
- о. Мицик Юрій, *Гетьман Іван Виговський*, Київ 2004.
- о. Мицик Юрій, *Іван Сірко*, Київ 2010.
- Milewski Dariusz, *Wyprawa na Suczawę 1653*, Zabrze 2007.

Mironowicz Antoni, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006.

Mironowicz Antoni, *Polityka Moskwy wobec Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej 1655-1660*, [w:] *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. XLIII, Białystok 2007, s. 89-102.

Mironowicz Antoni, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1996.

Nagielski Mirosław, *Rokosz Jerzego Lubomirskiego w 1665 r.*, Warszawa 1994.

Nagielski Mirosław, *Druga wojna domowa w Polsce. Z dziejów polityczno-wojskowych Rzeczypospolitej u schyłku rządów Jana Kazimierza Wazy*, Warszawa 2011.

Od Zborowa do NATO (1649-2009). Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku (Historia), red. M. Franz, K. Pietkiewicz, Toruń 2009.

Ossoliński Łukasz, *Rzecz o hetmanie Wyhowskim*, Warszawa 2009.

Пасічник Михайло, *Проблеми розбудови української державності після визвольних змагань (1657-1665pp.)*, дис. канд. іст. наук, Львів 2007.

Perdenia Jan, *Piotr Doroszenko a Polska*, Kraków 2000.

Переяславська Рада. Очіма істориків мовою документів, Київ 2003.

Podhorodecki Leszek, *Sicz Zaporoska*, Warszawa 1978.

Podhorodecki Leszek, *Stefan Czarniecki*, Warszawa 1998.

Podhorodecki Leszek, *Stanisław Koniecpolski ok. 1592-1646*, Warszawa 1978.

Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети., кн. 1, Київ 1998.

Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети., Київ 2004.

Przyboś Adam, *Michał Korybut Wiśniowiecki 1640-1673*, Kraków 2007.

Rachuba Andrzej, *Konfederacje wojska litewskiego w latach 1655-1663*, Zabrze 2010.

Реєнт Олександр Р., Коляда Ігор А., *Усі гетьмани України. Легенди, міфи, біографії.*, Харків 2008.

Rodzina. Herbarz szlachty polskiej, oprac. S. hr Uruski, A. A. Kosiński, A. Włodarski, t. IX, Warszawa 1914.

Romański Romuald, *Cudnów 1660*, Warszawa 1996.

Руїна: друга половина XVII ст., нпоряд. і предм. О. Г. Гуржія, ред. В. А. Смолій та ін., Київ 1996.

Савчук Н.О., *Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 - поч. 1663 pp.)*, Кам'янець-Подільський 2001.

Serczyk Władysław A., *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001.

- Serczyk Władysław A., *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*, Kraków 1984.
- Serczyk Władysław A., *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651*, Warszawa 2007.
- Siemianowski Andrzej, *Od kozackich żądań likwidacji Kościoła Unickiego do organizowania świadomości narodowej Ukraińców wokół tegoż Kościoła*, cz. I, Wrocław 2004.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. VI, Warszawa 1885.
- Смолій Валерій А., Степанков Валерій С., *Богдан Хмельницький: сициально-політичний портрет*, вид. 3, Київ 2009.
- Смолій Валерій А., Степанков Валерій С., *Петро Дорошенко. Політичний портрет*, Київ 2011.
- Смолій Валерій А., Степанков Валерій С., *Правобережна Україна в другій половині XVII- XVIII ст.: проблема державотворення*, Київ 1993.
- Смолій Валерій А., Степанков Валерій С., *Українська державна ідея століть: проблеми формування, еволюції і реалізації*, Київ 1997.
- Смолій Валерій А., Степанков Валерій С., *Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)*, т. 7, Київ 1999.
- Сокирко Олексій, *Конотопська битва 1659 р. Триумф в час Руїни*, Київ 2008.
- Соловьев Сергей, *История России с древнейших времен*, Харьков 2001, Кн. 6 (1657-1676), т. XI-XII.
- Соловьев Сергей, *История России с древнейших времен*. - СПб, 1897, Кн. 3, т. XI-XV, [w:] <http://www.magister.msk.ru/library/history/solov/solv11p1.htm> (data dostępu: 26.03.2010).
- Сорока Юрій, *Чорна рада*, Харків 2011.
- Spiralski Zdzisław, *Stefan Czarniecki 1604-1665*, Warszawa 1974.
- Spierski Zdzisław, *Awantury mołdawskie*, Warszawa 1967.
- Степанков Віталій, *Чуднівський вибір: втрачені можливості козацької старшини*, [w:] *Тerra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України*. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова, Київ 2007, s. 187-195.
- Степанков Валерій С., *Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки*, [w:] *Український Історичний Журнал*, N. 6, Київ 2003, s. 28-39.

Степанков Валерій С., *Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки*, [w:] Український Історичний Журнал, N. 1, Київ 2004, s. 20-28.

Сушинський Богдан, *Гетман Виговський погляд з XXI століття*, Львів 2002.

Sysyn Frank E., *Between Poland and the Ukraine the dilemma of Adam Kysil, 1600-1653*, Cambridge 1985.

Święcicki T., *Historyczne pamiątki znamienitych rodzin i osób dawnej Polski, przejrzał w rękopisie, objaśnił i uzupełnił J. Bartoszewicz, t. I, Warszawa 1858, reprint 1984.*

Щербак Віталій, *Українське козацтво: формування соціального стану друга половина XV- середина XVII ст.*, вид. 2, Київ 2006.

Tomkiewicz Władysław, *Kozaczyzna Ukrainna*, Lwów 1939.

Tomkiewicz Władysław, *Jeremi Wiśniowiecki 1612-1651*, [w:] „Rozprawy Historyczna Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, t. 12, Warszawa 1933.

Urzednicy podlascy XIV- XVIII w. spisy, oprac. E. Dubas-Urwanowicz, W. Jurmolik, M. Kulecki, J. Urwanowicz, Kórnik 1994.

Wasilewski Tadeusz, *Ostatni Waza na polskim tronie*, Katowice 1984.

Wisner Henryk, *Janusz Radziwiłł 1612-1655 wojewoda wileński hetman wielki litewski*, Warszawa 2000.

W kręgu Hadziacza A.D. 1658 od historii do literatury, pod red. P. Borek, Kraków 2008.

Волкъ-Карачевскій В. В., *Борьба Польши съ Козачествомъ во второй половинѣ и началѣ вѣка*, Київ 1899.

Володарі гетьманської булави, Київ 1994.

Wójcik Zbigniew, *Dziki Pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1960.

Wójcik Zbigniew, *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław 1997.

Wójcik Zbigniew, *Jan Sobieski*, Warszawa 1983.

Wójcik Zbigniew, *Jan Sobieski 1629-1696*, Warszawa 1983

Wójcik Zbigniew, *Rywalizacja polsko-tatarska o Ukrainę na przełomie lat 1661-1662*, [w:] Przegląd Historyczny, Warszawa 1954, t. 45, z. 4, s. 609-634.

Wójcik Zbigniew, *Traktat andruszowski i jego geneza*, Warszawa 1959.

Wójcik Zbigniew, *The Early Period of Pavlo Teterja's Hetmancy in the Right-Bank Ukraine 1661-1663*, [w:] Harvard Ukrainian Studies, 1979-1980, vol. 3-4, s. 985-972.

Wójcik Zbigniew, *Ukraina w latach 1660-1663. Przyczynek do dziejów możnowładczej polityki stanowej na Wschodzie*, Warszawa 1950.

Wójcik Zbigniew, *Wojny kozackie w dawnej Polsce*, Kraków 1989.

Зеркаль Сава, *Руїна козацько-селянської України в 1648-1764-1802 роках (студія політично-адміністративних і соціально-економічних відносин в Україні в XVII-XVIII ст.)*, Новий-Йорк 1968.

350-lecie Unii Hadziackiej (1658-2008), pod. red. T. Chynczewskiej-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski, Warszawa 2008.

przydatne strony internetowe:

<http://5ko.free.fr/en/jul.php?y>

<http://litopys.org.ua/>

<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/index.phtml?id=2070>

<http://ukrlife.org/main/library.html>

<http://www.history.org.ua/?litera&askAbout=journal>

<http://dir.icm.edu.pl/pl>

http://www.archives.gov.ua/Sections/Vigovskiy_350/